

N. IORGA

Istoria Romînilor

în

Chipuri și Icoane

EDITURA ———
RAMURI S. A.
————— CRAIOVA

I.

Mormintele Domnilor Noștri.

În biserici și în mănăstiri, aici în țara noastră și până departe peste hotare, dorm, cunoscuți sau ascunși cunoștinții noastre, Domnii cei vechi și mai noi ai țerii noastre, ai Voevodatului Țerii-Românești și ai Moldovei. Spre locurile lor de odihnă ne îndreptăm recunoștința, când ei au stăpinit cu dreptate și milă. Dar, chiar atunci când faptele lor au fost netrebnice sau crude, locul unde zac ei, vorbește inimilor noastre, fiindcă supt numele lor scrise pe acele pietre sau lespezi de marmoră se cuprind, în povestirea faptelor trecutului, o parte din viața tuturora, de unde se desface viața noastră.

1. DOMNII MUNTENI.

1. Cel mai vechiu mormînt de Domn muntean e al lui Nicolae Alexandru Basarab. El a fost al doilea stăpînitor al Țerii-Românești întregi: lui se datorește întemeierea Mitropoliei ortodoxe din Argeș, a episcopiei de peste Olt, a Severinului, și clădirea celor d'întîiu biserici românești de zid pe platuri.

El strămutase Scaunul Domniei la Cimpulung. În biserica domnească întemeiată de dînsul acolo, i se vede mormîntul. În dreapta, supt jilțul Vlădicăi, se află o piatră, minunat păstrată, în care sînt săpate de-a latul, ca scrisul unei cărți, cuvinte slavonești cu acest înțeles :

„În luna lui Novembre 16 zile a răposat marele și de sine stătătorul Domn Io Nicolae Alexandru Voevod, fiul marelui Basarab Voevod, în anul 6873 1364, indicția a 3-a ¹; veșnica lui pomenire“.

2. Urmașul său Laicu-Vodă sau Vladislav a bătut pe Unguri, a cucerit Vidinul, a pus mîna pe cetăți turcești de peste Dunăre și a fost privit ca un rege. Anul morșii sale nu se știe, căci nu i s'a păstrat mormîntul. El a ajutat însă înălțarea mănăstirii Tismana din munții Gorjului. Acolo trebuie să fi fost el înmormîntat, prin anii 1380, ca un ctitor. Dar biserica s'a prefăcut de multe ori, și toate vechile morminte s'au spul-

¹) Perioadă de 15 ani, care începe de la 312: cifra arată nu numărul indicției, ci al anului din indicția curgătoare.

berat. S'ar putea iarăși ca țerina lui să se fi împrăștiat la ruinarea mănăstirii Vodița, de lângă Virciorova, pe care tot el a făcut-o să se înalțe, pe malul Dunării, dăruindu-i daruri scumpe.

3. Nu se știe dacă a domnit în adevăr Radu, fiul lui Vladislav. Mormîntul lui îl așează poporul la biserica domnească din Argeș, unde de mult se arăta o piatră cu un trup de om săpat pe dînsa ¹⁾).

4. Dan, fiul cel mai mic al lui Radu, a luat tronul cîva timp din mîna lui Mircea, fiul cel mai mare. Supt el s'a mîntuit lucrul la biserica din Cîmpulung. Dar el nu muri în țară, ci fugi la Bulgari, unde fu ucis înainte de anul 1387. Domnii ce muriau astfel, n'aveau pietre pe mormintele lor uitale.

5. Mircea, fratele biruitor, a fost întemeietorul cel mare al Țerii-Româneșli. A stat ca un aliat mîndru lângă regele Ungariei Sigismund, care a fost și împărat, a isbutit să-și ridice un prieten pe tronul Sultanilor, a stăpînit Silistra și Dobrogea, a pătruns cel d'înlîiu în Moldova, de unde a scos un Domn care nu-i plăcea, a jînut piept Turcilor de la un capăt al Domniei sale de 32 de ani până la cellalt. Data morții sale la vrîsta de vre-o 60 de ani o știm numai după o cronică a Sirbilor: 31 Ianuar 1418. A murit de bătrîneță, și l-au îngropat într'una din mănăstirile ce clădise: Cozia, de-asupra Oltului. L-au dus din scaunul său de la Argeș peste apa cea mare, până la lăcașul odihnei sale. Acolo se află și până acum pulberea oaselor lui. Un Mitropolit de pe la 1750 zice că „este îngropat acolo însuși prea-fericitul Mircea Voevod și Doamna sa și copiii”. Piatra se află în dreapta bisericii; abia se cunoaște pe dînsa cite o urmă de slove, din care însă nu se înțelege nimic, și atunci la 1750 încă nu se mai putea ceti nimic pe dînsa.

6. Mihail fiul lui Mircea se luptă pentru Domnie cu fratele său Dan, și fu ucis în 1420. Trupul său fu așezat lângă al tatălui mort în liniște, la bătrîneță.

7. Dan acesta al II-lea a fost un strașnic ostaș, ca și Mircea: prieten al creștinilor și dușman pentru păgîni; el s'a luptat și cu Moldova. Poate să-l fi omorît Moldovenii în 1431, căci cu Turcii se împăcase. Se va fi găsit cine să-l ducă la Cozia, lângă fratele pe care el îl omorise.

8. El mai pusese capăt vieții unui frate al său. Radu cel Pleșuv venise împotriva lui cu ajutor turcesc, dar el nu mai era în Domnie la 1427; Dan nu-l va fi recunoscut ca rudă, și nu-l va fi primit în necropola Domnilor legiuitori, la Cozia.

8. Dar după moartea lui Dan, Moldovenii puseră Domn un alt fiu din florii al lui Mircea, care se numi Alexandru, dupe numele Domnului Moldovei. El muri de moarte bună în 1433. Dacă a fost îngropat la Cozia, a afirmat de la urmașul său pentru cite-va zile, necunoscut ca nume, sau dela bunătatea de inimă a celui de al cincilea fiu al lui Mircea.

¹⁾ Piatra e azi la Museu. De sigur că n'a acoperit niciodată Mormîntul lui Radu.

10. Vlad, căruia i s'a zis Dracul, fiindcă nu era bun. Acesta a fost totdeauna un harnic ostaș, și a bătut pe Turci în valga Ialomiei, luind parte și la marea luptă a tuturor creștinilor cu Șultanul, la Varna. Vestitul Ioan Corvin din Uniedoara-l ajutase, dar apoi, nemulțămii de dinsul îi năvăli în țară și-l ucise, cu fiul său cel mare, Mircea, numit așa după bunic. Omorul s'a făcut în Ianuar 1447. Poate să fi fost cel din urmă Domn îngropat la Cozia.

11. Îi urmă—după ce iarăși trecu la mijloc o fantasmă de Domn—un Vladislav-Vodă, care pare să fi fost fiul unui pretedent Dan, și nu al lui Dan al II-lea. El muri iarăși ucis (1456), și mormintul îi stă și până azi, bine păstrat, în mănăstirea Dealului El o întemeiasă, ca biserică domnească, și aici i se aduse trupul de la Tîrșor, unde căzuse. Piatra pusă mai târziu, zice așa:

„A răposat Io Vladislav Voevod, în anul 6963 (1455), luna August 50, în zilele—; și s'a făcut această piatră în zilele lui Io Neagoe Voevod; au făcut-o Barbul Banul și Pîrvul Vornicul și cu frații lor, filii lui Neagoe din Craiova, căci Vladislav Voevod i-a făcut boieri“

12. Ucigașul lui Vladislav fu Dracul cel de-al II-lea, zis Țepeș, fiindcă trăgea în țapă; alfel însă, un mare viteaz, dușman al Turcilor. După multe isprăvi și nenorociri, el își găsisă sfîrșitul poate la satul Băleni ¹⁾ lângă București, luptîndu-se cu păgînii, pe o zi rece din Decembre 1476, asupra Crăciunului. L-au dus aproape, la mănăstirea Snagovului, zidită de el în mijlocul lacului cuprins de păduri. Și azi se vede innaintea altarului piatra goală de inscripție, supt care zace acest om minunat și grozav.

13. Fratele său se chema Radu *cel frumos* și păcătos. El stăpîni în locul lui Vlad, ca om al Turcilor. Făcuse mănăstirea Tînganului, tot lângă București, și, cînd peri, în 1474, în urma unei înfrîngerii din partea marelui Domn al Moldovei Ștefan, el va fi fost asrucat aici. În biserica de sat ce este astăzi acolo, nu se mai pomenește nimic însă despre piatra momîntului său.

14. Un fiu al lui Dan cel Mare, Basarab, numit după Basarab, tatăl lui Nicolae Alexandru, fu pus de Ștefan, și-l trădă. El fugi în Brașov și muri acolo, în Decembre 1480, fiind îngropat, de sigur, în biserica românească din Șcheiu, care s'a prefăcut însă cu totul.

15. Fiul său, cu același nume, peri în lupta cu un pretendent, tocmai în Mehedinți, la Glogova, în 1482. Îl vor fi ascuns în biserica din acel sat.

16. Urmașului său Vlad i s'a zis Călugărul fiindcă fusese Călugăr, și ar fi meritat să fie toată viața. El a murit în liniște la 1496, și fiul său Radu nu l-a așezat în biserica de la Deal în Tîrgoviște, pe care el o dresă, făcînd dintr'însa necropola cea nouă, care înlocui Cozia, ci-l lăsă la mănăstirea Glavaciocului.

¹⁾ Comunicare a d-lui Al. Lăpădatu, după un hrisov netipărit, în Arhivele Statului.

17. Radu se stîfnise încă finăr, în Mart 1508, și locul lui de îngropare nu putea fi decît aici la Dealu. Piatra de mormînt i-a fost însă sfărîmată, și capul său, dezgropat pe la 1830-40, stătea pus într'o cutiuță sărăcăcioasă, în mijlocul strălucitei biserici.

18. Mihnea-Vodă, fiul lui Țepeș, și el un ucigaș de boieri, îl înlocui; el fu omorît în Sibiliu, unde fugise, de o rudă. Și azi se vede în biserica Sașilor de acolo — căci el era catolic — piatra pe care stă scris în latinește :

„Mormîntul Mărftei Sale Mihai, Domnul Țerii-Romănești, care a fost ucis aci în Sibiliu, în ziua de 12 Mart 1510, de Iacșici.

Slavonește era scris cam așa :

„Cu mila lui Dumnezeu Io Mihnea Voevod. Domn al Țerii-Romănești..“

19 În locu-i veni Vlăduș, fiul lui Radu-cel-Mare, numit după bunicul său Călugărul. Turcii i-au tăiat capul. A fost dus la Dealu de un urmaș cucernic și pe piatra lui se cetește :

„În anul 7020 (1512), luna lui Ianuar 23, a răposat robul lui Dumnezeu Io Vlad Voevod; și în vîrstă de 16 ani a stat în Scaunul Domniei, și a domnit ani 1 și luni 9 și jumătate. Și a venit Domn Io Basarab Voevod și, după ce a fost luptă [între ei], a tăiat capul lui Vlad Voevod, în cetatea Bucureștilor.“

Nenorocitul băiețel domnesc a fost tăiat, spune cronica, „supt un păr“, sus la Mihai-Vodă, în cetate.

20, I-a urmat Neagoe, ce și-a zis Basarab după tatăl său Basarab-cel-Tînăr : vestit Domn prin evlavie și iubirea sa pentru artă. El a făcut în Argeș, pentru neamul său, o necropolă rivală celei din Dealu. Aici zace el supț piatra de marmură, făcută de el însuși și întregită pe urmă, care zice :

„A răposat robul lui Dumnezeu Io Neagoe Voevod și Domn a toată Țara-Românească și a părșilor dunărene, în luna lui Septembrie 15 zile, anul 7029 (1521), crugul soarelui 26, crugul lunii 15, lemelia 18. A domnit 9 ani și jumătate. Și rog pe cei ce Dumnezeu îi va îngădui să vie după noi, să păzească adăpostul acesta mic și lăcașul oaselor mele, ca să fie nestricat.“

Tot acolo așezase el pe fiii săi Ioan și Petru și pe fiica Anghelina, morfi înainte de a se găti biserica. Mama sa, Neaga, adusă și ea la Argeș, a fost înmormîntată de sigur nefiind Doamnă, lângă biserică, supț o piatră ce s'a stricat pe urmă. La Argeș își aflară odihna pe rînd Doamna Stana a lui Ștefăniță, Domnul Moldovei, altă fată a lui Neagoe, și în sfîrșit bătrîna lui Doamnă Despina, moartă în Sibiliu, după ce se călugărise luînd numele de Platonida. Și Preda, fratele lui Neagoe, ucis în luptă la 1521, trebuie să-și fi aflat aici odihna.

21. Neagoe și Despina avuseră un fiu iubit, pe care-l numiseră Teodosie, după vechiul și înțeleptul împărat roman. El nu putu să domnească însă, fiind un copil și mai mic de cît Vlăduș. Dus în Constantinopol, el

muri acolo înainte de 1526. Mamă-sa, care e înfățișată într'o duioasă icoană cu trupul mortului pe brațe, îl va fi așezat spre adormire în biserica Patriarhiei pe care Neagoe o învelia din nou, adăugându-i chilii.

22 Cine ar putea spune unde s'a ascuns trupul lui Dragomir Călugărul, care perî luptându-se ca să fie Vlad Voevod, în 1521 ?

23. Un Radu-Vodă, numit ca boier Bădica, se dădu ca fiu al lui Radu-cel-Mare. Turcii îl sfărîmară capul cu buzduganul, în Februar 1524, în București, cred. Urmașul său, dușman până atunci, avu milă de trupul lui, și-l auzim cînd vorbește astfel: „Am trimis capul lui Bădica și alte două capete la Poartă; iar trupul lui Bădica l'am luat Domnia Mea însumi, și m'am dus Domnia Mea la mănăstirea Dealului, și l'am îngropat acolo“.

24. Radu de la Afumașii din Ilfov, acest urmaș milos, mare luptător cu Turcii, nu află însă milă la boierii răsculași, cari-l prinseră în Rîmnic, la 2 Ianuar 1529, de l-au legat, și i-au tăiat capul, și lui, și fiiu-său, Vlad-Vodă“. Și el era fiul lui Radu-cel-Mare, dar alesul boierilor, Moise-Vodă, nu-l duse la Deal lingă tată, ci la Argeș, lingă socru, căci el ținea pe Ruxanda, fata lui Neagoe. Mormîntul său îl înfățișează călare, cu mantia fluturînd, împărțitor de moarte și vînător de biruință, iar dedesuptul chipului de viteaz stă scris;

„A răposat robul lui Dumnezeu și mult-milostivul Io Radul Marele-Voevod și Domn a toată Țara-Românească și a părților dunărene, fiul marelui și (prea-bunului) Radul Voevod, în anul 7037 (1529), luna lui Ianuar 4 zile, crugul soareiiu 7, indicîta 3

Să vă fie știute războaiele ce vă voiu povesti, pe care le-am făcut eu: cel d'întăiu război cu Agarenii, al doilea la Gub(avi), al treilea la satul Ștefeanî lingă Neajlov, al patrulea la C(lejani), al cincilea la Cio-cănești, al șaselea la cetatea București, (al șeptelea la cetatea Tîrgoviștei), al optulea la riul Argeșel, al noulea la (satul Plata; al zecelea la A)lămănești, pe Teleorman, (al unsprezecelea, cel mai iute și virtos), din toate războaiele, la Gruma(zi, cu 7 sangeacuri), (al doisprezecelea) la Nicopol, al treisprezecelea la Șișlov, (al patruşprezecelea) la cetate la Poienari, cu țeranli, al cincisprezecelea la Gherghița, (al șeisprezecelea iar la București), al șeptesprezecelea la oraș la Slatina, al optsprezecelea (la cetatea București), cu Vladislav Voevod, a nouăsprezecelea la satul Rucăr, al douăzecilea la Didrih. Atunci m'a dăruit (Dumnezeu cu stăpînire și schiptru, și m'au încins și cu caftan mohorit și cu cunună m'au încununat și cu cinstea bogăției și cu multă mărire de dar aducătoare, și, cu mulțimea oștilor fiind încunjurat), și la mulți am întins mîna de ajutor ca îndurare. Acum zac singur aici în mormînt mic, așteptînd glasul arhanghelului, cea de pe urmă trîmbiță, învierea a toată lumea, prefacerea sfihilor. Rog pe cel ce Dumnezeu îi va îngădui să vie după noi, să păzească acest mic adăpost și casă a oaselor mele, ca să fie nestr'cat“.

25. Tatăl lui Moise, Vladislav-Vodă, fusese silit de Radu să plece la Constantinopol, în 1524. Dar el se întoarse de acolo, și veni în păr-

file Mehedinților, unde-l ucise în Decembrie 1524 Banul Pîrveu. Unui Domn care se numia Vladislav i se convenia îngroparea la Dealu. Dar nu știm dacă s'a împărtășit de dînsa, cu toate că, judecînd după îngroparea acolo a lui Bădica, e foarte probabil.

26. Cit despre Moise, el fu gonit, ucis în lupla dela Vișoara între 18 și 24 August 1530, și îngropat la mănăstirea Bistrița, întemeiată de frații Craiovești, cu unul din coborîtorii cărora își mărițase sora. Pe la 1750 se mai celfa încă pe pialra sa aceste cuvinte :

„Răposat-a robul lui Dumnezeu Moise Voevod, feciorul lui Vladislav Voevod, la anul 7038 (1530).“

Dar făcîndu-se din nou biserica, supt Vodă Știrbei, s'au stricat toate pietrele de mormînt, afară de una.

27. Vlad, care-i urmă, se înecă în Dimboviță, la Popeștii din Ilfov, în toamna lui 1532. Era, fiul lui Vlăduș, și urmașul său Vintilă, care-și zise tot Vlad, îl duse la Dealul, îngropîndu-l la un loc cu tatăl,—amîndoi morți la o vristă tot așa de fragedă

28. Vlad-Vintilă fu omorît în vara anului 1535 lingă Craiova, dincolo de apa Jiului, acolo unde e astăzi mănăstirea cea nouă a Bucovăfului, la o vînătoare. El își zicea „fiul lui Radu“, adică al lui Radu-cel-Mare și urmașul lui era destul de evlavios ca să-l ducă la Dealu.

29 Radu Paisie, fostul egumen la Argeș, dar fiu al lui Radu-cel-Mare, om foarte cucernic, care a mîntuit clădirile bisericesti ale lui Neagoe, căci era soț al Domniței Ruxandrei, visa o îngropare la Dealul său la Argeș, căci el unia în sine drepturile amînduror ramurilor domnești. Dar, scos în 1545, el trăi în Egipt. Mormîntul lui trebuie să fe în vr'o biserică din Alexandria, poate într'a Patriarchiei.

30. Mircea Ciobanul, alt fiu al Radului și crunt omorîtor de boieri, începu să clădească biserica domnească din București, care e astăzi Curtea Veche de lingă Dimboviță. Cînd crudul Domn își mîntui viața, în Septembrie 1559, ai săi, Chiajna, văduva, și copiii îl duseră în biserica încă nelsprăvită. Biserica a suferit pe vremea lui Vodă Știrbei o prefacere totală, și mormintele au dispărut astfel și aici supt scindurile și mosaicul din vremea noastră.

31. Fiu al lui Radu Paisie, Petrașcu cîrnuia în așa chip, încît i se zise cel Bun. El muri la Tirgoviște în ziua de 26 Decembrie 1558, a doua zi de Crăciun. Aleiul de înmormîntare sui dealul cu vile, și Domnul răposat își găsi pacea, netulburată până acum, în necropola lui Radu-cel-Mare. Inscripția de pe mormîntul său are acest cuprins :

„A răposat intru Domnul Hristos credinciosul Ioan Petrașco Voevod și Domn a toată Țara-Românească, fiul lui Io Radul Voevod, și a murit în luna Decembre 26 zile, în anul 7066 [1558]“.

32. Petru, căruța i s'a zis Șchiopul, fiul cel mai mare al lui Mircea, era menit să se odihnească în același biserică. El trecu însă în Moldova, avu două Domnii acolo, și, fugînd, în Apus, se stînsse la Bezen, un depărtat oraș din Tirol, la 1-Iulie 1594. Călugării franciscani primiră ca

rămășiile acestui oaspete să se odihnească lângă biserica lor. Pe piatră se cetia mai de mult acest epitaf :

„D. O. M. Lui Io Petru, Domnul Moldovei, din familia regală, corvinească, a Mihneștilor, care, ca să păstreze legea (creștină) în Ștefan fiul său, părăsind de bună voe țara sa foarte întinsă, învrednicindu-se de ocrotirea Augustei Case Austriace, a murit în vîrstă de peste șezeci de ani, la 1-iu Iulie 1594: om, și în nenorocire și în fericire, prea-vestit, în războiu și pace“.

Niște Iriandese făcură încă pe acel loc o groță a Madonei.

33. Alexandru, urmașul lui Petru, a murit în Scaun, la București, în Iulie 1577. El făcuse în acest oraș o biserică nouă, pe dealul de lângă Mihai-Vodă. Acolo a fost îngropat, dar piatra sa de mormint nu se mai păstrează. O fată a lui însă, Elena, e îngropată în fundul bisericii, prefăcută peste vre-o patruzeci de ani, la mîna dreaptă.

34. Mihnea, fiul lui Alexandru, îngropă în această biserică pe doi fi ai săi cu Doamna Neaga : Vlad și Radu. Mazilit în 1591 pentru a doua oară, el se făcu Turc și muri la Constantinopol în 1601 : trupul său de renegat se va fi odihnind supt una din pietrele străimbe, împodobite cu turbane, care se ridică dese în cimitirele Capitalei turcești.

35. Petru Cercel, fiul lui Petrașcu-cel-Bun, strălucitor Domn după moda Apusului, făcu biserica domnească din Tîrgoviște, unde voia să-i fie mormintul. Dar fu mazilit și, luptîndu-se pentru Domnie, înecat în Bosfor, la Mart 1590 : scos din Mare, pielea-i umplută cu paie se trimese dușmanului, Mihnea.

36. O rudă, un nepot, Vlad-Vodă fiul lui Miloș, căutase să iea tronul lui Mihnea. El muri însă înainte de a pleca din Constantinopol, în August 1589. Tatăl său fusese înmormîntat la Patriarhie, la 20 Februar 1577, și tot acolo vor fi fost coborîte în pămînt oasele tinărului Voevod. O soră a lui Vlad, Irina, măritată cu Albu Goleșcu, se odihnește însă la mănăstirea Vieroșul, a Goleștilor, săvîrșindu-se din viață puține săptămîni dupa tatăl ei, ca văduvă tinără.

37. Ștefan Surdul, fiu al Moldoveanului Ioan-Vodă cel Cumplit, slătu puțin timp în Scaun și, cercînd să ciștige Moldova cu ajutorul Turcilor, fu ucis în lupta din Februar-Mart 1595, cu Aron-Vodă, la Dunăre.

38. Alexandru-cel-Rău, fiul Moldoveanului Bogdan Lăpușneanu, avu o stăpînire tot așa de scurtă. El fu spînzurat la Constantinopol în ziua de 25 Mart 1597, fiind apoi îngropat în pripă la vre-o biserică din Constantinopol.

39. Un mare domn erocic lea apoi în stăpînire Țara-Românească. El învinge pe Turci, năvălește în Ardeal, în Moldova, le cuprinde, le pierde, e gonit și din moștenirea sa, dar se întoarce cu oști împărătești împotriva Ungurilor ardeleni, învinge, și e ucis la 9/19 August 1601, din porunca unui general aliat. Trupul fu îngropat în cîmpia Turdei, unde se săvîrșise omorul, capul fu adus la Mănăstirea Dealului, căci Mihai Vi-teazul era fiul lui Petrașcu-cel-Bun. Scoasă odată cu capul lui Radu-cel-Mare, strămoșul său, trista rămășiță care adăpostise un suflet ca acela,

a stat pentru priveală într'o biată cutie, pe care a înlocuit-o dăunăzi un relicvariu meschin și fără frumuseță.

Piatra ce acoperea capul lui Mihai se află și azi însă în mijlocul pronaosului. Pe ea se cetește, data aceasta în limba noastră, inscripția ce urmează :

„Aice zace cinstitul și răposatul capul creștinului Mihail, Marele Voevod, ce au fost Domn Țării-Românești și Ardealului și Moldovei : cinstitul trup zace în câmpii Tordel, și, cînd l-au ucis Neamji, anii au fost 7109 (1601), în luna lu Avgust 8 zil(e) : aceas(tă) piatră o'u pus jupan Radul Buzescu i jupănița eg. (—jupăneasa lui), Preda.“

Nefiind o Doamnă, mama lui Mihai, Teodora, n'a fost primită la Dealul. Cînd ea s'a săvîrșit, în 1605-6, fiul și fata lui Mihai o îngropară la Cozia, unde stătuse, supt numele de călugărița Teofana, anii cel din urmă ai vieții sale. Acest fiu al cuceritorului,

40. Nicolae-Vodă Petrașcu (Petrașcu era numele bunicului său ; Nicolae se adăugise ca titlu domnesc) pribegi în lume, împreună cu familia sa. După 1620 el se căsătorii cu Ancuța fata lui Radu-Vodă Șerban și trăii mai mult în Ungaria, umblînd după Domnie pînă în 1611. Un timp stătu în Simbăta-Mare (Tyrnau), dar, cînd muri, el fu dus la Raab, în „biserica sirbească“, unde poate că l se vede și astăzi piatra de mormînt.

41. Urmașul adevărat al lui Mihai Viteazul a fost un boier mai în vîrstă, vrednic de această cinste. În boierie-i zicea Șerban, iar ca Domn s'a numit Radu. El a învins pentru Împăratul creștin pe un princip e ardelean, a fost gonit de altul, dar s'a întors și l'a învins și pe acesta. Însă în țară n'a mai putut să stea după aceasta, ci s'a dus în țerile împărătești, sînd mai mult tot acolo, la Tyrnau sau Simbăta-Mare, în Ungaria. Moartea l'a găsit însă în Viena, la Mart 1620, după ce-și împărșise averea printr'un testament scris în românește. Inițiuil loc de îngropare l-a fost în biserica Sf. Ștefan din acelaș oraș, însă pe urmă rudele sale l-au adus în țară, așezîndu-l în biserica de la Comana, pe drumul Giurgiuului. Inscripția ce se vede acum pe mormîntul său, nu-l privește însă numai pe el, ci și două rude, dintre Cantacuzinești. Ea are următorul cuprins :

Această ună piatră aceste trei țarine acopere : a bătrînului Șerban Băsărab Voevod, a lul Drăghici Cantacuzino Vel Spătar, de fată nepotu-i, și a lul Costandin Vel Păharnic, iubit fiu lul Drăghici ; pre carl cum viața în dragostea singelui l-au legat, așa moartea, aice aducîndu-i vecilor l-au răposat. Carii, și, creștinește, cu dreptate, cu dragoste, cu milostenii și cu toate bunele fapte trăind, s'au săvîrșit, la anul de la Hristos spășitoriuil (7128=1620), de vîrstă—, moșul, nepotul la (7176—1667), de vîrstă —, fiul la ( ), de vîrstă —“.

42 Radu Mihnea era fiul lui Mihnea cel Turcit sau, cum îi ziceau oamenii de pe atunci, Turcul. În timpul cît a stapînit ca un Domn bogat și foarte prețuit de Turci, el a prefăcut în mult mai mare biserica bunului său Alexandru-Vodă. Și aici fu el îngropat, în Februar 1626, fiind

adus din Moldova, de la Hirău, unde murise cu câteva săptămîni înainte, în Ianuar. Și astăzi candela luminează următoarele rînduri săpate frumos, românește, pe mormîntul lui :

„Aciastă piatră de pre mormînt o' u făcut și o' u frămsețat cela ce este bine cinstit și de Hristos iubit creștin Alexandru Voevod născătoriuț dumniiului celuia ce s' au pristăvit intru fericită credință, celuia ce au fost bine cinstit și de Hristos iubit Domn creștin Radu Voevod, ce-au fost Domn Țerii-Rumănești și Moldovei, și multe războe au biruit, și tară au venit de la cinstita Poartă ș' au fost al doile rînd Domn Țerii-Rumînești, și ș' au lăsat steagul fiu-său ce e mai sus scris, și iară se' u dus de-au fost Domn Țerii Moldovei; și acolo se' u pristăvit intru cetate în Hirău, în luna lui Ghenarie 13 zile, Simbătă, și cu mare cinste l-au adus trupul dumnelui, și l-au îngropat în luna lui Fevrie în 5 zile, Duminecă. Alcea zac oasele dumnealui. Dumnezeu-l iarte în Împărăjie cerului, adevărat. În anii 7134 (1626).“

43. Fiul al unui Iliș Vodă Lăpușneanu, coborîtor ticăloșit al lui Ștefan-cel-Mare al Moldovei, Alexandru fiul lui Iliș, sau Alexandru Iliș, cum i s' a zis, stăpînește pe rînd în Țara-Românească și în Moldova, neconținît supt ocrotirea rudelor sale din Levant, Italiani greciși. Muntenii resping însă cu armele la 1632 pe fiul său Radu, numit de Turci Domn al țerii lor; iar în 1633 o răscoală a Moldovenilor gonește și pe tată. Bietul om se duse la Constantinopol, unde i se pierde urma. Se sfîșe aici în sărăcie mare: cine știe unde va fi fost coborît în pămînt trupul nevrednicului acestuia !

44. Luptînd cu acest Alexandru-Vodă, adecă luptînd prin bani, stăruinje și făgăduieli, se vede fiul lui Radu Mihnea. Îi ziceau Coconul, fiindcă era un copil, și tot copil a rămas până la urmă. Epitropia l-a fost întâiu mamă-sa Arghira, care muri în București, și trebuie să fi fost îngropată la Radu-Vodă. Și el plecă mazil la Turci, se mai zbătu cîțiva ani după Domnie, și muri la Constantinopol în 1632. Își păstrase bogăția și poate că el se odihnește în Patriarhie chiar, unde se mai înmormintaseră rudeni de ale lui.

45. Un fiu al Moldoveanului Ștefan Tomșa, Leon, om încă tînăr, harnic la jocuri ostășești, stătu pe aceiași vreme cîțiva ani în București. Căzînd prin mazilie, el unelti pentru tron, și-și pierdu nasul. Cînd și-a pierdut viața și în ce ungher i s' au ascuns rămășițele, nu se poate afla.

46. Iată acum un Domn cuminte, blînd, bun judecător, părinte al belerimii tinere, frate de arme al celei îmbătrinite în lupte, prîncios țeranilor. Oltenii au adus în Domnie prin războiu pe Matei, boierul din Brîncovenii Oltului, Oltean și el deci. Odinioară ostaș al lui Mihai Vlăzeșul, el a dovedit că nu uită învățăturile bune ale slăvitului său înaintaș în Domnie : lăcomia, ura, setea de răzbunare a vecinului său Vasile Lupu s' au frînt de voinția lui înțeleaptă. Domnînd ast-fel douăzeci și unu de ani, el a fost ascultat în biserica domnească din Tirgoviște, în luna lui April 1654.

În fața acestui mormînt nou era încă din 1653 mormîntul proaspăt al Doamnei lui Matei, Elena, și în același întunecos pridvor dormia sim-

gurul lor copil, mort nevrîstnic,—Matei. Peste cîțiva ani, Turcii au trecut pe aici prădînd, și ei nu crutară oasele lui Matei. Ele fură strămutate apoi la mănăstirea Arneta, din Vilcea. Sus, pe o culme din preajma Carpaților, de-asupra mănăstirii Bistrița se înalță micul lăcaș în care se cuprind supt o piatră împodobită, săpată de meșter din Ardeal moaștele lui Matei Basarab din Brîncoveni, însemnate cu această pisanie :

„Aici zace Matei Basarab, cu mila lui Dumnezeu odinioară stăpîn și Domn al Țării-Românești, bărbat înțelept, îndurător și milostiv, întemeietor și înnoitor a multe biserici și mănăstiri: nici-odată biruit, ci biruitor, și a multe învingeri învingător preaslăvit, dușmanilor înfricoșat, prietenilor de folos, îmbogățitor al țerii sale, cel ce, cu multă bogăție și întru toate îndestulat, în lină pace a domnit douăzeci și trei de ani; a adormit întru Domnul la cinstite bătrînețe, în anul Domnului 1654“.

Supt pedestalul de piatră, jos, e îngropat Danciul, tatăl lui Matei, pe care acesta a pus să-l aducă în raclă de la Alba-Iulia Ardealului, unde el murise, înmormîntîndu-se întăiu în biserica Mitropoliei românești de acolo, făcînd de Mihai Viteazul. Stau numai ei doi acolo în pustietate, în pacea mănăstirii cu doi paznici, fără călugări, fără locuitorii, fără oaspeți; din toate părțile codrul înghete zărrile, și noaptea călătorii cari străbat drumurile văilor văd lucind această singură lumină de îndreptare și mîngiere, ca o rază pornită din sufletul luminos al strămoșului.

47. Ușuratec, pornit spre fapte nesocotite, fără putere a fost bătrîna rudă care a urmat lui Matei. Constantin-Vodă era fiul lui Radu Șerban cel de la Comana și al ^{sotiei} ~~letei~~ de preot din București, Elena, îngropată în anul 1656, paisprezece ani după moartea ei, în biserica de sat de la Dobrea. Stăpînirea lui Constantin, noul Basarab, înseamnă răscoală, umilință și ruină. A încheiat ca fugar: în Ardeal întăiu, apoi la Cazaci, cu cari umblă, fără nici-un drept, după Domnia Moldovei. Muri la Poloni după anul 1676, Dumnezeu știe în ce loc anume, — sărac și foarte nenorocit. Mai fericită decît el, Doamnă-sa Balașa zace în biserica Sf. Vinerii din Tîrgoviște.

48. Inlocuitorul său a fost un Grec foarte nebun, Mihnea al III-lea, ce se zicea fiu al mîndrului Radu Mihnea. Și el se răsculă împotriva Turcilor, și tăindu-și boierii, fugi, dar nu-l era lăsat să iasă din Ungaria pribegiei sale. La 23 April 1660, a doua zi de Paște, el făcu un mare chef de sărbătoare cu același Constantin Șerban, căruia-i urmase. Veni înfierbîntat acasă la jiltoarea sa, o Tătarcă, și căzu frăznit de dambla. La Safumare trebuie să l se caute deci mormîntul, dacă se va fi găsit cine să-l ridice unui asfel de om. Unii ziceau că a fost Turc, alții l-au văzut însă sfințind biserici ortodoxe.

49. Cîteva luni grele pentru toată lumea, domnește, strămutat din Moldova, un biet Arnăuț bătrîn, care trăise mult timp ca boier al lui Vasile Lupu, Ghica, ce-și luă ca Domn și numele de Gheorghe, zicîndu-și Gheorghe-Vodă Ghica (Gheorghe se zice în albanesă: Ghica). Turcii îl scoaseră cu parapon și-l minară la Constantinopol, unde se

stîNSE în curînd, fiul său Grigore fiind Domn în locul lui. S'ar putea căuta în cetatea împărătească mormîntul începătorului măririi Ghiculestilor.

50. Acest Grigore sau Grigorașco, fiu și soț al unor Romince, avu un trai tulburat, cu multe încurcături pe care și le pregăti prin neprevădere și și le descurcă prin viclenie. Și în 1673 se credea că el va mai putea cumpăra Domnia. Rămas între Turci el muri peste pușin. Loc de îngropare și data precisă, — necunoscute.

51. Radu Leon, fiul lui Leon-Vodă. Om de petrecere, fără voință, mort la Constantinopol după mazilia din 1669.

52. Antonie din Popeștii Ilfovului. Moșneag căzut aproape în copilărie, hrănit din leafa ce-l dădeau boierii și supravegheat de fiu-său Neagu. Cînd pierdu Domnia, în 1672, Turcii îl opriră la dinșii, și sărmanul patriarh n'avu parte nici de odihna în pămîntul țerii sale.

53. Duca-Vodă, arnăut ca și Ghica, ca și acesta întăiu Domn în Moldova, își zice, tot ca și acesta, Gheorghe-Vodă, făcînd din numele său de pănă atunci un nume de familie. Cantacuzineștii izbutesc a-l scoate în 1678. Domn în Moldova peste pușin timp, a treia oară, îl prînd Polonii, în război cu Turcii, și-l duc la Lemberg. Aici moare acest om lacom și srașnic, la 31 Mart 1685, de dambă. A fost îngropat în biserica ortodoxă din ael oraș, zidită de marele negustor Alexie Balaban, „în sclipul gropniței acestuia“.

54. Șerban Cantacuzino, om temut, mîndru, cu apucături de rege, stăpîn al boierilor săi și respectat de Turci. O scurtă boală-l răpuse la 29 Octombrie 1688, și pe mormîntul său frumos săpat, de la Cotroceni, cliitoria sa, se celește pomenirea ce urmează:

„Supt această marmură odihnesc oasele a luminatului bun creștin Io Șerban Cantacuzino Voevod, nepotul răposatului Șerban Basarab Voevod, pre carele miluindu-l Dumnezeu cu Domnia acestei țări, de au domnit 10 ani și au chivernisit țara bine și vredniceste, cu tot cinstit neamul lui, apărînd-o de toți vrăjmașii. Întru carea ^{caută} ~~parte~~ de la Dumnezeu i s'au săvîrșit viața cu cinste, aici, la Scaunul Domniei lui, lăsîndu-și țara iarăși la cinstit și bun chivernisitor, neamul lui, întregă și cu pace bună. A căruia i-a fost viața de ani 54, și așa s'au prislăvit întru Hristos la Octomvrie 29, leat 7197, 1689“.

Tatăl lui Șerban, vestiitul Postelnic Constantin, a fost îngropat la Mărgineni, în Prahova; acolo a strămutat Șerban și trupul maicei sale Elina, vestiita gospodină a celei mai mari averi muntene din veacul al XVII-lea. Astăzi de jur împrejur e temniță, și biserica, dărimată de cutremur, arsă, a fost cu totul prefăcută de un egumen grec, zvirindu-se ca netrebnice pietrele cliitorilor. Fratele mai mare al lui Ștefan, Drăghici, zace în mormîntul lui Radu Șerban, bunicul său, la Comana.

Dintre frații ceilalți, Cotrocenii odihnesc pe Matei († 1685), pe Iordachi († 1692). Mihai a fost tăiat la Adrianopol și Constantin, învățatul Stolnic, gătuft la Constantinopol!

55 Constantin Brîncoveanu, om bogat, bun gospodar și părinte iubitor al unui neam îmbielșugat; suflet înțelegător de frumusejă și sprîjnit al învățăturii; țara întreagă a fost acoperită de dinsul cu biserici nouă și innoite. În ziua de Sîntă-Măria Mare 1714, avînd împliniți 25 de ani de Domnie, i se tăie capul, înaintea Sultanului, la Constantinopol, după ce toate odraslele-l singeraseră supt sârmanii lui ochi bătrîni, sălbătăciți, fără lacrimi,—cea mai strașnică suferință omenească ce se ridică din tot trecutul nostru. Se aruncară în Mare trupurile Domnului, ale fiilor domnești Constantin, Radu, Ștefan, Matei, pe cînd capetele schimonosite treceau în vîrfurile sulitelor. Pescarii culeseră din ape rămășițele Brîncovenilor, și creștini miloși le așezară în mănăstirea din Chalke. La Horez, frumoasa clădire a lui Constantin-Vodă, gătită pentru îngroparea întregului său neam, se vede, supt chipurile de familie ce ocupă părășii, numai mormîntul de marmură nescrisă al Domniței Smaranda; o soră a acesteia, Ancuța, măritată cu Nicolae Roset și moartă în pribegia dela Brașov, a fost adusă aici în primăvara anului 1730.

56. Ștefan Cantacuzino, fiul Stolnicului Constantin, a întrebuițat toate mijloacele pentru ca să aducă moartea celui pe care-l înlocuise. Ca o răsplată dumnezeiască i-a venit același peire silnică, după doi ani singuri de Domnie. Fu gătit în temniță la Constantinopol, împreună cu tatăl său foarte bătrîn. Capetele lor fură jupuite, umplute cu bumbac și trimise la Adrianopol, unde stătea Curtea. Aici în Adrianopol fură zugrumași Mihai, fratele lui Constantin, și Radu Dudescu, care ținea pe sora lui Ștefan. Capetele li-au fost puse în vîrfurile parilor. Cel din urmă dintre Cantacuzini cari încunjuraseră fără credință pe Brîncoveanu, Toma, trecu la Ruși la 1711, și muri peste zece ani acolo la dinșii. Numai Răducanu, fratele lui Ștefan-Vodă, doarme în necropola cantacuzinească a Cotrocenilor.

De acum înainte, Moldova și Țara-Românească nu-și mai au șiruri deosebite de Domni. Aceiași oameni, mai mult înstrăinași de cît străîni, trec de la Iași la București și de la București la Iași. Înainte de a vorbi de mormintele lor, să pomenim pe ale Domnilor Moldovei.

2. DOMNII MOLDOVENI.

1. Bogdan întemeietorul și-a găsit odihna în biserica, de lemn pe atunci, a Rădăușilor. În timpuri neorînduite și sălbatece ca acelea, nici-o piatră nu s'a așezat pe mormîntul celui care a dat Romînilor, ca o puternică cetate, *Țara Moldovei*.

2. Lajco, acel care a încercat să facă din Moldoveni niște catolici, supuși episcopului latin din Siretiu, și-a luat locul lîngă părintele său, după 1372.

3. O clipă Moldovenii își aduseră Domn de legea lor, ce e dreptul, dar de alt neam, rusesc, din Galiția. Iurg Koryatowicz peri în curînd. Un călător din veacul al XVI-lea zice că l-ar fi văzut mormîntul într'o

mănăstire de lângă Birlad. O astfel de mănăstire n'a fost însă niciodată Anastasia, fiica lui Lațco și văduva lui Iurg, zace în necropola Rădăușilor, unde a fost îngropată la 1420, anul morții ei

4. Petru, fiul Margaretei sau Mușalei care avea drepturi asupra Moldovei, e cel d'întăiu Domn sigur—după un Ștefan I-ii, tatăl său poate în urma lui Iurg. El a clădit mănăstirea Neamțului, în valea Neamțului și a Ozanei, pe o înălțime pietrosă, între păduri. Acolo va fi fost el îngropat prin 1790, dar nici urmă nu s'a păstrat din mormintul lui

5. Roman, fratele lui Petru, fu Domn scurtă vreme, apoi fugi în Polonia, și la urmă d'întăiu din nou: el fu înmormintat la Radauși. Roman clădiuse însă biserică deosebită în lîngul Romanului întemeiat de dînsul, și aici coborîse el oasele soției sale Anastasia, care a fost mama lui Alexandru-cel-Bun.

6. Alexandru a făcut cel d'întăiu din Moldova o țară tra'nică și cu viitor. Mai b'ne de treizeci de ani a stăpînit asupra ei fără nici-un fel de silă sau viclesug, duhul său bun, împăciuitoare răbdătoare, milostiv, cucernic. El a dovedit că prin bunătatea adevărată și dreaptă a inimii se pot face lucrurile acelea mari pe care asprimea crudă le poate începe sau grăbi, dar nu duce la capăt. Moldova a ieșit din mîinile lui gata, încununată cu neafîrnare și împodobită cu învățători și meșteșuguri.

El clădi vechea mănăstire Bistrița pe care Ștefan-cel-Mare a prefăcut-o apoi din temelie. Poate că aici se înmormintă fratele său Iuga, dar un fiu Bogdan se astrucă la Rădăuși. Atunci Bistrița nu se înălța încă în răcoroasa vale de lângă orașul Piatra. Dar la Bistrița fu dus trupul Doamnei lui Alexandru, Ana, o ortodoxă moartă în 1418, pe cînd, cu cîțiva ani în urmă, cea d'întăiu soție a Voevodului, o catolică, Margareta, era așezată sup' baptilisteriul bisericii latine din Baia (1410). Poate că tot Bistrița a primit și oasele fiilor domnești morți înainte de vreme, odrasle ale Anei, Roman și Vasilisa. În iarna anului 1433, se sîinse, mulțămînt într'o țară nouă scoasă din toate primejdii, Alexandru însuși Mormintul său fu clădit din piatră săpată cu podoabe gotice. Dar poate nu s'a scris nimic pe lespede care i-a acoperit sicriul și, oricum, ea nu se mai află astăzi, fiind înlocuită cu una care pomenește o moartă din vremele următoare.

7. Ilie-Vodă fiul lui Alexandru și al Anei, intră în luptă cu fratele său Ștefan, stăpîni un timp alături cu el, și trebui să fugă la urmă, orbit de acest frate nelegiuit, în Polonia, de unde era Doamna lui. Acolo se sîinse nenorocitul orb între anii 1444 și 1447, și i se va fi făcut loc în vre-o biserică rutenă din Polonia, soția sa fiind și ea o Ruteană ortodoxă.

8. Fratele fără milă și muștrări de cuget fu prins în 1447 de Roman, copilul foarte tînăr încă al lui Ilie, și ucis prin tăierea capului. La 16 Iulie sosia la mănăstirea Neamțului—nu la Bistrița, care nu putea fi profanată cu astfel de oase vinovate—carul ce aducea trupul măcelărit al Voevodului. În biserica mănăstirii, dreașă și prefăcută apoi de Ștefan-

cel-Mare, la dreapta se înfundă un gang de întunec. Pe o piatră din acel colț negru se cetește inscripția, pusă însă târziu, de Ștefan-cel-Mare, și astăzi nedeplină :

„Acest mormînt l-a înfrumusețat Io Ștefan Voevod. cu mila lui Dumnezeu Domn al țerii Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod, unchiul său Ștefan Voevod, fiul bătrînului Alexandru Voevod, care a fost ucis.“

Piatra de mormînt a unui Petru Voevod fiul acestui Ștefan, a fost strămutată din vechea mănăstire a Pobratei, clădită pe acest timp, în cea nouă, al cărei cîmilor e tot Ștefan-cel-Mare.

9. Roman piere la 2 Iulie 1448, poate otrăvit. Mamă-sa Marinka avea încă țara în mîna ei și cred că ea va fi înmormîntat pe tinerelul Voevod la Bistrița lui Alexandru-cel-Bun.

10. Ea avea și alt fiu, care încurcă lumea mai multă vreme, ajunse un stricat și peri, omorît de boieri, în Cetatea-Albă, în primăvara anului 1455. Biserica din acel oraș, iarăși înnoită de Ștefan, primi trupul celui ce nu meritase numele lui Alexandru-cel-Bun.

11. Frații ai lui Ilie și Ștefan se luptă totodată pentru dulcele rod al Domniei. Iată un Petru, care dispăre în 1452,

12. Apoi Bogdan, fiu din flori al lui Alexandru. Acesta e un luptător harnic, care seceră larg în oștile polone ce sprijină pe Alexandrel. Îl ucide însă unul care i se zicea frate, Petru Aron. În graba înmormîntării ucisului, care fu așezat în biserica de lemn a satului unde pierise, nu se putea „înfrumuseța“ o piatră de mormînt. Cînd Ștefan fiul acestui al treilea Bogdan fu Domnul Moldovei, el făcu biserica de piatră din Răusenii, puindu-i hramul tăierea capului Sf. Ioan. Însă trupul mortului fu dus la Rădăuși, și acolo o inscripție îl amintește în aceleași cuvinte ca și pe înaintașii săi în Scaunul Moldovei.

13. Petru Aron se închină tuturilor vecinilor și făcu pe placul tuturilor boierilor ; pentru care avu parte să domnească șapte ani de zile. Ștefan îl goni în Polonia, apoi la regele unguresc Matiaș. Într'o zi, cînd pîndia la hotarul Moldovei, în Secuime, o ceată năvălitoare, avînd în fruntea ei pe Ștefan, îl ucise în 1468, lăsînd trupul fără cap la mila țeranilor străini din satul răsplătirii.

14. În ce colț al Moldovei n'a înălțat Ștefan biserici și mănăstiri, unde n'a lăsat amintirea luptelor izbăvitoare sau binefacerilor împărțite cu dreptate, în cursul a jumătate de veac de Domnie ? Tinărul își cuceri moștenirea, se luptă, învinse, făcu țara neatîrnată ; bărbatul matur apără drepturile noii Moldove glorioase, iar bătrînul stăpîni pînă în zilele din urmă cu sabia în mînă, gata să apere și să întregească, leu bătrîn care nu-și uită vînătoarea.

Ștefan a făcut de piatră gropnița domnească a Rădăușilor, și meșterul său săpător, „mister Ian“, un Polon sau un Sas, încunjură pămîntul bisericii cu o prispă de pietre mormîntale, așezate una lingă alta întru pomenirea strămoșilor (1479-80) La Bistrița el înălță mormînt Doamnei Ana, mama lui Ilie Și, cînd fiul se stînsese încă în floarea vrîstei la Con-

stantinopol, fiind ostateg, Ștefan aduse în țară pe iubitul său Sandrin sau Alexandru, și în brațele străbunului el așază pe urmașul care venia la dînsul înaintea de vreme (1496).

Dar el își făcu stieși și celuilalt neam al său alt adăpost al cenușei omenești. în Putna supt o simplă îmbrăcată cu brad a munților Bucovinei, lângă o lîmpede apă de munte. Acolo intrară în mormînt tinerii Voevozi Bogdan și Petru (1479, 1480) Acolo își așază el Doamna cea de-a doua, adusă din străinătatea Mangopului, Maria († 19 Decembre 1477). Acolo primi el rămășițele credinciosului sfetnic bătrîn și de sigur rudă, Mitropolitul Teoctist (1478 Numai soția sa d'întăiu, Evdochia de la Chiev, care muri înaintea de a se isprăvi Putna, și mama, Oltea-Maria, care nu fu ese soția lui Bogdan, ci avuse alt soj și, cu el, și alți copii, nu se împărlășiră de mormînte în Putna: Oltea, moartă la 1465, fu așezată lângă zidul Pobratei, la dreapta.

Ștefan găli în Putna din marmură curată, împodobită cu flori de acant și săpată cu măiestre slove cirilice care au un caracter gotic, pietrele ce trebuiau să-l acopere pe dînsul și pe soția aceasta a bătrînețelor sale, Maria lui Radu-Vodă Munteanul. Pe lespede care se ridică în Iulie 1504 pentru a-i primi trupul, se cetesc aceste rînduri, pe care lipsa de îngrijire a fiului și urmașului le lăsă neisprăvite:

„Blagocestivul Domn Io Ștefan Voevod, cu mila lui Dumnezeu Domn al țerii Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod, ctitor și întemeietor al acestui sfînt lăcaș, care aici zace. Și s'a strămutat la veșnicele lăcașuri în anul —, luna — și al Domniei sale an —.“

15. Bogdan, fiul lui Ștefan și al Mariei lui Radu, muri încă tînăr, după un lung zbcucium zădarnic cu Polonii și Muntenii săi, după ciocniri folositoare cu Tatarii, la 18 April 1517, „cînd era la miez de noapte.“ Peste două zile, așus de la Huși, el era înmormîntat la Putna, prin grija boierilor săi, cari încunjurau acuma tronul fiului său, nevrîstnicul Ștefăniță.

Pe o piatră cu linii de scrisoare fină se cetește:

„Acest mormînt este al blagocestivului Domn Io Bogdan Voevod, Domn al țerii Moldovei fiul lui Ștefan Voevod, ctitorul sfîntului lăcașului acestuia, care s'a strămutat la veșnicele lăcașuri în anul 7025 (1517), luna lui Aprilie 20, la miezul nopții.“

16. Ștefăniță nu crescu decît pentru a se dovedi crud, nerecunosător și nedestoinic. Boierii săi, filii acelor cari slujiseră îndelung, cu nepătată credință, pe Ștefan-cel-Mare, îl uciseră la Hotin, în ziua de 14 Ianuar 1527, otrăvindu-l. Ștefăniță care nu era fiul Doamnei Ruxanda, ci al unei femei, Stana, nu i-a putut face loc acesteia († 28 Ianuar 1518) la Putna, ci în vechea necropolă a Rădăușilor. El însuși fu dus de Curtea ucigașă și de Doamna sa, Stana, fata lui Neagoe (ea a fost îngropată la Argeș), la Putna, unde pe mormîntul său se vede această inscripție:

„Blagocestivul și de Hristos iubitorul Io Petru Voevod, Domn al țerii Moldovei, a înfrumusețat acest mormînt nepotului său Ștefan Voe-

vod ; care s'a strămutat la veșnicele lăcașuri în anul 7055 (1527), luna... (, ters).“

17 Acest unchiu Petru era fiul lui Ștefan-cel-Mare și al unei femei din Hirău. Data aceasta Moldova nu avea un Domn obișnuit, ci o minte ageră, o voință neînfrîntă și o fire bogată în planuri mari. Numai mărirea, socoteala mai trebuia pentru a face din Petru-Vodă, zis Rareș, părechea lui Ștefan-cel-Mare în viața țerii cirmulte de amîndoi. Aceasta a lipsit însă lui Petru, și din lungul său zbucium cu Ungurii din amîndouă partidele, cu Polonii și cu Turcii n'a ieșit decît pierderea pentru totdeauna a provinciei Pocușta și o mai adîncă înjosire față de Sultan. Acesta, Soliman-cel-Mare, goni pe Rareș în Ardeal la 1538, dar el izbuia să-și capete iarăși Scaunul. În vederea îngropării lui și a neamului său, Petru Rareș clădește noua gropniță Domnească a Pobratei lingă apa Siretiului, nu tocmai departe de Suceava. Încă la 1529, Domnul înmormînta pe soția sa d'întăiu, Maria, la Putna și fiul acesteia, Bogdan, zace în b'șerica Sf. Dimitrie din Suceava. Pentru sine și pentru cea de-a doua soție, care trăi mai mult de cît dînsul, el pregăti la Pobrata mormînt de marmură, așa de frumoase cum nu se mai văzură. Cînd, în Septembrie sau Octombrie 1546, el se stînsese, destul de bătrîn, îl cuprînsese acela pe care scrie :

„(Această groapă e a) iubitorului de Hristos robul lui D mnezeu Io Petru Voevod, fiul bătrînului Ștefan Voevod, care (strămutat la aceste) lăcașuri și la veșnicele lăcașuri ; veșnica lui pomenire.“

18. Doi Domni au ținut puterea în Moldova pe vremea de restrînsă a lui Petru. Unul era fiul lui Sandrin, nepotul de fiu al lui Ștefan-cel-Mare, și purta numele acestuia (poporul i-a zis Lăcustă, după una din nenorocirile scurtei lui Domnii). Îl uciseră boierii, în Decembrie 1540. Cred că trupul plin de rane a fost dus la Bistrița, unde mormîntul lui Alexandru-cel-Bun primi și pe acest urmaș nenorocit. În el se îngropă în urmă văduva lui Lăcustă, Cneajna, în 1542. Inscripția ce se vede astăzi pe acest mormînt, o pomenește numai pe ea.

19. Alexandru Cornea, fiu din flori al lui Bogdan, n'a trăit decît până la întoarcerea lui Rareș, care-l lăță la Galați (Februar 1541), fără să se poată ști în care din bisericile, azi cu totul schimbate prin înnoire, ale acestui oraș zace acest Domn de cîteva săptămîni.

20. Dintre fiii lui Rareș, unul a murit Turc, după ce-și bătuse joc cîteva luni de Moldova și de boierii ei : tocmai la Brusa i-ar fi mormîntul în cîmîntul turcesc al acestui oraș din Asia-Mică.

21. Ștefan, fiul cel mic, fu omorît de boieri în 1552, prin prăvălirea asupra lui a corlului de la Țușora și străbaterea cu cușitele. Cînd lucrurile se lămuriră în Moldova, sora lui Ruxanda, ajunsă Doamna lui Alexandru Lăpușeanu, îl scoase din mormîntul său de acolo și-l așeză la Pobrata, lingă tată și lingă mama, care murise și ea, zugrumată de acest ginere grozav. Inscripția celui din urmă bărbat din neamul Rareșeștilor e aceasta :

„Doamna Roxanda, fiica lui Io Petru Voevod, iar Doamnă a lui Io Alexandru Voevod, infromusefă groapa aceasta fratelui ei Ștefan Voe-

vod care s-a strămutat la veșnicele lăcașuri în anul 7060 (1552, Septembrie 1 *

22. Lăpușneanu a fost un crunt tiran, omorînd pentru plăcerea lui. După cîțiva ani țara, sătulă de dînsul, îl lăsă a fi bătut de un vîntură-lume giec, Iacob Vasilic. Întors după peirea acestuia, Al xandru-Vodă mulțămi lui Dumnezeu u ridicînd o mănăstire în munte, și mai aproape de Suceava, Slatina, — care fu și a *patra necropolă* a Domnilor-Moldovei. Acolo-și va fi îngropat fiul Ioan, și acolo se mai vedeau sau se mai văd încă pietrele de marmură lucie care acoperiau două Domnițe moarte tinere, Teofana și Teodora. Zdrobit de boală în 1568, Alexandru își luă numele de călugărie Pahomie, cu care-i fu împodobiă moartea prin otravă. Pe piatra sa mormintală din Slatina nu se pom nește deci decît numele călugăresc; astfel:

„(Această groapă este a monahului) Pahomie, care s'a strămutat d'n viața de aici la veșnicele lăcașuri, și a fost îngropat aici în ctiortia lui cea nouă, în anul 7076 (1568), luna Maiu 5.”

23. Doamna Ruxanda muri în 1569 și fu dusă la Slatina, fără ca fiul ei, Bogdan, să-i fi făcut cinstea unei inscripții. Bogdan însuși, mazil, fugar, se sfînsi în Moscova. Un frate, Constantin, pare să fi murit la Constantinopol; altul, Petru, a cătat să ia Domnia și a fost ucis în același oraș, de Turcii cari-l prinseseră. Alte fete ale Lăpușneanului răă-ciră prin Polonia: una a făcut mănăstirea Socola, lingă Iași, și e îngropată acolo. În Slatina, necropola în curînd părăsită, își mai găsi locul d'n acest neam, numai un nepot de fiică al bătrînului tiran.

24. Iacob Vasilic s'a numit Ioan-Vodă, și lumea i-a zis Despot pentru că se zicea despot de Naxos și de Paros. Ucis în 1563 de boierii cari-l incunjuraseră în Suceava, el a fost îngropat în grabă, fără nici-un semn amintitor, în cimitirul celăjil. Poate să fie el acel cadavru de „om de cinste“ care s'a găsit acolo, în săpăturile din urmă.

25. Ștefan Tomșa, înlocuitorul lui Despot, avu o stăpînire de cite-va luni numai. Fugînd în Polonia, el fu osîndit la moarte acolo pentru a se face plăcere Turcilor, supt cuvînt că el ar fi făcut pagube Polonilor ce fusese în slujba sa de oaste și-i chinuise, precum și că prădase marginele regatului (Mai 1564). Cu el periră vătavul de Iași, Ioan Moțoc, și Vornicul Petru Spancioc. Doamna Tomșei, Candachia, nu era cu dînsul. Osînditul fără dreptate își alese ca loc de îngropare biserica ortodoxă a Sf. Măril din Lemberg, unde i se tăie capul.

26. Ioan Vodă fiul lui Ștefăniță (1572-4) a fost numit cel Cumplit, pentru răutatea lui cu boierii, și ar fi meritat, pentru vitejia lui în lupta cu Turcii, pe acela de: Viteazul. Ucis după lupta de la Roșcani — rupt de două cămile — el nu s'a învrednicit de o îngropare creștinească. Doamna sa Maria Huru trăi mult timp și după 1600.

27. Petru Șchiopul era fiul lui Mircea Ciobanul din Țara Românească și al fetei celei mai mari a lui Rareș, Chiajna (moartă în Constantinopol). El fu întemeietorul celei de a cincea necropole domnești, pe

care o numi Galata. În această mănăstire, așezată pe o culme lingă Iași el astrucă pe Doamna sa, Maria Amiralii din Rodos, pe un fiu Vlad și pe o fată numită Chiajna după bunica ei. Dar el n'avu parte de îngro-
parea în țară, ci am văzut unde-i zac oasele.

28. Mulți Domnișori ajutați de Cazaci năvăliră în Moldova în zilele lui. Unul, Ioan-Vodă Potcoavă, care se făcea că este Ioan cel Cumpil, îinu cite-va săptămîni Scaunul din Iași. Și pe dînsul îl tăiară Polonii la Lemberg, în ziua de 16 Iunie 1578. Călăul se apropië cu sfială de acest frumos tînăr viteaz, și după moarte i se cusu cu fire de mătasă capul de trunchiu, și trupul fu îngropat în aceeași „biserică rusească“, unde se odihnia cellalt Domn ucis al Moldovei, Tomșa.

29. Între cele două stăpîniri ale lui Petru domnește Iancu Sasul, fiu din flori al lui Petru Rareș. Fugi și el în Polonia, la 1582, și avu și el parte de sabia călăului în Lemberg, fiind dus apoi, de sigur, la biserică rusească.

30. Aron-Vodă, care se zicea fiul bătrînului Lăpușneanu, a luns des și de aproape oile sale birnice; răsculîndu-se împotriva Turcilor odală cu Mihai Viteazul, a fost neasămănat mai mic decît acesta, și în luptă și în faimă, și în nenorocire. Slujitorii săi unguri l-au prins, trimîndu-l în Ardeal, unde muri închis la Vinji, castel vechiu pe Murăș, în mijlocul unui sat de Romîni (1596). Doamna lui, o Cantacuzină, pare să fi rămas un timp măcar în Ardeal. Mormîntul lui Aron nu se mai află astăzi la Vinji, unde am mers anume pentru a-l căuta.

31. Trădătorul care-și vindu Domnul, ajunsese Domn în locul lui. Fiu de Țigancă, Ștefan-Vodă, care fusese până atunci Halmanul Răzvan, era unul care știa să se lupte Polonii îl scoaseră însă, pe cînd ajuta pe Mihai Viteazul, și cînd el voi să iea Domnia de la ocrotiții lor, fu învins și tras în țapă (1595). Această sălbatecă neomente s'a înîmplat lingă Suceava, și până pe vremea lui Miron Costin, peste cincizeci de ani după aceste împrejurări, se mai vedea acolo, cuprînzînd oasele celor căzuți, „movila lui Răzvan“, pe drumul spre Baia.

32. Omul leșesc, Ieremia Movilă, șliu să trăiască de azi până mine. Altfel cucernic, și destul de bogat, el făcu la Sucevița, lingă apa cu acest nume, mănăstire nouă și necropola domnească *cea de-a șesea*. Aici își îngropă el fata, Zamfira, în 1596, și aici își găsi el însuși locul de odihnă în 1606. De mult timp un Domn al Moldovei nu mai era îngropat în cîtitoria lui! Iați ce scrie pe mormîntul lui, ridicat, nu de rude, care începură un lung și sălbatec războiu pentru putere, nimicîndu-se între ele, ci de un boier credincios:

Aastă piatră de mormînt o făcu și înfrumuseță dumnealui Gavril ce a fost Stolnic, mai de mult răposatului blagocestiv și de Hristos iubitor Domnului nostru Io Ieremia Moghilă Voevod, cu mila lui Dumnezeu Domn al țerii Moldovei: veșnica lui pomenire și fericită odihna lui; în anul 7114 (1606), luna lui Iunie 30 "

33. După Movilă Ieremia veni Movilă Simion, care crezuse că a răpus pe Mihai Viteazul și pieri în pulberea unei seri de înfringere în-

naintea lui Radu Șerban. Mucezi și el cîțiva ani pe tronul Moldovei înaintea de a mucezi în mormînt. Se crede că l-a otrăvit văduva Ieremie (Septembrie 1607). Fu dus la Sucevița, unde zace și fiică-sa Teodosia, dar nici lui nu i se făcu mormîntul îndată : abia la 1620, fiu-său Gavril, ajungînd Domn muntean, se gîndi la datoria împodobirii locului unde i se odîhnia părintele, și astăzi pe o piatră făcînd întocmai ca a lui Ieremia, cu bouul și stema Movileștilor, se celește :

„A răposat robul stăpînului Domnului nostru Iisus Hristos Io Simiön Moghilă Voevod, Domn al Țerii-Romănești și, cu voia lui Dumnezeu, Domn al Țerii Moldovei, în anul 7113 (1605 !), luna lui Septembrie 14, și al rămas groapa lui în uitare, neînfrumusețată, până ce vru Dumnezeu și ajunse prea-iubitul lui fiu Io Gavril Moghilă Voevod Domn în cel d'întăiu Scaun al părintelui său, în Țara-Românească, împreună cu maică-sa Melania Doamna ; atunci a făcut această piatră și a pus-o, în anul 7128 (1620) luna lui Martie în 15 “

Nici-unul dintre mulții feciori ai lui Ieremia și ai lui Simion, împodobiți aproape toți cu Domnia, nu se coborîră în pămîntul sfințit al Suceviței, ci vîntul nenorocirii îi abătu pe alle tărîmuri laltă cum trec ei înaintea noastră, copil jertfii n'îndriei mamelor, pribegi aruncați pentru toată viața lor în mijlocul străinilor :

34. Mihăilaș, fiul lui Simion. După cîteva luni de Domnie cu numele, e gonit la Radu Șerban, care voia să-l dea pe fiică-sa, și acesta-l îngropă la Dealul, supt piatra ce zice așa :

„Această piatră de mormînt a făcut-o și a împodobit-o Doamna Marghita fiului ei Io Mihail Moghilă Voevod și Domn al Țerii Moldovei, fiul lui Simion Moghilă Voevod ; și sfîrșitul vieții sale l-a fost în locul Țirgoviștei, și a fost îngropat aici, în sfînta biserică, lăcașul Dealului, în zilele blagocestivului Domn Io Radu Voevod, nepotul de fiu al lui Băsărab Voevod, și a fost Domn trei luni în locul părintelui său : i-au fost toate zilele vieții ani 16 și jumătate ; la anul 7116 (1608), luna (ianuar 27)“.

35. Constantin, al lui Ieremia, pierde fără urmă, după ce a fugărit a doua oară din țară, unde stăpînise fără strălucire ; nu se știe sigur nici felul de moarte a acestui tinăr nenorocit (1612).

36. Gavril, al lui Simion, nu poate moșteni decît Scaunul muntean al tatălui său. În 1620, el e silit să fugă în Ardeal, unde iea pe văduva unui nemeș și se pierde printre Unguri. Poate că mormîntul i s'ar găsi în biserica satului soției sale, unde-și serbă, în 1626, și nunta : Sintlieu, ungurește Solimonkő.

37. Moise, frate cu Gavril. Fu în două rînduri un paștic Domn moldovean. La urmă fugi în Polonia, unde trăia pe la moșiile familiei : Wielkie-Odzy și Muchoyedy (în Podolia și Podlachia) Într'una din bisericile acestor localități fu pus el în pămînt, încheind o lungă viață fără strălucire, după 1661.

38. Alexandrel, ful lui Ieremia, domni, dar foarte scurt timp El, fratele său, Bogdan, mamă-sa Elisaveta, fură prinși de Turci în 1616 și

duși la Constantinopol: coplii trecură la legea Islamului, iar mama acoperită de rușine ajunse în haremul unui Agă. Bogdan însă era în Polonia la 155, de sigur pe lângă surori.

Ioan-Voda, al lui Sim'on, n'a domnit. Până prin 1640, el pindește în Ardeal, unde stătea pe lângă Gavril. Cred însă că la sfârșit el s'a întors în țară și ca a fost îngropat la mănăstirea Todirenilor din Burdujeni, întemeiată de un frate al tatălui său, Teodor Movilă. Chipurile amindurora se văd și astăzi pe păreji, dar nu e nici urmă de morminte. Fata lui Ioan fu soția cronicarului Miron Costin

Petru, fratele lui Ioan, ajunsese Mitropolit de Chiev, și fu reformatorul Bisericii rusești din Polonia El fu îngropat în mănăstirea de la peșteră (*laura pecersca*) din rezidența sa (Decembre 1647).

Fețele lui Ieremia, Regina, Maria, Ecaterina și Ana muriră ca soții ale următorilor nobili poloni: Mihail Wisznowiecki, Ștefan Potocki. Samuel Korecki, și Stanislav Potocki: pe moșiile acestor familii trebuiesc căutate mormintele lor.

39. Coboritor din Movelești după mamă-sa Elisaveta, Miron Barnovschi Movila, ginerele lui Radu Mihnea, peris la Constantinopol, unde mersese ca să ceară a doua oară Domnia Moldovei (2 Iulie st. n. 1655). El clădise bisericile Barnovschi și Sf Ioan din Iași, precum și mănăstirea Birnova, dar nu se poate spune sigur dacă trupul său a fost adus din orașul de peire, pentru a fi așezat într'unul din aceste lăcașuri. Elisaveta mama lui Miron, se slinse în Polonia, pe moșiile Moveleștilor

40. Vasile Lupu (Vasile e un nume adaus la suirea 'n Domnie; numele său de botez e Lupu). Arnăut, dar din părinți așezați în țară, căsătorit întâi cu o Romîncă, — om foarte bogat, cheltuitor și darnic, de o trufie și de o poftă de a stăpîni ce nu-și află părechea, a rivnit, lupînd și uneltind, Țara-Românească și Ardealul chiar. Dușmanii îl răpuseră la sfârșit. Trăi încă o bucată de vreme la Constantinopol, sărăcit, părăsit de Doamnă, încunjurat de coplii unei fiitoare și muri în 1661, avînd însă acum lângă dînsul pe Doamnă-sa Caltrina, care locuia încă la 1665 casa lor de lângă Arsenal. De și fiul său Ștefăniță era atunci Domnul Moldovei, el nu crezu că se cuvine să aducă trupul tatălui său pentru a-l îngropa din nou în strălucita biserică ce clădise acesta la Iași, Trei-Ierarhi. Poate că unul din cei doi frați ai lui Vasile, Gavril Hatmanul, mori înaintea de schimbarea de Domn din 1653, să fi fost astrucat aice, precum se va fi făcut și cu fiul lui Vasile, Ioan, și cu altele din rudele cele multe ale Lupului. Dar în Trei-Ierarhi pietrele de mormînt ale familiei domnești lipsesc cu totul.

41. Lipsește și a lui Ștefăniță, nebnatecul fiu al lui Vasile, care muri de friguri rele, după o scurtă Domnie, la 29 Septembrie st. n. 1661. Totușt fu dus la Trei-Ierarhi și acum cîțiva ani, în cursul lucrărilor de „restaurare” un Evreu a găsit pe malul Bahluului inelul ce se crede că ar fi stat pe degetul tinărului Domn Ștefan.

42. Istrati Dabija, un bun bătrîn beșiv, muri în Scaun pentru că vrăsta-i era prea înaintată ca să-l mai poată atinge nenorocirea maziliei.

Soția sa, Doamna Catrina sau Dafina, l-a dus spre îngropare la mănăstirea Bîrnova din Iași, în mijlocul „codrului” încă. Pe mormîntul lui se cetesc aceste rînduri :

„Această piatră a făcut-o și împodobit-o Doamna Dafina Domnului ei, răposatului Io Evstrate Dabija Voevod, Domn al Țerii Moldovei, și s'a pus în clitoria lui, mănăstirea cea nouă ce se chiama Bîrnova în anul 7174 (1665), luna lui Septembrie în 11, ceasul al doilea”.

În aceeași mănăstire a îngropat și urmașul lui Dabija, Duca-Vodă, care ținea pe Anastasia, fata cu Buhuș a Doamnei Dafina, o fetița Maria, — singurul copil al lui Istrate-Vodă (1667).

43. Duca singur își galise ca loc de îngropare mănăstirea Cetățuia de lângă Iași : acolo fiind înmormîntata fiica sa, numita tot Maria, alt tînăr copil rămas în pămîntul moldovenesc (1672). Poa e chiar ca și un frate al Ducai se odihnește în biserica, înnoita nai daunăzi, a Cetațuiei

Fiul sau unic, Constantin, domni de două ori în Moldova, dar fu chemat, la urmă în Constantinopol, și aici i se pierde urma. Soția lui dintăiu era fiica lui Constantin Brîncoveanu, Maria, și cu dînsa avu el un fiu, bolezat cu numele muntenesc de Șerban. Maria muri de ciumă tot în capitala turcească, și micul Șerban se sinse în Țara-Romaneasca, peste puțină vreme.

Mama lui Constantin, Doamna Anastasia, prinse dragoste pentru un beiu grec din Malna, și ajunse de risul tuturor. În 1700 ea se afla însă la Constantinopol, cu Constantin, cu un fiu mai mic, Ștefan — al cărui sfîrșit e necunoscut — și cu fetele Anastasia și Safta. Altă fata Elena, fu soția lui Nicolae Costin, stău și muri în Moldova, dar nu se află urme din mormîntul ei la Cetățuia Duculeștilor

44. O Domnie scurtă avu Iliș fiul lui Alexandru Iliș. Era un biet om sarac, care, cînd osîndia pe cineva la vre-o plată de datorie, punea mina în punga lui și ajuta pe osîndit. Sărac s'a dus înapoi la Constantinopol, unde n'a mai venit nici-o știre despre dînsul (1669).

45. Ștefan Petriceicu, boier de țară, curat la suflet, nestatornic și „prost”, a fost odata Domn de la Turci, a doua oară de la Poloni, în mijlocul cărora s'a adăpostit apoi. În 1705, văduva lui, Mariana, iscălește ca starostină de Zwolin. Ca staroste acolo va fi murit deci soțul ei.

46. Antonie-Vodă Ruset, din Grecii Constantinoplei, căzu de la putere în 1678, scos de Duca, și Turcii îl chinură în tot felul, bătîndu-i trestii supt unghii și trăgînd afară tulpănele ce-l siliseră să înghită. El muri peste puțin timp după aceste suferințe, iar fili săi Alexandra și Iordachi trăiră ca beizadele prin țerile noastre.

Un amănunt duios e acela că la biserica Sf. Nicolae cel domnesc din Iași, dreasă de dînsul, se vedea până în ultimele timpuri o piatră de mormînt pe care Antonie și-o gățise în zădar. Ea purta aceste cuvinte :

„Minunatul Antonie Ruset... înțeleptul, și-a acoperit mormîntul, lucrul de mare cuviință ; tot fericitul Domn de Moldavia Antonii Ruset ș'au ales acia (?)”.

47. Dumitrașco Cantacuzino, vărul bunului Postelnic Constantin, era un Grec desfrînat și fără inimă. A murit mazil la Constantinopol, de o umflătură la gît, după 1685.

48. În sfîrșit iată un Domn dintre boierii țerii: Constantin Cantemir. Bătrîn, bețiv, glumeț ca și Dabița, om de ispravă și viteaz ca și dinsul Murind în 1693, el fu puș înțaiu în gro pa ce-și gălise An onie în biserica Sf. Nicolae cel domnesc, ctitorie a lui Stefan-cel-Mare, pe care el o înnoise. Apoi îl strămutară la Miera, o mănăstire de lângă Milcov, pe care el o făcuse din lemn. Nici dintr'un loc, nici dintr'altul nu putem căpăta vre-o inscripție. Și iarăși n'avem nici una de la mănăstirea Cașinului, unde zace Gheorghe Ștefan-Vodă, mort tocmai la Stettin, în 1668.

49. Fiul cel mare al lui Cantemir, Antioh, a domnit de două ori în Moldova, și s'a stîns în Constantinopol, destul de tîrziu,

50. Iar marele învățat Dimitrie-Vodă, acel care a vrut să facă binele nostru punîndu-ne supt ascultarea rusească, muri ca pribeag la 21 August 1723 în satul său de locuință, Dimitrovca, la 420 de verste de Moscova. Nu știu dacă acest fruntaș al vremii sale, scriitor vestit, Domn, fiu și frate de Domn. academician. senator, sfinic rusc, are p nă astăzi pe mormint piatra pe care l-o datorește măcar recunoștința noastră, a Romînilor.

51. Tot înaintea de Fanarioji trebuie socotită Domnia altui boier de țară. Fost ginere al lui Cantemir bătrînul, Mihai Racoviță fu un om greoi și fără caracter. După cea din urmă mazilie a sa, el moare la Constantinopol, după 1744.

Avu doi fil :

52. Constantin muri de beție în București, la 28 Ianuar 1764. Totuși nu se știe unde l-a îngropat fratele său Ștefan, care se afla cu dinsul și-i urmă în Domnie. El însuși dăduse soției sale Sultana, a cărei moarte îl aruncă în desnădejde, locul de odihnă la Golia (1753). Această mănăstire, întemeiată înaintea de 1600, fusese prefăcută de Vas'le Lupu, și în ea dormia Toma Cantacuzino, bunicul de spre mamă a lui Mihai Racoviță.

53. Cît despre Ștefan, el zace în vre-o biserică din Constantinopol.

3. DOMNII FANARIOȚI.

1. Nicolae Mavrocordat, cuminte scriitor de cărți, începe șirul lor, de și sînge românesc curgea și în vinele lui După multe schimbări între mărire și primejdie, el muri de ciumă la București, și fu îngropat la minunata mănăstire, făcută de dinsul, a Văcăreștilor. Piatra lui ce se vede, nealînsă, până astăzi, are această inscripție, pe care o tîlmăcim din versul grecești :

„Văzîndu-te, morminte, mă tem de privestea ta :

Căci ascunzi în tine pe Nicolae Domnul

Moldovei odinioară, apoi al Țerii-Românești,

Pe acel care această biserică a întreitel lumini a soarelui

Dumnezeeește a innălțat-o din temelii ei chiar,
Pe cel prea-înțelept și Scaun al înțelepciunii,
Oglinda înțelepților în sfaturi,
Al cărui neam vestit e din al Scarlatilor :
Părintele l-a fost Alexandru, care la a Otmanilor
Împărăție era tălmăciul cel de taină.
Dar pe care Musele l-au încununat cu-a gloriei cunună,
Acest mormint de marmură-l încunun' acuma,
Pierind de îngrozitoarea boală a ciuimii,
Lăsind durere nesuferită la fiii
Și la soția sa și la rudele multe :
Pe care să-l fericiim toți după cuviință,
Rugind pe Domnul, cel ce vede toate,
Să-l pule sufletu 'n livezi inverzite."

2. La Văcărești gândia el să i se adune neamul după moarte, dar nu i se împlini dorința. Pe fratele său Scarlat, soțul unei fete a lui Constantin Brîncoveanu, îl lasă la Mitropolia Tîrgoviștei. Ioan-Vodă, fratele lui Nicolae, îl înlocui pe timpul când acesta era prins de Austriaci în Ardeal; aceasta nu i-o iertă fratele mai mare, care nu-l dezgropă de la biserica Sf. Gheorghe Vechiu, unde fusese îngropat la 1719. Numai doi copii ai lui Nicolae sînt înmormîntați, fără pietre amintitoare, la Văcărești. Doamna Pulheria și un alt fiu zac la Mitropolie.

3. Constantin-Vodă, fiul lui Nicolae și omul care avu îndrăzneala să declare pe țerani liberi, fu rinit într'o luptă dintre Ruși și Turci, la 1769. Dus la Iași, ca prins de războiu, el muri aici. Ș l-au îngropat cu mare cinste boierii în Iași, ca pe un Domn", spune Cronica, fără să arăte însă și locul de înmormîntare unde se cobori acest biet moșneag, mai bătrîn și decît vrîsta lui, care n'avu parte de un sfîrșit în liniște. Știm însă de aiurea că sicriul, dus pe umeri de patru generali ruși, fu așezat la Mitropolie.

4. Ian, fratele lui Constantin, muri la Constantinopol, iar fiul său Alexandru fugi din Moldova, unde era Domn, la Ruși în 1787. Încă în 1804 el și Doamna-sa scriau din Moscova, unde i se ridică mormîntul, în mănăstirea Daniil, la 1819, cu o inscripție simplă.

5. Alt Alexandru, fiul lui Constantin, mazilit pentru a face loc precedentului, e îngropat la Constantinopol.

6. Ca neam vechiu, înrudit cu Mavrocordașii, stau înna'ntea noastră, de la începutul epocii fanariote, Ghiculeștii. Grigorașco-Vodă avuse pe Matei (numit așa după bunicul de pe mamă, Matiaș Sturdza), și fiul acestui Matei fu al d'ilea Grigore-Vodă Ghica. Moartea-l găsi la București, și pe mormîntul său, în necropola cea nouă, la Pantelimon, se cetește acest epitaf:

„Datoria cea obștească
De pre firea omenească
Împlinind prea-fericitul,

De-a pururea pomenitul
 Grigore cel prea-înnalt
 Ghica-Vodă încoronat,
 Domn în Țara-Rumănească
 Și în cea moldovenească,
 Care, cu minte naltă domnind
 Și cu dreptate cărmuind
 De pre vrem a ce-aceste țăr[
 Cu înțeleapte îndreptăr[
 I a a doaoalea Domnie,
 Dată de la 'mpărăjje,
 Din Scaunul cel sirămoșăsc
 La lăcașul cel ceresc
 S'au mutat far de prihană,
 Cu pace și cu pohvală,
 Iar trupul său cel de om
 Cu cinste ca de un Domn
 Aicea s'au astrucat
 Și îngropării s'au dat
 La a sa domnească zidire
 Spra veacinică pomenire :

August 26 d., leat 7260 [1752].

† 1759, Mart 14, pristinându-să întru fericire și Mărlia Sa Doamnă Zoia, s'au pus oasele tot într'aciastu mormânt al răposatului întru fericire Domnu Grigorie Ghica Volvod, iubitu soțu Marti Sale, întru al șaptelea an după răposarea Mării Sale, viindu de la Țara Moldov' cu preaiubitul fiu Mării Sale Io Scarlat Ghica Volvod cu Domnia Țării-Rumănești, și, însuși Mărlia Sa viindu cu alaiu și cu toată boerimea și cu toată orânduiala Domnii și cu Sfinjia Sa M trop[olitul] țării chir Filaret și cu amândoi episcopii și cu alji zece arhierii străîni, aducându-sa din Bucureștii până aici, s'au așăzat într'acest mormânt cu mare cinste și cu multă jale dă norodu, păcum Marti Sa au pohiitu, penru veacnica pomenire "

Cum se vede din această inscripție, scrisă numai în românește, și Doamnă-sa luă locul lângă dînsul, în același strălucit mormînt de marmură. Un frate, Alexandru, tăiat de Turci al căror dragoman fusese, a fost însă îngropat la Constantinopol. Tot acolo se odihnește fiul lui Grigore, Matei O fată, Ruxanda, muri cu mult mai tîrziu, în 1780, și ea își găsi odihna în marea biserică-mausoleu ridicată de tatăl ei lângă Iași, Frumoasa.

8 Scarlat, cellalt fiu, murind la Bucureștii, e înmormîntat în biserica Sf. Spiridon Nou, și pe marmura lui celim, pe grecește, ceia ce urmează :

„Pe marele'n sinu-i
 Acopere mica
 Și oarba piatră,
 Pe Scarlat Domnul,
 Fiu lui Grigore,
 Din a Ghiculeștilor mare vița,
 Care de boală năprasnică
 A perit în Dacia (Țara-Românească),
 După ce domnise 'ntăiu în Moldova,
 Iar a doua oară
 Domn în Dacia
 Avînd virtutea aceia
 Că pentru toți supușii săi
 Era ca un părinte bun.
 Pentru care, cu puternică
 Durere, i-au dat sufletul,
 Cu lacrimi mîngîindu-l.
 Ci mormîntul i-a 'nnălțat
 Fiul său vestitul,
 Și moștenitor al puterii,
 Și cu jalnice plîngerii
 Toți din toate părțile
 Cîntăm pomenirea
 Celui plecat spre pârțile cerului
 În anul 1766, Decembre 2^a.”

Acest fiu Alexandru muri în Constantinopol

8 Grigore, fiul lui Alexandru, gospodar fără păreche, modest și cruțător, foarte mult cînsit de Turci, putea nădăjdui soarta lui Grigore al II-lea. Dar în marea biserică domnească a Sf. Spiridon din Iași se îngropă numai trupul său ciuntit de capul pe care Turcii, cari-l lăiaseră pentru trădare, îl duseră la Constantinopol. Pe aceste jalnice rămășițe se celește:

Odraslă a Ghiculeștilor
 Lui Grigore-al Dacilor Domn vestit,
 Cu evlavie 'nvelit, din strămoși ca aceștia,
 Ascunde-acest mormînt frumos trupu-i.
 El a fost smuls de-o năprasnică moarte,
 Iar acum în lăcașul ceresc locuiește”.

9. A treia familie care a domnit până la 1774, numai în Moldova, Callimachii (numele de la început, românesc, al neamului e însă Calmășul) n'a lăsat decît un singur mormînt domnesc pe pămîntul țerii, de unde-și trăgea obirșia. O inscripție grecească, pusă în numele Doamnei Elena, născulă Mavrocordat, pomenește în biserică Sf. Spiridon, pe Ioan copilul „cu fața de aur”, al ei și al lui Grigore-Vodă Callimachi. Grigore, fătat de Turci, în 1769, zace în Constantinopol, ca și tatăl său

Ioan-Vodă. Fratele lui Grigore, Alexandru, muri după 1821, adus, de prigonirea turcească, a cerși la ușile creștinilor. Fiii lui, Scarlat și Ioan, fură uciși în Asia, la Boli și la Cesarea Siriei. Numai Doamna lui Scarlat, Smaranda, fiica lui Nicolae-Vodă Mavrogheni, și ea adusă de împrejurări la mare sărăcie, e înmormintată la Iași, în biserica Goliei; moartea i s'a împlinit la adînci bătrînețe, în 1842 abia.

10 După 1774 se ridică familia Ipsilanșilor. Alexandru-Vodă, cel d'întăiu Domn dintre dinșii, moare foarte bătrîn, prin osînda turcească, la 1807 abia, la Constantinopol. Fiul său Constantin fugise atunci în Rusia, și el zace într'o biserică din Chiev supț un monument destul de simplu. Un frate al lui Constantin, Dimitrie, e înmormintat la Constantinopol, unde muri în cea d'întăi tinerețe. Ipsilanteștii n'au lăsat nici unul din morșii lor în țară

11. Tot așa și Moruzii. Constantin-Vodă, începătorul mării lor, muri după 1782 în Constantinopol. Dintre fiii lui Gheorghe, fu ucis în Cipru, Dimitrie și Panaioti periră tăiași de dinși pentru trădare, în 1812. Alexandru-Vodă, om bun și nobil, se învrednici de o moarte obscură în mijlocul lor, la 4—5 Iulie st. n. 1816.

12. Mihai Șuju cel d'întăiu moare la Constantinopol și se îngroapă acolo. Alexandru Nicolae Șuju fu dus, în 1821, cînd muri de boală în București, tot la Sf. Spiridon, fără să i se fi pus o inscripție deosebită, în mijlocul tulburărilor revoluției. Cellalt Mihai Șuju, din 1819—21, rătăci prin Europa și se duse apoi în Atena, capitala Greciei libere, și muri acolo. Nici ei n'au cu țara noastră legătura trainică și sfîntă a mormintelor.

13. Amîndoi Domnii din familia Caragea, Nicolae și Gheorghe, n au rămas la noi, ci unul în Constantinopol, altul în Atena.

14. Dintre Domnii întimplă ori, Nicolae Mavrogheni, care-și clădise o biserică în București, moare tăiat în tabăra turcească de la Dunăre, fără să albă parte de vre-o îngropare, iar trupul lui Hangerli, înjunghiat și decapitat, se aruncă la Sf. Spiridon din București, în mormîntul lui Scarlat Ghica. În sfîrșit un Manole Giani-Ruset pierde în pribegie la Ruși.

4. DOMNII CEI NOI.

1. După 1822, Romîni cîpătară țarăși Domni din neamul lor.

Cel d'întăiu Domn național al Țerii-Românești, cucernicul Grigore Dimitrie Ghica, e înmormintat la Colentina, supț un urît monument de piatră înnegrită, lingă mausoleul de la Tel, unde veniră la el pe rînd fii și nepoși de fii. Inscripția sfîngace de pe mormîntul sărăcăcios sună astfel:

Pietrile după ulițe celăși vecinate

Mărturisit-ăși călătorilor) ce fapte lăudate

Ghica Grigorie a lucrat, Domn plin de înțelepciune :

L'al lui mormînt ești dator ismerenia-ți depune. 1835 (—1834), No. 4.

2. Contemporanul său moldovean, bunul patriarh Ioan Sandu Sturdza, muri și el ca simplu particular în țara unde domnise. El fu înmormântat supt o simplă piatră în biserica Sturdzeștilor la Iași, Bărboiul. În versuri bunăsoare se cuprinde această pomenire a lui :

Intre muritorii lumii cînd eram și eu odată,
Dam povață, sfat, poruncă la oricare judecată.
În a mea origină nobilu, în sfîrșit și domnitoru,
Stătuiu patriei și sprijinu peste drepturi și poporu :
Văzuiu slavă, cinste 'mpreajmă-mi, avulu schiptru, stăpînire,
Dar în sfîrșit suferit-am și a soarlei prigoinire.
Acum iață supt această piatră stau eu muritoru,
Căci viață amărită un deșert e plin de nori.

S'a săvîrșit din viață la 2 Fevruarie 1842, domnind în Moldova de la 1822, Iulie 1, până la 1828, April 23.*

3. De acum Domnii goniji de frămîntările pentru alcătuirea unei nouă orînduirii mor în străinătatea europeană, spre care-i chiamă gusturile lor de oameni bogaji și doritori de o viață plăcută. Rămășițele lui Mihai Sturdza și Gheorghe Bibescu, acelea ale lui Grigore Alexandru Ghica au rămas în Franța sau Germania. Lui Alexandru Ghica i s'a făcut loc la Pantelimon, supt un imens monument de marmură sculptată, mai frumos decît oricare din ale Domnilor noștri. O litografie, acum foarte rară, reprezintă convoiul său de îngropare. Adus de la Nizza, unde murise, Barbu Știrbei se odihnește acum în mijlocul harnicei gospodării moderne de la Buftea. Iar cel d'întălu Domn al Romăntei unite, Alexandru Ioan Iiu Cuza, a fost strămutat în biserica de la Ruginoasa, astăzi o moșie arendată la Ovrei.

Și astfel din mormintele vechi și nouă s'a ridicat înaintea cetăților lungul șir, glorios și nenorocit, al Domnilor Romînimii.,

---

II.

Doamnele române.

Despre Domnii ce au stăpînit aceste țeri, despre luptele, fratatele și nenorocirile lor, s'a vorbit destul, și bine și, mai ales, rău. Viața întregii țeri se cuprinde în faptele lor, care s'au făcut în numele ei. Din potrivă, o uitare nedreaptă a acoperit totdeauna, ca o buruiană de părăsire, mormintele Doamnelor, ce au stat alături de soții lor, în mijlocul furtunilor unui fratlu așa de zbuclumat, încît abia ni-l putem înfățișa astăzi. Figurile viteze, figurile dureroase, figurile binefăcătoare și sfinte, modestele figuri blinde se împărtășesc de același nepăsare din partea scriitorilor. Și ca și Doamnele sînt date uitării Domnișele, a căror copilărie și tinereță a trecut mai totdeauna printr'un lung șir de pribegii și rătăcirii și pe care nunta le-a strămutat în locuri foarte depărtate de noi, de unde adesea n'au mai venit nici-odată să-și vadă părinții și țara.

Despre Doamnele noastre se poate vorbi din două puncte de vedere: întâiu din acel al originii lor și apoi din acela, nu mai puțin însemnat, al rostului pe care-l aveau la Curtea petrecerilor sau la Curtea afacerilor. Ici și colo, se prind de la sine în această bălătură de idei florile strălucitoare, vii ale caracterelor, isprăvilor și suferințelor acestor Doamne.

I.

În cea ce privește origina, neamul și rangul înainte de căsătorie al Doamnelor Terții-Românești și Moldovei, trebuie să se ște samă de cele trei epoce, în care se desface din punct de vedere politic, și nu numai din acesta, trecutul nostru. Cea d'întăiu e a neatîrnării de fapt, cea de-a doua a unei supunerii cinșite și crușătoare față de Turci, cea de-a treia se deosebește prin ascultarea desăvîrșită de acești stăpîni. Anii 1550 și 1720 ar fi punctele de despărțire. Iar după 1859 începe, firește, epoca a patra, de neatîrnare nouă, în care trăim.

În cea d'întăiu epocă, origina Doamnelor variază după cum bărbajii lor erau Domni în Scaun, Domni legiuții, filii ai unor stăpînitori, sau erau niște lineri copii din flori, care nu știau dacă vor ajunge să dom-

nească și ei vre-odată. Fără îndoială că aceștia din urmă se însurau mai rău decît cei d'întăiu, Domnii sau fiii din căsătoriile ai Domurilor. Bieții oameni trăiau din greu, crescuiți cu frică mare de mamele lor, ferîți de ochii tuturor, arătași, la orice prilej, ca feciorii de boieri sau chiar de oameni de rînd, ca odrasle ale sojului cu care le măritase Domnul, iubitul lor. În sărăcia și teama lor ei se făceau călugări, negustori de blănuri, de stridii, ciobani, adică boieri peste turme multe, și poporul, care nu ulța ce fuseseră ei mai înainte, li zicea și ca Domni: Călugărul, Ciobanul, Stridiagiul.

De foarte multe ori, un astfel de om, care jertfia toate numai pentru slaba nădejde nesigura a Domniei, nici nu-și mai făcea păcatul să se însoare. Cînd însă el își lua nevastă în zilele grele, se innălța odată cu dînsul în tronul țerii o bială femeie fără nici-o pregătire pentru mărirea acesteia. Astfel era însă cu Domnii și tinerii Voevozi pe cari-î însurau părinții lor, Domnii. Aceștia-și căutau soții între neamurile mari ale țerilor vecine și, dacă se poate, între neamurile stăpînitoare ale lor.

Neapărat că se cerea ca mireasa să fie de același lege: ortodoxa deci, și nu catolică. În această privință, Domnii munteni aveau alegerea mai ușoară. Dînculo de Dunăre erau, în adevăr, până pe la 1500, o mulțime de dinastii ortodoxe, mai vechi decît acea de la Argeș sau de la Tirgoviște și București, așa încît pentru ai noștri era o cinste să se în-cuscrească cu ele. Pe vremea cînd se inctagă Marele-Voevodat al Țerii-Românești (1300-1350) erau trei neamuri de Țeri bulgărești, în cele trei Bulgarii ce se făcuseră pe atunci: una la Marea-Neagră, alta la Tirnova și o a treia la Vidin; erau apoi neamurile regale sirbești din Siberia și din Bosnia, mai tîrziu și din Herțegovina; veniau apoi o mulțime de stăpînitori mai mici, tot dintre Sirbi, în Macedonia și lingă Marea Adriatică; în sfîrșit ceva mai departe străluci încă până la 1453 familia împărătească a Constantinopolei, cu multe ramuri laterale.

Numele se lua de alte vremi după norme care nu se mai sînt în seamă astăzi: une ori se da copilului acela al sîntului serbat în ziua cînd el era născuț; dar de obicei al unei rude, și anume se începea totdeauna cu ruda care boteza sau cu acela mai însemnat prin vîrstă sau prin rangul ei. Domnii cei vechi de peste Olt, cari n'aveau înruditii luminate, se chemau *ferneșle* Litovoi, Bărbat; unul de dincoace de Olt are numele de Seneslau, doi județi, căpetenii de județe, se numesc Ioan și Fărcaș. La Domnii Voevodatului celui mare întilnim nume ca Alexandru, care e al unui Țar bulgăresc, ca Mircea, care e al unui Domnitor de la Avlona, la Marea Adriatică (Mircșa) ca Mihail, al altui Țar bulgăresc, ca Vladislav (Vlaico), care amintește Bani și Voevozi bosniaci. Înrudirea dinastiei noastre s'a făcut deci neapărat cu Bulgarii din Vidin și cu Sirbii. Multe neamuri boierești au venit împreună cu Doamnele de peste Dunăre.

Numele tuturor acestor d'întăiu Doamne muntene s'a pierdut, afară de al Callinichei — care pare să fie Greacă —, soția lui Radu și mama

lui Mircea, dacă nu și a fratelui său Dan. Nu se cunosc decât puține Doamne muntene de legea Răsăritului din veacul al XV-lea. Știm pe al Eupraxiei, soția lui Vlad Călugărul: dar aceasta pare să nu fi fost de neam mare, ci să se fi călugărit odată cu soțul ei înaintea ca acesta să fi ajuns, în 1481, la Domnie. O fată a Eupraxiei, purtând numele drept românesc de Caplea, luă întâiu pe boierul Staiico Logofătul și, rămânând văduvă, tatăl ei despărți de nevastă pe favoritul său Bogdan Vornicul, din Moldova, însurându-l cu Caplea, care muri în 1521, fiind îngropată la Dealu.

Înaintașul și dușmanul acestui bătrîn călugăr, Basarab-cel-Tînăr, era însurat și el cu o femeie de rînd, Maria. Despre dînsa se știe că a stat prinsă o bucată de vreme la Brașov. Acel ce pusese mîna pe dînsa era tatăl lui Basarab, Basarab-cel-Bătrîn, și se știe că el a jînut două soții, dintre care însă nici-una de neam mare: pe fata unei Maria (această soție a fost mama celui de-al doilea Basarab) și pe fiica unui Grec, Sinadinos al Căpitanului. Bătrînul avea și o fată cu această soție, și, în ciuda lui, Basarab-cel-Tînăr prinse și jînu în robie pe sora sa cea vitregă.

Soția lui Radu-cel-Frumos se chiamă tot Maria sau Maria-Despina, și era tot din rîndurile feletor de boieri: ea a întovărășit pe fiica ei, care ajunse soția lui Ștefan-cel-Mare; acesta o luase în robie la 1475. Junghind soacra biruitorului și a pierzătorului soțului ei, ea muri în anul 1500, la 11 Maiu, fiind îngropată în necropola domnească a Putnei.

În mănăstirea Govora se vede lingă chipul lui Radu cel-Mare, fiul lui Vlad Călugărul, o Doamnă cu coroana pe cap, benzi de fir pe plept și lungi cercei cu pietre scumpe. E Doamna Cătălina, cea ce inseamnă Ecaterina. De și Radu se căsătorii ca fiu de Domn, ea pare să fi fost tot mlădiță a unei familii boiereșii. Crudul Mihnea jînu pe o Voica, ce rămase văduvă tînără pe urma lui, după uciderea-i în Sibiu, la 1510; dela dînsa avem și o scrisoare către Brașovenii și altele pe care i le scrie un fiu al lui Mihnea, numit Mircea; pe el și pe o fată Ruxanda, măritată atunci cu Bogdan fiul lui Ștefan-cel-Mare, Voica-i lubea ca pe fii ei adevărați. La căsătoria Ruxandei cu Bogdan, tînărul, dar uritul Domn moldovenesc, se trimeseră cu mireasa 24 de „cești de argint suflate cu aur“, lucrate în Ardeal, care i se dăduseră de zestre. Craioveștii, boierii ce stăpîneau Ollenia și făceau Domnii, dădură creațiunii lor, copilandrul Vlădușă, o tînără Doamnă Anca.

Astfel ajungem la căsătoria împărătească a lui Neagoe Basarab.

Acestea sînt Doamnele ortodoxe, născute în Țară sau străine, ale Țerii-Româneșii.

Întimplător însă, pentru anumite scopuri politice, Domnii munteni, cari îngăduiau, ba chiar sprijiniau, din același motiv, propaganda catolică, își luau și Doamne de legea Apusului. Regii Ungariei, erau din par-

tea lor, bucuroși de asemenea încuscrii, așa de folositoare din altele puncte de vedere.

Încă din veacul al XIV-lea se făcuse o astfel de legătură de familie. Nicolae Alexandru-Vodă, care avuse cu altă soție, ortodoxă, pe Vladislav, urmașul său, luă pe la 1350 pe o coboritoare a vechilor Bani de Severin, Romîni unguriți și trecuți la religia catolică. Această Doamnă Clara, avu două fete, care arată însă a fi fost ortodoxe amindouă: una, Anca, luă pe Strașimir, stăpînitorul bulgăresc al Vidînului, iar alta, Slava, ajunsese stăpînitoare în Serbia.

Și Tepeș se învreanici de o soție catolică. Ea era chiar ruda regelui unguresc de atunci, Matiaș Corvînul, și căsătoria se făcu, cu toată împotrivirea Turcilor, la începutul anului 1462, sau în cele din urmă zile ale anului precedent, odată cu încheierea unui tratat între Țara-Românească și Ungaria. Nu știm cum o chema pe Doamna catolică a acestui om strașnic. Cu dînsa avu Vlad doi fi; unul stătu pe lângă cel de-al doilea Ioan Corvîn, fiul lui Matiaș, iar cellalt muri în slujba episcopului de Buda. Mihnea nu era fiul catolice, dar și lui i se impuse, la Curtea ungurească, o nevastă de aceasta lege, culeasă printre multele rude *românești*, dar catolice (fiind-că erau nobile) ale regelui.

II.

Întemeietorul Moldovei, Bogdan-Vodă, va fi venit de peste munji cu soția sa, o fată de cneaz de acolo, fără îndolală, și cu acel fiu Lațco-care-i urmă. După un vechiu pomelnic, Mitropolitul Dosoftei dă, în versurile sale adate la *Parimitile* (Proverbele lui Solomon) din 1683, numele acestei d'întăiu *Loamne* a Moldovei: Maria.

Lațco înu, de sigur, pe o Romîncă, și poate să fi fost și el însurat la coborîrea din Maramureș. Cînd el se făcu a trece la catolicism, nevastă-sa nu-l urmă pe această cale, și despre dînsa se vorbește într'o scrisoare pe care Papa o îndreaptă către noul convertit în 1372.

Din căsătoria lui Lațco cu această ortodoxă îndărătnică se nascu o fată, Anastasia, care muri abia în anul 1420. Ea păstră legea mamei sale și adu marea moșie Coșman mănăstirii din Rădăuți. Cînd muri Lațco, el i se cuvenia moștenirea Moldovei. Boierii îi căutară un soț, și-l găsiră în singura țară vecină, unde erau neamuri mari de legea Răsăritului, în Litvania rusească, cu care se mărgenia Moldova de miază-noapte. Un finăr principe din vestitul neam al Koryatowyczilor, Iuga, veni deci în țară, se cunună cu Domnița și stăpîni dar numai puțin timp, căci fu ucis.

Acei cari luptaseră cu el găsiră însă o altă femeie din neamul lui Bogdan întemeietorul, poate o soră a lui Lațco. O chema Mușata, dar, fiindcă trecuse la catolicism, i se zicea Margareta. Ea luase de bărbat pe un Ștefan-Vodă, cu care avu trei fi: Petru, Roman și Ștefan. Aceștia se războiră întăiu, apoi domniră pe rînd. Un act al lui Roman pome-

nește pe mamă-sa Mușata, la 1392. Petru era ortodox, dar mamă-sa clădi în Siretlu. biserica Sf. Ioan Bolezătorul, unde ffu și îngropată.

Nu știm de unde venia Anastasia, soția lui Roman, care fu îngropată în orașul și în biserica făcută de soțul ei, la Roman, Am bănuil că era fiica lui Iuga și a celei d'întăiu Anastasia.

Obiceiul înrudirii cu streinii urmează și mai departe, căulindu-se principese litvane sau chiar polone, catolice. Cea d'întăiu Doamnă a lui Alexandru-cel-Bun, îngropată la 1410, supț baptisteriul bisericii latine din Baia. e catolica Margareta, cu care el se căsătorise încă din Polonia, fiind pretendent numai la coroana Moldovei. A doua soție a marelui Voevod poartă numele de Neacșa—sau cum tălmăceau cărturaril—Ana, și era poate o fiică a lui Mircea-cel-Mare: ea născu la 20 Iulie 1409, pe moștenitorul tronului, Ilie, iar, la o dată următoare, pe acea Chiajna, care muri abia în 1479, nemăritată, căci nu găsisse un bărbat de potriva ei. Mormintul Anei se vede și astăzi în mănăstirea Bistriței, lingă păretele din stînga: data morții, însemnată acolo, e 2 Novembre 1418, Indată stăpînitorul moldovean, care era destul de bătrîn acum, peșeste pe o rudă, o vară a regelui Poloniei, Ryngalla, care era și ruda lui „în al treilea grad“, de pe bunică-sa Mușata, fiică a vre-unei Polone. Căsătoria se desfăcu, fără copil, în 1421, după cererea Ryngallei, care arătase că soțul ei nu vrea în ruptul capului să se facă și el catolic.

Dar, peste puțin, o altă nuntă cu mireasă venită de peste hotare se serbă în Suceava. Vladislav, regele Poloniei, se căsătorise a doua oară cu fata unui duce litvan, Sofia, și Alexandru ceru pentru moștenitorul său Ilie pe Marinka, sora reginei. Mitropolitul cel d'întăiu al Moldovei, Iosif, o rudă a Domnului, făcea slujba nunții la 23 Octombrie 1425. Marinka fu o bună și credincioasă soție pentru bietul Ilie Voevod, care muri orbit de fratele său, și o mamă plină de îngrijire pentru fiil săi, Roman și Alexandru, cari se luptară mult timp pentru Coroană și muriră amindoi otrăviți. Fata lui Ilie și a Marinkăi—care era ortodoxă—se numi Anastasia, ca și bunica ei. O soră mai mare a ei a fost soția lui Vlad Dracul, și aceasta e cea d'întăiu căsătorie sigură între cele două Case domniloare românești.

Doamnele urmașilor lui Ilie nu ni sînt cunoscute. Dar se știe că unul dintre ei, Petru Aron, luă pe bătrîna soră a lui Ioan Corvinul, o femeie de 50 de ani, și o Romincă din Ardeal, de lege catolică. Deci aceasta e a doua căsătorie princiară între Romini din țeri deosebite.

Ștefan-cel-Mare era fiul lui Bogdan, fflu el însuși al lui Alexandru-cel-bun și al unei Oltea, care se mărită după scurta ei iubire cu Domnul și avu două fete (Maria, soția lui Șendrea, și Sorea) și trei fiil Ioachim celugărul, Ioan și Petru, ce sînt astfel frații întregi ai marelui Domn.

El luă puterea în 1457, neînsurat, și-și căută nevastă la Ruși ca și Ilie. Dar Ștefan merse până la Chiev și de aici îl sosi mireasa, Evdochia, fiica lui Oleiko și sora lui Simion cnejii, cu care făcu nuntă la 5

Iulie 1463. Viața ei a fost nenorocită și scurtă. Ea muri în 1466, lăsînd numai o fată, Elena, pe cînd alte femei dădură băieți lui Vodă. Elena ajunsese nevasta moștenitorului tronului moscovit, Ioan. La 1484 i se năștea un fiu, Dimitrie, menit să lea moștenirea bunicului său, Marele-Principe, căci soțul Elenei murise. Dar soția cea de-a doua a bătrînului Principe, Sofia, din neamul împărațesc al Grecilor, care și ea era mama unui fiu, se puse împotriva. Elena și Dimitrie fură aruncați în temniță la 1502, și nu trăiră multă vreme după ce-și căpătară libertatea. Fiica lui Ștefan-cel-Mare se stînsese în durere la 1505.

A doua soție a lui Ștefan veni din Mangup, un orașel pe stîncă, în Crimeia, unde stăpînia o ramură a Comnenilor împărațesți din Trapezunt. Maria Comnena fu cununată cu Ștefan la 14 Septembrie 1472, de sigur în mănăstirea cea din nou zidită a Putnei. Ea n'avu nici-ua fel de noroc : cei doi frați ai săi se luptară între sine, cel mai mic ucise pe cel mai mare ; Turcii luară în 1475 Mangupul și nu lăsară în viață, din tot neamul, decît un copil, care trecu la legea lor. Maria simți zguduitorul primejdiei din 1475, cînd Ștefan bătu pe Turci la Podul-Înnalt, și ale nenorocirii din 1476, cînd el fu învîns la Războteni și cităva vreme nu știu nici dacă el mai trăește. Cu cîteva zile înaintea Crăciunului din 1477, ea muria, și trupul, acoperit cu un giulgiu împărațesc, fu coborît în gropnița Putnei. Piatra ei de mormînt poartă aceasîă inscripție : „În anul 6985 (1477), luna lui Dechemvrie 19, a răposat blagocestiva roaba lui Dumnezeu Maria, Doamna blagocestivului Io Ștefan Voevod, Domna al Terii Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod“.

Pe atunci creșteau la Curtea lui Ștefan-cel-Mare, lingă mama lor, două roabe domnești, fetele lui Radu-cel-Frumos, cari îl lăsase ca zestre marea lui frumusețe. Ștefan nu fu cel din urmă care să vadă aceasta, și încă din 1480 el lua pe Maria, ca a treia soție a lui. Ea-i dădu un fiu, Bogdan, care rămase singurul în viață și moșteni Domnia, precum și o fată Maria, care se stînsese, nemăritată, ca și Cneajna, în 1518. Maria Doamna însăși, care trăise douăzeci și patru de ani cu gloriosul ei soț, se mai învrednici de șapte ani de viață, murînd abia în Fevruar 1511. Mormîntul ei se vede pînă astăzi în necropola domnească a Putnei.

III.

Neagoe Basarab, Domn al Terii-Românești, luă, de sigur după suirea sa pe tron, pe acea Despina sau Milija, care e unul din cele mai curate chipuri de Doamne romine. Foarte evlavioasă, iubînd ca și Neagoe clădirile, juvaerele, cărțile prețioase — aceste două însușiri sînt înfrunte de închîpuierea poporului în legenda care o face să-și vindă po-doabele ca să se poată mîntui clădirea mănăstirii de la Argeș —, bună soție și duloasă mamă, ea nu-și dezminția neamul înalt din care se coboria Tatăl său era numit de Sirbi Țarul Lazăr Despot și era unul dintre cei din urmă reprezentanți ai neamului ce stăpînise două sute de an-

asupra Serbiei. Un văr al ei, Maxim, adăpostit în Țara-Românească, al cărei Mitropolit ajunsese, făcu lui Neagoe scumpul dar al acestei femei alese.

Nici Despina însă n'avu zile fericele. Fiii ei Ioan și Petru, fiica Anghelina, muriră în vristă fragedă. După nouă ani de căsătorie, se stingea și soțul ei, încă tânăr. Fiul Teodosie, dezbrăcat de moștenirea lui, muria la Constantinopol, fără să fi putut avea măcar mîngîierea că i-a adormit pe brațe. Apoi, ea fugi în lume, rătăcind multă vreme prin Ardeal, dezbătîndu-se cu datornicii unui soț risipitor pentru lucrurile frumoase. Două fete ale ei se aflau lingă dînsa, Stana și Ruxanda: și cea mai mică era așa de frumoasă și, înțeleaptă, încît amîndoi Domnii romîni de atunci începură — ca în poveștile cu fata de Împărat — războiu pentru dînsa la 1525.

Fu învîns Moldoveanul, Ștefan cel Tânăr, fiu al lui Bogdan Orbul și nepot de fiu al lui Ștefan-cel-Mare (mamă-sa însă nu era Doamna lui Bogdan, Ruxanda, ci numai iubita lui, Stana, pe care o îngropă totuși în Putna). Soti munteni veniseră la Sibiliu încă de la 17 Ianuar 1526 pentru a lua pe frumoasa Domnișă Ruxanda. Nunta ei cu biruitorul, Radu de la Afumași, fu zăbovită puțin de război, și ea nu se făcu decît în Mai-Iunie următor.

Doamna Despina nu trecu însă în țară, cu toate că ginerele ei ceruse pentru aceasta și învoirea regelui unguresc. Încă în 1528, ea stătea tot în Sibiliu, trimișînd numai din cînd în cînd ștafete, în țara unde domnise. Fiica ei cea mai mare fusese măritată cu Ștefănișă, care nu urmase exemplul tatălui său, ce ruinase țara peșînd mai multă vreme fără folos pe Elisabeta, sora regelui Poloniei. Încă din 1527 însă acest ginere era ucis și se bănuia că Doamna, înțeleasă su boierii, i-ar fi pregătît sfîrșitul. Și ea dispărea însă peste puțin, la 1531. Cu doi ani înnalte, ginerele muntean era ucis și el de ucigași, de neam mare, împreună cu un fiu al său din înlăia căsătorie.

Băsărăbeasa rătăci deci și mai departe între străini. Abia în 1535 tronul muntean era căpătat de Radu Paisie, care luă de soție pe Ruxanda, cred. Radu făcu nunta la 1541; copilul lui cu fata lui Neagoe primi numele de Marco, așa de obișnuit în baladele sirbești. Bătrîna Doamnă veni și ea în țară, unde o găsim, sînd în București, ia 17 Novembre din acest an chiar. Dar căderea, în 1545, a lui Radu o aruncă iarăși în pribegie. Acolo muri ea peste vre-o zece ani, la Sibiliu, unde-i plăcuse totdeauna să petreacă. Numele ei din urmă fu acela, călugăresc, de Platonida. Mitropolitul țerii Anania merse de-i aduse oasele la 1554, punîndu-le în gropnița Argeșului, de unde de curînd le-a dat afară restauratorul clădirii, d. Lecomte de Nouy.

O nepoată a Despinei, Elena, fata „Țarului Ioan Despot“, fu măritată pri 1530 cu Domnul moldovenesc Petru Rareș, a cărui soție d'întăi, fata vre-unui boier, Maria, murise în 1529, fiind îngropa ă la Putna Elena, căreia i se mai zicea și Ecaterina — au Cătălina — fu o Doamnă după chipul Despinei. Ea a ridicat bisericile Sf. Gheorghe și O penia

din Botoșani și a dăruit tuturo^r celorlalte odăjdii lucrate cu mîna ei, dintre care una, un aler, se păstrează încă la Puina. Și ei îi era păstrată o viață bogată de multe primejdii și nenorociri. Năvălirea, în 1538, a Sultanului Soliman o sîl să fugă cu băieșii Ilie și Ștefan și fetele Chiajna și Ruxanda, în cetatea ardeleană a Bistriței, unde multă vreme ea nu știa dacă soțul ei mai trăiește. Cînd Petru se duse la Constantinopol să ceară iertarea Sultanului și Domnia, ea avu iarăși lungi zile de strașnică nesiguranță, și la începutul anului 1541 cineva știri despre „Măria Sa Petru-Vodă, pentru că Măria-Sa Domna Măriei-Sale mă roagă să întreb de dinsul, căci mult se întristează”.

În Domnia sa cea de-a doua, Petru mai trăi cinci ani. Doamna rămasă singură în 1546, avu durerea să vadă că fiul ei cel mare, Ilie, se făcea Turc. Peste doi ani, cel mic, Ștefan, era ucis de boieri, la 1-iu Septembrie 1552. Doamna avusese două fete. O altă Domnișă, din întâia căsătorie a lui Petru-Vodă, fusese soția Domnului muntean Vlad, un beiv, care se înecă în Dimbovița. Cea mai mare din Domnișele Elenei, Chiajna, luă cu puțin timp înaintea morșii tatălui ei pe noul Domn muntean, urmașul lui Radu Paisie: Mircea Ciobanul. Cu dinsul avu ea, în 1550, un fiu, pe care-l numi Petru, după Petru-Vodă Rareș, apoi alți doi cari primiră numele muntene de Radu (Mircea se zicea fiul lui Radu-cel Mare) și de Mircea, după tată. Ea avu și mai multe fete: una din ele, Maria, fu căsătorită, în 1566, cu străbunul Cantacuzinilor, Mihail, zis Șattan-Ogla sau „fiul dracului”, dar, mirele fiind bătrîn și urît, ea fugi de lângă dinsul în calea spre Constantinopol. O alta, Alexandra, o a treia fură măritate după boieri, iar o a patra căzu pradă ambîștei mamei sale și trecu în haremul Sultanului Murad. Pe una din ele Chiajna voise s'o mărite cu ciudatul Grec Iacob Heraclidul Despotul, care luase Domnia Moldovei și — interesant amănunt — ea trimise acestuia portretul miresei lui.

Condulul lui Alexandru Odobescu a făcut din Chiajna un tip de răutate îndrăzneajă. De fapt, soția cumplitului Mircea Ciobanul va fi învățat ceva din însușirile soțului ei. Dar din ceia ce săvîrșește ea, într'o viață neobosită, după moartea acestui soț, se desface numai o nestînsă patimă de a stăpîni. Plătînd, uneltînd, făgăduind, viclenînd, ea face ca plăpîndul Petru Șchiopul să caute moștenirea lui Mircea, apoi tot ea-l pune Domn în Moldova, ea capătă o clipă tronul muntean pentru un Vlad Voevod, care luase în căsătorie pe o nepoată a ei. Ea se luptă în 1587 pentru ca Turcii să ajute pe un concurent la Coroana Poloniei, pe care dînsa îl crescuse Moare pe la 1588 abia, după ce cunoscuse toate cele bune și rele ale vieții, de la Domnie pînă la negustoria cumărînișuri pe oare o făcu pentru a trăi, în surgunul ei de la Alep, în 1575. Ea lăsă Domn prin Moldova pe fiul ei Petru, care numise Chiajna pe o copilă a lui, născută în 1588. Cei alți doi fii se turciseră de mult. Locul unde e îngropat acest zbuclumat trup de femele, nu se cunoaște.

Deci în 1552 lângă Doamna Elena se afla numai fata cea mică

Ruxanda. Maică-sa o mărită repede cu un anume Joldea, care luă Domnia ca Ioan-Vodă. Dar pribeagul Alexandru Lăpuşneanu, fiul lui Bogdan Orbul și al frumoasei Anastasia din Lăpuşna, iubita lui, năvăli în țară și căceri și scaunul și mireasa. Elena fu zugrumată din porunca lui, și rămășițele ei încăpură supt piatra ce-și săpase de multă vreme lângă soful ei iubit. Ruxanda, o femeie evlavioasă ca și mamă-sa, făcu loc în mănăstirea Pobrata și fratelul ei ucis.

Și ea putea să deprindă de la bărbat — ca și sora din Țara-Românească — toate tainele răutății. Legenda o învinuiește că s'ar fi învotit la moartea prin otrăvă, în 1568, a bărbatului ei. Când acesta muri, fiind acum, de frica Satanei, călugărul Pahomie, ea îngrijii de trebile Domniei supt fiul ei, Bogdan. El era singurul care-i rămăsese, căci urma altuia, Petru, se pierduse, iar fetele ei se măritaseră cu boierii români și greci sau, ca Teofana și Teodora, trecuseră supt lespezile de mormint ale Slatinei, ori, ca Sultana, se călugăriseră. Bogdan mai mărită și el două dintre dinsele cu Poloni, cari-i plăceau mai mult decît orice neam pe lume și între cari — ca și Despot — își peși Doamna. Până să se însoare, el fu atacat însă peste Nistru de un nobil polon căruia-i făgăduise pe o soră a sa fără să se știe de cuvînt. Ruxanda nu trăi însă să vadă isprăvile nebune ale acestui cocon rău crescut din prea multă iubire: ea murise la 12 Novembre 1569, și în astfel de împrejurări nu se găsi cine să-i scrie cîteva rînduri de pomenire pe mormint.

Petrașcu-cel-Bun, tatăl lui Mihai Viteazul ¹⁾, după moartea Doamnei sale Volca, cu care avea o fată Maria, ce se mărită în țară, iea, ca Domn, pe o fată de Logofăt, Stana, care pribegi multă vreme prin lume, după moartea sofului ei.

Doamna lui Mihai Viteazul, fiul lui Petrașcu, Stanca, fusese întălu nevasta altui boier, anume Dumitru. Și ea era Olieancă, și bărbatul ei acesta d'iniăiu: mama Stancei se chema Maria și ea avea și un fiu, Dragomir. Căsătoria era făcută acum la 1588, și jupăneasa lui Mihai ca boier îl văzu în 1593 ajungînd Domn. Ea fugi în 1595, cînd cu năvala cea mare a lui Sinan-Pașa, în Ardeal, dar nu întovărăși po soful ei cînd el năvăli, în 1599, în această țară, ci rămase la București și Țirgovie, lângă fiul ei Nicolae Pătrașcu, pe care Mihai îl lăsase aici ca Domn. Stanca veni dincolo de munți numai în 1600, cînd, după înfrîngerea sa de către Nemji și Unguri, nenorocitul erou avea nevoie să dea zăloage ca să fie lăsat să-și apere tronul muntean. De atunci ea n'a mai văzut pe Mihai, care peri ucis în anul următor. Intoarsă în țară la 1603, ea muri de ciurmă, și numai alții putură să se îngrijească de rămășițele Domnului ei pe care le așezară la Dealu Radu Buzescul și sofia lui Preda. Fata lui Mihai, Florica și fratele ei Nicoiaie înmormintau la 1605—6 pe bunica lor după

---

¹⁾ N scut acesta cu o Teodora (călu ărișă: Teofana). Dacă ar fi fost fiu le tuit, nu putea ocupa boieria la dușmanii neamului său, nici nu putea să jure cu marturi, că Petrașcu nu e tată și el a făcut și una și alta.

tată, călugărița Teofana. Peste pușin, Domnița luă pe Preda din Greci. și o vedem ceva mai târziu purtînd judecăți cu Marula, fata din florii a lui Mihai.

Urmașul lui Mihai, Radu-Vodă Șerban, își trăgea drepturile de Domnie de la bunică-sa, Anca, probabil o fată din florii a lui Neagoe Basarab și văduva Banului Barbu, cel din urmă dintre Craioveștii. Ea stătea în Ilfov, unde și astăzi se văd deasupra Argeșului, la Coeni, rămășițele strălucitului ei castel. Fiica Ancăi și mama lui Radu fu Maria, moștenitoare a multe moșii. Șerban, fiind încă boier, luase pe Elena, care din partea ei, foarte bogată, își trăgea neamul din vechii boieri de la Mărgineni, la capătul cărora se pomenia Udrîște bătrînul. Cînd Radu-Vodă muri, pribeag și lipsit, la Viena, în 1620, Doamnă-sa era încă în viață. Fata ei mai mare, numită Anca după bunică-sa, fu măritată apoi cu un tovarăș de pribeagie, fiul lui Mihai Viteazul, și copilul lor, care muri ca tinăr viteaz și vestit, primi gloriosul nume al acestui bunic. Pe la 1640 numai, fata cea mică, Elena, care purta numele Doamnei, ajunsese soția lui Constantin Postelnicul Cantacuzino.

Viața acestei Domnițe e un curat tablou de patriarcală bunătate. Bună gospodină, mamă a mulți copii, fii și fete, cari toți, afară de pătmașul Șerban, cel mai mare, care ajunsese Domn la 1678, se îndreptau după sfaturile ei cuminți, cînd moartea soșului zugrumat o lăsă stăpînă a casei —, mlaoasă cu casnicii și țeranii ei, ea se desface ca un chip blind din Scripturi în mijlocul unor aspre vremi viclene și răzbunătoare. În Domnia lui Șerban, ea făcu drumul la Ierusalim și la Muntele Sinai, întovărășită de fiul ei Mihai, ctitorul mănăstirii Sinaia. Moartea o prînsese la o vîrstă foarte înaintată, în ziua de 2 Marti 1687, și îngroparea ei făgă soșul răposat de multă vreme, „în tînda bisericei den a dreapta”, la Mărgineni, se făcu cu o cînstă și o durere adevărată, care nu se vedeau adesea.

Doamne romince sînt firește și ale Movileștilor. Elisaveta, soția lui Ieremia, pare să fi fost fata unui boierinaș cu numele de Ciomirtan. Fetele ei se măritară toate în Polonia. Regina luă pe Mihai Wisznowiecki, înrudit cu vechea dinastie moldovenească și fu bunica unui al doilea cu acest nume, care ajunsese rege al Poloniei. Maria fu soția lui Ștefan Potocki, Caterina a lui Samuil Korecki, iar Ana, o femeie care se amestecă în multe, stăpîni pe rînd, cu desăvîrșire, patru bărbați. O altă fată, Zamfira, murise încă din 1596: mormîntul ei se vede la Sucevița.

Ana sămăna bine cu mamă-sa, care nu era o femeie obișnuită, ci se poate alătura cu Chiajna în ceea ce privește energia sălbatecă. Murind Ieremia, fratele acestuia luă puterea, pe cînd Doamna gălîse moștenirea fiului ei Constantin. Pentru a face Domn pe acest copil, ea otrăvi pe Simion și începu o luptă înverșunată cu cumnată-sa, Marghita, care înălțase a um pe fiul ei, Mihăilaș. Acesta fu gonit și muri în Țara-Romă-

nească, unde Radu Șerban, care voia să-l dea pe fiică-sa Anca, îl făcu loc la 1608 în necropola de la Dealu. Când Turcii scoaseră peste trei ani pe Constantin, ea năvăli cu acesta, care muri înneceal, apoi cu fiul lui cel de al doilea, Alexandru, și cu cel mai mic, Bogdan, cari fură prinși în 1615 de Schender-Pașa și turcii. Doamna suferi atunci cea mai mare rușine din partea păgînilor, și-și desfăcu de jale și părul, închinîndu-l mănăstirii Sucevița, unde se vede și astăzi, spune cineva care a fost acolo, „două codițe castanii deschis, lungi de o palmă și jumătate, împletite la partea de sus, fiecare în deosebi, și legate la un loc cu un fir de sîrmă de argint“.

Elisaveta muri la Turci: au căzut“, scrie Miron Costin, „după un Agă turc, până la moartea ei“. Cumnata văduvă se invrednici de mai multă și mai lungă fericire. Ea isbuti să facă pe fiul ei Gavrilaş, Domn al Țerii-Românești, unde domnișe o clipă și soțul ei mori, Simion-Vodă, și, adunînd lingă dînsa pe coptii ceilalți, stăpîni din mijlocul lor. Dar Gavrilaş fugi la 1620 în Ardeal, cu fratele său Ioan, și pierdu pentru totdeauna nădejdea Domniei. Marghita, care dădea porunci în numele ei, intitulîndu-se „Io Doamna Marghita, soția răposatului Io Simion Voevod“, trecu atunci în Polonia, la Lemberg, cu cei doi coconi cei mai rămăsese supt îngrijire. Moise Movilă ajunsese mai târziu, de două ori, Domn în Moldova, iar Pătrașcu se călugări și innaintă până la innalta treaptă arhierescă de Mitropolit al Chieului, unde dădu o îndreptare nouă Bisericii răsăritene. Și ea petrecu în veșmint călăgăresc cei din urmă ani ai vieții, numîndu-se asifel Melania.

Marghita avusese o singură fată, Teodosia, care se stîfse în copilărie: piatra ei de mormînt la Sucevița a păstrat data morții: 1596. Deci Simion și Ieremia pierdură în același an două felice căroră singure li era lăsat să se odihnească în pămîntul strămoșilor lor.

Alte femei din neamul Movileștilor se întimpină însă pe lingă Elisaveta, în zilele ei de pribegie la Poloni, cînd jînea curte aproape domnească la moșia ei, Uscie. Asifel, Maria Postelniceasa, văduva lui Chiriță Paleologul — care murise luplînd pentru Movilești —; această Marie sau Măricuță, care se numește în 1614 „Maria de Lojna, din neamul Curcin“, era însăși sora Doamnei, pe care o întovărășise în nenorocirea ei. Apoi Logofeteasa Ileana, sora lui Ieremia — altă soră luase pe Balica cel bătrîn —, care Ileana pare să fi fost văduvă după alt sprijinitor al Movileștilor, mort pe cîmpul de luptă: Vasile, fiul lui Leon Stroici.

Altă tovarășă de pribegie, altă văduvă era Elena Barnovschi, care moșteni mai târziu acest bogat adăpost din Uscie. Ea pare să fi fost o vară a lui Ieremia. Fiul ei, Miron, însurat cu o fată a lui Radu Mihnea, ajunsese Domn în Moldova, fugi la Holin, fu chemat din nou și merse pentru întărire la Constantinopol, unde Turcii îl tăiară, în 1633, ca să învețe boierii Moldovei a nu mai face Domni. Durerea făcu din Elena o calăgăriță, monahia Elisaveta, și casele din Uscie se umplură iarăși de jalea unei mame nenorocite. Dar sora lui Miron, Scripca, ră ase poate în Mol

doua, unde fiica altei surori (Marica), Safta, luă pe Costin, tatăl lui Miron Costin, pe cînd o a doua fiică, Effimia, se căsătorii cu unul din bogății și puternicii Cantacuzineșii, Toma.

Cu dînsa se mîntuia încă un neam de Doamne cărora soarta nu li-a cruțat durerile cele mai mari ale vieții.

IV.

De-acuma, timp de 250 de ani încep Domniile de străini sau de Români înstrăinați. Cînd nu au ei tronul, ei se găsește în stăpînirele vre unui boier de țară, înălțat în ciuda Turcilor, cu sprijin nemțesc sau unguresc la Munteni, cu ajutor polon în Moldova.

Singur Mihnea-Vodă, fiul lui Alexandru și nepotul de fiu al lui Mircea Ciobanul, iea pe o Romîncă, Neaga, fiica unui Logofăt din părțile Buzăului, și mama Domnului scrie unei surori că o asemenea legătură nu scade pe fiul ei, căci „bărbatul dă preț femeii”, și, orice ar fi fost înaintea, Neaga va fi de-acum Doamna țerii.

Numele Doamnelor străine sînt cunoscute, dar nu și faptele lor, care nu există. Cele mai multe din ele sînt Grecoalce, din Constantinopol sau din Insule, dar întîlnim și cîte o Bulgarcă sau Polonă, ba chiar cîte o Rusoaică, din Moscova.

Astfel Alexandru fiul lui Mihnea, cîntorul d'întăiu țal mănăstirei Radu-Vodă, vine cu o Doamnă Ecaterina, care avea rude în Pera, în Veneția și Genova, care avea simpatii catolice, de și rămăsese ortodoxă; mama ei trebuie să fi avut un rost prin țerile noastre, căci sora Ecaterinei, măritată cu un Vallarga, poartă numele românesc de Mărioara Ioan-Vodă cel Cumplit († 1574) fusese căsătorită în timpurile sale de aventuri prin Moscova, cu fata cneazului Rostovului, Maria, care-i dădu un fiu, Petru. Ioan Groznicul îl propunea în 1574 să ia altă fată de cneaz, dar el se însură cu fata pircălabului Lupea Huru; aceasta trăii încă multă vreme după moartea soțului ei, rupt de cămile, și avem de la dînsa o scrisoare românească. Iancu Sasu e soțul Mariei Paleologa: ea trăiește să vadă pe Iancu tăiat în piața din Lemberg și-și duce apoi viața în întunec tot în acest oraș, încunjurată de prieteni, cunoscuții și rude de-ale ei, cu toții Greci din deosebite părți; Maria fusese măritată înaintea cu un Grec și avea cu el un fiu, Filip, și o fată, Chrysaphina. Petru Schiopul, a cărui întăia soție fusese fată de nobil ardălean Elena Cherepovici — fiica lor se chiamă Tudorița —, luă apoi pe Maria Amirală, din Rodos, și în sfîrșit, în pîrbegie, pe tînăra roabă răscumpărată, Irina Dolca, din care i se născuse fiul și moștenitorul, Ștefan.

Ștefan Surdul și Aron-Vodă fîn pe două fete ale lui Andronic Cantacuzino, căsătorindu-se cu ele la căpătarea Domniei sau în cursul acesteia Doamna lui Radu Mihnea se chiamă Arghira; Radu însoară pe fiul său Alexandru cu Ruxanda fata lui Scarlat Saegiul sau furnisorul de vite pentru măcelăria împăratească din Constantinopol. De și fiul lui Alexandru Ilaș se numește Radu, mamă-sa Elena trebuia să fi fost tot

Greacă. Moise Movilă ține pe Ecaterina, fata grecisată a lui Radu Mihaela, și aceasta dă altă față lui Miron Barnovschi, ce ajunsese apoi și el Domn al Moldovei. Leon-Vodă, fiul lui Ștefan Tomșa—se zice, e soțul unei Victoria, și tatăl său adusese cu dinsul în Moldova pe o Ginevră.

Matei Basarab din Brincoveni așeză pe tron lângă dinsul pe Ellna, fata lui Radu Năsturel Postelnicul din Fierăștii Ilfovului. Mama Ellnei era Calea Calomfirescu, și tatăl acestei Calea a fost poate unul dintre cei mai străluciți ostași ai lui Mihai Viteazul, pentru care luptă împotriva Tatarilor și îndeplinește o solie la nunta lui Sigismund Bător. El căzu însă supt grele bănuiele și trebui să fugă în Ardeal. Chemat înapoi de Domn, Radu se învoi numai cu greutate și, după citva timp, putu să vadă că se temuse pe dreptate, căci Domnul trimise, în urma unui ospăț, patru slujitori ca să-l omoare. El peri, dar luptându-se, căci, spune cel ce a păstrat amintirea acestor lucruri, „era om foarte viteaz și în toată Țara-Românească nu mai era altul ca dinsul”. Poporul n'a uitat aceasta, și până mai târziu a cîntat tristul sfîrșit al viteazului fără de noroc.

Foarte evlavioasă, Ellna a ridicat două biserici, la Negoeștii și la Fierăștii. Iubitoare de învățătură, ca și fratele ei Udriște, care a fost cel d'întăiu cărturar de slavonește al timpului său, ea a cheltuit pentru tipărirea unei cărți de cîntări, unui Trîod slavon. Gospodină harnică, o vedem cerînd odată de la „Catrina judeceasa”, soția magistratului săsese din Brașovul vecin, izvoade de pelear, și mai mari, și mai mici, și de cîlji și de tot fealtul și nu mai puțin, „sămênji de flori de tot felul”. Femeie îndrăzneală, ea purtă de grijă țerii, în 1633, cînd soțul ei care-și luase Scaunul cu armele, merse la Constantinopol să-și capete întărirea și avem încă o foarte cuminte scrisoare românească pe care o îndreptă ea atunci către prietenul din Ardeal al lui Matei, Gheorghe Rácóczy I-ii.

Ellna n'avu noroc să-l trăiască fiul, care fu numit și el Matei, dar bat înă stătu, aproape până la sfîrșit, până în 1653, lângă bătrînel ei. Mormîntul ei se vede la mina dreaptă, cum intri în biserică domnească de la Țîrgoviște, și în inscripția săpată pe marmură se pomenesc prin frumoase cuvinte slavonești toate însușirile și faptele ei bune.

Frumosul și impunătorul Vasile Lupu, dușmanul lui Matei-Vodă, luase în boierie pe Tudosca fata lui Bucloc, un socru de viitor Domn care a murit tras în țapă de Turci. Ea trece aproape nevăzută înaintea noastră, răspîndind milostenii la biserici. Fiul ei Ioan nu trăi multă vreme fiind de la început de o fire bolnăvicioasă; dar ea nu ajunsese să și-l vadă mort. Dar tot așa n'apucă nici bucuria nunții celor două fete ale ei, vestit de frumoase: Maria și Ruxanda. Cea d'întăiu se mărită cu Ianus Radziwill, unul din cei mai mari magnași ai Poloniei, și făcu după căsătorie, — cea d'întăiu dintre Romince — o călătorie în Apus. Într'un portret la Academie ea apare într'un bogat costum polon: o față lungăreață, obraji rumeni, ochii mari negri și părul bogat. S'a stins între străini, după ce tot neamul ei se mintuise afară de sora Ruxanda. Această n'avu

noroc în toată viața ei, și a fost totdeauna jertfa celei mai brutale sălbătici. Ea trebui să primească de soț pe fiul de Hatman căzăcesc Timuș, care o peți arzînd satele Moldovei și gonindu-i tatăl în codri, și care veni la nuntă, slîngaciu în hainele ce nu-l prindeau, mic, cu fața de Tatar stricată de vărsat, și prinse a și tăia unghiile la fereastră pe cînd sunau musicile și se întindeau danșurile pentru bucuria de nuntă a Domnișel. Se duse departe, ea luxoasă și învățata față a lui Vasile-Vodă, și trăi între Cazacii bețivi, zgomotoși și lacomi de singe, între femeile lor șmule ca slugile.

Apoi i-l aduseră mort de supt zidurile cetății Sucevei, unde o ghiulea-i sfărîmase genunchiul, și adăpostul ei de văduvie fu la Rașcov, chiar pe malul Nistrului, așa încît priveliștea ferii îi crea totdeauna supt ochi la zădar o chemă de acolo fratele ei vitreg, Ștefăniță, în scurta lui Domnie. Dar cînd dezbinările intrară în Căzăcime și cînd cumnatul ei lurie, perși și el, Ruxanda se întoarse în Moldova, unde avea moșie la Delenii Botoșanilor. Acolo îmbătrîni ea în apucături de stăpînă. O moarte grozavă o aștepta Fuga înaintea Polonilor ce năvăliseră la 1687 în țară și se adăpostii la Neamț, dar și aici răzbătu o ceată de Cazaci cari tătară pe prag capul stăpînei lor din vremea lui Timuș.

A doua soție a lui Vasile a fost o rudă a Hanului tălăresc, o mare frumuseță circasiană, care botezîndu-se, luă numele creștinesc de Ecaterina. Cu dînsa avu Domnul singurul fiu care-i rămase pe urmă, acei Ștefăniță. La căderea lui, ea fu încunjurată în Suceava, prinsă după uciderea lui Timuș închisă cu multă baļjocură la Buculești și apoi lăsată să sfîrșit, să plece lingă soțul ei la Constantinopol în urma căruia mai trăi o bucată de vreme,—și după ce-i murise fiul.

Soția lui Constantin Basarab, fiul lui Radu Șerban și a Elenei, fiica unui preot din București, nu era din mare neam boieresc, ci a Stolnicului Nicolachi. Numele e grecesc, dar acest boierinaș era de sigur Român, căci altfel n'ar fi dat fiicei sale un nume drept românesc ca acesta de Bălașa. După ce fusese jupăneasă de boier mulți ani de zile, Bălașa avu parte să fie și Doamnă. Mulțami lui Dumnezeu pentru aceasta ridicînd clădiri sfinte, Sf. Vineri din Tirgoviște și mănăstirea Jilianul. În cea d'întăiu fu îngropată, cu pompă deosebită—patriarhul de Antiochia făcînd slujba—, la 1654, și, peste cîteva luni numai, soțul ei pierdea Domnia și apuca un lung drum de nenorocire.

Odată cu dînsul cădea și vecinul său moldovean, Gheorghe Ștefan, om roșcovan, grăsuliu, plin de bună voie și gata de chefuri cu vin și de curte pe lingă femei. Încă din boierie, Gheorghe-Vodă șinea pe o jupăneasă din neamul Boeștilor, Safta. O furase în mijlocul drumului fiindcă-i plăcuse Bătrînul cronicar Neculce zice așa: „Gheorghe Ștefan-Vodă cînd era boier, murindu-i gupăneasa, au rămas văduvoiu, și, fiind o gupăneasă săracă, frumoasă tinărdă, anume Safta, au limpinat-o pe drum mergînd cu rădvanul la Iași, și au poprit rădvanul cu sîla, și s'au

suit fără de voie în rădvan, și au întors rădvanul înapoi la casa lui Și pre urmă au primit și ea, și s'au cununat cu dînsul. Ea n'avu norocul Bălașei de a muri în fericire.

Cu soțul ei gonit ea trecu în Ardeal, unde nădăjdui o clipă să vadă iarăși strălucirea Domnei Apoi Gheorghe Ștefan porni tot mai departe în țeri străine, până în Moscova, până la Marea Baltică. Dar pe dînsa n'o ținu mult timp cu el, căci o fată din casă, Rusoaică de neam, Ștefana Mihailova, ciștigă prin tinerețea ei inima bătrînului Domn izgonit. Cu Ștefana, care se dădea drept Doamnă, trăi și muri pribeagul, pe cînd Safta stătea liniștită în Moldova, între credincioșii ce-i rămăseseră din timpurile bune. Și cronicarul Neculce pe care-l auzirăm mai sus, a văzut pe biata bătrînă, care pecelluia încă scrisorile ei cu baurul Moldovei și își zicea Doamnă a acestei țeri.

Ghica bătrînul, urmașul lui Gheorghe Ștefan, nu avea Doamnă. Fiul său Grigore ținea pe o Moldoveancă, Maria, fiica lui Matiaș Sturza, și aceasta avu iarăși zbuțum și durere destulă cu bărbatul ei. Trecu din Moldova la Munteni, de pe tron în toate pribegiile și primejdiiile. Născu un copil în Ardeal, unde numai mila lui Mihail Apaffy, principele țerii, o scăpă de a fi dată în mina Turcilor, pe care Grigore-i trădase. Rătăcirile ei au dus-o și prin Veneția, de unde veni în Țara-Românească purtînd scumpe haine de modă străină, pe care datina țerii nu o îngadui să le păstreze. Avu un singur fiu, Matei, care nu domni, și două fete, dintre care una luă un boier moldovean, pe Antohie, Jora poate, iar cealaltă pe fiul lui Antonie-Vodă Roset, Iordachi. Ele trăiră tot prin țara, până la moarte, și poate și ea pe lingă ele, după ce ajunse în văduvie.

Istratie-Vodă Dabija, bătrînul care ajunse Domn al Moldovei în 1661, avea lingă dînsul pe bătrîna lui, Catrina sau Dafina. Ea fusese măritată și cu un Buhuș, și avea din această căsătorie d'întăiu o fată, Anastasia. Anastasia Buhuș, fiatra lui Dabija, luă pe Grecul rumeliot Duca, și la moartea lui Istratie-Vodă, Moldovenii avură pe Vodă Duca. Anastasia-i dădu mai mulți urmași, dar n'avu de loc grija numelui ei bun, nici față de soț în tinereță, nici la bătrîneță față de copii. La București, cînd Duca se prileji a domni acolo, se zicea că Doamna lubește pe frumosul Logofăt Șerban Cantacuzino cu lungă barbă neagră și frumoșii ochi mari. Iar, după ce se duse la Constantinopol cu copiii, foarte pușin scîrbită că e văduvă, ea prinse dragoste pentru un beiu de Maina.

Șerban Cantacuzino ținea ca Domn pe o Maria fiica unui boier Gheșea, de loc din Bulgaria, din Nicopol. Se știe alita că Doamna Maria a fost foarte evlavioasă și că a știut să-și crească foarte bine, dacă nu băiatul, cel pușin cele patru fete. Trei dintre ele se nărlitară cu boieri munteni, dar Casandra fu Doamna lui Dimitrie Cantemir cel învățat. Domnița Maria împărtăși soarta foarte schimbătoare a soțului ei, neas- împăratul și nenorocitul boier Constantin Bălăceanu, ucis într'o luptă cu Turcii.

Marica lui Constantin Brincoveanu și Păuna lui Ștefan Cantacuzino încheie rindul Doamnelor de țară la Munteni, precum la Moldoveni se întâmplă la urmă Ana, a doua soție a lui Mihai Racoviță. Marica se vede a fi fost o bună gospodină patriarhală, darnică și harnică, bucurătoare de mulți copii—patru băieți și șapte fete—pe care i-i dăduse Dumnezeu. Bătrîneja-i pregătea grozava veste a uciderii întregului ei neam la Constanținopol, în 1711, de securea călăului, într-o zi de bucurie, care era tocmai ziua ei, Sînta Maria din August. Stătu un timp surgunită de Turci la Chiutaie, apoi ea se întoarse cu fratele ei Pană în țara, unde fuseseră Domni și bunicul ei de pe tată, Antonie-Vodă din Popești, și răposatul ei soț. Era acum o bălă văduvă săracă și cu multă durere ea se roagă de Brașoveni, în două rinduri, să-i plătească o veche datorie, ca să scape și ea de datornicii ei. Nici moartea, nici locul de îngropare al Doamnei cucernice, care a făcut de piatră la București Biserica dintr-o zi, nu ni sînt cunoscute.

Păuna era fiica unui Greceanu. Încă înainte de căderea soțului ei, se zice că ea avuse vedenii care prevesteau o nenorocire. La 1716 Ștefan-Vodă era gitul, lăsînd în urmă o femeie cu mintea slăbită și doi copii nevrisnici. Aceștia se aleaseră rău. Iar mama lor, după ce vîntură o bună parte din Europa, cerșind ajutoare de drum, de la Împăratul, o pensie, se așeză în Ardeal, unde avea moșta Recea, în Țara Făgărașului. Acolo muri, batrină și singură, într'un tîrziu.

. . .

Doamnele veacului al XVI-lea știu să se lupte pentru Domnie, să poruncească oștilor, să pedepsească dușmanii, să cîrmulască țara și să judece. Și de la Doamnele din cîstălalț veac, al XVII-lea, pornesc porunci și, întâmplător, hotărîri de judecată. Cînd așa-numita „era fanarioasă” începe după 1700, soțiile Domnilor, mai mult străine, nu mai au însă nici un amestec în trebile țării, ci încezesc în gineceu, în *seraiul* Curții, apărînd numai la hramuri și la cîte un halau. Despre cele trei soții ale lui Nicolae Mavrocordat, despre cele două ale fiului său Constantin, despre soția a doua a lui Grigore Matei Ghica, Zoia, nu se poate spune nimic. Întîmplarea face să știm că Ralița, Doamna celui d'întăiu Callimachi, era o ageră stăpînă de casă. Nici acele Doamne pe care le atinge cea mai mare nenorocire, soțul lor fiind înjunghiat sau decapitat, nici acelea nu fac să se audă până la noi o plîngere.

Cu Ioan Sturdza și Grigore Ghica, cel d'întăiu avînd încă pe bătrîna lui, Ecaterina Doamna (Roznovanu), cel de-al doilea despărțit de soția sa, Maria Hangerli, fiica Domnului cu acest nume, ucis în București,—Doamna Marghioala, vestit de vorbăreață, de primitoare și de înestîmpărată —, începe vremea cea nouă, la 1822.

Doamnele acestui timp sînt prea cunoscute, ca să trebuiască a se vorbi de dinsele. Adevăratele chipuri eroice sau duloase sînt însă ale unor timpuri acum depărtate.

Despre îmbrăcăminte și locuință.

I.

Îmbrăcăminte și locuința sînt strîns legate între dînsese. Ele pornesc de la aceleași foarte vechi obiceiuri și se supun, în dezvoltarea timpului, la aceleași mode și înriuriri trainice venite din străinătate. Bolerii iubitori de Poloni din veacul al XVI-lea poartă veșminte ca acelea de peste Nistru și, în același timp, aduc m. bilării anumite schimbări cari o apropie de a poporului model. Și mai de mult cei ce clădtau cu meșteri sași, cum vedeau clădirile, în pribegie sau în călătorii, la Brașov, la Sibiu, la Bistrița, aceia căutau să-și potrivească și veșmintul și podoabele după acelea, de forme apusene, care se înfiineau în Ardeal. Turcii au impus pe urmă gusturile lor în veșmînt și în același timp în împărțirea și împodobirea casei. Cea din urmă influență, care trăește și până astăzi și nu se mai poate înlătura, curentul apusean, a atins în același timp, prefăcîndu-le, haina și casa, elementele și podoabele uneia și ale celeilalte.

Studiul acesta îndoît se poate face deci în același cadru, și din această tratare îmbinată nu poate să iasă decît folos, o înțelegere mai deplină.

Cînd se vorbește însă de îmbrăcăminte și locuință, trebuie să se înțeleagă acea îmbrăcăminte și locuință care se preschimbă în urma jocului înriuririlor strălne. Deci e numai a Domnilor, boțerilor, negustorilor mai bogați și a clericilor mai înalți. Clasa numeroasă și hotărîtoare în ceea ce privește munca și păstrarea însușirilor neamului, a țeranilor, aceia a păstrat în multe părți până astăzi vechiul său port și vechiul său meșteșug de clădire, pe care singură și le face. În îmbrăcăminte, căciula, mințeanul, sumanul, zeghea, coșocul, țarii, berneveci țeranului sînt aceiași astăzi ca pe vremea lui Basarab și lui Bogdan, întemeietorii, în al XIV-lea veac, ai principatelor. Tot așa de statornic și credincios au păstrat femeile satelor vălurile, pieptănatăura în cozi și concieri, cămășile înflorite cu cusături și fluturi, pieptarele, coșoac le, foțele, zăvelcile, opregurile celui mai vechiu trecut. Deosebirea ce se vede astăzi între Ținuturi și în ceea ce privește înfățișarea pe din afară, împo-

dobirea cu văpseli sau forme aplicate asupra tencuelii, împărțirea pe din lăuntru, natura și croiala unelțelor și ciovelor casei—toate acestea n'au suferit decît în timpurile din urmă unele schimbări care sînt îmbunătățiri, silinți către mai frumos și mai trainic. În afară de aceste vechi forme, pe care le-au apucat în chip vădit, și care nu se poate tăgădui, de la strămoșii tracii, ce au l sat părți din aceleași obiceiuri de îmbrăcăminte și locuință vecinilor noștri slavii de peste Dunăre, în afară de această moștenire de două ori milenară de la aceia cari au început, în Balcani ca și Carpați, viața de cultură,—poporul nostru n'a putut crea. El a părăsit pe alocurea mîndreța simplă și practică a trecutului pentru a lua mai dăunăzi din minile negustorului, evreu mai ales, forma cea mai proastă și mai ieftină a îmbrăcăminții, și chiar clădirii și mobilării apusene. Femeile îmbodolite sau înfășurate în barizuri, cusute grosolan în polcuțe și fuste de lîrg, ba chiar în rochii' cu volane după jurnale de mode răsuflate, care primesc astăzi în Moldova de răsărit, cu oarecare mîndrie, pe străin puindu-l în fața paretelui căptușit eu fotografii stingace sau mesujei de modă nouă, înflorită cu cutii, strălucitoare de chipuri frumoase, pentru săpun sau ciocolată și cu cărți poștale ilustrate,—acelea au părăsit o adevărată avere, fără a da în schimb ceva de la sine.

Portul și clădirea au evoluat, ajungînd din vreme în vreme la înfățișări cu totul deosebite de acelea de la care se plecaseră, numai în acele clase superioare ca bogăție, ca neam sau ca dregătorie, de care am vorbit.

Această evoluție se poate împărți foarte neted și sigur în cîteva perioade. Și anume:

1. Întăiu avem înriurirea orientală bizantină. E cea mai veche și aceia pe care o putem cunoaște mai greu prin cercetarea de-a dreptul. Ea a fost luată, prin Slavii, Sirbi și Bulgari, de peste Dunăre, și a durat pușin, fiindcă focarele de influență s'au prăpădit cu totul încă din veacul al XV-lea, prin cucerirea turcească.

2. Paralel cu cea d'întăiu, și înlocuind-o în curînd cu totul, e influența Apusului, care trece la noi prin Sași și prin Poloni mai ales, întru cîtva prin Italianii, mai ales Genovesii, cari făceau negoșul în părșile Mării-Negre. Ea stăpînește cu totul până în a doua jumătate a veacului al XVI-lea chiar, amestecîndu-se numai de la o bucată de vreme, după 1500, cu a doua influență bizantină. Moldova, care nu era de-a dreptul mărginașă cu Răsăriteni, a avut-o într'un chip mai deplin, mai desăvîșit și mai trainic de cît Ţara-Românească, despărțită numai prin apa Dunării de Balcani.

3. Cea de-a două influență bizantină vine prin Grecii din Constantinopol și din insule, tot mai mult amestecăși în toate ramurile vieții noastre, apoi prin Romîni, vînători de Domnie și boieri, cari petrec o mare parte din viața lor în locurile răsăritene. La sfîrșit, această influență capătă o înfățișare turcească (în fond însă, și aceasta, tot bizantină). A-

ceasta se întâmplă în veacul al XVIII-lea, când ne dăm după așa numiții Fanarioși, cari și ei se dădeau după stăpîni lor, Turcii.

4. În sfîrșit, Rușii mai ales, dar și Austriacii, cari au ocupat de atîtea ori principatele în veacurile al XVIII-lea și al XIX-lea, meșterii nemji, negustorii brașoveni și lipscani, cari au pătruns, de pe la 1774 mai ales, în țară, Evreii, cari au năpădit Moldova, consulii, călătorii, profesorii, actorii ambulanți, toți aceștia au impus felul de viață al Apusului, în care trăim astăzi în chipul cel mai complet, — cit privește îmbrăcămîntea și locuința. Negoțul Europei are interesele sale ca să adoptăm la vreme toate rafinările, adesea ori urîte, costisitoare, netrebnice și nesănătoase, ale unei civilizații pripite, zgomotoase, aspre și trufașe, care n'are prin urmare numai parți bune

II.

În veacul al XIV-lea, Bulgarce, Sirboatece, poate Bosniace, de sigur și vre-o rudă bizantină, făceau parte din familia domnească a Muntenilor. În boierimea lor se găseau așfia cari, în multele nenorociri care căzuseră asupra peninsulei balcanice, descoperiseră că e mai bine să trăiască cineva dincoace de Dunăre. Prin acești factori au pătruns obiceiurile și dalinele răsăritene. Acestea nu erau altele decît cele împărătești bizantine, în legătură cu Imperiul roman de odinioară. Din cauza acestei înalte obîrșii a lor, ele nu puteau fi privite de cît cu un respect, cu o admirație fără de margini de o societate care începea abia să se desfacă din masele poporului.

Pe de altă parte, Țara-Românească, alcătuită mai de mult, a dat la rîndul ei Moldovei ceia ce ia însăși primise de la vecinii de peste Dunăre, — căci pe atunci era încă acea cultură romano-grecă ce se înaldea în chip firesc de la miazăzi la miază noapte.

Astfel, viața claselor noastre înalte s'a bizantinizat în parte, dacă nu în întregime.

Începînd cu locuința, dacă mănăstirile ce se durează în acest veac sînt imitate după cele sirbești, dacă Mitropolia Argeșului e o umilă clădire bizantină, puținele case mai bogate, înălțate poate chiar de același meșteri, vor fi avut înfățișarea exterioară obișnuită în Răsărit: clădirea umbroasă cu ferești mici, pridvor pe stîlpi și bogată grădină împrejur. Ca și în celelalte părți răsăritene, mobilarea va fi fost de tot neîndestulătoare. Divanurile, lungile paturi de odihnă neîntreruptă, care șerpuesc în jurul păreșilor, . esuțele săpate și încrustate cu sîdef și fildeș, multele covoare care căptușesc întreaga încăpere nu par să fi pătruns însă la noi. Căci ele nu fuseseră primite nici de aristocrația harnică și războinică a Sirbo-Bulgarilor.

În costum, moda bizantină a fost luată în întregime de Domni, cari voiau să se arăte cît se poate mai asemenea cu împărații bizantini, model veșnic al oricărei stăpîniri în Răsărit. Și Marii noștri Voevozi au purtat de la început la zilele mari cununii de aur, lungi rîcii de brocard

de aur, papuci de piele supțire, cu călcîiul mic și virful rotunzit; și ei și-au lăsat părul pe spate, învîrtit în bucle, cum cerea eticheta împărătească. Așa vor fi ei înfățișați de-acum înaintea — cu o singură deosebire, pe care vom vedea-o îndată, — în chipurile amintitoare din bisericile și mănăstirile clădite de dînșii. E-o îmbrăcăminte care seamănă cu a sfinților — Împărații bizantini și Țarii bulgari poartă chiar aureola în jurul capului — și cu a arhierilor. Briul lui Neagoe-Vodă, acea bandă de țesătură deasă și delicată de mătasă și aur, lucrată la Sluczk, în Polonia, care se arată și astăzi sub acest nume în comoara de la Argeș, seamănă cu patrașorul ce împodobeste pe preot în timpul slujbei, și, în jurul gîtului, Manuil Paleologul, contemporanul lui Mircea cel Bătrîn, are într-o miniatură din 1408¹, un omofor ca acel ce se poartă de preoți.

Un singur chip domnesc din acest timp a ajuns până la noi. E Mircea cel Bătrîn, avînd lingă dînsul și pe fiul său, însă nevrîstnic, Mihail, chip zugrăvit în biserică de la Cozia și în paraclisul de îngropare al aceleiași mănăstiri. Zugrăveala nu e cea de la început nici într'un loc nici în cellalt: în paraclis ea e făcută în veacul al XVI-lea, cînd s'a înălțat această bisericuță, luîndu-se chipul după acela din biserică, iar acesta însuși a căzut la reparația din vremea lui Brîncoveanu și a fost făcut din nou atuncea. O reproducere foarte necredincioasă, prin prea multa împodobire, se dă la începutul volumului I, partea II-a, din culegerea de documente externe, zisă Hurmuzaki, a Academiei.

Mulți ar fi aplecați să vadă în îmbrăcămîntea lui Mircea numai o înrîurire apuseană, deci ungurească. Pare, mai ales așa cum e reprodus, un cavaler în zale, cu manila pe umeri și sabia la coapsă. Cînd îl compari însă cu vre-un chip balcanic din același chip, precum e al Despotului Constantin, în miniatura reprodusă exact la sfîrșitul volumului VII din colecția *Sbornic*, a Miniserului de Instrucție bulgăresc, vezi lesne că cele mai multe elemente sînt totuși bizantine, Mircea are ca și Constantin cununia neînchisă, cu trei ramuri ascuțite, care era păstrată pentru stăpînitorii nealtrnași ce n'aveau totuși demnitatea de Împărați.

Același e felul de a se lăsa părul, încă neimpletit, dar umflat — cum îl poartă astăzi unii clerici tineri —, aceleași mustați plecate în jos, același, linie fină a unei bărbii ce caută să se asemene cu a Mîntuitorului. Aureola trebuie să fi fost luată lui Mircea de către imitatori. O haină strînsă, roșie la Constantin, roșie cu cercurile negre împieștrite cu albasiru la Mircea, înfășură trupul. Benzi de fir cuprînd brațul la mijloc între umăr și cot, iar altele cerculesc de mai multe ori incheietura mînei. Papucii, ascuși în acest timp, se dau ca o mînușă pe picior: Constantin îl are, împărătește, roșii, pe cînd la Mircea ei sînt de fir aurii. Vulturii bizantini, cari se văd pe genunchii lui Mircea, dovedind o neîndoielnică înrudire bizantină, împodobesc doi cite doi o lungă haină de pe deasupra, pe care Constantin o îmbracă, lăsînd să se vadă numai mi-

¹ Hertzberg, *Geschichte des Byzantiner und des Osmanischen Reiches*, in col. Oncken, la p. 516.

meccile de la cealaltă. Din potrivă, Mircea n'are peste această din urmă haină strimță decît o manta roșie, brodată cu aur, care-i alină pe umeri, așa încît se pot vedea margenele tunicii scurte, sabia, înfășurarea strimță a piciorului, cea ce-i dă o înfățișare războinică, sprintenă. Mircea n'are în mînă sceptrul, precum îl are Constantin, fiindcă el trebuia să fie cu mîna dreaptă biserica închinată de dinsul lui Dumnezeu.

Dacă Mircea se îmbrăca astfel, de sigur că Doamna sa purta veșmîntul Împărăteselor și înaltelor Doamne bizantine sau slavo-bizantine. Și anume: coronîță cu mai multe ramuri ascuțite, haină de desupt croită larg, din brocard cu flori de aur pe fond roșu, verde sau brun, în deosebite nuanțe; ca podoabă a hainei acesteia d'întăiu, o dungă de fir la gît și o alta, tot așa de lată, căzînd în lungul veșmîntului, o a treia, în sfîrșit, cu pele ovale colorate tivindu-i marginea. Une ori dunga cea lungă din mijloc putea să fie înlocuită prin mai multe dungi paralele. Astfel, Teodora, soția Împăratului bulgăresc Șișman, are două dungi de fir la mijlocul hainei, pe cînd alte două se desfac din niște cercurile de aur ce cuprind umărul de jur împrejur. Ca și în veșmîntul bărbaților, un cerc de aur înfășură brațul, iar cel de la încheietura mîinii se prelungește de desupt pînă la cot. Mantia e totdeauna de altă culoare și primește une ori și ea benzi de fir; fetele ascund mîinile în această mantie, pe cînd ele apar în cealaltă haină la femeile măritate, fiind acoperite de mantie numai de-asupra umerelor.

Acest costum, luat atunci, în veacul al XIV-lea, odată cu eticheta sau ceremonialul, odată cu limba de Stat și cu calligrafia, cu miniaturistica, în sfîrșit cu toată arta slavo-bizantină, s'a păstrat fără deosebire în toată epoca neînfrînării noastre, devenind îpe încetul o sfințită datină, care nu se puteau clinti.

Cel d'întăiu Domn moldovenesc de la care avem chipuri autentice — țarăși cărți sfinite și în bisericile de cîltorie, — Ștefan-cel-Mare, poartă în adevăr, în evangheliarul de la Humor, unde e înfățișat înaintea Mamei Domnului, costumul a cărei descripție urmează:

Pe cap, cununa cu trei ramuri ascuțite, împodobită în cercul de jos cu pietre scumpe. Același păr lung, umflat, neîmpletit, ce cade pe umeri. Mustața suplire. Barba înfurcată, sămănînd cu a Mîntuitorului, lipsește, ca și aureola. Haina de desupt e de brocard cărămiziu: Domnul fiind îngenunchiat, nu se poate înțelege lungimea acestui veșmînt. Cea de-asupra e o lungă, largă mantie de brocard cu fundul vișiniu, prin care trec mincile. Pe margini zugravul, care nu era tocmai priceput, a pus benzi de aur, dar, culoarea fiind slabă, ea s'a cojit și a căzut, lăsînd pete albe, care s'au tălmăcit greșit ca o margene de blană de cacom. Papucii, mai largi și rotunzi, decît cei care se purtau în veacul al XIV-lea, în toată Europa, nu sînt nici aice de culoarea roșie a Împăraților.

Pe o dveră sau perdea de ușă de la Putna, unde liniile sînt încă mai sîngace, dar colorile apar în toată desăvîrșirea lor, Ștefan are

aceiași coroană, cu trei ramuri înflorite și o alta ascuțită la margini. Se vede numai mantia de aur, cu benzi de argint la gît, la încheietură în lung și pe marginea de jos. Dar acum o mincă greoaie atîrnă într-o cădere solemnă, maiestoașă.

Aceiași dveră dă unul din cele d'întăiu chipuri de Doamne ale Moldovei care se cunoaște până acuma. Maria, fiica lui Radu-cel Frumos, poartă tocmai aceeași cunună. Un văl lung și larg cade pe umeri. Mantia e întocmai ca a lui Ștefan. E încălțată cu papuci roșii ca și soțul ei¹.

Pe un părete al bisericii Sfintului Nicolae din Iași, clădită de Ștefan, Evdochia poartă cam același veșmînt, și el se vede și pe stoa cusută cu aur care era menită să acopere mormîntul celei de a doua Doamne a lui, Maria de la Mangop : de la cununa acesteia atîrnă niște podoabe în chip de șuvițe.

În cursul veacului al XV-lea apare, înăltu la Munteni, ca în portretul din Ambras al lui Vlad Țepeș, țpărit de mine înaintea volumului II din colecția *Acte și fragmente*, gătirea părului în bucle. Astfel se desfac de supt coroană vijele întunecate ale lui Radu-cel-Mare în pictura de la Govora și ale lui Neagoe în acela, prefăcută dăunăzi, de la Argeș. Tot în costumul lui Țepeș se vede pentru înăltu oară obiceiul nou, luat de la Apuseni, de a înfășura umerii cu un dolman de blăni scumpe, mai ales samur, cea mai căutată blană în Răsărit. Banda de fir de la gît dispare, făcînd loc unui guler răsărit. Înpodobirea cu șiruri de mărgăritare, cu nasturi scumpe e iarăși un adăus din acest timp, în care s'ar putea recunoaște influența asiatică a Turcilor. Cununa lui Neagoe are *cinci* ramuri înflorite-

Cît privește îmbrăcămintea Doamnelor, ea înfățișează totuși deosebiri. Haina de desupt e încrejită fin în lung, și cam la mijloc ea pare că se desface printr'o cusătură în lat, formînd un pieptar și o fustă. Greoi cercei cu mai multe ramuri, de aur și mărgăritare, ajung aproape până la umeri.

La luptă, în mijlocul afacerilor obișnuite, între ai săi, neapărat că Domnul nu păsira acest greoiu costum de pompă. Elemente apusene se amestecau în haina de toate zilele. Ștefan va fi purtat în luptă coiful rotund cu un ac ascuțit, care se vede, de pildă, pe mormîntul, de la mănăstirea Vîeroșul, al lui Albu Golescu, care se războiește călare cu dușmanii Domnului său. Țepeș își acopere capul cu o căciuliță de călăra vișinie, pe care de jur împrejur, în mai multe șiruri, sînt cusute mărgăritare.

Stofele ce se purtau pe atunci sînt bine cunoscute. Le aduceau Grecii și Italianii cu postavuri răsăritene „de peste mare”, Ragusani¹

¹ Revista pentru istorie, archeologie și filologie. I. Partea I.

eari vindeau marfă de Veneția, adecă, în rindul întâiu, brocardul, Armenii și Nemții din Lemberg și Cracovia, Sașii din Brașov, Sibiliu și Bistrița.

Astfel, cit privește cele două d'intăiu categorii de negustori, de la dinșii se cumpăra „camha“, pe care Italianii o numiau *camocato*, stofă ee se lucra în Răsărit, adesea cu flori de aur, cusături cu fir sau, cum se zicea pe atunci, de sirmă¹, alte stofe de m. tasă, barhet, taftă, *serasir* de aur. Ceilalți vindeau postavuri flamande, de Ypres și de Louvain, sau germane, din Colonia, din Breslau, în sfirșit chiar fabricate silesiene, care se chemau de *Cehia*, fiindcă Silesia fusese reunită o bucată de vreme cu Boemia Cehilor, și postav litvan² Sașii numiau în veacul al XVI-lea calitățile ce treceau la noi: *Scharlach*, adecă *écarlate*, postav stacojiu, *Stamett*, *Berchammer* și mai ales postavul *Schay*, căruia și noi îi ziceam *șal* și-l întrebuițam mai des decit pe toate celelalte feluri³. Dintre lucrurile confecționate, nu se aduceau decit pălării gata, lucrate în Apus.

Prin ele trebuie să se înțeleagă unele cum e a lui Țepeș în portretul din Ambras, pe cînd pălăriile grecești aveau vârful înalt și marginile mari, ridicîndu-se tot mai mult spre ceafă, precum sînt acelea, foarte urite, care s'au pus la modă acum, de cîteva luni de zile. Haine croite veniau une ori din Polonia, ca și nădragi și poate cămăși, care încep a se întrebuița, ca articol de îmbrăcăminte deosebit de haină, abia în veacul al XIV-lea. Brîiele leșești erau mult căutate. Sașii mai trimiteau, dar numai ca dar Domnilor, evanfalii de pene de păun

Juvelerele și scumpeturile jucau un mare rol în podoabă, unul mult mai mare și mai trainic decit astăzi. Neconținut Domnii noștri cereau de la meșteșugarii de peste munți păhare, vase, năstrape, ceșii, și tot felul de argintării, pentru podoabă și înfrumusețare. Ca să-și facă cineva o părere despre bogăția de lucruri scumpe ce cuprindea casa unui om mare din Țara-Românească sau din Moldova la sfirșitul veacului al XVI-lea, pe timpul lui Mihai Viteazul deci, ajunge să răsfoiască lista, în întregime păstrată, a lucrurilor ce rămaseră în Tirol pe urma lui Petru Șchiopul, Domn moldovean pribeag:

Găsim în acest strălucitor pomelnic, din care se desfac parecă focuri de pietre scumpe și scintelirea lăptoasă a mărgăritarelor mari, juvelere propriu zise, numite cele mai multe în turcește: inele, *bilezicuri*, *zulficuri*, cercei — Petru Cercel, venit din Apus, purta, după moda de acolo, el însuși cercel —, *halhale*, *zîngtre*, *nezghepuri*, *mutcale*, *fîmiruri*, hangere cu pietre scumpe, *pazvaturi* de cai, felegene de aur, lefturi cu „iamanduri“ sau diamante, rubine *balașe* (balais), „zmaragde“, „olmazuri“, (tot diamante), „zafiruri“, „facaturi“, lanțuri sau lanțuguri — pe care Domnii

¹ C. Ștefulescu, *Mân. Tismana*, ed. a 2-a p. 49.

² V. I. Bogdan, *Documente și regeste privitoare la rel. tutele Țării-Rumnești cu Brașovul și Ungaria*, București 1902; ed. 2-a, 1905.

³ Se tel' ard lere în Apendice la vol. XI d'n colectia Hurmu ki.

le purtau la gît pe vremea lui Petru Rareș ca un semn deosebitor al puterii lor—apol: *siniți*, țipsii, talere, chipuri de dobitoace și lucruri de argint și aur bătut: șolmi, cerbi, boi, corăbii, năsrăpe, sfeșnice, linguri, cupe, teascuri, chiar „călimări de argint cu cerneală”, buzdugane, cuțite cu teci de argint scumpe, friie de „mătasă cu lanțuri de argint”, frie de argint cu piruzele, „scări”, șele, zăbăli de argint aurite, „săbit de aur pătrate” perne cusute cu fir, cearșafuri cusute cu mătăsă, gugi umane sau căciuli de sobol, caftane—îmbrăcăminte turcească—de *serasir* de aur, „cămăși roșii ale Doamnei”, „15 cenghere muierășii”, „feregele de califea ale Doamnei”, „feregele de atlas ale aceleiași”, „dulame de atlas și taftă” ale Domnului însuși, băsmăluțe turcești, fin lucrate, mese de cristal, ogliazi în patru colțuri, cu cadrul de mătăsă roșie și turcoase, iacinte și grante prinse în aur, ceasornice care se atirnau la gît și aveau forma unui ou, peceji, amulete, „nasturi de cristal prins în aur, încunjurat de perle și pietre scumpe”, până și verigi pentru picior, brățare, „o scufie femeiască cu rose de aur și mărgăritare mari”, „o scufie neagră de califea, cu mărgăritare mari și rose mici de aur, pe care e prins un juvaier de aur, cu diamante și rubine”, „surgucluri cu pene de cocor, prinse în aur, garnisite cu mărgăritare și rubine”, „podoabe femeiești cu lanțuri lungi și mărgăritare ce atirna de ele, pe care le întrebunțează femeile la cap”—și într’adevăr le poartă, în picturile de la Argeș, Ruxandra, fata lui Neagoe,—brile cu turcoase, rubine și copci de aur—cum se vede una, minunat lucrată în fillgrană de Veneția, între odoarele bisericii Curtea Veche din București—, „gulere cu mărgăritare peniru feciorașul Domnului”, „gulere bătute în aur, în chipuri”, cruci de purtat la gît, cu chipul Maicii Domnului pe ele, „degetare de aur”, felurite haine de atlas și damasc, de brocard, toate în colorii vii, „scufii ungureștii” pentru Domni, mântăli turcești, de sobol, căptușite cu roșu, mănuși, albe, galbene, care se aduceau din Ardeal, și cite altele asemenea cu acestea.

Ni s’a păstrat chipul bietului om, care a murit, în 1594, de dorul țerii sale între atîta bogăție care nu-l folosia la nimic, căci nu se găsea nimeni să l-o cumpere cu prețuri cinstite¹⁾. Un meșter apusean l-a înfățișat așa cum era el în viața de toate zilele, în viața fără strălucire și autoritate a pribegiei între străini. O căciulă de samur, destul de mare, își pleacă mojul de-asupra frunții lui. Din îmbrăcăminte se vede o haină de desupt, care trebuie să fi fost de atlas cu colorația țare; peste dînsa Petru-Vodă a îmbrăcat o altă cu mîneci scurte, care n’ajung nici până la cot; ea e prinsă numai sus și are pe amîndouă marginile chiotori cusute cu mătăsă sau cu fir; se zărește briul, care strînge numai haina cea d’întăiu E un bătrîn slab, cu fața speriată, cu părul scurt, alb și cu o lungă barbă ascuțită; în mîna, ca un neînvățat care iubea învățătura, el ține o carte.

¹⁾ Hurmuzaki, III², la început. Tot acolo, pp. 90—1, catagrafia averii lui Petru Cercel.

Fiul său, Ștefan-Vodă, care fusese numit de Turci în toată forma Domn al Moldovei, e lângă dînsul, înfășurat într'un singur veșmînt întunecat, cu gulerul alb răsfrînt. Poartă în cap, în loc de căciulă, o lungă pălărie cilindrică, blănită jos, iar încolo cusută în romburi ca o plapomă.

Cînd acest frumos copil bălan era în hainele sale domnești, el părea însă cu totul altfel, și alt meșter apusean, acesta un pictor de talent, ni l-a zugrăvit așa. Pe masă și o scufie unguerească, deosebită și de șlicul copiilor, și de căciula luptătorilor. Are forma obișnuită a acestor pălării: rotundă, cu marginile ridicate în sus, paralel cu fundul, dar mai puțin înalte decît acesta, și despicate în fașă. Un mare surguciu de pene de struț răsfrînt ca un evantaliu e prins cu un juvaer. Din același stofă verde cu flori de aur s'a făcut finărului Voevod pantalonii scurți și o haină lungă și largă, care e strînsă cu un brîu lat. Tot din același material a marea mantie aruncată pe umeri și frumos tivită pe margini cu mărgăritare. Copilul are în picioare cizmulițe turcești, și ține mîna dreaptă pe un scump hanger.

III.

De acum înainte costumul apusean, unguesc la Munteni, polon în Moldova, înlocuiește tot mai mult pe acel răsăritean, din care luasem atîtea elemente, și mai ales filitrea liberă a unui veșmînt lălat ca o rochie. Cînd capătă numirea de la Sultan, Domnii noștri, primiți prin aceasta chiar în ordinul ostășesc ales al Ienicerilor, poartă o clipă lungă căciulă de pișlă albă cu marginea de fir, cuca Ienicerilor, și veșmîntul lor albastru, cu copcile de fir — cabanija —, peste haina de desupt, roză; un dolman de blană li stă pe umeri. Odată ce au ajuns însă în Scaunul Domniei, acest port e părăsit; pe cap ei pun căciula sau scufia calpacul Ungurilor. Căciula poate fi plecată pe laturi sau în fașă; e din deosebite blănuri, dar de la dreapta ei nu lipsește scumpul surguciu de pene rare și pietre strălucitoare. Astfel de căciulă au pe cap Mihai Viteazul, care i-a dat gloria și a transmis-o, ca o amintire de cinste, doroșanșilor noștri, Ieremia Movilă, Matei bătrînul și mîndrul Vasile Lupu¹. Un dolman de blană aparentă sau acoperită cu o stofă scumpă, ca la Mihai Viteazul, acopere umerii. De supt ei se desface farga rochie de brocard sau de aliaz, care poate avea margini de blană și șireturi ca ale călărașilor și roșiorilor noștri, prinse cu nasturi de pietre scumpe și

¹ Hurmuzaki, III¹, IV¹, IV², *Supl.* II, vol. I. Gașpar Gratiani, *ibid.*, vol. II. Simon Movilă, cu coroana, în Kozak, *Archiv für slavische Philologie*, XIV, Zottu Tîgară, ginerele lui Petru Șchiopul, în Hasdeu, *Cuvente den bătrîni*, I, la p. 184. Un Gheorghe Ștefan și un Constantin Basarab, puțin cam de fantasmă, în Papiu, *Teșcuța*, I. Un Grigore Ghica în platoșă, gravură deosebită, reproducă de curînd. Cf. și descrierea lui Matei-Vodă mort, în călăt. riile patriarhului Macarie de Anti chia, traducerea Cioran, p. 115.

aur acolo unde, în uniforma de astăzi, sînt alămuri și noduri. Ea e încheiată sus într'un singur nasture sau în doi, și ca, în portretul lui Vasile Lupu, nasturii pot face parte din șiruri întregi de astfel de juvaie, fină și bogat lucrate. Haina de deasupra e din aceeași stofă, și poate să aibă și ea — ca în chipul boierului Zoltu Țigară, ginerele lui Petru Șchio-pul — nasturi scumpi — o garnitură de acestea poate face până la 100.000 de scuzi de aur¹ și benzi de fir. Pe podul minilor se întinde uneori o prelungire a minecei, o clapă ca o manșetă. Briul nu poate lipsi nici-odată, și în el e prins mînerul de la hangerul scump, închis adesea în teacă de catifea, cu oricît de multe mărgăritare și pietre scumpe. Cizmulile sînt totdeauna de modă răsăriteană, moi, mlădioase, rotunde.

Între Domni și boieri nu e altă deosebire în ceia ce privește îmbrăcămintea decît bogăția mai mare la cei d'întăiu. Și unii și alții, mergînd la războiu, pun pe dinșii veșminte mai potrivite pentru mișcări răpezi. Astfel, două gravuri germane ni-au păstrat, cu prilejul campaniilor turcești din Ungaria, în 1663-4, la care luară parte și Domnii noștri, două chipuri interesante, și pentru fețe, și pentru costume Ghica-Vodă, care făcea o stăruitoare Curte creștinilor, dușmanii stăpînului său, e închis într'o platoșă tocmai ca acele ce se obișnuiau încă de către generali din Apus. Iar Dabija călare pe un strașnic cal cu frinele bogate, scoate fața-i rotundă, grasă, cu mustața supțire albă și ochii mici, de deasupra un fel de coif jos, cu trei pene de struț, dintre care una filfitea mîndru în vînt. Părul alb, bogat, atîrnă în tufe groase. Un lung antieriu simplu, cu guler și cinci benzi de fir asupra pieptului în curmeziș, e legat cu un briu lat. De-așupra-i aruncată mantaua, care se revarsă asupra unei șelț moxose. Așa fel de erou a fost atunci bătrînul Domn beiv².

În îmbrăcămintea Doamnelor nu e nimic schimbat, decît înlăturarea cerceilor celor mari și hainelor încrețite. Altfel, aceleași rochii lungi, aceleași mantii de brocard și atlas. Coroana dispăre însă și din icoanele de cîntor, și în locul ei se vede, la Cetățuia de pildă, care ne arată cum se îmbrăca Anastasia, frumoasa Doamnă a lui Duca, și fetele ei, — o pălăriușă de blană, joasă, cu cîteva pene de struț formînd surguclu. Cînd Doamna vine la biserică la o sărbătoare mare, ea poartă rochia care, prin bogăția blănilor de samur și numărul cel mare al mărgăritarelor, rubinelor și altor juvaie, prețuiesc 400.000 de scuzi de aur, adică de patru ori cît nasturii lui Vodă. Soțiile boierilor celor mari ai Sfatului se întrec prin „hăuele lor prea frumoase, împodobite cu lanțuri de aur și blăni de cacom“³.

¹ *C. Idtori, ambasadori și misionari*, în „Buletinul societății geografice“, sem. II, an. 1898, p. 73 d'n tiragiul aparte.

² Planșe libere.

³ *Călători*, etc., l. c.

IV.

Epoca aceasta e încă destul de stăpinită de Orient, cu toate încercările că se făcuseră, de la Mihai Viteazul încoace, în sensul unei apropieri politice de Apuseni, care ar fi adus și alte urmări. Din veacul al XVI-lea avem încă unele clădiri civile, precum sînt casele domnești de la mănăstirea moldovenească Slatina, cu pridvor, ferești neregulate și o colosală bucătărie cu hornul boltit Meșterii cari au lucrat aici, sînt Sași. În curînd însă marii arhitecți vor fi, în amîndouă țerile, Orientali: Greci și Armeni, mai tîrziu Bulgari chiar. Ienachi meșterul de la Trei Ierarhi și Golial a lui Vasile Lupu, deschide drumul pentru mulți alții.

În formă de ruină ni s'a păstrat unul din palatele acestui timp, Curtea din Tirgoviște, făcută de Matei Basarab și înnoită apoi de Brîncoveanu. Se deslușește bine și astăzi felul, cu totul răsăritean, turcesc, cum a fost alcătuită: jos sînt strașnice pivniți, care slujesc drept temnițe și drept odăi pentru multele feluri de slujitori, de servitori înarmați ai Domnului. Deasupra lor se boltesc odăi mici, joase, cu puține ferești. Pteje sînt închise între zidurile lor, și un turn de strajă, păstrat și astăzi într'o formă refăcută, se înalță asupra întregii clădiri ca sulifa de rugăciune a unui minaret.

Cum se trăie în acest palat la sfîrșitul veacului al XVII-lea și în cei d'întăiu paisprezece ani ai celui următor, știm foarte bine. Mobilarea e cu totul turcescă: divane, mesușe, covoare. Puține oglinzi de Veneția, un singur scaun: tronul. Pinzătură de casă, covoare de Persia, de Agem, sau „hagemiş“, se văd pretutîndu. Cei de casă și musafirii stau, ca la țară, pe pernile de fir și allas, pe cearșafurile cusute, pe plapomele de *zarbap hatat* și alte strofe orientale, peste care e așternut un alt covor sau *săgedeaua*.

În cea ce privește îmbrăcămîntea, Vodă poartă calpacul unguresc cu surguciul de trei pene de struț, care a ajuns acum lucru de dătină. Frumosul bătrîn cumînte își lasă barba întregă; e ras pe cap, după moda turcescă, și, ca și dînsul, toți boierii lui. E o modă nouă, căreia nu i se împotrivese nimic.

Într'o copcă scumpă, se prinde dolmanul de blană de samur, haina de brocard se deosebește de aceia pe care o purtau Domnii mai vechi, fiindcă lasă să se vadă șalvarii roșii, iarăși tăietură de Țarigrad. Din haina de desupt se văd minile: cînd este un ospăț de Curte, Domnul și invitații nu leapădă mantia lor, dar o lăsă să fluture pe umeri, fiindu-se numai în copcă.

Știm numele unora din veșmintele ce se obișnuiau pe această vreme, cînd tot cea ce formează „fanariotismul“ se găsește în flință, de și deocamdată lipsește încă „Fanariotul“. Se deosebeau *sarvanalele* de *feregelele* vechi, de *conțeșele* de modă apuseană, de *serhallitcurtle* constantinopolitane nouă. Stofa ce se punea în ele era *canevaful* de fabrică

italiană (canevazzo), postavul obișnuit, mălasa, atlazul. Colorile erau numite tot cu numiri turcești: *ghiulghiultu* „rose”, *turungiu* — „orange”, *alaged* „vergă”, ș. a. Termenii de croitorie erau luați și ei din această limbă: asifel, dintr’o blană de samur se puteau face *limil*; se alegea din „sorocul” de blană *paceaua*, piciorul, pentru anumite podoabe. Nasturii de mătasă cari încheie unde nu se pune nasturele de metal scump cu pietre, se zice *ceapraz*, de unde acel care pregătește asifel de lucruri de galanterie e cunoscut de acum înaintea supt numele de *ceaprazar*.

Pe cap, Doamna Mărica, cele șapte fete ale ei, jupănesele și jupănițele pun lese de mărgăritar, care prind bani de aur — podoaba de cap a fetelor — sau vălurile, „văliturile” vechi, prinse în ace cu gămălie prețioasă. La sărbători mari ele obișnuiesc ișlicul — pe care l cunoaștem din zugrăveala de la Cetățuia, — în care surguciul de pene e ținut prin flori de pietre scumpe, avînd una mai frumoasă decît celelalte, ca *fiintă*. Haina de desupt se cheamă *zăbun*, dacă e lungă, iar, dacă ține loc de pieptar, *ghiorde*. Numele cele vechi, păstrate în Moldova, mai puțin înriurilă de modă, sînt *sucnă* și *tîmbar*. Cea de de-asupra, e *dulama*. Stofele sînt orientale sau venețiene (pe atunci se zice „*venetice*”): lastră, ușoară și grea, sarasir, șahmarand, canavaș, tabin, hatai, belacoasă, terjanel, sandal de Veneția, atlaz, mai ales florentin, tafită leșească întrebuițată mai mult la căptușeli). Rochiile sînt împodobite cu copci, zise și „căpătaie”, cu flori de fir și de mătăsuri, cu șireturi, cu vechii nasturi scumpi, cu mărgăritare. Blănurile, fără deosebire de anotimp, hotăresc tot așa de mult; samurul rămîne cea d’întăiu printre ele, *paceaua* sau pîtecele de samur sau de sobol, dar pe lingă dînsul a prejrisul și jœrul. Un brîu încinge mijlocul, și toată bogăția vechilor juvieri: cercei cu „picioare” și cu „cășușele”, lanțuri, lefși și leftișori, sălbi brăjare, paftale strălucesc de lumina soarelui sau a făclilor.

Viața absolut orientală a Romînilor ncepe: ea va ține o sută de ani în capăt, în care mai nimic din aceste lucruri nu va fi schimbat. Doar boierii vor căpăta, potrivit cu rangul lor, acele ișlice-baloane, de care am rîs încă până dăunăzi și care erau menite să joace în ierarhia noastră rolul pe care-l jucau în cea turcească, prin mărimea, culoarea și împletirea lor, turbanele Domnii înșit luaseră în locul vechilor calpe și căciul, pe care le purtau încă Mavrocordajii, cel puțin Nicolae-Vodă, acele arite pălării nal’e, cu fundul alb și cu o muche în față, care-i deosebește de sfeinicii lor în îmbrăcăminte. În același timp, ei schimbă forma dulămii vechi și înțetură uneori gulerul de blană. Astfel, de pe la 1750 înaintea, ei sînt îmbrăcați pe de asupra într’un veșmînt mai strîmt, blanit și el pe margini: sunghindu-se ori cît de mult acest veșmînt nu s’ar putea atînge copcile și nasturii scumpi cari se vād fără folos de o parte și de alta. De pe la 1800 în sfîrșit, cațaveica blănită, avînd mînele aproape întregi, cel mai urît d’ntre toate veșmînțele domnești ce au fost odaiă, apare: ea se vede în chipul lui Alexandru Ipsilanti, dar n’ajunse a înlocui cu totul haina fîră mîneci, ce o precedase.

Îmbrăcămintea negustorilor a fost totdeauna întru cîtva deosebită de a boierilor. Dar n'avam de unde o cunoaște, pentru că abia în veacul al XVIII-lea, negustori s'au făcut ctitori de biserică și ni-au lăsat astfel chipurile lor în zugrăveli de părete. În biserica bucureșteană a Icoanei, înfemeiată la 1786 de boierinașul Panait Băbeanu, care avea o rudă logofat de bresle, se văd între ctitori bărbați cu fesusoare rotunde pe cap, ca acela de supt ișlicul boierilor, cu veșmintul de pe de-asupra tivit pe marginile din lung, precum și la mînici cu blană neagră, și cu un dolman de același fel de blană în jurul gîtului. Femeile au rochii largi cu flori, un guler alb răsfrînt, precum și bendije de galon aurit în jurul gîtului; un colan de blană se prelungește până la mijlocul strîns cu o cingătoare de paftale scumpe, discuri de aur săpat legate între dinsele; pe cap ele poartă o căciuliță de postav, *șlicul*, așezată pe codițele împletite ale părului, prinsă printr'un galon cu flori vesele și avînd la o parte o stea de ărgăritare sau pietre scumpe cu multe ramuri. Fetele au în cap tot căciulițe de acestea, dar fără o asemenea stea, iar băieții fesisoare, ca și ale boierinașilor negustori

V.

Moda nouă începe prin anii 1770—80, sau chiar ceva mai tîrziu, în veșmînt ca și în locuință.

Pe la 1780, Doamna unui om așa de luminat, așa de „innaintat” ca Alexandru Ipsilanti, găsește hazliu să-și schimbe o clipă hainele cu ale Săsoalcei soția lui Sulzer, cunoscutul călător prin părțile noastre. Petty, care veni la noi pe aceiași vreme și văzu un bal la București, nu spune despre nici-o rochie europeană răticită printre cele bogate și strălucitoare ale Răsăritului, ci numai de toalete după datina „grecească” și cea „românească”. O doamnă engleză, care văzu Bucureștii lui Vodă Mavrogheni și fu primită cu o deosebită cinste la Curte, Lady Craven, văzu în cămărite Doamnei numai persoane grecești cu turban și o fată de boier romin cu „o pălărie de samur foarte înaltă, prinsă în dosul părului, care era ridicat drept în sus, peste un fel de legătură supțire”: era fata vestitului Ban Dudescu. Un Rus care trecu prin țerile noastre la 1793, nu văzu nici el la un „bal al Curjii” din Iași decît focurile diamanțelor și apele mărgăritarelor, iar nu și cochetăria, încă necunoscută la noi, a costumului european din gătitul veac al XVIII-lea.

Pe atunci nici casa nu era încă schimbată: aceleași odăi multe, cu tavanul jos și fereștile mici supt stogul șindrilit sau, la Munteni, acoperit cu olane de un trandafiriu slab, al acoperișului; aceiași mare curte nepietruită, același minunată grădină cu vechile flori ale acestui pămînt, aceleași atenanse sărăcăcioase pentru locuința unui întreg popor de Țigani. Rare ori cite un arhitect grec, care a învățat în Italia, are cunoștință de casa veselă de lumină a Europei. Meșterii bulgari, cari lucrează și până astăzi în Dobrogea, sînt foarte căuțați acum, și ei clădesc până și palatul de la Mihai-Vodă, al lui Ipsilanti, solidă casa, care a putut fi

prefăcută asfăzi pentru nevoile unor Archive moderne. Până la 1774 furculița e încă necunoscută, și se minîncă de pe Divan unde oaspeții stau răzmași pe perini, înaintea unei mesuțe rotunde, joase. Mobila e tot așa de rara ca în odăile din vremea lui Brîncoveanu. Dar, ca semne de vreme nouă, boierul moldovean Scarlat Sturdza, întors de la studii din Germania, își face o casa ca acele din această țară: meșterii din Brașov încep să fie chemați de bogatașii cari se deprinseseră în pribegie cu felul de viață din Ardeal, și în curînd în Gheorghe Asachi Moldova are cel d'întău architect român pentru case ca în Europa. Curtea cea nouă din Iași, a lui Alexandru Moruzi, astăzi Facultatea de medicină, e, și ca înfățișare și ca împărțire, o zidire apuseană. În sfîrșit, Mavrogheni poate pofii, încă de pe la 1780, pe Lady Craven la un prînz cu scaune și tacîmuri de argint care se par visitatoarei a fi de obrșie englezească.

. . .

Cînd, în cursul războiului ruso-turc din 1806 la 1812, generalul rus Prozorovschî își luă reședința la Iași, Vistieria Moldovei trebui să cheltuiască pentru ca Nemții și Evreii să pregătească europenește Curtea. Se cumpără „scaune mari ce se numesc jiljuri”, „crivaluri de lemn”, canapele de plisă și „scaune bune de plisă”, ba chiar „măturii nemțești” și aparate de ventilație, „răsuflători la o samă de ferestre”. După ce Rușii pleacă, boierimea noastră era în deplină stăpînire a noului fel de traiu. Cuvîntul de „mobile” era întrebunțat încă de prin 1821, și o cocoană din Moldova își însemna pe atunci mobila de vînzare, în care găsim „păturii de modă”, canapele de culcat, de tisă, „scaune de tisă cu jiljurile lor și cu citurile lor”, scaune de lemn negru, cu plisă, pentru sufragerie, toate preiuid pînă la 2.000 de lei. Cum se vede, din toate punctele de vedere, o „garnitură” modernă. Ea se potrivea cu casele nouă ce răsăreau din toate părțile de-a lungul stradelor, care nu mai sînt *podite* cu scinduri, ci pietruite, și primesc altă lumină decît a felînarelor de la prăvălii și a *masalalelor*. E, în sfîrșit, mediul potrivit pentru ospețe pregătite de bucătari francesi, după care vine cafeaua alături cu înghețata și fetele din casă cîntă din piano și din harpă, cum le-a auzit călătorul frances Lagarde, pușin înaintea de 1821, în casa celui din urmă dintre Brîncovenii din ramura veche, Marele-Ban Grigore.

Aceste cîntărețe de salon, care împodobesc „balurile”, de acum înaintea mai dese decît ori unde alurea, poartă pe atunci părul ridicat în sus și „anglaisele”, bucele lăsate să atîrne lîngă urechii ale domnișoarelor din Europa. Fără să părăsească *misăzile* de blană, obișnuite și în mijlocul verii, ele se îmbracă în rochii de stofă nouă, de culoare deschisă, rochii roze, albastre, foarte înfoiate, cu minecile umflate,—așa cum se pot vedea în portretele cîltoricești din Schitul Icoanei, la București. Femelle măritate pun șaluri și văluri de dantele pe cap, și *fichu*-ul frances înlocuiește pe încetul *paceaua* a samur. Șalvarii și cipicii turcești

cusuși împreună au fugit de mult înaintea botinelor, ghetelor învingătoare (ghete=guêtres) Numai bărbajii merg încă măreț în rochii răsăritene, blănite și acoperite cu blănuri, avind pe capul ras turbane de șal, puse cochet la o parte la cei tineri

Dar Domnii de după regulamentul Organic merg toți în uniforme de tăietură rusească, și astfel ce deosebire mare între doi frați, care au ținut cirna în Țara-Românească după încheierea erei „fanariote” la 1821, Ghiculeștii I Unul, Grigore-Vodă, are cucă, anteriu, papuci, hanger, ca mai toată boierimea lui, care stropește însă cu cordoane și decorații, „orduri” rusești, acest veșmînt părintesc și stramoșesc. El poartă barbă, iar părul și-l taie scurt, dacă nu și-l rade chiar. Ceva mai tînăr, frațele său Alexandru e bărbierit și-și lasă părul’n bucle. Blana e numai un dolman elegant. O strălucitoare uniformă de general european, strînsă pe talie, îl înfășură.

Moda venită de sus fu urmată. La mesele Divanurilor de supt Regulamentul Organic giubeaua mai stătu alături cu fracul sau redingota, bărbile lungi cu supțirile mustăji revoluționare, bunele capete smerite cu scăfiria rasă lingă pletoasele capete încrezătoare cu cîrlionți bogați. Prin divanurile ad-hoc, care formară România, se va mai fi rătăcit vre-un anteriu din timpurile moarte. Dar și acesta se pierdu într’un zimbet de compătimire curioasă. Vreamea nouă învinsese, și prin hațnele, prin locuința și mobilele sale.

Viața socială a trecutului.

Viață socială și viață culturală sînt două lucruri care nu trebuie să se amestece între ele. Cînd cineva cumpără de la altul, cînd îl învață carte, cînd îl lucrează ceva,—atunci săvîrșește acte de viață culturală, care se deosebesc de actele politice, printr'aceia că sînt mai obișnuite, că se schimbă mai greu și că n'au însemnătate istorică flecare în parte, ci numai toate la un loc. Supt numele de viață socială se înțeleg însă alte acte, și cele culturale fără îndoială, dar care se pot pune la o parte pentru a forma o categorie deosebită. Germanii li zic *geselliges Leben*, *geselliges Leben*. A merge la un prieten, a face o primblare la șosea, a fi de față la un botez, la o nuntă, la o înmormîntare, a asista la o conferință — a o asculta e un act cultural de amîndouă părțile, dar e adevărat că nu orice conferință poate fi ascultată—, acestea sînt acte sociale. Ele privesc societatea, nu ca întregul omenesc din care facem și noi parte, ci acel cerc mai restrîns care are și timp liber pentru a se vedea mai des și a petrece împreună. Însă chiar cine nu face parte din acest cerc, privilegiat în acel înțeles că trăiește mai ușor, trebuie să săvîrșească din cînd în cînd acte sociale, și anume cînd anumite sărbători îl dezrobesc pentru o zi sau mai multe sau cînd în viața lui se petrec împrejurări care cer neapărat bucuria sau mîngîierea celorlalți.

Viața socială în trecutul nostru nu a fost totdeauna același, și pînă mai dăunăzi ea nu sîmăna de loc cu cea de astăzi. Ea s'ar putea împărți în trei epoce, care înfățișează și trei influențe.

I.

În cea d'întăiu, căreia nu-i putem statornici un început, căci e foarte veche, influența aceasta e a poporului, a mulțimilor țerănești. Cînd Romîni au întemeiat Voievodate și apoi Domniile, ei au împrumutat multe lucruri de la vecini, mai ales de la vecinii de peste Dunăre, reprezentanți ai civilizației bizantine, romano-asiatice. De la dînșii au luat formele vieții de Stat, limba Cîrmuirii și a Bisericii, costumele, arta, literatura. Dar, în ceea ce privește viața socială, împrumutul nu pare să se fi făcut. Doar familiile balcanice strămutate la noi și-au păstrat firește tot chipul de a trăi din patrie.

În civilizația bizantină într'adevăr, viața socială se razimă pe anumite principii, care nu se pot urmări și în trecutul nostru din veacul al XVI-lea. E luxul, pompa, dorința de a uimi, care pornește de la tron și merge până la cel din urmă din oamenii cari posedă oarecare avere sau pot să împrumute. Aurării, pietre scumpe, mărgăritare, blănuri rare, calfeea, ătașă trebuie să împodobească pe orice bărbat, pe o icoaie femeie cum se cade. Ele întovărășesc toate actele vieții sociale și le provoacă chiar, fiindcă nu se face o vizită, o primblare, nu se asistă la o reprezentație (de circ pentru acea vreme), pentru placerea de a vorbi, de a rasufla aerul larg al întinderilor sau pentru a vedea spectacolele reșeșugile, ci pentru a face să se vada bogății nouă, de curind cișligate sau pregătite.

Un al doilea caracter e izolarea femeilor. Cinecule unul din păcatele cele mai mari ale civilizației bizantine. Femeia nu e pretutindent pentru a da vieții sociale elasticitate, discreție, strălucire. Nu: ea nu va sili prin au oritatea grației sale pe învățat a nu se pierde în amănunte, care nu privesc decît pe foarte pușini, a nu întrebuița o limbă groasă care miroase a atelier, a nu face critice amare și grosolane care arată totdeauna pe acel care știe de prea pușin timp un lucru și e prea fudul de aceeași; ea nu va deprinde pe războinici cu bunacuvința a păcii, nu va pune pe omul de Stat în cunoștința unor realități care nu se văd în locurile de adunare, în locurile de luptă ale partidelor, realități de bunătaie și de milă; ea nu va învăța pe bărbații a se privi între ei cu alți ochi decît acela cari vreau să impute și să supuie; ea nu va fi lăsată să acopere aspra realitate cu supșirea pinză albastră a unei prefăcătorii —să zicem—de împăciuire și înfrățire. Între roabe, la lucru; între aceeași roabe, între regustorese venite din afară cu tot felul de știri și de intrigi, la clevetire și lene,—așa se împarte viața femeii în aceeași civilizație greșită, care a început cu desprețul femeii pentru ca să a bă la urmă bărbații, din sufletul cărora perle orice urmă de bărbăție.

Al treilea caracter al vieții sociale bizantine, e lipsa de nouitate, de spontanitate, de originalitate, înșepenirea în forme moarte, în formule secl, al căror înșeles a perit de mult și al căror folos n'a existat poate nici-odată. Ea înlătură de la o bucată de vreme tot sufletul; cine-l are, trebuie să se fie la o parte, căci ar putea să pară ciudat, rău crescut. Aceleași gesturi, aceleași vorbe, același zîmbet la aceleași împrejurări și în aceleași ceasuri. Pare că nu sînt oameni vii cari se caută pentru a-și împărtăși prisosul vieții sufletești, pentru a-și desăvirși astfel educația, ci preoșii formalisții ai unei religii în care nu mai crede nimeni și din care n'ar rămînea chiar nimic dacă s'ar duce și ritualul sfînt.

Cît putem vedea în cele mai vechi timpuri din trecutul nostru, nu e însă așa. Oamenii sînt aspri, simpli, vorbesc răspicat și mult, întrebunșează cuvintele tari cînd se mînie și vorbe blînde cînd au pacea sau căința în sufletele lor. Scrisorile — dintre care, din fericiute, s'au păstrat

destule, în arhivele săsești din Brașov, din Bistrița, din Sibiu, chiar în arhivele polone—acele scrisori, scrise latinește sau, mai ales slavonește, dar dictate de Domn în românește către secretarul său, sînt pline de jurăminte—„să mă b, tă Dumnezeu“ și mai mulți sau mai pușini sfinți, „să beau singele copilului meu“ și cite de acestea la vre-un Petru Rareș sau Mihai Viteazul. El amenință: va călca în picioarele cailor sămănăturite gata de seceriș, va arde zidurile și casele, va trece totul prin foc și sabie, va face trupurile în bucăți, fără să cruțe nici copiii, va ard-, va frage 'n frigare. El face asigurări strașnice: „nu las țara în ruftul capului“, spune Ștefan-cel-Mare, vorbind de Pocușia pe care Polonii l-o cereau înapoi. „N'am venit să stau trei-patru săptămîni“, strigă Rareș Brașovenilor, „ci voiu sta până se va face voia noastră“; Mihai făgăduiește în furia sa, că va „bate în fruntea“ acelor cari-l clevesc, scrisorile de piră și că, dacă-l supără mult Imperaliu, „se va vedea unde va veni Viena și Praga“. Nimic nu-l poate îndupleca, nici înfringerea: astfel Petru Rareș bătut de Poloni își cere drepturile cu încă mai multă învierșunare, fiindcă regele l-a *jignit*, și recunoscînd înfringerea, el o recunoaște numai ca pedeapsă a lui Dumnezeu, pentru care nu e dator a se umili înaintea oamenilor. Ei sînt neiertători dincolo de marginile morții: Basarab Voevod Neagoe află de moartea unui fecior de Domn, Miloș, care unelția împotriva Scaunului său și el, omul cucernic, care avea alita bucurie să clădească biserică și mănăstiri, nu mai poate de fericire. Sultanul, „Împăratul turcesc“, a luat pe Miloș și l-a pus în temniță, în temniță grea, aspră, și Miloș a murit acolo. De aceasta lui Basarab, îl pare foarte bine, căci nu-l va fi, ca până acum, amenințată liniștea în fiecare clipă. Și, fiindcă e bucurios, o spune și Brașovenilor. Și să se bucure și ei, pentru că era și dușmanul lor și ar fi adus și asupra lor sabia turcescă și peirea!

Erau aceștia, cari luau numele lui Dumnezeu în deșert jurînd, cari-și batjocuriau dușmanii morți, cari amenințau cu ce nici tiranul cel mai împletit n'ar fi fost în stare să săvîrșească, niște oameni neasămănal de răi, spre cari trebuie să ne întoarcem cu o umire îngrozită? Contemporanii au numit cite pe unul Vlad Dracul, Vlad Țepeș, Basarab Țepeluș, Mihnea cel Rău, Ioan-Vodă cel Cumplit, Alexandru cel Rău, Aron tiranul; să fie de nevole ca noi astăzi să mai dăruim nume de acestea crunte și acelor cari nu vin la noi, din timpurile lor, purtîndu-le pe frunte?

De sigur că nu. Vremile erau aspre la noi, ca în tot Răsăritul, și ca mai în tot Apusul. Dar oamenii nu erau așa de grozavi, cum par. Numai cîl ei n'ascundeau gîndurile lor rele, și le întăriau încă prin expresie. Buna creștere bizantină ar fi cerut însă altfel: să se scrie un bilet dulce aceluia cărula peste cîteva ceasuri, dacă se va încrede, i se vor scoate ochii.

Traiul acesta nu e bizantin în nimic. Înaintea noastră n'avam sfințe mumii, legate cu panglicile conveniențelor și formulelor, ci oameni ne-

-obișnuții de viol, de nestăpîniți în mișcări, de slobozi în cuvinte. Nu e nici-un colț de taină unde să se ascundă, sfoase, femelle. Din potrivă, Doamna se amestecă în toate și, cînd D mnul cade, ea e gata să joace rolul lui. S'a văzut ce femei au fost Despina lui Neagoe, Elena lui Petru Rareș, Chiajna lui Mircea Ciobanul, Ruxanda Lăpușeanului, pentru ca să vorbim numai de cele mai vechi. E o viajă tină ră care zbuces te naivă și crudă pretutindenea.

Tot traiul de sus e ca traiul de jos: o viajă țerănească. Legăturile dintre familiile Domnilor și ale boierilor sînt ca și acelea ale gospodărilor din sate. Viaja socială de la Curte e deci îndreptată întru toate după aceea din mîile de gospodării ale șesului și munșilor.

De la cei mai vechi Domni n'avem mărturii, dar ce aflăm pe urmă ne ajută a întregi. De la Ștefan-cel-Mare se pomenesc praznice de mulțămilă ca singure petreceri, pe lingă botezuri și cununii despre care nu ni se spune nimic.

Însă un Domn muntean cam de pe această vreme, Neagoe a lăsat sfaturi către fiul său, „Învățături" slavonești, care au fost tălmăcite și în românește. Neagoe e de sigur cel d'întăiu Domn românesc pătruns de cultura bizantină. Din fiul său iubit, pe care-l numise Teodosie, sperînd că va cîrmui ca Teodosiu-cel-are, el voia să facă o minune de desăvîrșire. În cartea sa, el îl învață cum să primească soli străini, cum să ție ospețe, cum să stea în fruntea oștilor. Dar de petrecerile Curții, de plăcerile îngăduite ale ei, nu se vorbește nici-un cuvînt. Căci marile petreceri ale Domniei lui Neagoe însuși au fost cîte o sfințire de biserică: la acestea el aducea, ca la Argeș în ziua de 15 August 1517 mulți clerici strălucitori din toată lumea răsăriteană, cari-i sfințeau cu cea mai mare pompă patriarhală clădirea. Alte ori el ținea cu acest prilej și revista oștilor și poftia din vecinătate senatori sășești, cari sosiau cu daruri de bună vecinătate, înfășurați în blăni lungi și largi, cu găitane înflorite.

Alfel petrecerile cele mari erau — țerănește iarăși — bejille cele srașnice. Cînd Mihai Viteazul cuceră Ardealul, se văzură astfel la Alba Iulia ospețe cu Mitropoliți și boieri mari care țineau noaptea întregă și răpuneau pentru cîteva zile pe acei ce luaseră parte la dînsele. Firește că Jupănișele și Doamnele nu se amestecau la această srașnică bucurie a bărbajilor. Mihai îi lăsase Doamna în țară și se mîngia împotriva poveșelor Bisericii cu o prietenă, soția lui Genga; dar lingă el se afla, fără să se pomenească de dînsa în mersul furlunos al vieții de Curte, văduva încă tină ră a lui Petru-Vodă Cercel, Velica, și sora ei, Zamfira, fete ale Vornicului Ivan. Și cîte alte soții de boieri îi întovărășiseră, dar ele stăteau acasă, fără paza bizantină de alminterea țesînd la furcă, între roabe, vise de fericire în clipele srașnice ale războiului.

Cu puțin timp înainte de Mihai Viteazul, domnia în Țara-Romănească acel Mihnea-Vodă, care s'a turcit în 1591 și a rămas în amînlirea neamului ca Mihnea Turciful. Mama lui, Ecaterina, o Levantină din Pera,

purta epilropia, și avem dela dînsa, printr'o înîmplare fericită, scrisor îndreptate către o soră a ei, de lege catolică și care se făcuse călugăriță în Insula Murano de lângă Veneția. De aici se vede viața de Curte în ad văr, dar cit e de sūrăcăcioasă ! Lîngă Doamnă se află încă c soră, Lucreția măritată cu un Grec, și trel fete a e aceleste, una pur încă numele românesc de Păuna ; mai ărzii Mihnea-și aduse ca Doamnă pe o Romîncă, Neaga, și copilul dom esc Radu se jucă pînă în încăperile întu necoase ale reședinții ; femeie iertătoare, Neaga, se îngrijia ca o mamă de un alt Radu, se loraș nelegitim al soțului ei. Levantinele, deprînse totuși cu viața morocăncea ă din Constantinopol, găsesc pe cea de l noi și mai nesuferită. Oamenii li se par închi-i, stăpîniți de prejudecăți. Singura bucurie o au cînd sosește ceva din Sтамbul sau din Veneția lucruri de gă'eală, perii și altele ca acele ea, în schimbul cărora trimeț mai mult blăni, bogosii, lighene de aramă, plapome, pînze de in, mara e baliste. Oda ă Mihnea, încă un copil alunceă, cere a i se trimete doi căței de rasă apu eană, ca să-și treacă vremea cu dînșii. Altă dată trimesul surorii Mărioara aduce două cărți, de sigur italienești, pentru care se n ulfămește în deosebi. Neconținut griji de bani, cu Turci, Evrei, Grec cari-și cer datoritiile, și amenințarea veșnică a mazillei. „Această ară ne e moștenirea noastră“, suspină odată Ecaterina : „azi sintem și mine nu sintem, după voia lui Dumnezeu, și ne aflăm în mina Turcului și nici noi nu știm unde vom fi până la capăt“. Și întă că, în adevăr, peste cîtva timp, nenorocirea mazillei aruncă pe bieții oameni tocmai în Rodos, lîngă Asia, apoi până la Tripoli, pe coasta de Nord a Africeii !

În acest timp Vodă judecă, în fiecare zi și pe oricine Un călător frances vede la 1585 pe Petru Șchiopul, unchiul lui Mihnea, judeciad supț cort, între ostași, înaintea Curții din Iași : „Domnul stălea pe scaun și toți boierii săi împrejur“—pe la spatele Măriei Sale, zice formula oficială, „și ascultau plîngerile oricui i-ar fi venit înaintea ; cari toți, la o sută de pași de dînsul, în genunchi își arătau plîngerile cu glas tare, unul după altul, și el îi trimetea înapoi cu hotărîrea ce i se părea mai dreaptă“. Iar un Ragusan în slujba lui Mihnea spune, din parte-i : „Doamna Ecaterina nu mai are tîhnă, fiindcă țara e mare și alte județe judecăși) nu sint decît, ori ca, ori Domnul hotărăsc toate : ci vezi d-ta dacă are ori ba de lucrul !“

De sigur o Curte unde nu se petrece !

Iată acum Curtea lui Petru Șchiopul, pe care o cunoaștem din hîrtiile privitoare la pribegia lui în Tirol Bietul Domn e văduv ; o roabă i a dat însă un frumos fiu pe care l-a bolezat Ștefan-Vodă și-l iubește din toată inima. Înaintea de a fugi din țară, el o tea de soție dar pe a cune de boieri și numai înaintea citorva credincioși. După care scrie cu blata lui mină nedibace un act de mărturie, pe care trebuie să-l traducem aproape pentru a-l înțelege :

„Al 7099 (1591), luna Ghemar 17 zile, Duminecă sara, 3 ceasuri, ne-am cununat cu muma lui Ștefan-Vodă, anume Irina bolezata. A evăr

am zis: până sînt în țară, să nu se spule culva, să știe toți, să fie ascuns; să nu știe nimele din casă. Iar, dacă voi ieși în altă țară, atunci să știe toți cum că cununați sîntem. Să știe toți. Am mărturisit cu adevărat, Marturi: Mitropolitul Gheorghe din Suceava și episcopul Gheodeon de Rădăuți și Anastasie egumen de Galata mănăstire și Strotcl Logofătul cel Mare și Ieremia Vornicul și Andrei Hatmanul și Gheorghe Hatmanul, Cămărașul Hrisoverghi și Cămărașul Gheorghe și Vasile Păharnicul și alți mulți, (care) nu este pus numele lor. Să știe toți. Am scris cu mîna mea, și am pus pecetea noastră mai mare, mărturie, să se știe. Io Petru Voevod, Gheorghe Mitropolit Movilă”.

Și ia-l în Tirol, cu finăra Doamnă, cu o Cerchesă, care vrea să fie și ea Doamnă, cu nepotul Gheorghe Hatmanul, cu cumnatul Gheorghe Cămărașul și sora sa, Alexandra Cămărașoia, împreună cu doi copii, apo' cu Mitropolitul, cu un ieromonah, învățător al copilului, cu mai mulți boieri și copii de casă și cu un pîlic, Petru Bolea, care e, cum am zice, „le comédien ordinaire de Son Altesse”. Puțină bucurie din aceste glume ale pîlicului! Încolo, lipsind județul de toate zilele, e o lenă morocănoasă! Toți stau în casă, muși de tot în cite o singură odată. Dacă ar fi fost jocul de cărți, și-ar fi trecut vremea așa, dar nu era. Copilul învață buchile, boierii beau și dorm, cițiva mai viol fug să facă megoș la Veneția sau politică la Constantinopol, în Polonia; Doamna moare de urît, Domnul se sînge de dor.

Săraci oameni!

II

Sărim acum cinzeci de ani și găsim altă privesite. Prin Greci și mai ales prin Turci, Bizanțul e acum stăpîn și pe viața socială, care pierde morocăneala, dar și cinstea, cumpătarea ei țerănească. E acum lux, un lux ruinător, pe care-l ține munca unei țeri întregi, sînt acuma forme rigide, neînvinșe, și zăvoarele gîneceului ascund femeia.

E epoca procesunilor de la Curte la biserică, epoca marilor audiențe solemne, epoca petrecerilor cu înfățișare războinică aduse din Constantinopol. Călătorul e uimit și nu uită să însemne minunatele privesite de la Curtea Domnului din București sau, mai ales, ale celui din Iași.

Matei-Vodă domnește de o parte, Vasile Lupu de alta. Și despre viața socială a timpului lor aflăm de la un Paul Strassburg, Trimes suedez, de la un Bandini, misionar catolic, de la un Pavel de Alep, nepotul vaul patriarh de Antiohia, în călătorie pe la noi, cele ce urmează :

Trăsuri cu șese cai primesc la intrarea în Capitală pe oaspetele Măriei sale. Pe oaspeții de frunte Vodă-i primește îndată în palatul său, „la Curte”. Și unii și alții merg la gazde, căci la Curte nu se găzduiesc decît rudele Voevodului. Doamna primește totdeauna de-o parte, sînd într'un jeț. O fată din casă, „domnișoară de onoare”, duce la dînsa.

A doua zi sau peste câteva zile, străinul e chemat la audiență și la ospăț. Acel Suedes care veni la Leon-Vodă, înaintașul lui Matei Basarab, fu luat de acasă de boierii cu rădvane, în jurul cărora călărau păzitorii Domnului, Dalmatini (în Moldova erau Unguri, apoi Nemți), în număr de două sute, îmbrăcați frumos ardeleneste. Sirassburg povestește cum a trecut prin „strade și piețe pline de mărfuri scumpe pe care le vindeau Italiani, Greci, Români, Turci și Armeni“. Multă lume se adună să vadă alatul: „pare că năvălise acolo tot neamul românesc“. Dregătorii Curții au pus hainele cele mai bune, care impun; cail scutură frite scumpe.

Domnul așteaptă în ușă. În semn de considerație pentru vizitator, el ține capul plecat și mâinile pe piept. În oada de audiență două scaune stau așezate pe un loc mai ridicat. Cel din stînga, loc de cinste la Turci, e pentru oaspete. „La spatele Măriei Sale“ stau boierii cu blăne de samur foarte scumpe, care sînt, cum am zice, fracurile acelui timp. Tălmaclul e de faț: cite unul știe „turcește și grecește și italienește și latinește și nemțește“; călugăr catolic, născut în Creta, el a făcut studii la Wittenberg. Cînd se arată scrisorile suveranului ce a trimis solul, ale patriarhului sau înaltului cleric ce a dat o recomandaje, Domnul se ridică de pe scaun și-și descopere capul.

Trîmbițe și buciume sună deodată afară. E semnul că masa e gata. Tacîmurile sînt de argint pentru Vodă, oaspete și boierii cei mari, de lut pentru boierii ai doilea, de lemn pentru caracudă. Toți stau pe lavii, dar două scaune sînt găsite, pentru Vodă și acel ce a venit să-l cerceteze: scaunele sînt îmbrăcate cu califea roșie, pe care o prind cule aurite. Lingă jilțul domnesc se așează Spătarul-cel-Mare, ținînd sabia domnească în gîl, iar în mîini cuca și schiprul, Păharnicul-cel-Mare și mulți ușeri cu toge de argint. Postelnicul, Stolnicul, Clucerul, chiar Vameșul stau gata de slujbă, în haine scumpe de paradă.

Bucatele sînt acum pe masă, acoperite cu capace, care le țin căldicele. Pe scăunase lingă stăpîntor, care domnește și la masă, așteaptă sticle cu vinuri, cu răchiuri și chiar cu bere, precum și păhare de tot felul, cele mai multe de argint. Medelnicerul aduce felurile nouă: dacă Domnului nu-i plac, el face numai un semn, și ele sînt lăsate supt masă. Tîpsile pe care s'au adus deosebitele mîncări nu se leau, precum se lea de la fiecare bîldul, ci ele se înalță rîmăgioare în mijlocul mesei, așa încît oaspeții pot să știe totdeauna isprava ce au făcut. Pe albele fețe de mese lucrate cu flori de aur se văd linguri și cuțite, de argint, de os de cerb sau și de lemn. Furculița lipsește deocamdată.

Se bea în cursul mîncării. După ce s'a mîntuit aceasta, vine rîndul toasturilor. Musica de trîmbițe și tobe nemțești, care cînta încă de la început, cum s'au încheiat cuvintele binecuvîntării — în cameră candelă arde supt icoane —, musica aceasta face Domnul tea în mîină un „păhar strășnic“ (*ingens scyphus*) și vorbește întru lauda suveranului străin din partea căruia a venit poate oaspetele. Cînd cuvintele lui, ascultate în tăcere, s'au sfîns, tunurile bubuie afară, scuturînd geamurile. Apoi sau că Domnul închină pe rînd — aceasta se face la serbători — pentru fe

care boier (ba chiar pentru țara întreagă, la sfârșit) și acesta ascultă respectuos, în picioare, urările ce i se fac, sau boierii închină unul după altul pentru Măria Sa, și ei se văd căzînd atunci în genunchi, până pomenesc numele aroape sfînt al Voevodului.

La serbătorile bisericesti, Domnul se închină întăiu, apoi el bea pentru „Împăratul” păgîn, de care afirmă țara lui (în Moldova cel ce ridică paharul, Domnul, face, de rușine); numai pe urmă vine rîndul lui. În toate trel dășile, bubue tunurile și rîpiie puștile afară. Iar între un toast și altul cîntă protopsaltul de la biserica din Curte — cum și astăzi cîntă pe la mănăstiri unii călugări știuși, la masa egumenului — sau Țiganii înțind arcușurile pe vioare, făcînd să se audă cîntecul dorit de Vodă. Ei sînt singurii lăutari la masa veseliei sau în triumfurile oboșite de după luptă: Mihai Viteazul însuși a intrat în Alba-Iulia în sunetul vioarelor țigănești, care știau să cînte pentru toate ceasurile din viața omului.

În odăile vecine, cele vesele de boieri și boierinași mîncă și beau mai în voie, din mîncări anume gălile pentru dinșii. Slujbași ai Curții duc în toate părțile fripturi și urcioare celor ce stau pe la casele lor. Une ori, la vre-o nuntă bol întregi se învîrt pe frigări în Curte, pentru mulțime, care bea vin nou din oale de lut.

O petrecere ca aceasta se face la fiecare praznic și ține cel puțin cinci-șase ceasuri, iar de cele mai multe ori se prelungeste până în ziua. De la un timp oștașii din Curte se împrăștie, după ce însă fiecare ceată și-a petrecut până acasă boierul care o comandă.

Fiecare serbătoare mare își are însă și petrecerile ei deosebite. Astfel, în ajunul Anului Nou, — atunci ca și acum, prin casele unde nu s'a introdus obiceiul străin al bradului de Crăciun, — se împart darurile. Domnul primește, în Spălăria-acea-Mare pe fie-care boier după rangul său, cum se face și astăzi în palatul Împăratului german sau al Președintelui Republicii Franceze. Copii de casă aduc în cămara de ospăț păhărușe de vutcă, cofeturi și cafea neagră. Și la oșpețele obișnuite, vutca — *rosoglio* — și cofeturile, luate într'o odale anumită, merg înaintea mîncărilor. Acuma însă, ele se dau și acelor pe cari Voevodul nu-i oprește la masă. Ei mai ascultă salvele de puști și tunuri, muzica îndușătoare a Țiganilor. La urmă se înfățișează înaintea Domnului și breslele cu căpeteniile lor, dar poate că acest obicei, democratic de altfel, n'a fost luat decît de la Turci, împreună cu multe altele, abia destul de tîrziu, în veacul al XVIII-lea.

În ziua de Anul Nou chiar, se împart, după datina oricărui praznic de căpetenie, haine scumpe de brocard scump, de brocard țeftin sau de simplu postav chiar, *caftanele*. La ieșirea d'n biserică, vînătorii domnești, sculiși de multe sarcini pentru că aduc sălbătăciuni la Curte, îi așteaptă cu jerifa cerbilor, căprioarelor, mistreșilor și deosebitelor feluri de paseri. *Sovoane* — covoare de paradă —, basmăli de mătasă, tolege scumpe se întind supt picioarele stăpînitorului și ale boierilor din ălaia

său, cari le amănă cu bani. Tradiția cea ușoară din ajun se face acum a doua oară. Urmează, dar nu pentru toți, ospățul acelei zile mari.

El se deosebește prin mai multe adaosuri peste obiceiul. Toți se pîndesc ca să vadă cine va strănuta întâiu, dar strănutul trebuie să fie adevărat, nu adus cu tabac sau altcum, pentru că atunci cel ce ar fi strănutat „rîmîne de baljocură”. Un strănut autentic dă dreptul la un păhar cu vin și la două caftane, unul de catifea și altul de postav. Dacă Măria Sa însuși face să se audă sunetul așteptat cu atîta veselă nerăbdare, atunci i se dă un caftan, ba încă unul de brocard de aur, dar plătit din Vistieria ferii.

Apoi în turla cea mare, care se dă la masă, se ascund — cine ar crede? bilete de plăcintă. Ele nu cuprind însă versurile pe care le cunoaștem. Ba nu dau măcar o propoziție întreagă, ci numai în cîteva cuvinte o făgăduială de Anul Nou, care poa e fi luată însă și ca o constatare, de luare în rîs sau muștrătoare. Cel ce-și găsește biletul, e dator să-l celească cu glas tare, și ni închipuim ce față trebuia să facă boțelul neastîmpărat, nesupus căruia, printr'o potrivire ironică a norocului îi cădea toc mî „pofța de a fi Domn”.

De Bobotează, Vodă țese la gîrlă, cu tot alaiul. Încă din ajun însă, el a primit trimișii ai clerului din tot cuprinsul Domniei sale: e rîndul lor să facă daruri, și cei de la țară, cei de la mănăstirile și schiturile din munte vin cu vinaturi, cu lăptării proaspete și cu păstrăvi. Părinții se învrednicesc să schimbe cîteva vorbe cu stăpînul, dar ei nu pot fi primiți la cinstea cu cofeturi, cafea și vutcă, fiind numai smerite fețe bisericesti. După slujba la biserică, acești oaspeți ai Bobotezei sînt primiți în Spărtărie, unde cîntă psallii prelung imnuri bisericesti. Până și clerul străin, *letinii, papistași*, Franciscanii bulgari din Muntenia, odată Iesuiții poloni din Iași, călugării secuiei de la episcopia Bacăului trec înnaintea Măriei Sale, precum la Anul Nou au trecut consulii, de cînd sînt acum consulat ale Rusiei, Austriei, Prusiei în țerile noastre.

A doua zi, la slujbă, iață și Doamna lingă soful ei, iață domnițele și beizadelele între luminările lungi, grele ale Bobotezei. Numai la această serbătoare se mai văd, în acest timp de orientalism bănultor, zăvorit, soția și fetele aceluia după voia căruia se mișcă orice în țară. Începută cu sosirea în rădvane vechi a bătrînilor stareși, urmînd cu această frumoasă petecere patriarhală, în care femeilor li se îngăduie să se închine lui Dumnezeu în același timp și în același loc cu bărbații, mîntuiește, cum vom vedea, cu binecuvîntarea cailor, serbarea Bobotezei are un caracter de albă fericire curată, care lipsește celorlalte. Călugării merg pe l case cu ajunul, de-a valma cu preoții cei mulți la număr ai orașului de reședință. Lăutarii țigani, lăutarii țurci chiar, nu lasă auzul să se odihnească o clipă, nu numai ziua, ci și în noaptea din spre Boboteaza, și în aceea a serbă li iarăși. „Mulțimea și bucuria poporului în Țara Românească la Bobotează”, scrie un patriarh asiatic pe la 1650, „într-o tot ceia ce știu că se petrece la Curțile celor mai mari Domni

ai creștinătății." Oastea toată e în picioare, căci e și o serbatoare oslășească, și în furul Curjii, în drumul spre biserică, pe stradă, până târziu, cîi ni mai păstrăm apărătorii, flutură steagurile de mătase cu Maica Domnului, cu Sf. Gheorghe, cu bourul și corbul purtînd crucea'n plisc.

După ce se mîntule slujba în biserică, vine procesia și sfinjirea apei. În Țara-Românească tot alaiul merge până la gîrlă, Ialomîța în Tîrgoviște, Dîmbovița în București,—odînoară Argeșul la Curtea-de-Argeș. În Moldova apa e pusă într'un vas de argint auriu, în curte, de spre odăile Doamnei. Șese sfeșnice de argint ard împrejur; un copil de casă ține în mîină al șeptelea. Toată lumea e în picioare; la stînga Voevodului e Doamna, copiii lor se afixă la dreapta; Cămărașul și boierii la spatele lor. În strălucirea geroasă a zilei de Ianuar, se înalță toate prapurile bisericilor, care se înfrățesc cu steagurile ostașilor.

Cadelnița se mișcă de nouă ori înaintea familiei domnești, de trei ori încă înaintea copiilor. Apoi Mitropolitul, urmat de episcopi, sfințește apa. Atunci iarăși puștile și tînurile salută, în bucuria obștească. La Munteal, copii se arunc în gîrlă pentru a căuta crucea pe care Mitropolitul a lăsat-o din mîină.

Acum e binecuvîntarea cailor de luptă,—de sigur ca în străvechil Bizanț, a cărui licoană slăbilită trăiește încă aici. Un număr de cai cu arșale scumpe, împodobite cu aur și mîrgăritare, sînt aduși de oamenii Comisului celui Mare, în mijlocul ultimii bucuroase a poporulul. Un călător a văzut în Moldova, la 1647, douăzeci și patru de cai foarte frumoși pe care Mitropolitul îi stropi cu aghiazmă. Străinii ce încunjurau pe Mihai Viteazul la 1600 avură prilejul să-l vadă serbind astfel prin stropirea binecuvîntătoare a cailor Boboteaza acelu an unic, în Alba-Iulia, capitala Ardealului supus Romînilor.

Mai târziu, această parte din urmă a serbării se făcu și mai bogată. Comisul aduse numai pe *povodnicii*, caii de călărie, pe cînd Armașul îi trecuse înaintea cu caii de trăsură sau *telegarii*. Pe cel d'ntîiu erau sulji tineri boieri, cari nu primiseră încă slujbe. Calul dăruit de Sultan—i se zicea *tablabașa*, nume pe care poporul l-a luat în batjocură, aplicîndu-l oamenilor molii și înceși, de paradă,—acest cal simbolic al legăturii de vasalitate călca mîndru la sfîrșit, între *ciohodari* sau lackei. Mai de mult se făcea un mare haz cînd un Comișel mai zburdalnic venia călare pe un caif, pe cînd un lovarăș al lui avea cînstea de a fi purtat de un măgar.

Peste cîteva săptămîni, vin Paștile. Din săptămîna mare Domnul dă să-i facă bogata luminare pe care o va ținea în mîini în noaptea de înviere. Logofătul al treilea alege crucile pe care le va purta familia domnească; tot el merge călare să ducă invitațiile.

Prîveliștile încep cu spălarea picioarelor. Joi sara, un c'lugăr bătrîn, sărac, trențuros, cel mai umil dintre umili, e spălat cu apa ce cade d'n argintul în iculul pe argintul ligheanului făcut la Brașov, la Dan ig,

poate în Răsărit chiar,—de mina Mitropolitului. El e Iuda; un Vlădică, de obicei al Buzăului, înfățișează pe Petru; alți zece clerici împlinesc pe aceiași laviță de lemn numărul celor doisprezece apostoli.

Sara Învierii începe cu sunetul sec al gîmparalelor, cu care se îmbată de bucurie copiii, prin curți, pe strade, prin piețe și prin cîmîtîre. Spre miezul nopții se mișcă iarăși alaiul domnesc. Aurul, pietrele scumpe lucesc abia, scurt, în întunerecul nopții și a micii clădiri care e biserica Curții. Cînd luminările se aprind de fulgerul fericit al Învierii, ușile sî-pate în lemn în vechiul cadru de piatră se dau în lături și mil de stele mișcătoare prind a zbura în curtea întinsă a reședinței domnești. Domnul sărută crucea din mina Mitropolitului și Mitropolitul îi răspunde, sărutîndu-l de trei ori pe frunte.

III.

Între petrecerile mari ale timpului erau și alaiurile, serbările extraordinare ale Domnului și Curții. Între ele, mai ales alaiul Domnului nou.

Acesta era numit de cele mai multe ori la Constantinopol. Ce solemnități se obișnuiau acolo, cum se săvîrșia înșiințarea noului numit, cum se ducea acesta la audiențe, cum intra în biserica patriarhală, salutat cu cîntări de bucurie și slăvire, — aceasta nu trebuie arătat aici. Primirea stăpînitorului în capitala sa ne privește singură.

Voevodul e înfîmpinat de boieri la vada Dunării, la Giurgiu, pentru munteni, la Galați, pentru Moldoveni, dar firește numai de cîțiva trimiși, dintre sfințicii de frunte sau prietenii lui cunoscuți, ori rude, și nu de toată mulțimea boierilor, cari așteaptă să-l vadă intrînd în București sau în Iași. Al doilea popas îl face la vre-o mănăstire din preajma cetății de Scaun: la Văcărești, de cînd se înalță această zidire a lui Nicolae Mavrocordat (popasul cel vechiu nu-l știm), iar, dincolo, încă din timpurile lui Petru Șchiopul, la Galata. Iarăși boierii vin la stăpînitorul lor, dar tot cîțiva numai, cu cari se face înțelegerea asupra alaiului.

Mulțimea nerăbdătoare vede trecînd în sfîrșit „pompa” Măriei Sale Boieri de toată mîna, slujitori, călări și pe jos, merg înainte și în urma Domnului. În frunte sînt Hatmanul și Aga, boierii, ostași; apoi vin ceilalți, „cite doi, cite trei, în șireag”, după rangul lor. El însuși se înfățișează în portul său cel mai scump și mai de cinste, care-l arată înaintea tuturor cine este. Cuca-i stă pe cap, caftanul dat de Sultan e prins în copcă la gît; de-asupra surguciului prins într'o floare cu pietre scumpe flutură steagul de Domnie. Aga de Scaun, reprezentantul Sultanului, e la sînga lui, locul de cinste în Răsărit. Cîți Turci l-au mai întovărășit, nu se dezlipsesc de el în această intrare, oricum, impunătoare și strălucită *ptorescă* de sigur. Musica turcească sună în tot timpul drumului, o musică ce nu se aude încă decît la o împrejurare ca aceasta, căci îndată după ceremonie lăutarii împărătești se întorc, bine dăruiți, la Constantinopol.

Alaiul merge de-a dreptul, nu la Mitropolie, ci la biserica, mai mică,

a Curții. Acolo așteaptă Mitropolitul și toți episcopii. Se face slujba de mulțămintă, căreia noi îi zicem astăzi, împotriva bunelor obiceiuri ale Bisericii noastre, Te-Deum, după catolici. Dus de supțorii de episcopi Domnul încunjură pristolul, în timp ce, ca la nunți, se cintă „Isaia dănțuiește”. Nu se aruncă însă ca la nunți daruri de bani, de flori, de cofeturi celor de față; astfel de dărnicii s’au făcut la Constantinopol. Îngenunchind pe piatra de la dvera cea mare, care deschide altarul, Voievodul primește acum din minile Mitropolitului mirul sfânt. A mai fost uns odată la Constantinopol, de patriarh, dar principiul este că se poate mirui cineva „și de două și de trei ori” cu mirul stăpîniturilor sfinții de Dumnezeu Une ori Vlădica sau unul dintre episcopi ține o cuvîntare, pentru a lăuda însușirile, totdeauna alese, ale celui ce ține acum sabia și topuzul.

Actul al treilea e așezarea în Scaun. În Divan, sala cea mare a judecăților din fiecare zi, așteaptă Turcii, care n’au putut călca pragul bisericii. Două scaune, numai două, sînt găsite acolo. Pe unul va sta Domnul, pe cellalt, la dreapta, Aga, ce ține locul Sultanului Dar nici ei doi nu se așează, ci stau „drept” acele scaune de cinste, pe cînd la spatele lor se înșiră rudele domneșii și toată boierimea cîtă poate încăpea, precum și clerul înalt; și chiar negustorii de frunte. Domnul sărută firmanul cu slovele aurite care cuprinde numirea sa; un Turc—mai târziu Divan-Efendi, „domnul judecății”, judecătorul Turcilor ce vin în țară, — cetește actul în turcește. Nimeni nu înțelege nimic, și nici nu e nevoie să înțeleagă, căci cuprinsul e neschimbat; dar cea mai mare luare aminte și tăcere, „milcomire” domnește. Cînd s’a mîntuit ceteșrea sfințelor cuvinte, pornesc puștile, tunurile, musica turcească, cea de țară, „surlarii, trîmbițașii, doboșii” sau toboșarii; clopotele vuesc în tot orașul. Mare cacofonie solemnă. Pentru înțelesul celor de față, firmanul e celtit acum pe românește, de pe o tălmăcire scrisă cu slove mari, pe hîrtie largă, groasă, lucie răsăriteană, de Marele-Vistiernic sau altul dintre boieri. Acum și Domnul și Aga stau în jeșuri. Cînd și a doua cetire s’a isprăvit, e rîndul împărțirii de caftane sau chiar de blăni la Turci și la creștini. La urmă, se bea cafea în Spătărie.

Une ori chiar în aceeași zi, altă dată peste cîteva zile, nu rare ori și după cîteva săptămîni, Domnul stă în Spătărie și face dregătorii cei noi, își alege și orînduiește Sfatul. E obiceiul după aceasta să-și și ospăteze „Ministeriul”. Ospățul se face după regulile pe care le cunoaștem. Afară, Curtea se foarte veselește, iar cei dinnăuntru nu mai pușin. Une ori, de multă veselie a vinului vechiu, boierii ies la joc. Asifel, cînd Nicolae Mavrocordat a venit în Moldova ca Domn a doua oară, în 1711, s’a „giucat în casa cea mare”, dîndu-se mesele la o parte. Vodă care nu era așa de străn, nici așa de fudul cum se crede, a mulțămint dănjitorilor, dîndu-li postavuri bune și allaze strălucitoare.

Cînd Domnul a fost ales în țară, în urma morții înaintașului său unele amănunte se schimbă, neapărat. Primirea la vaduri, conacele, înfîlnirea la mănăstirea de lingă Capitală nu se mai întîmpină Dar boieri

mea toată și mult norod se adună pentru alegere și aclamație. Alesul merge și la Mitropolie înainte de a fi mirut în biserica de la Curte. Aici, la Mitropolie, I se pune pe umeri un caftan oarecare, în așteptarea celui împărătesc. Dacă un Turc de samă e acolo și dă pe al lui, află mai bine: pare că tot e ceva din sfințenia voinții împărătești, față de care nu se încapă nicio în potrivire. Fiind vorba de o faptă cu izbînda nesiguă, Domnul are grijă să ceară une ori jurămîntul prin grai și scris de la toți boierii. Cînd Sultanul s'a învoit cu numirea și l-au plăcut, deci, darurile trimese, primirea firmanului se face iarăși cu o mare pompă, căci acuma se capătă, de fapt, temelul puleii. Voevodul și Curtea lui iesă înaintea trimesului destul de departe, avînd une ori, — aceasta nu strică față de niște săpîni așa de vicleni — și „toată oastea”. Nu e încă vremea de înjosire în care ceremonialul impune ca Domnul românesc să sărute scara calului pe care călărește un Pașă cu trei tuluri și să-i meargă apoi pe jos înaintea până-l pofteste acesta să încalece, — dar Aga e întîmpinat cu o cinste deosebită. La înființarea cu dînsul, Vodă primește pe cap cuca. Numai acum se face în Divan cetirea firmanului, în mijlocul „milcomirii”, și o nouă descărcare de puști și tunuri întovărășite de musică. „Si de atunci înaintea se știe Domn adevărat”. În tocmăi așa se face la înnoirea din trei în trei ani a Domniei, afară de cazul cînd Domnul e chemat la Poartă chiar ca s'o primească și adese ori primește în loc petecul negru al maziliei

Doamna nu-și face niciodată intrarea odată cu soțul ei, ci zăbovește măcar cîteva zile, potrivit așa încît să sosească mai tîrziu. O primesc jupănesele, soțiile boierilor, în cocli și rădvane, și o duc la Curte de-a dreptul, unde-și ia în primire odăile ei. Ea nu va mai ieși decît la serbătorile cele mari ale Bisericii sau în primblări „pe uliță, la feredem” — la bala turcească, și la noi, ca și în tot Răsăritul, un adevărat club femelesc —, „pe la mănăstiri și pe la vii și primblări”. Carăta Domnească e urmată de ale tovarășelor de petrecere, purtînd haine de „șahmarand”, de „canavițe”, de „belacoase”, „odoare” și „sălbî oe galbeni”, iar pe cap „șlicuri de sobol”. Selmeni, Vorniceii, Comișii călăresc în jurul trăsurilor. La întoarcere, Doamna împarte daruri jupăneselor.

Domnul mai dă serbări supușilor săi, carî le așteaptă mai mult de la dînsul. De Sf. Gheorghe, după moda turcească, și ea însăși o veche modă bizantină, se scot caii domnești la iarbă, la „ceair”. Vodă însuși a ieșit cu acest prilej la întăia primblare de primăvară, pe la mănăstiri, de care sînt pline vecinătățile amînduror Capitalelor. Miel fripti se împart slujitorilor; la biserică s'a trimis de la Curte un miel fipt, în loc de colva. Iată acum, pe cîmpul închelat cu iarbă, apărînd un „steag de Arnăușii”, mindri Albanesi cu mustașile negre dirze și șuşaneaua de-a curmezîșul spatelor; iată vechii Selmeni, oiași cu plată. După ei vin *telegarii*, caii de trăsură; pegi, murg', roibi, albi, negri, șargi, suri, împărții la „carăta Domnului”, a Doamnei, pe la boierii mari; înăuntru un catasif de

pe la 1670, am numărat 90 de cai din această rindulală. Armașul și ajutorul său deschid al doilea „șirag”, urmași de trîmbițași și *strmaci*, „răsunînd în trîmbiță și surlă” Vin *povodnicii*, cai de că ărie, și armășarii, înuși de Comișel și Selmeni, toți înfășurași în stofe scumpe, mai ales ealul Sultanului, învelit în „tafă năramzie”, ca năramza Comișul și ajutorul său încheie defilarea: el dă și ospățul cel mare pen ru ziua aceia.

Altă dată, sînt oaspeți de primit : foarte rare ori un Sultan, un han al Tatarilor, înaintea cărora se cade în genunchi, dese ori Pași întîmpinași cu neobișnuită supunere. Nu lipsesc, cum am văzu , solii creștini, pe cari-i primește, departe cîteva ceasuri, Hatmanul, și-i salu ă în marginea orașului Postelnicul. Palafinul de Culm, c re sosî la I și in 1677, Domn fiind Antonie-Vodă Ruset, se învrednici chiar a vedea pe Domn în locul Hatmanului. Boterii toți sînt lîngă dînsul și, făcîndu se cerc, salu ă. Oastea e aproape întregă : 20 de companii, de „steaguri de călărași, șese de Selmeni pe jos, șese de alți pedestrași ; un mare steag roșu se înalță din mijl cul lor ; trîmbițele, surlele sună. Corturile sînt făcute din jos de frumoasa mănăstire nouă a Celăjuți. În audiența de a doua zi, Trînesul polon găsește într’o odaie frumoasă, „zugrăvită după moda olandeză”, un divan, tot frumos, acoperit cu covoare scumpe, și stîcluțele cu vutcă, patru la număr. Se teau dulceleși și se prinzește în acea *cămară*. Peste 70—80 de ani, Matei-Vodă Ghica primi tocmai în același fel pe alt mare sol polon mergînd la Poartă, contele Mniszek. Dar el nu prinzi numai față în față cu Domnul, ci la o masă de 400 de tacîmur’, „fără bună rîndulală”. Ca adaus la plăcerile mîncării și băuturii, se făcu danț, de dănșulitori de meșteșug însă, cari veniră cu lăutarii lor obișnuiți, și distrară lumea după cafea.

Une ori Domnul merge la hram. Egumenul sau preoșii îl poftesc, aducîndu i un dar obișnuit pentru aceasta : cafea și zahăr. În curtea bisericii: Sf. Paraschiva, Sf. Spiridon mai tîrziu, la Iași, se întind *salvane* locuri de c borire pentru stăpînitor. Doamna, viînd deosebit — nu se pot închipui cei doi soși domnești împreună, — are și ea primirea ei. Din „Cămară” se dau anumite pomeni cu acest prilej.

Sau se face un Vlădică nou. Din vechiu, Domnul stătea de față la biserică, într’un scaun roșu, lîngă Mitropolitul, la hirotonisire. El primește apol pe ales în Spătărie. De aici episcopul, Mitropolitul iese pentru a străbate stradele Capitalei pe un cal împodobit cu „astar” ; muzica Domnului cîntă, și cîopotele tuturor bisericilor sună.

Pe urmă însă fu introdus obiceiul de a se aduce episcopul cel nou în carăta Curții. Tot in Spătărie se face ceremonia de recunoaștere și întărire. Vistlerul-cel-Mare dă manila și Vodă cirja, pe care o aduce cu capul gol și o dă sărutînd mîna păstorului sufleteșc. Ceva din acest obicei a rămas și pînă în zilele noastre. Și la sfințirea de biserică, Domnul e poștit une ori, și teea parte, îndeplinînd funcțiune de arhierue.

Din cînd în cînd, se dau vînători mari. Odinioară Domnii, cînd nu aveau războiu, străbăteau fara în lung și în lat, prigonind dobitoacele și miluind cu treptate bună pe oameni. Acuma e hotărît că vînătorile de elicheță nu se cuvîn a se face decît înaintea celor patru posturi. Mil de feranți sînt aduși pentru a stîrni vînatul și a-l ucide. Un preț e pus pe orice cap de fiară sau de sălbătăciune: 25 de aspri lepu ele, 60 vulpea, 80 risul, un leu mistrețul, un galben ursul. Sînt de față toți boierii, pe care l-a chemat Domnul, și la o vînătoare de după Crăciun prin 1760, se însiră în program Marele-Armaș, Marele-Păharnic, Marele-Comis, Marele-Căpitan de darabani, Marele-Stolnic, Marele-Medelnicer, mai mulți boieri de a doua treaptă și a trela, vâtafii de aprozi și de copii, mazilii, armășel, păhărniceii și multă gloată. Vînatul se împarte între vînători; pieile și blănille le teau *paicii*, ce încunjură pe Domn.

Cînd pleacă la războiu sau în cercetarea hotarelor, cînd trece de la o Capitală la alta, Domnul desfășură o strălucită pompă, pe care abia ni-o putem închipui astăzi. Merg, pe vremea lui Vasile Lupu, 3000 de călări, 2.000 de pedeștri. Domnul are înaintea sa cele două tururi: sulii avînd în vîrf semiluna, un glob și o coadă de cal, semnul oricărei dregătorii la Turci. Urmează fiil Domnului, dacă-i are și sînt cu el. În veșminte strălucite, călărește Domnul; paici pe jos încunjură calul, cu mîna pe gîtul lui; comișei, vre-o două zeci, au părul lung, haine roșii cu stele de argint aurite în el; cu dinșii împreună merg vâtafii. Postelnicul, cu toiagul de argint în mînă, stă gata să primească porunci. Spătarul e în urmă, cu armele stăpînului: sabia de tăiat și buzduganul de sîrviț. Copiii de casă, păhărniceii slujbași liniți—zburdă acum, înaintea marelui steag al Domniei, dat de Sultan. Tabulhanaua cîntă sau, cum se zicea pe atunci, cu atîta dreptate, *bate*. Boierii, îmbrăcați cît pot mai bogat, merg după rangul lor. După ei se duc *șerille*, corturile, supt porunca Marelui-Șătrar, care comandă și tunurile. 10 — 12.000 de oameni, grosul oștirii, se desfășură, în destul de bună orînduială, pe urmă.

Dar, la ori-ce mișcare prin oraș, Domnul nu poate merge singur și nu poate atînge pămîntul: irebue să ste călare și încunjurat Aceasta se vede necontentit, de la Ștefan Tomșa al II-lea (1611), care aleargă în veșminte roșii cu buzduganul în mînă, între 500 de pușcași, până la Fănațoși, cari trec în mijlocul unui buluc de Arnăuși sălbateci.

Gașpar-Vodă Grassani întră în tabăra polonă la 1620 între o sută de ostași pe jos. Îl încunjură mai de aproape 17 satîrgii (halebardieri) bărboși, șese Armași cu cizmulițe galbene, lungi haine roșii și ișlice de urșinic galben, puse la o parte și împodobite cu steluje de argint; tolbe alîrnă din largile cingători de argint; arcele sînt prinse de umăr, împreună cu buzdugane argintate. Cît privește pe Domn, calul său pag are frîie de argint suflata cu aur, late de trei degete și bătute cu pietre scumpe. Veșmîntul său, de brocard de argint albastru, se coboară până la glesne; peste dînsul e aruncată o îndoită mantie de catifea roșie blănită cu samur; la fel e cuca. Șeaua roșie, de Persia, are coburi și scări de argint aurit, și de la dînsa alîrnă scumpul buzdugan.

Înnaintașul lui Gașpar își îmbracă până și aprozii de Divan cu urșinic, blăni de jder și vulpe de Mosc la cabaniță. Era, scrie Miron Costin, „de tot zburdată podoaba Curjii” și Domnul nu suferia nici la botezrînași „haine cevași proaste”.

Orice mișcare a Domnului e deci un fel de serbătoare a ochilor, o bucurie a mulțimilor.

IV.

Un alt șir de petreceri sînt acelea pe care le cere viața de familie, foarte strînsă, foarte unită și iubitoare pe acele timpuri.

N'avem știri asupra botezurilor de odinioară. Se vede însă că ele erau foarte cercetate și împodăbite cu ospețe. Nașul dăruia de multe ori moșii întregi finului, pe care-l privia ca pe fiul său.

În nuntă se întîlnesc toate datinile poporului, înfrumusețate prin bogățiile și putere la clasele stăpînitoare. După înțelegerea cu peștorii—căci tinerii se căsătoresc, dar nu se cunosc, și, dacă se vorubi, se vede pe urmă—, o Duminecă e hotărîtă pentru serbătoare. Cu trei, cu șapte zile înainte, încep însă ospețele, de-o parte pentru bărbați, de alta pentru femei; și o casă de socri și cealaltă sînt îndatorite la aceasta și caută a se întrece. În toate acele trei zile, lăutarii cîntă 'n zori la fereastra mirelui și la fereastra miresei. Cînd vre-o nuntă domnească e să se facă la țară, se gătesc „divanuri, case, cerdace”, așa încît un nou sat pare că răsare în mijlocul cîmpului.

Vineri și Sîmbătă sînt mese mari. Persoanele poftite, și mai ales femeile, aduc multe, felurite și adese ori scumpe daruri, pe care le poartă în urma rădvanelor un întreg șir de slugi. Anume: „un berbecu viu adus dupe gît, miei în brațe, coblițe cu găini, curcani, gișe, rațe, buji de vin, coșulețe cu colaci și coșulețe cu poame,—și unele și altele acoperite cu „fachiote” sau mărămi de mătăsă cusule cu flori în cele patru colțuri.

Ospățul, în casă ori în grădină, se dă după datinile celui de la Curte, pe care-l cunoaștem. Țigani cîntă neconțenit. Cîte un pehlivan sau caraghios, Turc de neam toideauna, sau „Harap”, bucură pe cei de față prin isprăvile, schimele și vorbele lui. Ca să-și poată face cineva o părere despre meșteșugul lor, care nu putea să lipsească la nicio nuntă de samă, lăsăm să urmeze descrierea pe care o dă un privitor uimit, Constantin Căpitanul Filipescu, care vorbește în Cronica sa despre logodna lui Ștefan fiul lui Radu-Vodă Leon cu Catrina lui Duca-Vodă din Moldova.

„La care logodnă au fost aicea în țară cu mare veselie: au făcut multe ospețe, multe jocuri; care se potrivea cu o nuntă domnească, iar nu logodnă. Strîns-au toată boerimea țerii cu toate jupănesele și au întins corturile în deal despre Mihai-Vodă, în drumul Cotrocenilor: acolo făcea ospețe în toate zilele. Adus-au pehlivani de cei ce joacă pe funii, și de alte lucruri: adusesese și un pehlivan hindiu ha-

rap, carele făcea jocuri minunate și nevăzute pre locurile noastre: iute om era și vițos. Lingă altele, de nu le putem lungi, făcea acestea mai ciudat: puneă de rînd opt bivoli și se răpezia iute, și, sărînd peste ei, se da în văzduh peste cap, și cădea în picioare de ceia parte. Alta, un cal domne c, gras, mare, își lega chica de coadă-i, și-l bătea. Comişelul cît putea, și nu l putea să-l miște de loc. Alta, un copac rare din pădure aduse e, și, înîipt, s'au suit pe dînsul ca o maimuță; deci, după multe jocuri ce au făcut sus în virfu-i, s'au slobozit de acolo cu c puț în jos și au dat în picioare. Alta, un tulpan lung de mulți coși, îl ținea oamenii în mînal, cît era, și se repezia iute, și mergea călcînd pe tulpăa, și nu se afunda. Alta, se prindea mulți oameni cîte doi în mîni, și făcea chip ca de o bute cu mînille, și mai lung, și se repezia iute, și intra cu capul pr'n gaura acela și nu-l s'mînea oamenii, și de ceia parte cădea în picioare. Ca acestea multe făcea, care nu le ținem minte".

După al doilea rînd de bucate, mirele-și alege *călfunaru*: el va merge în casa miresei pentru a i duce *călfunii* de mătasă alba cu flori și mărgăritare, precum și un ișlic cu pietre scumpe, un inel și o salbă. Țigan'i cîntă înaintea lui, mireasa-i primește în cămara unde ea stă la o parte de veselă sgomotoasă a ospățului din casa ei; la dreapta și la stînga i stau cîte șese prietene, cu rețele de mărgăritare în cosițe. Îndată ce darul a fost primit, solul e răpît în odaia unde se petrece, și aici trebuie să bea alîta timp cît se închină, de unul și de altul, în sănătatea lui. Trebuie să fie om tare ca să se poată întoarce singur acasă.

La rîndul său, cu alți tăuțori, mirele pleacă, pe jos, între prieteni, și merge la nun, fiindu-și capul descoperit pe stradă. Darul pe care-l aduce celui ce-l va cunună, a doua zi, e un rînd de blănuri și un covor.

A doua zi drumurile ce unesc cele două case și acele ce duc la biserică sînt împodobite cu brad. Pe această cale de veșnică verdeață merge mirele cu o întregă ceată de tineri împodobiți, prieteni și tovaroșii săi de vîrstă. Cîțiva Setmeni în halne roșii sînt ceruți de la Vodă, ei deschid alaiul. Mirele poartă veșmintul său cel mai scump, cu dolmanul de blană aruncat pe umăr; surguciul flutură de-asupra ișlicului. Căi strălucesc de aur și de pietre scumpe.

Se merge întăiu la nun, care se alipește la acest alaiu vesel, călărînd, cît de bătrîn să fie, la dreapta mirelui. Nuna, care a venit în trăsura cu șese cai, așteaptă în casa miresei, unde încă de dimineață fete mai sărace, din vecini, joacă neconțințt hora.

Mirele rămîne în mijlocul curșii, și îndată nuna urmată de nun și de toți nuntașii, se scoboară din cerdac, aducînd mireasa, a cărei față e ascunsă de un lung văl de mătasă cusută cu flori. Acum și mirele, întorcîndu-i înapoi spre casă, merge înăuntru, ca să asculte *orașia*, urărilor și luarea de rămas bun în mijlocul lacrimilor.

Iarăși alaiul se alcătulește pentru drum. Ca pe o pradă, mirele viteaz duce în rădvan pe mireasă: cînd ea sule scara, nuna, care o întovărășește, svirle un covrig și un păhar cu vin; înaintea mirelui, altă u-

rare de bieșug, s'a vărsat o cofă cu apă. Seimenii roșii strălucesc în frunte, surguciurile războinice flutură, scintile se desfac din nenumăratele juvalere; Țiganii, neobosiți, cîntă.

În biserică, bani, de aur sau de argint, sînt aruncați pe covorul ce s'a întins pentru ca să îngenunche mirii. O ploaie de bani, de cofeturi, de nucă, de castane, cade asupra celor de față; o plătește nunul, care are și grija covorului, a făclilor, a ișlicului de ginere. Dacă e o nuntă domnească, ea se mîntuie aici la biserică în pocnete de puști și tunuri.

Urmează cel din urmă și mai mare ospăț, la mire acasă sau la socri. Dînzul începe în casă, trece în curte și se întinde une ori pe stradă: două șiruri împodobite își stau față în față și bat pămîntul în horă, mișcîndu-se, cînd la dreapta, cînd la stînga. Șirul bărbajilor are în frunte căpetenia jocului, un bătrîn boier, cu toiagul în mînă; apoi vine nunul și în al treilea rînd, mirele; între femei stă în frunte nuna, avînd lîngă dînsa mireasa.

Cîte o nuntă mare ținea două și chiar trei săptămîni, cu masa întinsă 'n fiecare zi, de dimineața pînă sara. Cînd se face ziuă, bucătarii aduc un cocoș fript cu pene, și unul din ei cîntă *cucurțgu* supț masă. Dar a doua zi se începe lungă petrecere a unor timpuri sănătoase și voloase.

În Moldova, încă de Duminecă se face celtrea foil de zestre; ea cuprinde moștile, vitele, tot temelul gospodăriei și cele mai scumpe pozoabe, care trec astfel, fără a se învechi, din neam în neam. Într'o foale din 1678, găsim astfel, ca îmbrăcăminte: pancele de sobol, sucne de șahmarand și tabin, de a' de hataiă, de adamască, tîmbare și habacie de șahmarand, năfrăni de mîni (ștergare), năfrăni de briu (batiste), cămăși „cu sirmă” (fir) și cu mătasă, cămăși „de feredeu” (sau de bale), briie. Apoi, albituri: peșchire de mătase roșie cu fir, șervețe „cu fir” și „cu mătasă”, cearșafuri tot „cu fir” și „cu mătasă”, perne „de urșinic cu fir”, pilote de aliaz, plapome de șahmarand, poloage „de aflaz cu fir”. Juvalere de tot felul: salbe, lanțuri, brăjări, sarje, inele, leșturi, „gherdane de coral”, cununi de aur cu pietre scumpe, teci și *cepse, covoace*, căjul de afumat, „ploșcuțe de apă de trandafir”. Ca unelte casnice, cîteva de metal, pe atunci foarte scumpe: „linguri de argint poleite”, piulișii de Brașov, toi polele, talere (puteau fi de argint sau cosilor). Nu lipsesc covoarele persane. În sfîrșit, sînt darurile *volnicești* către mire: rafturi, săbil, cai de călărie, telegari pentru rădvane, hamuri, cuhnii și rădvane.

După celtrea actului, soșii pleacă în „cale albă”. În Jola următoare, părinții miresei vin de-î văd în „calea pre mare”, și tînăra soșiei-î primeste cu mărăma albă pe cap.

În Țara-Românească, ospățul de Duminecă se dă în casa mirelui. Luni, el pleacă la nun ducîndu-î vutcă și cofeturi. Întorcîndu-se acasă, el află aici și pe părinșii soșiei lui, și îndală, cum stau la masă, numai ei patru, lăutarii vestesc sosirea talerelor, păharelor, mărămilor, gospo-

dăriei întregi Hatnele și Juvaierile, mobilele, am zice—așa de puține l— au sosit încă din ajun, odată cu sara.

Mai rămîn „calul de ginere” și rădvanul, care se dăruiesc Jola, cînd cei doi tineri prînzesc întăia oară la același părinți ai nevastei.

Alaiurile de îngropare întreceau și ele cu mult obiceiurile simple, practice și grăbite de astăzi. Moartea unei rude domnești aduce deschiderea mai tuturor închisorilor, o largă iertare pentru mîntuirea sufletului celui răposat. Selmeni, dărăbanți, Cazaci merg înaintea lungului șirag ce întovărășește pe acel ce este să se îngroape. Trupul zace într'un sicriu descoperit pe care-l încunjură rude, boierii de același treaptă. Semnele dregătoriei, o sabie cu virful în sus, sînt duse înaintea luptătorului și sfințicilor. Țigance plîngătoare, cu glas puternic și pulintă de a născoci tot ale plîngerii, hrănesc jalea celor de fajă. Pomenile sînt cu adevărat mărețe.

Cît privește *doliul*, Nicolae Mavrocordat a mers după sicriul soției sale Pulheria în haine roșii. Cel mai mulți văpsesc numai hainele vechi în negru. Și caii se îmbracă în negru, și, ca să plîngă, li se ung ochii cu ceapă. Până pe la 1700 se mai ținea încă vechea datină ca acel ce jelesc, să meargă un număr de zile cu capul descoperit.

Și ca adevărate distracții, vesele, fără scop serios sau trist, mărgenite în casă, ce era ?

Foarte puțin și foarte grosolan.

Am văzut ce erau pehlivanii și pehlivăniile.

„Reprezentațiile” lor sînt însă numai de zile mari. În celelalte, la serbările obișnuite, lată cam ce se născocoște pentru plăcere :

E jocul *geridului* sau al discului, prin care călăreții cearcă să memerească jîta cu o mică sulijă de fier. Strassburg l-a văzut încă în București la 1632, dar el nu fu cultivat multă vreme. Domnul răsplătia cu daruri pe acel ce nemeriseră.

E apoi jocul banului. Un Țigan dat pe fajă cu funingine vine în oda de oaspeți și, cu minile la spate, cearcă să ia niște gologani ascunși într'o grămăgioară de făină. Cine nu poate, face loc altuia, tot Țigan și tot uns cu funingine. Alte ori, banii sînt lingă o luminare aprinsă, cu sau fără făină împrejur.

E în sfîrșit jocul oului, care atîrnă de o sfoară și pe care Țiganul trebuie să-l ia fugînd.

Și alfit.

V.

E puțin de adaus în ceia ce privește influența turcească, și lată de ce.

Ea atinge numai viața acelor cari trăiesc în strînse legături de toate zilele cu răspîditorii ei. Boierimea care nu stă la Curte capătă

mai puțin această nouă spotală străină. Dincolo de marginile boierimii, ea nu se simte de loc.

În ce stă această influență ?

Ea nu privește datinile de familie, care până târziu rămân acelea pe care le-am schițat mai sus. Dar ea îmbogățește, ca lux, ca felurime de amănunțe, ceremoniile, alaiurile oficiale. Slujbașii sînt mai mulți și numele turceștii ale celor noi dintre dînșii : *muhurdari*, *divictari* arată de unde s'a făcut împrumutul. Costumul turcesc, viața sedentară, molatecă a Turcilor, desăvirșita zăvorire a femeilor par'că trebuie să învingă.

Un alaiu din această vreme e ceva mai încărcat, dacă nu mai bine orînduit decît alaiurile vechi. Măreția de alăi dată s'a mărgenit acum numai la pompă, și aceasta trebuie să fie deci orbitoare. Pe la 1820, popasul Domnului la Văcăreștii e o ceremonie deosebită, la care Jeau parte toți episcopii. Cînd se face intrarea în oraș, Aga merge în frunte, cu podarii, breslele (ca la Constantinopol), Arnăușii. Vornicul de oraș își aduce zapcii, apoi pe negustori, pe crainici sau telali și pe judecătorii starostiei. Cu Halmanul trec zapcii de Divan și Aprozii. Lingă baș-beșleaga care poruncește *beșliilor*, ostași de poliție turceștii—e Portarbașa, portăreli beilicului—gazda Turcilor—și toată Turcimea cealaltă. Spatarul duce, între rămășițele Seimenilor, taturile, care sînt trei, dar nu fac cît cele două de odinioară. Armașul are cu el nu mai puțin decît 500 de lăutari, cîți sînt de toți în oraș. Vin doisprezece cai domnești și Comisul. Boierimea trece cu lșlicele umflute pe cap. Secretariul turcesc al Domniei, Divan-Efendi, merge în acelaș rînd cu beizadelele. Iarăși apare fantoma Domnului trecător între pelci, pe calul *tablabasha*, supt steagul Sultanului. Spatarul ține sabia cu topuzul și, ca la Constantinopol, Cămărașul-cel-Mare aruncă parale prostimii. Tot ca la Constantinopol, se face, ca semn de veselie, un *curban-balram*, o jertfă de berbeci, și aceasta chiar la scările bisericii, unde a fost miruit beiul, „Curtea Veche”. Îtovărășită de Vornicul ei, care se chiamă acum Vornicul haremului, Doamna se învrednicește de același fel de cinste. Și mehterhaneaua cîntă !

Se mai văd înnoiri și în jocuri. S'a mintuit acum cu hora de la Curte ; o bucată de timp, nu se mai dănuiește acolo, femelle neputînd să vadă alți bărbați decît pe ai lor și rudele lor bărbătești. Țiganii lui Brîncoveanu nu-și mai pîrlesc părul și sprincenele. Jocuri curat turceștii se întînesc însă, fără ca pentru aceasta ele să fie mai presus de vechile jgăanii. „Giurgina”, care se cînta la Curtea lui Nicolae Vodă Caragea, pare să nu fi fost al.ceva decît o grosolană necuviință, ce avea însă darul de a însenina pe bătrînul stăpînitor, care-și făcuse mai toată viața în Constantinopol. Măria Sa mai găsea plăcere și în jocul păpușilor. În sfîrșit, o „trupă” de ceaui și alți slujitori greci ai Domniei, îmbrăcați turcește și chiar europenește, ventau după masă, pe o scenă improvizată, ca să spuie giumbușuri în bucăți de frase luate din toate limbile.

VI.

Iată acum vremea nouă, adusă de ocupațiile străine și de legăturile cu Europa.

Lăsînd neatinse ceremoniile de Stat, serbările bisericești și, în parte, datinile de familie, această înriurtire apuseană, „evropienească”, ziceau strămoșii, înlătură foarte răpede o viață de societate așa de puțin dezvoltată în ceea ce privește plăcerile propriu zise și puse în locul ei obiceiurile pe care le răspîndise, timp de două-trei veacuri, Curțile moderne.

N'am putea spune cînd sînume Domnii și boierii romîni din veacul al XVIII-lea se supuseră acestui curent nou, dar biruința lui apropiată putea să se prevadă încă de prin anii 1760-70, cînd formele franceze prînd a ne ispiți și cîștiga, odată cu sosirea dascălilor de franțuzește— un Carra, un Ledoux—pentru copiii de boieri Pacea de la Cucuc-Cainargi și introducerea epitropiei consullilor europeni corespund tarăși cu începutul acestei nouă vieți sociale. În 1773, cînd regele Romanilor Iosif veni la Brașov, unde erau grămădiți pribegii munteni, el dori să-l vadă și îl pofti la o „assemblée”, care se ținu în casa generalului de acolo: jupănesele vor fi venit numai cu oarecare sfilă și vor fi fost uimite văzînd că Iosif stă de vorbă cu dinsele.

La 1784, deci supt Domnia aceluiasi Nicolae Caragea, care era încîntat de păpuși, de *giurgina* și de „teatrul” ceaușilor, un călător, de neam nesigur, dar care scrie în franțuzește, Petty, cunoscut al poetului Văcărescu, petrecu cîteva zile la București, și el povestește astfel cel d'întăiu bal românesc, românesc curat—și nu rusesc sau nemjesc, dat de ofițeri străini pe pămîntul nostru—, despre care avem știință pînă acum:

„Ieri seara, am fost la un bal dat pentru nunta unui boier. Sala era plină de lume. Erau multe doamne îmbrăcate grecește și românește; găteala lor era foarte bogată și bine împodobită cu diamante și alte pietre scumpe. Totul îmi părea o magie. Totul era pentru mine o altă lume. Fiecare lucru era nou, și mi-a plăcut. Nevasta mea și fiica au jucat menuetul și apoi cadriluri, destul de răpede. Pot să te asigur că nu mă puteam ține de rîs văzînd pe domnii ceea cu bărbile lor sîlji să urmeze danțul după măsura pe care o dase soția mea. La urmă, Grecoaleele se încălziră așa, încît puteau să joace ca Englezele. Totul era vesel, totul în deplină înțelegere. A fost un supeu, și apoi s'a început tarăși balul, care a ținut pînă la miezul nopții.”

Asfel de constatări fac de acum înaintea toți călătorii ce vin pe la noi. Mai trec abia zece ani și pentru înlăta oară niște Italiani fac cererea de a li se îngădui să joace la București: dar ei veniseră în timpul războiului celui nou, pentru ofițerii ruși. Cererea nu se prînsese. În noul războiu din 1806-12, actorii ruși joacă la Iași, supt conducerea Italianului Maggi în casele *clubului* ofițeresc. După 1812, *clubul* din București rămîne și încep reprezintații da teatru german cu vre-o sută de specta-

tori obișnuți. Ba chiar o trupă de operă italiană cîntă acolo până la încetarea tulburărilor din 1821.

După întoarcerea boterilor asemenea petreceri se făcuseră și mai dese, și la 1826 o companie franceză se întîmpină în Iași; unul din afișurile ei zicea așa: „După cerire: Compania franjozască va avea cîntecele Joi, în 17 Februarie, o mare arătare de meșteșugurile lor și o mare arătare cu pantomina de scoborirea lui Ploton (*sic*) în iad. Duminică va fi o mare arătare cu pantomina italienească”. E cel mai vechiu afiș românesc de teatru ce se cunoaște, și e ilustrat!

Era nouă în viața de societate începuse de sigur și ea se desfășura vîrșit răpede. Supt acest raport, Europa nu mai avea ce să ne învețe.

V.

Romnii în străinătate și străinii în țerile românești.

Pornim de la două constatări. Astăzi poporația orașelor noastre e foarte amestecată: în Moldova-de-sus burghesia e aproape numai evreiască; în părțile muntene alțiia dintre cei ce o alcătuiesc sînt Greci, Bulgari, Sirbi, care nu s'au amestecat încă deplin cu ai noștri și unii chiar—mai ales dintre Greci—nici n'au de gînd să se amestece, socotînd că neamul lor e cu mult mai frumos decît al nostru. Aceasta ar putea să fie o primejdie mare, dacă n'am avea norocul că locuitorii satelor, temelul țerii în mai toate privințele, sînt numai Romîni sau, cel și colo, picuri de străini cari nu mai privesc nici-o altă țară ca a lor, ci se deosebesc de Romîni numai prin port și, une ori, prin lege.

Pe de altă parte, mulți dintre cei mai bogași și chiar de mai vechiu neam dintre locuitorii orașelor României, le părăsesc o bună parte din an sau chiar mai totdeauna pentru a trăi în străinătate, de la hotarele țerii până la Paris. Sînt oameni crescuți de învățătoare străine, într'o casă unde se vorbea franuzește sau nemțește, dași pe la liceele Francei, învățați prin Universitățile acestei țeri, cetînd numai literatură francesă și avînd astfel un suflet închis pentru cele mai multe, dacă nu pentru toate, aspirațiile noastre. Dacă n'am avea viața politică, din care se pot trage foloaze de putere și dominație, sau și altele, emigrația ar fi și mai mare. Acești oameni se duc acolo unde-i trage inima, unde viața e mai strălucitoare, mai veselă, mai vioale. Aceasta ar fi țarăși o mare primejdie, dacă prin ea s'ar înstrăina o parte însemnată din bogăția sau din înțelepciunea, din capacitatea națională. Pentru a vorbi numai de cea d'întăiu, din fericire însă înstrăinații au grija să piardă destul de răpede rostul lor de stăpînitori ai pămîntului românesc, care ajunge astfel în mîni mai destoinice. Rămîne însă marele păcat față de neam, că banul stors cu multă muncă pămîntului acestuia de mîinle țeranului, acest aur scump se risipește an de an ca o pleavă netrebnică pe platurile, pline de bogăție, ale altor popoare. Cercetătorii deficietelor, ai ruinei amenințătoare asupra noastră, n'ar trebui să cerceteze numai importul și

exportul, ce vindem și ce cumpărăm, ci și viața Românilor din Paris și din orașele de băi și petreceri ale Europei, unde se săvârșește al treilea fenomen însemnător al economiei noastre naționale, risipa noastră. La noi nu cheltuieste nici-un fel de călători străini, pe cînd noi zvîrlim aur pătât de nedreptate, aur ruginit de sînge, aur întunecat de lipsa de patriotism, la picioarele străinilor.

Și aici însă e un semn îmbucurător. Vechiul simț de gospodărie se trezește în inimile boierimii de ispravă. Un G. Gr. Cantacuzino, un N. Filipescu, un Barbu Știrbei nu părăsesc ca desertorii în ceasul de luptă crîncenă, pămîntul din care a pornit puterea și mărirea neamului lor, pămîntul unde li zac, în multe generații, strămoșii. Exemple bune, care vor ciștiga de sigur tot ce esănătos între coborîtorii vechilor neamuri și între representanții neamurilor celor nouă, de curînd îmbogățite.

I.

Năpădirea de străini a orașelor noastre și așezarea sau lungile rătăcirii ale Românilor în străinătate nu se pot înțelege, dacă nu se cunoaște și felul cum ele s'au statornicit. Printr'o expunere istorică se ciștigă, nu numai cunoștința unor părți interesante din trecutul nostru, dar și adevăratele puncte de vedere din care aceste fenomene trebuie privite pentru a fi înțelese, preluate și îndreptate.

Orașele și ținuturile noastre au avut de la început, toate fără deosebire, și locuitori străini. Au fost astfel străini vechi ca și țara, și ai căror urmași de veacuri întregi nu mai sînt străini cu toate că unii, ca Armenii, păstrează — minunată pildă de statornicie și credință față de trecut—după peste cinci sute de ani vechea lor limbă de acasă, din Ținuturi pe care mai mult de zece generații nu le-au văzut nici-odată, pe care poate nu le vor vedea nimeni dintre urmași.

Iată cine au fost acești întemeietori neromîni ai așezărilor mari din țerile românești.

Cei mai vechi sînt Sașii, Nemții din orașele Ardealului vecin. Aceste orașe s'au întemeiat în apropierea anului 1200, și au avut în mîină tot negoșul european pînă, unde germanii de-ai noștri trăiau ca birnici ai semințiilor turcești din Răsărit: Cumanii, Pecenegii, Tatarii. Ei aveau nevoie dincoace de nunte de popasuri, și în ele s'au așezat gazde și fel de fel de ajutători ai negoșului. Pe urmă, alții dintre Sași au crezut că e bine să rămîie în Moldova sau în Țara-Românească pentru a vinde cu mărunțișul sătenilor noștri. Ei își făcură case mai bune decît ale acestora, clădite din zid trainic, țîiară strade drepte și lăsară la mijloc cîte o piață. Aici își ridicară biserica, neapărat una catolică. Domnii noștri venînd mai lărzlu, după ce ni se alcătuiseră principatele, au dat cărți de stăpînire și de dreptăți sau privilegiile acestor folositori oașești străini, carti primară, în schimb, să-și aibă Curțile între dinșii.

Așa s'au făcut începuturile orașelor: Bata pe riul Moldova, Buzău, Țirgoviște, Cîmpulung,

Lingă Sași, regii unguri au strămutat locuitorii orășenești din neamul lor. Ungurii aveau însă mult mai puțină pricepere și aplecare pentru viața de cetate cu meșteșuguri și negoț. Nici în Ardeal ei n'au putut întemeia orașe înfloritoare. La noi ei au fost ispitiți de Sași sau au fost aduși ca apărători ai unor Ținuturi cucerite de regi. Astfel de la Unguri ostași, puși cu de-a sila ca să păstreze partea dintre Carpații Secuimii și riul Siretului, pe care o cucerise coroana ungurească, pornește obârșia unor localități ca Bacăul, Agiudul, Sascul și cetatea, astăzi cu totul ștearsă de pe fața pământului, a Milcovului, pe riulețul cu acest nume, precum și a multor sate din valea Slănicului. Mai târziu, lupte religioase și alte împrejurări aduseră alte pîcuri de Unguri, cari erau și rămaseră săteni. Îi găsești prin Ținutul Romanului sau dincolo de Siretu, în sate din Tecuci, în Corni lingă Huși, cari Huși, n'au fost însă nici-odată ungurești, și în unele părți din Basarabia, până la Ciubărciu, pe Nistru, de-asupra Cetății-Albe Alți Unguri au fost chemați sau ciștițași de Domnii noștri cu scutiri de biruri și multe drepturi pentru lucrul viilor mai ales, prin toate părțile unde mari dealuri de lut arse de soare făceau cu puțină întemeierea de podgorii. Deci Ungurii au venit la noi ca grăniceri, ca pribegi, în timpurile mișcării religioase a Husitismului și ca vierii din țara Tocaiului.

Prin veacul al XIV-lea începe însemnătatea orașelor Galii ei, Cra-covia și Lemberg. Regii poloni făcuseră acolo ceea ce se îndeplinise cu mult înainte de regii unguri în Ardeal: aduseseră coloniștii germani și li dăduseră întinse drepturi de negoț și de cîrmuire prin sine înșiși. Nemții galiieni se coborîră și la noi, pe valea Siretului. Astfel, înainte de a se pomeni un Domn al Moldovei, ei își aveau gazde și prăvălii sau dugheni la Siretu, la Suceava, unde s'a făcut peste puțin timp Scaun Domnesc, la Cotnari, unde erau vii de lucrat, și, în grupe mai mici, și pe aiurea. Pe cînd Ungurii s'au păstrat mult timp, aceștii Nemți, ca și Sașii din Ardeal, se contopiră foarte răpede,—o aplecare caracteristică a poporului german, pe care sociabilitatea lui bună-l aduce de regulă la desnaționalizare. Nemții din Cotnari, cari pe la 1750 și mai departe scriau cu litere latine și mergeau la biserica catolică, par a fi dintr'un curent de emigrație mai nou. Izvorul de unde porniau Germanii galiieni secase de mult în Galia chiar.

În jumătatea d'întăiu a veacului al XIV-lea, musulmanii srieni luară regatul Armeniei Mici, în apropierea Mediteranei. Locuitorii amenințați cu măcelul, robia și cele mai neomenoase chinuri și prigoniri, fugiră în lume. Corăbii îi duseră peste întînderea Mării-Negre la bogata cetate Calfa din Crîmea, care era a Genovesilor Italiani. Aici veniau însă ne-conținut, peste steпа Tatarilor, negustorii din Lemberg. Armenii neguțară pînă la cu dinșii, apoi se duseră și ei în cea mare cetate a Galiei. Numărul lor fu în curînd foarte mare. Urmind pe vecinii lor Nemți, ei se coborîră la rîndul lor în Moldova. Suceava avu deci Armenii săi, ba chiar un episcop, care ședea mai târziu în biserica întărită dela Zamca, și în Siretu, firește, locuiau Armenii. Ei fură aduși la Roman de Roman-Vodă,

care întemeie acest oraș la vărsarea Moldovei în Siretiu, înainte de anul 1400. Pe alții îi va fi chemat la Botoșani Petru Rareș, care făcu din acest sat un târg cu biserici domnești și Curte de reședință pe la 1530. În Iași ei veniră mai ales după ce se strămută Scaunul Domniei aici, iar nu din vechi timpuri, căci inscripția cu data de 1395 de la biserica lor e mult mai nouă. Iașii erau popasul de către Prut al negustorilor ce mergeau la vadul de la Țușora și treceau spre Chilia, spre Cetatea-Albă, spre depărtata Caffa Armenii nu lipsiau încă de prin anii 1350 la Cetatea-Albă, marele port de la vărsarea Nistrului. Mai pe urmă ei răzbătură și în Birlad, în Bacău, în Galați și prin multe alte locuri.

Armenii fură numai negustori: nici vieri, nici meșteșugari, nici coloni militari, ci negustori. Legea, limba lor și le-au păstrat până astăzi. Dar ei luară nume românești, care înfățișează astăzi cea mai veche formă a nomenclaturii familiare: Pruncul, Țeranu, Ciomag, Bolfosul, Manea. Cel ce se chiamă cu nume turcesc: Bucliu (Böikli), Goilav, sint veniți mai în urmă, după 1700, din Galizia sau chiar din Armenia asiatică, cea mare Cutare Armean dintre cel d'întăiu, trecînd la ortodoxie, puțu să ajungă și boier mare, ca Petru Varlic. Cel mai mulți nu se despărțiră însă de o lege pe care ai noștri o numiau cu despreț shisma lui Arie: eu o mișcătoare pietate, ei păstrau vechile lor cărți sfinte, scrise în Caffa — din care se păstrează astăzi una în Iași, alta în Roman, a treia în Botoșani.

Greci erau numai prin porturile Dunării și Mării: peste la Brălla, și de sigur la Cetatea-Albă, unde trăia pe vremea lui Ștefan-cel-Mare vestitul negustor Caliani. Bulgarii se înfîmînă în alte șchele dunărene, precum la Floci; de sigur era ceva Bulgărime și la Giurgiu, până ce acest oraș se prefăcu după 1400 într'o cetate turcească, ce nu mai putea face negoț. Țerani de peste Dunăre treceau dese ori la noi pe vremea strașnicelor lupte cari aduseră căderea Bulgariei; locuitorii de acolo veniți dincoace numiră Vlașca sau „pămînt românesc“ partea din șesul dunrean în care se așezară. Cînd Domnii munteni făceau o raită prădătoare peste marea apă de hotar, ei nu uitau să aducă mil de sătean de supt stăpînirea turcească, pe care i statorniceau prin locuri mai pustii. Și boierilor li se îngăduia prin *cărți* domnești să chema locuitorii de oriunde în satele ce înfîințau pe moșiile lor, și, acești locuitorii străini fiind o bucată de vreme *slobozi* de bir și de dăjdi către Domnie, satele cele nouă se chiamă *slobozii*

Acestea erau până pe la 1700, cînd începe a se pregăti epoca modernă a vieții noastre, străinii din satele și orașele principatelor noastre. Nu erau prea mulți, și nimeni dintre dînșii nu se înfățișa amenințător pentru noi.

Să vedem acum pe Romii cari mergeau peste hotar, pentru mai multă sau mai puțină vreme, de bună voie sau de silă.

II.

În anul 1394, Turcii se aruncară asupra Țerii Românești și, prădînd-o, ei înlocuiră pe Domnul ei, cu un boier anume Vlad. Boierii și

toți oamenii cu avere își trimiseră familiile la Brașov. În curînd și ei, ba chiar Domnul, se adăpostiră aici.

De aici înnainte, se întîlnesc dese ori astfel de oaspeți românești în cetățile Sașilor, la fiecare schimbare de Domn, la fiecare iuruș turcesc, la fiecare măcel săvîrșit la Curte. Cară, căruțe, rădvane, călărești, cete de feranți pe jos, ca niște turme înpăimîntate, se îndreapță spre hotarul Craiului ungur sau principelui ardelean. Pe drumul Prahovei, prin Văleni, peste Piatra Craiului, se ajungea prin trecătoarea Branului la Brașov. Printre munții joși, de-alungul Oltului îngust, pe lângă Turnul Roșu, pe care uneori îl mai înroșește singele fișnit, se ajunge în cealaltă mare cetate primitoare, a Sibitului. În sus pe Jilu, pe la platul Izvarnei, pe lângă Tismana, se ajunge iarăși „la munte” și de acolo se atinge Țara Hațegului, cu micul tirgușor românesc, foarte vechiu.

În Moldova, Domnia bună a lui Alexandru-Vodă orînduitorul are înnaintea ei vre-o zece ani de zbcium. Domni sînt bătuși, gonși din țară, și după moartea lui Alexandru-cel-Bun până la intrarea biruitoare, de tînăr Împărat învingător, de Făt-Frumos ce-și iea moștenirea, a lui Ștefan-cel-Mare, douazeci și mai bine de ani tot răscoale, trădări, lupte, nelegiuiri fără de nume. Și de aici fug boierii, pe lângă Domnul lor, sau în cete răzlețe. Ei se duc în cutare castel, pe care regele Poloniei l-a pus la îndămîna lor, la Camenița puternică, înfiptă la Nistru, în fața Hotinului nostru, sau prin marele codru de fagi al Bucovinei ei pătrund în Galizia și-și fac culcușul de stare rînle la Lemberg. Alții apucă pe la Oltuz, pe la Tulgheș, prin valea Cîmpulungului, mai ales prin aceasta, care e în legătură cu capitala, Suceava, și, răzbătînd în Ardeal, nemeresc la Bistrița, altă bună cetate, hucuroasă de oaspeți cari plătesc bine.

Acești fugari se chiamă *pribeși* și fapta lor de a-și părăsi țara în pripă e *pribeșia*. Și străinii printre cari ei locuiesc de acum, îi numesc după acest cuvînt al nostru. Se pot face lungi șiruri din numele pribeșilor, dar e mai interesant să se vadă felul lor de viață în Ardeal și Polonia.

Pribeșii își ieau case prin suburbiile românești ardelene, prin satele vecine; cine e mai mare și aduce scrisori dela Craiu sau principe și nu e chiar, spre mai mare siguranță, între zidurile cetății. În Polonia, orice casă li stă deschisă.

Viața pe care o duc acești oameni, nu e așa de nenorocită cum s'ar crede. Au dus cu ei scule și cînd se mîntule banii, ei le zălogesc pe acestea. Se găsește cite un prieten saș, ori, dincolo, neam, ardelean, care-i împrumută cu dobînzî mari. Cite un ajutor vine și de la Curte, cite un dar din partea orașului. Bărbaii beau, vinează prin cîmpiile și pădurile din apropiere, pun țara la cale, se gilcevesc între dînșii, scriu și primesc scrisori; femeile jese ca acasă, între roabele lor țigance; sînt nunși strălucitoare și pompôase alături de îngropare, cu cite 40 de preoși în șir și mai mulți Vlădici în frunte; copiii învață în casă de la cite

un diac sau preot, dar uneori se tocmește și un învățător pentru limba latinească. Portul, dăminele, petrecerile sînt tocmai cele de acasă.

De odată în această viață liniștită, sosește vestea că a murit dușmanul sau că l-au scos Turcii. Răpede se pun în lăzi sculele, blăniile, hainele scumpe, mărmările și pinzăturile fine, lucru a mulți ani de zile; rădvanetele trag la scară și cai închiriați de la Brașoveni umplu fritele scumpe de spumă. Ochii înlăcrămași, dar scinteietori de bucurie, par că străpung cu privirile lor munții din fașă și văd cele de acasă, coperămintul juguat de-a-supra cerdacului, odăile răcoroase cu ferești mici, moșia cu pășunile nesfirșite. Un lung șir de oameni se desfășură spre pasuri. Sau e vorba de o năvălire: Domnul, pribeag, Domnișorul dorit de Domnie, șeful, a dat porunca de a se găti armele. Săbiile sticlesc lacome de sînge; povodnicii focoși freamătă. Ulisele sînt pline de privitori, și la ferești se văd femei făcute care privesc lung în urma călăreșilor și se zguduie de hohotele plînsului. Peste cîteva zile moarlea-și va culege secerișul pe cutare plaua cu tarba stropită de scumpă rouă caldă.

Aceasta e pribegia, dar mai este și alta, care calcă țeri mai depărtate.

Încă de prin anul 1427 ajunsese tocmai la Londra, cerșind ajutoarea ca un creștin prigonit de păgîni, Radu Banul, care slujise pe Mircea-cel-Mare. Îndată după aceasta, vedem pe Vlad Dracul, care era să fie Domn în curînd, mergînd pînă la Nürnberg cu Împăratul Sigismund, rege al Ungariei, ocrotitorul său statornic. După 1500 numărul acestor rătăcitori prin cele mai depărtate țeri ale Apusului se înmulțește. Unde nu-i vezi? În taberele Împăratului, ei vorbesc de credința lor față de Casa de Austria, în Franța de suferințele pe care le-au îndurat de la Turci, ei moștenitorii cei adevărași ai Scaunului moldovenesc sau muntean, în Londra ei se dau drept buni reformași, cari au părăsit cu totul legea veche; la Roma, în Spania ei sînt catolici cu patimă, cari vreau să cîștige țerile lor rătăcite pentru credința cea bună. În Ferrara, în Veneția, în Genova, ca și în Nürnberg, în Anspach, în Dresda, ei vin, cu secretariul lor de limbă străină, cu cîțiva boieri credincioși, cu puține slugi zdrențuite și flămînde, stau la han, nu plătesc, cer un dar și liberarea din minile gazdei și se duc mai departe. Peceluesc cu vulturul sau cu bourul, își zic Voievozi, au haine scumpe răsăritene, lanțuri de aur, cîte o decorație europeană, cîte un Ordin, poartă părul lung, și în ochii lor frumoși lesne crezătorii sau și ceilalți pot citi o lungă poveste de nenorocire. Vin toți de la Mircea-cel-Bătrîn și de la Ștefan-cel-Mare, și merg toți la Constantinopol. Mulțămesc din toată inima și pentru scrisori de recomandare, către un principe, un oraș vecin, către ambasadorii pe lingă Sultan. Să ce se mai întîmplă cu dinșii? Petru Cercel, fratele lui Mihai-Viteazul, autor de versuri italiene, desăvirșit om de Curte, e Domn, mai rătăcește odată, e înecat în Bosfor, și trupul său umplut cu raze și tăbăcit se trimite de către manul din București. Alții merg la stăniștea Cazacilor, în ostroavele Niprului, ieau cu dinșii un număr de voinici, cuceresc Moldova.

o pierd și mor de sable, de glonț, de chinuri. Pe alții pentru aceeași soartă îi ajută haiducii unguri, ostașii cu plată ai lui Iulian. Câte unul intră în temnițele turcești sau își răscumpără viața trecând la Islam. Mulți pier fără de urmă, cu drepturile, visurile, genealogia și biata lor Curte flamindă.

Multă vreme, străinăta a ne-a cunoscut prin acești pretendenți spulberați de furtuna luptelor pentru Domnie.

III.

Apoi de la un timp speța lor se face rară, și încetează. Străinăta ambicioșilor noștri nu mai e „Europa“, de la Germania până în Anglia, ci numai împărăția turcească.

De multă vreme, doritorii de Domnie, boierii prigoniți sau nemulțămii cu Cîrmuirea fugiau în orașele de la Dunăre care intrase în stăpînirea Turcilor: la Bender (Tighinea), la Chilia și Cetatea-Albă, la Brăila, Giurgiu, Turnu sau Severin, dacă nu treceau Dunărea până la cetățile turcești de pe malul cellalt. Pribeagul era întrebă înțiu dacă nu cumva ar fi aplecat să se turcească, apoi dacă n'are bani, și în sfîrșit ce vrea. Unii erau trimiși la Constantinopol, alții stăteau de pîndă acolo, în raia.

La Constantinopol, acolo era marele loc de adunare. Se vedea necontenit în casele din Pera, mai târziu numai în Fanar, în satele vecine, cu vii și grădini frumoase, cu case vesele albe și chloșcuri ascunse, o mulțime veșnic neastîmpărată de oameni cari uneltiau, înșelau, făgăduiau, minșiau, cumpărau, otrăviau pentru Domnie. Erau Romîni, dar și Greci destul, chiar Armeni, apoi Levantini de limbă italiană și lege catolică, toți purtați ani de zile prin țerile noastre. Prin *regèlele* sau patronii lor, Vizirii, Pași, Agale, favoriți de Curte, negustori ai Seraiului, Sultane, femei care au intrare la acestea, ei se frămîntă veșnic pentru un „beiu“ sau împotriva acestuia. O interesantă societate de pribegi și aice!

Dar Domni nu se văd în mijlocul lor, afară de feciorul, fratele, ruda domnească ce stă în palatul țerii, la Vlah-Sarai sau Bogdan-Sarai, ca zălog, ca ostătec, răspunzător pentru purtarea celui ce domnește. Acesta n'are nici-un rost deosebit, căci spionarea dușmanilor, împiedecarea și urmărirea lor o fac alți, oamenii Domnului ce stau totdeauna la Poartă, acela cari-i țin locul acolo, căci acesta e înțelesul numelui ce li se dă: *capuchehatele*. Ostătecul trîndăvește sau petrece: une ori în petreceri el îndrăgește viața turcească, și se face Turc ca Ilie fiul lui Petru Rareș, poate ca înaintașul său Ștefan-Vodă, căreia i s'a zis Lăcustă

Domni mazili, Domnișorii ce rîvnesc tronul, aceia sînt trimiși prin deosebite locuri străine, unde trebuie neapărat să se stîmpere. Cuiare stă la Chios—și e bine, Constantinopolul fiind mai aproa e—sau la Lesbos, la Rodos, mai depărtate, la Cipru. Alții se află orin Siria, la Alep, de pîndă. Tri eterea se face și în Africa: în Egipt, la Tripoli. În aceste locuri „beiu“ găsește odăi în castel, în cetate, de unde nu poate pleca

fără voie; aici își află loc și toată familia lui, toți însoțitorii de restriște. Viața e tristă, foarte goală: scrisorile pătrund numai pe furiș, cu greu. Banii sînt pușini: Sultanul a holărit un tain, dar sînt unii pentru care nu se face această „milă împărălească“. Se hrănesc deci din pescărie, din blănărie, din vînzare de mărunțișuri. Temeiul cheltuelii vine însă dela împrumuturi pe care le fac Greci, Evrei, Turci, Armeni, măcelari, Ieniceri. Cînd sur-unutul ajunge a domni, toți aceștia vin la el cu sinele în buzunar și formează în Capitalele noastre o colonie, veșnic preschimbată, a creditorilor. Mihai Viteazul, ca să scape de cererile și obrăznicile lor, a trebuit să-i pule supt foc și sabie.

IV.

Până atunci, pușini călătorii străini ne cercetaseră. În adevăr, nici n'aveau de ce. Moldova și Țara-Românească cuprindeau însemnate drumuri de negoț, însă nu pe cele mai însemnate și mai scurte între Apus și Răsărit. Dacă Polonii nu puteau trece spre Constantinopol fără a străbate măcar o parte din Moldova, dacă Ardelenii trebuiau pentru aceasta să ia în lung Țara-Românească, Germanii, Italianii, Francesii se duceau prin valea Dunării la Belgradul sîrbesc și de aici apucau spre capitala turcească tîind în diagonală peninsula balcanică, prin Niș, Filippopol și Adrianopol. Noi rămîneam de la o parte, și, odată cu banul călătorului, am pierdut și povestirea lui.

Cele mai vechi descrieri de călătorii prin țerile noastre sînt aduse numai de întîmplare. Un *hagiu*, un pelerin german, care lea la întors drumul prin Țara-Românească, o ostaș bavarez, multă vreme rob la Turci, care vine acasă prin aceleași locuri, după ce luptase în preajma lor chiar, la Nicopol (1596). Apoi ceva mai târziu atinge Moldova un cavaler burgund, care din Polonia vola să meargă la Locurile Sfinte ale Patmel lui Hristos și vede astfel pe Alexandru-cel-Bun în Basarabia, la satul său Cozia. Un alt cavaler din aceeași țară plutește pe Dunăre pe corăbii creștine ale cruciatel din 1445 și vede astfel până la Olt amîndouă, marurile Dunării și pe Vlad Dracul luptînd cu păgînii. Un Ienicer, Polon de seamă, se luptă în oastea Sultanului Mohammed al II-lea, cu agerul și vicleanul Vlad Țepeș. Un secretariu venețian, un medic din Veneția sînt trimiși la Ștefan-cel-Mare. Alții numai, până la anul 1500.

Pentru veacul următor, avem soli sași și poloni, mergînd la Petru Rareș sau alîndu-se în calea spre Constantinopol. Apar însă pe acest timp două alte feluri de călători decît rătăciții și ambasadorii. Pe de o parte sînt agenții propagandei catolice, care se înteește după ivirea p oteantismului și e mai ales foarte vioale și încrezută între anii 1550 și 1600. Astfel vine pe la noi vestitul Iesult Mancine II și călătoresc alți frați ai Ordinului, veniți din Polonia. Apoi trec prin țerile noastre cei d'întălu oameni cari au numai dorința de a cunoaște țeri neobișnuite. Sînt doi Francesi: unul, Bongars un vestit învățat, care a tipărit culegerea cronicilor ce vorbesc despre cruciată, venise după inscripții în Ungaria și

Ardeal și luă calea pe la Tîrgoviște și București ca să găsească alte înscrisuri la Constantinopol, unde se duse împreună cu „carele domnești” ale birului, Cellall, François Pavie, baron de Fourquevaux, se întorcea din Răsărit și el ajunsese în Polonia, străbătînd Moldova de la Cetatea Albă a Nistrului până la cealaltă cetate de la Nistru, Hotinul, și anume abătîndu-se pe la Iași, unde văzu buna judecată a lui Petru Șchiopul.

Încurcăturile războiului de treizeci de ani, în care fură cuprinși și Domnii noștri, aduseră, după 1600, în aceleași țeri romine pe We'ling și pe Strassburgh, amîndoi agenți suedezi, dintre cari cel din urmă a lăsat o nînunată descriere a Terii-Românești pe la anul 1630. Mai mulți și mai bogași în știri sînt misionarii catolici și unul din ei, Bandini, pe rînd oaspete al lui Matei Basarab și al lui Vasile Lupu, a dat o expunere de călătorie de o însemnătate neprețuită.

V.

De pe la 1680 la 1750 am trăit viața cea mai *închisă* din tot trecutul nostru. Străinii nu mai vin să se așeze la noi și noi am întrerupt drumurile noastre în străinătate.

Vechile elemente străine s'au prefăcut cu timpul în Romini. Noi Șași, Armeni, Nemși, Unguri nu mai vin în țară. Strămutările de sătenți din Bulgaria pe malul cestălalt al Dunării nu se mai petrec. Negoțul săsesc îl fac Rominii din suburbia Românească a Brașovului, din Șchei, cari vînd marfa lor de brașovenie în București, Iași și alte orașe ale amînduror țărilor.

În schimb, Împărăția turcească ni trimete tot mai mulți meșteșugari și negustori. Alături de Brașoveni și în prăvălii în București Chiproviceni: aceștia sînt Bulgari din Chiprovaș, cari se bucură în Țara-Românească de înlezni foarte mari și sînt destul de mulți la număr. Nu lipsesc Armeni, Evrei din Turcia: aceștia întemeiază pe acele timpuri colonia de Armeni din părțile asiatică și aceia de Evrei Spanioli, care se înfilnesc de acum înaintea în Capitala munteană. Turcii se îndeasă tot mai mult la noi, ei sînt împrumutători de bani cu dobînz grele, cumpărători de vite, și mai ales de oi, pentru hrana Constantinopolei, cumpărători de său, de miere, de ceară. Vin din cetatea împărătească sau din Asia Mică famoșii Lazi, negustori cu de-a sila; nu arare ori ei și în moși în țară și în grașă acolo, ca în raiua lor, mari turme și cirezii pe care le exportă apoi în primăvară. Așezările Turcilor se chiamă *cișle* sau *casabe*; ei înșiși au deosebite nume, după felul lor de îndeletnicire: *sații* sau păstori, *gealepi* sau măcelari, *zaheregii* cari strîng grînele ce se datoresc Sultanelui sau le cumpără tot pentru nevoile Capitalei turcești, *mumbaiegi*, „cumpărători”, ș. a. Prin bilciurii ei se înfilnesc totdeauna, colind, stropșind, strigînd. Prin orașe ei au prăvăliile lor, ca la Roman, la Focșani. Fiind oameni neascultători și tari de cerbice, Domnul trebuie să ceară pentru a-i stăpîni un judecător turc, Divan-Efendi, și ostași turci, ai că-

ror număr se tot înmulțește, *beșlii*, cu căpeteniile lor, *beșlegii* și șeful lor cel mare, *bașbeșleaga*.

Această stare de lucruri a ținut până foarte târziu, și de multe ori au trebuit măsuri energice pentru a o îmbunătăți întru cîtva. Astfel odată se dărimă de ostași turci așezările turcești din Moldova, iar peste douăzeci de ani, după 1760, se smulg de arendașii turci toate moștile ce li-neau, mai ales în șesul munleian și în Oltenia, oprindu-i, în același timp, cu asprime de a mai lua altele.

Romîni nu mai călătoresc și pribegii se împușnează, făcîndu-se acum doar după vre-un războiu, cînd fug trădătorii, sau în mijlocul războiului chiar, cînd dosește oricine poate. Vremea bună în țară aduce mai pe toată lumea înapoi. Oamenii cari în alte împrejurări n'ar mai fi călcat prin patrie, se odihnesc, cu toate năcazurile, în cuprinsul ei. În 1714 a fost tăiat la Constantinopol Constantin Brîncoveanu, după ce supt ochii săi căzuseră capetele tuturor feciorilor domnești, în 1716 era gătit Ștefan-Vodă Cantacuzino, urmașul Brîncoveanului. Doamna lui Ștefan, Păuna, rătăci, nebună de durere, ținîndu-și de mină copiii nenorociți, prin Neapole, prin Roma, Veneția și Viena; apoi ea se așază pe mulți ani de zile în Brașov. Copiii ei Radu și Constantin intrară unul în oastea germană, cellalt în cea rusească. Radu fu un trădător, scăpă prin fugă și pieri în mizerie; Constantin, pe care-l amestecase în afacerile lui necurate, leși ca bătrîn pe moarte din temnița de la Graz, unde intrase ca tînăr nesocotit. Nepoatele Păunei se măritară în familii irlandeze, italiene, franceze din Austria. Dar Mărica Doamna, văduva Brîncoveanului, scăpînd din surgunul său de la Chiutata, în Asia-Mică, își petrecu anii din urmă în țara unde răposatul ei soț domnișe cu strălucire peste douăzeci de ani de zile.

Domnia se dă de la Turci, și orice uneltire în alte părți e zădărnică. Domnul, care plătește bine la Poartă și în jurul Porții, a închis orișcui drumul pîrîilor. Toată lumea stă acasă, și pe încetul pier neafîrnarea sufletelor, pier neastîmpărul, vitejia, credința în viitor. O liniște grea apasă asupra tuturor. Ca dalni, îmbrăcăminte, petreceri simțim cum ne prinde amorțea Turcîiîi decăzute.

Spiritul apusean ne scapă. El vine la noi, și noi mergem de la • bucată de vreme să-l căutăm.

VI.

Mai ales după anul de prefacere 1774, e o nouă mare năvălire de străini în țară. Iată anume din ce locuri și în ce împrejurări ei ni soseser avînd, firește, cu toții, un singur scop, cișligul.

Ardealul nu mai trimite Sași de cit în număr foarte mic; vin însă meșteri *germani*, cari lucrează mobile, articole de încălțăminte, ghete, lucruri de metal, ceasornice, după moda cea nouă, „europeană“. Sînt lucrători buni, dar stricași, și mai ales foarte bețivi și toldeauna fără bani. Negustorii vin mai pușin, ca unii ce-și tem capitalurile; dar acum fabri-

catele europene sosesc lesne prin drumurile împărătești ale Ardealului și Bucovinei, chiar pe Dunăre.

Din Polonia vin Evreii, gonii de neconținutele zguduirii ale regatului, care se prăpădește. Odiñoară, ei alergau la biiciurile de la hotar sau dinnăuntru și făceau contrabandă de rachiu, de *holircă* sau *holercă*. Acum ei se așează prin sate, vinzînd tot rachiu; *ortndarii* dau pe datoriile și împlinesc aspru, pentru care unii Domni fanarioji sînt siliți a lua măsuri împotriva datoritiilor pe băuțură. În același timp, ei smulg pe încetul din mina Nemșilor întreaga desfacere de articole nouă și întemeiază lingă circumă „magaziniul de galanterie”, în locul *afîlăcării* turcești.

Aristocrația acestei emigrații o formează preceptorii, învățătorii de limbă. Odată ei fuseseră Italiani mai ales: Antoniu Epis, care învață copiii lui Nicolae Mavrocordat, Rațevich, abatele Bancini, profesorii de clasă ai beizadelor lui Alexandru Ipsilanti. Ledoux și Carra sînt însă preceptorii în Moldova pe același timp, și, în curînd, pe lingă mulți Francesi, abta se vede din cînd în cînd cîte un Sîrb cu cultură europeană, ca Obradovici fabulistul, cîte un Saxon, ca viitorul consul frances König, cîte un Silesian, ca baronul de Kreuchely-Schwerdtberg. Tulburările revoluției împuterniciră numai un curent, care e simțitor mai vechiu.

Lingă acești dascăli după moda Apusului, sînt secretarii domnești, de la Del Chiaro, autorul unei îmbelșugate expunerii a împrejurărilor muntene pe la 1700, până la viconte de Grammont, adiutantul lui Alexandru Vodă Ghica de la 1852 și acela pe proprietatea căruia s'a clădit un întreg cartier bucureștean. Ba rasa aceasta, de o încredere problematică, a secretarilor străini la București și Iași a mers mai departe prin Keua, al lui Vodă Știrbei, prin vestitul Liebrecht al lui Cuza, etc.

În sfîrșit, aceeași emigrație de la 1774-1850 are șefii ei politici în consuli, pe cari Turcii trebuie să-l primească pe rînd: al Rusiei, al Austriei, al Prusiei și apoi, mai tîrziu, al celorlalte țeri.

. . .

Călătorii europeni sînt acum ceva mai deși. Pe unul îl aduce nădejdea de a fi profesor la vîltoarea școală de drept din București—sarcasticul, dar pătrunzătorul Sulzer—, pe altul călătorii vre-unui ambasador la alaiul căruia s'a alipit: un Sestini, numismatul, un Bescovich, matematicul Cîte unul e un negustor, care ne vede prin portul ce atinge, Kleemann. Sau un Engles, Hope, care a scris despre Vodă Mavrogheni, Ker Porter, dr. Neale, Mac Michael, un Ungur, Karaczay, un oriental germanizat Kosmelli, simt dorința de a ști cum se petrec lucrurile prin aceste locuri puțin cecețate. Până și spiritala doamnă Craven, din aristocrația înaltă a Angliei, vine pe la noi supt același Mavrogheni și face mare haz de musica turcească, ba chiar de musica Țiganilor, care l se pare potrivită „pentru a face să danjeze trunchiurile”. Francesii sînt deocamdată pușini. Cel d'întăiu care ne vizitează fără scop, e viconte de Lagarde, un *lion* al timpului său, care adaugă la volum chipul său gă-

tit și înfășurat într'o scumpă blană. Apoi un limbuz fără păreche, Stanislas Bellanger, care a scos din obiceiurile și păcatele noastre material pentru două volume întregi, cărora li s'a dat un titlu, barbar și în franjuzește și în românește : *Le Kéroutza*.

De cînd tinerii din București și din Iași se aprînseseră pentru idea. lul liberalilor francesi și erau la noi protesturi, ziare, pamflete, frămîntări în *Adunările Obștești*, și de la un timp și revoluție de stradă, simpatia călătorilor francesi față de noi crescuseră simțitor. Un ziarist de însemnătate la St. Marc Girardin se abătuse pe la noi. Vaillant rămase în țară ca profesor și apostol al noului crez politic. Ubicini intră în Muntenia la 1848 și, urmărindu-ne până la sfîrșit cu atenția lui, ajunse cel mai bun și mai serios cunoscător în lucrurile românești pe care l'au avut Francesii.

Călătorii mai noi, de la 1830 înainte, au căutat să cunoască și lumea în mijlocul căreia veniseră și au spus ceia ce au înțeles din vorbele lor. Afară de Ubicini, ei n'au putut să se înalțe totuși până la o privire pe deplin cuprinzătoare a oamenilor și lucrurilor. Cît privește pe cei mai vechi, ei nu fac altceva decît să înșire *aparențele* pe care le-au văzut, decorul țerii, de la *mehendarul*, trimisul domnesc, cunoscător de franjuzește, care-i primia la hotar, și de la căruja de poștă, pe care astfel de călători au făcut-o vestită, până la audiența la Voevodul fanariot și plecarea, în același căruja de poștă și cu același *mehendar*, spre Dunăre. Oamenii crescuseră în felul deosebit al veacului al XVIII-lea, încrezut și ușuratec, ei nu căutau la noi decît obiceiuri ciudate care să se poată lua în bațjocură, fără a fi cîtuși de pușin cercetate și pricepute.

•
•
•

Acum încep și ai noștri a călători.

Mai întăiu se duc tinerii pentru a face studii, la început în Germania (un Constantin Cantacuzino Stolnicul învățase însă la Padova). Vasile Balș și Scarlat Sturdza merseră pentru a se lumina, la Viena și Lipsca. Un nepot al Mitropolitului moldovean Leon Gheuca și un diacon al Mitropoliei, Gherasim, erau prin 1780 studenți în Saxonia. Din boierimea munteană, Costachi și Grigore Cantacuzino merg la Viena încă de la 1809 și un Nenciulescu fusese pe aici înaintea lor.

Un Gheorghe Bogdan învață dreptul la Paris încă din 1803, și în 1804 plecau tot acolo Iancu Văcărescu, cel de-al patrulea poet din această familie, cu „Zaharia descădul său și Costache fiul dumisale Păharnicului Ioniță Fălcoianu“. Aceștia sînt cei d'întăiu studenți romîni la Paris, și ei vor fi fost tot așa de isolați acolo, cum fuseseră înaintașii lor în Germania

Această întăie generație de tinerii romîni în străinătate s'a întors numai cu folos în țară. Ei aduseră din civilizația apuseană ceia ce putea fi mai folositor pentru noi, în starea în care eram atunci. Apărură astfel în principate case deschise, în care se vorbea de lucruri mai înalte, oameni în cîrent cu lucrurile și curentele Apusului, un avînt către întemeierea de școli și răspîndirea celei mai bune părți din literatura fran-

cesa prin traduceri. Dar dintre studenții romîni cari veniră pe urma acestora, frații Barbu Știrbei și Gheorghe Bibescu, fiii lui Dumitrachi Bibescu, cîștigară la Paris cunoștința temeince de drept, de administrație, gust pentru lucrul metodic și o înaltă conștiință de datorie.

Cel d'întăiu studenți pentru științe plecară și ei înainte de 1821. Între dînșii era Marcovici și preotul Eufrosin Poteca. Urmău la profesori de valoarea unui Arago, dar folosiră mai puțin. O scrisoare foarte naivă a unuia din ei arată cît de slab erau ei pregătii pentru a primi un astfel de învățămînt.

Cea de-a treia generație de studenți romîni căzu în mijlocul pregătirilor revoluției de la 1848. Unii din ei, precum a fost Kogălniceanu, care plecase din Moldova cu o largă cultură și o desăvîrșise la Berlin, și care, pe lângă aceasta, n'a mers în Paris chiar, nu se lăsară furați cu totul de sirena reformelor apusene. Toți ceilalți tineri, Bălcescu, Goleștii, Brătienii, se prefăcură cu totul în sensul tineretului revoluționar frances de pe această vreme și încercară a face la București ceea ce fusese cu puțință la Paris. După înăbușirea Revoluției muntene, ei se întoarseră în ac st oraș și atunci se puse cea d'întăiu temelie a coloniei românești din Capitala Franciei. Ea deveni pe încetul, dintr'o societate de pribegi patrioți, de și îndepărtați de tradițiile lor, un cuib de în trăinare permanentă și nepatriotică.

. . .

Cel d'întăiu călători pentru plăcere au fost în 1781 fiii lui Alexandru-Vodă Ipsilanti, cari fugiră de acasă, de se opriră la Viena. Prin 1812, boierul Dudescu, cel din urmă din neamul său, uimi Apusul prin șalurile și stîngăcia sa. Tot pe atunci însă, înțeleptul Dinicu Golescu, care-și crescă copiii în Elveția, se pricepu a scoate folos de înțelepciune din ceea ce văzuse, și el scrise, întors acasă, acea minunată carte de căldură bătrînească pentru marile idealuri naționale și culturale, care e „Însemnarea călătoriei” sale.

Cu Golescu arta de a călători a Romînilor atinsese culmea sa. De atunci până dăunăzi călătoriiile n'au provocat decît descrieri cu totul sarbade, fără originalitate și fără legătură cu împrejurările și nevoile noastre. Ele se opresc de alminterea la Paris, și nu ating măcar acea jară clasică a artei, care e Italia, sau, dacă o ating, nu culeg nici a mia parte din folosul pe care îl poate da.

O prefacere cuminte a obiceiurilor noastre, e de așteptat și atce. Ea trebuie să derive din conștiința că nicio individualitate n'are dreptul de a lucra împotriva intereselor înalte ale țerii și poporului său, ci trebuie să aducă acestora o jertfă de fiecare clipă. Iar Statul are datoria de a înfrina, prin ce mijloace-i stau la îndămină, pe cine nu vrea să înțeleagă aceasta.

Vechiul meșteșug de clădire al Romînilor.

Bisericile și mănăstirile lor.

Țerile noastre n'au avut numai un trecut de fapte mari și de fapte bune, prin care s'a apărat viața lor și li s'a asigurat rinduiala, ci și un trecut de cărturările și de artă. Ar greși foarte mult un străin și ar face un mare păcat unul dintre ai noștri, cînd ar socoti că la o dată oarecare din veacul al XIX-lea — 1821, ori 1848, ori 1866 — am fost smulși din barbaria sufletului, din întunecimea minții. Astăzi ne găsim pe drumul mare al civilizației europene, unde sintem chemați a ni arăta destoinicia; allă dată, în scris, ca și în meșteșugul clădirii, al zugrăvelli, al lucrării metalelor scumpe, al cusăturilor de tot felul, aveam poteci care nu erau și ale altora și pe care noi le deschisem pentru folosul nostru.

Acest lucru trebuie să se știe nu de cîțiva oameni numai, cari se îndeletnicesc în deosebi cu cercetările istorice, literare sau artistice și cari scriu din cînd în cînd cite ceva, mai mult sau mai puțin pe înțelesul altora. Acesta nu e numai un obiect de știință, precum ar fi desfacerea în pături a pămîntului pe care s'a așternut viața românească sau socotirea ploilor ce cad asupra-i, curenților de aer ce-l zvintează. Un fapt ca acesta — originalitatea sufletului românesc — trebuie să facă parte din simțirea neamului. Oricine trebuie să se pătrundă de dînsa, pentru ca puterile tuturora să fie crescute prin această înnălțătoare conștiință.

Deocamdată va fi vorba de aria veche a Romînilor, așa cum se înfățișează în multele clădiri de biserici și mănăstiri ce s'au păstrat de la înaintașii noștri. Clădirile pentru locuința oamenilor, chiar domneștile Curji ale stăpînitorilor de pe vremuri, nu mai sint supt ochii noștri, decît doar în rămășiți sărace și atît de ticăloșite prin multe preschimbări și mari nenorociri, încît din ele nu se poate culege decît foarte puțin. Pe cînd nevoile slujbei dumnezeiești, sfiala, chiar a străinilor, dușmanilor

și necredincioșilor, față de lăcașuri sfinte, a cruțat de peire acele câteva sate de mănăstiri, de biserici, care sînt pentru noi un izvor de mindrie, o comoară de știință și o neprefițită moștenire de frumuseță.

I.

Pe vremea cînd eram numai un popor de cîteva sate de mii de oameni, fără alte legi decît datina, fără alți cîrmuitorii decît judele și voevodul, țerani ei înșii în mijlocul cîte unui Ținut de țerani, — pentru proeji fără deosebită cunoștință de carte, sînșii pe la vre-o mănăstire sau dincolo de Dunăre, în Dobrogea, Bulgaria, Serbia de astăzi, erau numai biserici de lemn.

În satul Șcheia din județul Vaslui se mai vede o biserică de lemn. Ea are, ca orice biserică din acest timp, un ciubuc săpat care o încunjură la mijloc, cadre de ferestre, podoabe de zimți. A făcut-o, pentru ca să aibă unde asculta slujba, Vasile Lupu, Domn al Moldovei, adăpostit de groăza Cazacilor în acest loc, care era pe atunci, în 1650, un ochiu de lumină în mijlocul marelui codru al Căpoteștilor. Dar străvechile biserici de lemn erau mult mai simple decît acestea. Sămăneau de sigur cu acelea care se mai văd prin părțile muntoase ale Rominimii, și mai ales în Moldova de odinioară sau lingă hotarele ei. Am văzut de acestea în drumul de la Agapia la Neamț și în deosebite părți bucovinene; o al'a a fost strămutată abia dăunăzi din Bistrița Ardealului, unde a fost înlocuită cu o mare clădire de cărămidă. Sate mari și bogate, cum e Vama Cîmpulungului bucovinean, n'au altfel de locuri pentru închinare.

Cînd asemenea biserici nu se ieau după zidiri mai nouă pe care le imită destul de bine, ele nu sînt alt ceva decît o împrejmuire lunguiață de scinduri, avînd un mare acoperămint țuguiat și cîteva ferestri pe laturi; turnul lipsește sau e de tot mic, răsărînd abia din spînarea de șindrili a bisericiușii; todeauna clopotele sînt atîrnate într'un turn de lemn deosebit.

Pe cînd noi nu știam încă decît să tălem și să potrivim lemnele, străinii au făcut în țerile noastre zidiri de cărămidă. Amintirea lor nu e legată însă de niciun fel de urme. Din mănăstirea înălțată pe la 1200 de cavalerii teutoni coboriți din Ardeal la Cîmpulungul Muscelului, mănăstire închinată Maicii Domnului, nu s'a păstrat decît numele de Cloașter (german *Kloster* = mănăstire), care se dă încă unui loc din acest oraș de munte. Nici-un colț de ruine nu mai arată unde a stăiut cetatea de pe Milcov, Milcovul, în care a fost așezat de Unguri, cîțiva ani mai tîrziu, un episcop catolic pentru părțile dunărene. Cetatea Neamțului nu-și trage obirșia de la Teutoni, cari, descălecînd și aici, ar mai fi clădit un „cloașter“: numele ei stă în legătură cu al riului din apropiere, și cele d'întăiu ziduri de apărare n'au fost ridicate aici înainte de anul 1360—70, cînd s'a întemeiat principatul moldovenesc.

II.

Clădirile noastre cele mai vechi apar întâiu în Țara-Românească sau Muntenia. Aceasta pentru că aici s'a prefăcut întâiu vechiul Voevodă smerit în Domnia nouă, luptătoare și cuceritoare. Apoi pentru că „Muntenii” lui Basarab-Vodă și ai urmașilor săi aveau în preajma lor chiar o civilizație însemnată, de la care puteau lua îndemnuri și îndreptări: civilizația aceia a Slăvilor de la Dunăre, crescută din bătrînul trunchiu bizantin. Bizantinii zidiseră însă foarte mult, după pilda Romanilor de odinioară, și Sirbo-Bulgarilor au îmbogățit și ei moștenirea artei bizantine.

Dar înainte de a se aduce meșteri de peste apa cea mare de la Miazăzi, fiul lui Basarab, Nicolae Alexandru Voevod, căruia ai săi îi ziceau în de obște Nicoară-Vodă, a făcut, prin anii 1360, o biserică în cetățuia de la Argeș, zidind-o chiar odată cu această cetățuie. Turnul cel mare din față, cu trei rânduri străbătute de trei ferestre, făcea parte în adevăr din cingătoarea zidurilor; de dînsul e alipită o bisericuță de cărămidă, destul de lungă, dar foarte îngustă, luminată prin turnul acela strivitor de mare pentru dînsa. Lumea intra și pe o ușă din dreapta. Zidirea se rotunjea numai la altar, care se înfățișa însă, pe din afară, cu muchile unui exagon. Bolțile stranelor în dreapta și în stînga lipseau. Așa cum era, ea răspundea însă scopului ce se urmărise: îngroparea Domnilor și facerea de rugăciuni înaintea familiei și Curții domnești.

Fără îndoială că meșterii au fost Sași din Ardeal, cari se puteau găsi chiar dincoace, la Cîmpulungul locuit în mare parte de dînșii.

Alți lucrători însă au fost întrebuiși pentru a face, peste cîțiva ani, supț același Domn și cel doi d'întăiu urmași ai săi, o biserică a Mitropolitului ce fusese așezat de puțină vreme numai, în această țară nouă. Aici se întîlnesc, în adevăr, pentru întăiași dată la noi, însușirile greoaie ale arhitecturii bizantine.

Clădirea e împărțită în trei: un pronaos, unde stau femeile, un naos pentru bărbați, cari se așează în strana boltită la dreapta și la stînga, și un altar pentru partea de taină a slujbei. Astfel planul e al unei cruci, avînd în pronaos cotorul lung, în altar virful rotunzit, în strană, ramurile. Tot după datina bizantină curată, naosul sau nava, „corabia” sau biserica propriu zisă, e împărțită în trei prin două rânduri de stîlpi, cari o leau în lung; fiecare din rotunziturile, din abside are un coperiș în formă de fes, o cupolă, și de-asupra se ridică o cupolă mai mare, ce se vede de departe, cu multele ferestrelor, care se deschid în mijlocul unor firide. E o zidire destul de incurcată și care apasă.

Nicolae Alexandru-Vodă e îngropat la Cîmpulung, unde până a funci ortodoxii n'aveau decît un lăcaș de lemn în fața vechii și trainicii mănăstiri a catolicilor. Și aici se întîlnește marele turn de cetate, cu trei rînduri de firide sau ocnite înșirate, dar biserica de la început s'a dărîmat și a fost înlocuită supț Matei Basarab de o alta, care și ea are

astăzi o înfățișare nouă, datînd de la prefacerea ei deplină, după anul 1821. Cifloria lui Nicolae Alexandru trebuie să fi fost în altă parte, legată de-adreptul cu turnul cel mare, prin care se intra în cetate. Despre felul cum a fost alcătuită, nu se mai poate spune însă, firește, nimic.

Tot așa necunoscută va rămînea cea d'întăiu biserică domnească făcută în noua reședință din șes, a Bucureștilor, pe deal deasupra apei, acolo unde se vede acum prinosul de evlavie a lui Mihai Viteazul biruitor.

III.

Supt Vladislav sau Laicu, fiul și urmașul lui Nicolae Alexandru, sosi dincoace de Dunăre pentru a propovedui călugăria cea bună și harnică, a închinătorilor neobosiți, a caligrafilor, miniaturiştilor, legătorilor de cărți, zugravilor, — călugărul Nicodim din Serbia, fiu al unui Grec macedonean și al unei Sirboaițe și care a căpătat învățătura lui la Atos. Dar aici, pe Sfîntul Munte cel nou, icoană a Sinaiului biblic, înflorîu, crușate de războaiele lăuntrice ale Bizanțului și de raițele prădalnice turcești, o sumă de mănăstiri, în care călugării plini de rivnă adăpostiseră cultura bizantină, — religioasă înaintea de toate. În toate se pricepea cîte un călugăr atonit, și Nicodim a venit de acolo cu o pricepere foarte întinsă și cu rivna ce trebuia pentru a o face roditoare.

Asfel, el putu să dea Romînilor cele d'întăiu mănăstiri de cărturari, pe care le așeză în părțile Oltului, supt scutul unguresc, adaus pe lîngă al Domnilor noștri, căci Banii olteni cîrmuiau în numele regelui vecin. Aceste mănăstiri sînt: Vodița și Tismana. De arhitectura lor vine vorba acum.

Vodița, ceva mai mare decît Sin-Nicoară, era așezată chiar lîngă malul Dunărei, și ruinele ei se văd în cuprinsul comunei Virclorova, supt un deal înalt în fața munților sirbești. Găsindu-se în preajma Turcilor, cari au venit mai tîrziu pe aici, ea a fost distrusă. Nici nu era greu, căci materialul de bolovan era de tot inferior. Cărămida era întrebuințată numai la bolți și pentru podoabe, așa cum, în timpuri mai nouă, se întrebuința piatra la clădirile de cărămidă. Vodița avea un pronaos, un naos și un altar, și înfățișa deplin forma crucii. Trebuie să fi avut la mijloc un turn, din care n'a mai rămas nici-o urmă.

Tismana a fost prefăcută odată supt Radu Paisie, la peste un veac și jumătate după întemeiere, apoi în veacul al XVIII-lea ea a suferit o a doua prefacere; și liniile acestea au fost în sfîrșit stricate de o reparație din vremea lui Știrbei-Vodă, îndeplinită în chipul cel mai sălbatec de niște meșteri nemji. Înaintea de 1855 chiar, ea era diformată prin înnădirea la dreapta a unei veșmîntării fără nici un rost. Dar se pare că încă de la început ea se împărția în trei trupuri de zidire pătrate, avînd fiecare cîte o cupolă așezată pe pereți într'un chip foarte complicat: un pronaos mai larg, un naos ceva mai strîns și un îngust altar. Masă faptul că mormîntul Sf. Nicodim se arată afară din biserică.

la dreapta, ar dovedi o prefacere foarte însemnată a clădirii celei vechi.

După mintuirea Tismanei și alți Domni au zidit, căutând să întrecă fiecare tot mai mult pe înaintașii săi. Mircea-Vodă a dat țerii sale două mănăstiri ale Olitului, una pe malul vilcean, alta pe platurile Argeșului: Cozia din codrii de nuci, și Cotmeana sau Codmeana.

Cozia trăește și până astăzi, cuprinzând în ea o piatră cu slovele rase de umbletul credincioșilor, supt care se crede că-și are odihna bătrînul cîitor, mort în 1418. Nimic însă nu mai amintește vechiul lăcaș din acele timpuri de întemeiere a țerii. Poate că și aici Radu Paisie, apoi egumenul de supt Mihnea Turcîtul, înainte de 1600, au dres ceta ce amenința să cadă; oricum, ceta ce se vede astăzi vine numai din timpul lui Constantin-Vodă Brîncoveanu, care a fost pentru Cozia un înnoitor din temelie. Biserica de astăzi face parte deci din altă dezvoltare arhitectonică. Și încă mai mult Cotmeana, cu totul prefăcută.

Dintre Domnii veacului al XV-lea până la Radu-cel-Mare (1496), Vlad Tepeș a făcut Snagovul, unde i se arată mormîntul. Înălțarea de astăzi a bisericii, cu hramul Vovdenta sau Nașterea Maicii Domnului, e însă a celor de pe la sfîrșitul veacului al XV-lea, cînd va fi înnoit-o Mitropolitul lui Mihnea Turcîtul, Serafim, care a făcut la 1588 și biserița Bunei-Vestiri în acelaș cuprins de ziduri mănăstirești.

Tinganul lui Radu-cel-Frumos e astăzi o biserică de sal, cu totul nouă. Iar Glavaciocul, al lui Vlad Călugărul, tatăl lui Radu-cel-Mare, a suferit o reparație din temelii, din partea lui Constantin Brîncoveanu.

S'a atribuit o foarte mare vechime bisericii Sf. Dumitru din Craiova, astăzi pompos, risipitor și neînțelegător reparată. Dar ea nu poate fi mai veche decît însemnătatea Craiovei. Aceasta vine însă de la neamul boierilor Craioveștili, boierii stăpîni ai viitorului oraș, care se ridică abia pe la 1490.

Înainte de zisa reparație, biserica, foarte mare, avea o „navă, împărțită în trei, trei turnuri puternice, o prelungire pe laturi a pronosului, care se întîmpină și la Tismana, o podoabă de ochișe sau firide, și contraforturi. Acestea vin însă de-a dreptul din Moldova și înriurirea arhitecturii moldovenești asupra celei muntene se simte abia, cum se va arăta mai departe, în vremea lui Petru Rareș (1527—1546). Și împodobrea cu două rânduri de firide vine de la Moldovenii și ajută deci la statornicirea unei date relativ nouă pentru acest monument, pe care unii voiau să-l urce până în timpurile așa-zisilor „împărați romîno-bulgari“, cari nici ei n'au existat niciodată.

Până la data de 1496 nu fusese deci în Țara-Românească dezvoltarea firească a unui stil arhitectonic propriu, care să-și găsească forma definitivă în anumite clădiri, și frumoase și trînzice. Sînt mai mult încercări de obîrșie deosebită și une ori amestecată, iar, pe lîngă aceasta,

făcute cu un material așa de leftin și de slab, azvirlit cu atita pripă, încît abia dacă o clădire putea să întrecă suta de ani. După acest termen, unele s'au dres, însă în așa chip, încît nu mai samănă cu ce fusese la început, iar altele, uitale, au căzut pe încetul în ruină.

Cu totul altele, și ca material, și ca plan, și ca potrivire cu împrejurările țerii, și ca originalitate și desăvîrșire, se înfățișează clădirile moldoveneștii, care ele cele d'întăiu ni-au asigurat un loc în Istoria artei bizantine târzii.

IV.

Dintr'un act ce s'a păstrat din fericire, se știe că Alexandru-cel-Bun, suit la 1399—1400 pe tronul moldovenesc, chemase la dînsul meșteri de biserică din Polonia, care era pentru Moldova, în cea ce privește meșteșugurile, ce era pentru Țara Românească, malul drept al Dunării.

Înainte de dînsul, se poate bănuî că Petru Mușat a zidit biserica din cetatea Siretiului, una din Capitalele sale și locul unde stătea de obicei mama Voevodului, Doamna Marghita sau Mușata. Tot atunci, Marghita însăși clădi în această stăpînire a sa biserica Sfîntului Ioan Botezătorul, pe care o încredințează călugărilor dominicani. Mai era aici și o altă biserică a catolicilor, biserica Maicii Domnului, în care slujiau Franciscani, încunjurînd persoana episcopului, așezat la 1370, al Siretiului.

Nimic n'a mai rămas astăzi din tustrele aceste lăcașuri. Sus pe deal e Sfînta Troiță, biserică pătrată, mică, avînd naos și pronaos, și care a trecut de sigur prin mai mult decît o reparație. Biserica actuală a Sf. Ioan, de jos, din piață, poartă caracterele sigure ale arhitecturii muntene de prin anul 1660, și ea are proporții necunoscute în vremea veche. Se poate ca ea să se fi înălțat însă pe locul vechii mănăstiri dominicane. În sfîrșit, Siretenii din zilele noastre asigură că episcopia catolică se găsea pe locul unde e acum școala de fete a Statului.

Petru Mușat a mai făcut și mănăstirea Neamțului, unde trebuie să-și fi găsit și locul de îngropare. Dar nici aicea nu sîntem mai fericiți: biserica mănăstirii s'a înnoit din temelie, peste trecere de aproape un veac, de Ștefan-cel-Mare.

Roman-Vodă, fratele lui Petru, a întemeiat orașul care-i poartă numele. Aici a făcut cetate și deci biserică, unde a fost îngropată măică-sa, Anastasia. Poate că locul ei trebuie căutat la Smeredova, unde se mai vedeau, până în vremuri nouă, ruine.

În sfîrșit, Ștefan, al treilea frate, n'a putut petrece în Hirliu fără să-și aibă lîngă Curți și un lăcaș de închinare. El a fost înlocuit însă cu zidirea, din 1496, a lui Ștefan-cel-Mare.

Alexandru a lăsat din parte-i, două clădiri, una catolică, alta ortodoxă, amîndouă în ruine; biserica de la Bala și mănăstirea Moldoviței, pe riul cu același nume, sunt dealuri.

E greu să se spuie care a putut fi planul măreței zidiri, care se disloacă pe zi ce merge mai mult în livada de copaci bătrini a casei bolerești¹, pusii astăzi, din Baia. Ceta ce se poate cunoaște și prețui sînt proporțiile mari, materialul, foarte ales, din cărămidă bună, tare ca piatra, și podoabele gofice, din piatră lucrată: se mai văd consolele, pe care se răzîmău arcele bolșilor.

Din ruinele Moldoviței celei vechi, luată de un șivou al munșilor, se înțelege întăiu păcătoșenia materialului, care nu e mai bun decît cel de la Vodița: bolovanii de riu trîniși în ciment. Se vede apoi împărșirea în pronaos, naos și altar. Cele trei încăperi se urmau fără a face abside la strane. Dar era un turn. Dacă la Vodița s'a putut vorbi acum zece ani de urme ale zugrăvelii, dungi de alb și roșu,—la Moldovița, cu toate că s'au luat bucăți de zid pentru Museul din Cernăuți, se deosebesc pe părăși și de-asupra unei uși chipuri îniregi de sfinși. Mai multe colorii au fost întrebunțate de zugrav, dar în loc de aur s'a pus galbenul ieften.

Alexandru-cel-Bun e acela care, întemeind țara sa și în această privință, a strămutat la Suceava, din Cetatea-Albă, odată cu moaștele Sf. Ioan și episcopia de acolo, din care făcu Mitropolia Moldovei. Biserica mitropolitană o clădi el în satul Mirăuși din fața cetății, unde iarăși era din vechiu o bisericuță. Dar lăcașul Mirăușilor a fost făcut mult mai mare, potrivit cu scopul pentru care era pregătit. De sigur însă că astăzi — trecînd asupra reparației austriace, destul de proastă, — avem o zidire de-a lui Ștefan-cel-Mare, și nici de cît lăcașul de la început.

Tot el a făcut, în sfîrșit, Bistrița, din a cărei clădire veche n'a rămas nimic în prefacerea frumoasă a lui Alexandru Lăpușeanu.

Supt urmașii lui Alexandru se pomenește dese ori mănăstirea, bine înzestrată cu moșii, a Pobratei, Sf. Nicolae din Poiană. Ea fusese făcuiă într'o pădure din valea Sireșului, la sudul Judeșului Suceava de astăzi. Pobrata cea veche a avut însă soarta vechii Moldovițe. Nu i-am văzut ruinele, care se zice că s'ar fi aflînd încă într'o ripă.

Cu aceasta, am ajuns la Ștefan-cel-Mare.

V.

El n'a clădit nimic în cel d'întăiu ani nesiguri ai Domniei lui. Nimic nu dovedește că biserica din mănăstirea Pingărașilor, biserică fără inscripție, ar fi din 1461. E sigur deci, că pănă la începerea lucrărilor de la Putna, în 1466, el nu începuse împodobirea țerii cu lăcașuri, care-l sprîjină gloria tot așa de mult ca și amintirea biruinșelor ce a cîștigat în războaie drepte.

Cei mai mulți dintre acei ce au văzut strălucitoarea biserică mănăstirească a Putnei, cu totul restaurată prin îngrijirea d-lui Romstorfer, vor fi socotit că au înaintea chiar clădirea venerabilă a lui Ștefan-cel-

---

¹ Astăzi Baia e în șăptinirea d-lui Al. Cantacuzino-Pășcanu, de la iubirea că-
răia p. ntru țară. sa aturnă păstrarea monumentul ..

Mare, curățită numai de urmele vechimii, care unuia și altuia îi par urite. De fapt însă, nu e așa. Pridvorul cel larg, cu trei ferestre gotice înflorite în frunte, e de la Petru Rareș abia; turnulețul cu două caturi a fost înădădit în veacul al XVII-lea; tot atunci, supt Gheorghe Ștefan, supt Eustratie Dabija, ale căror nume, ca „innoitori“, se pomenesc, în slove săpate, pe ușa ce duce de la pridvor în pronaos, s'au săpat horbotele de piatră, peceluite cu bouri, care urmăresc unele din liniile bolșilor, precum și cadrele în arce sfărimate, de o sculptură frumoasă în stilul Renașterii, care încunjură bolșii mormintelor. Colacul, briul sau ciubucul implețit, care încinge biserica pe din afară, e și el nou și vine de la Muntenii. Numai zidurile vechi vor fi rămas în ființă, păstrindu-se astfel proporțiile.

Cine vrea să sibă înaintea ochilor *cea d'intătu* Putnă, să-și inchipuie o zidire trainică, dar nu trufașă, armonioasă, dar nu împodobilă, gospodărească, într'un cuvînt, pe care o alcătuiesc pronaosul, naosul și altarul. Forma e cea bizantină : a crucii; deci două bolșiri în afară la strane și una la altar. Materialul e cărămidă tare, foarte tare și deasă, arsă din lut de la Baia. Podoabele sînt de piatră; dintr'o piatră care nu e niciodată poroasă s'au cioplit cadrele ferestrelor : ele sînt formate din linii drepte, care se tale în colțuri, unele din cele de pe laturi se apleacă puțin sus, rotunzindu-se, apropiindu-se unele de altele și sprîjinind astfel, de amîndouă părțile, o linie superioară care e mai îngustă decît cea de jos. În același fel sînt făcute ușile. Tocmai așa lucrau în Ardeal meșterii de artă gotică, precum se vede aceasta aievea în podoabele de piatră ale bisericilor de la Feleac lângă Cluj, zidită supt regele Matiaș Corvinul. Pe morminte apasă pietre care au în mijloc foi de acant sau alte desemnuri decorative ascuțite, severe, iar de jur împrejur o scrisoare slavonă, în care mersul slovelor e gotic, iar unirea lor arată o înaltă pricepere pentru arta decorativă. Pentru cele mai mărețe dintre morminte, s'a adus de departe marmură albă, răsăriteană, foarte scumpă. De piatră mai e partea de spre temelie, cadrul de sus, supt acoperămînt, și legăturii în lung, între ele.

Pe din afară sa vād rîndurile cărămizii, mai trainice și mai frumoase decît orice tencuială văruiată ori zugrăvită. Anumite rînduri în lung sau în lat sînt smălțuite : verde, galben, mai ales. Alternarea cărămidei roșii cu cea smălțuită se face une ori în coboriri oblice. În sfîrșit, sus de tot firidele poartă la alingerea arcelor lor discuri de smălț, verzi, galbene, castanii chiar, care înfățișează chipuri de dobitoace fantastice, de bouri cu steaua în frunte, de cai întraripași, cu cunună. Sînt puse cîte trei sau cîte una la fiecare colț, după anume reguli de potrivire a corlorii. Alte discuri încunjură toată clădirea în acele părți superioare. Ba ele se urcă, pentru a face o ultimă cunună, până și la virful turnulețului.

Bolta turnului e lăudată de oameni de meșteșug, pentru felul cum ea se alcătulește printr'o urmare de pătrate tot mai înguste. Acoperămîntul nu e unul singur, ci fiecare parte din **bolta** are unul deosebit. Toate se mîntuie cu spinări ascuțite. Din mijlocul lor răsare turnul într'o

mişcare gingașă, care face să se uite micimea lui. Șindili aduse din Ardeal, îndată innegrîte de ploa, acopăr totul, ca penele negre ale unei paseri de pradă.

Clopotele foarte frumoase, cu marginile late și fundul îngust, ca la o floare, încinse cu slove de acelaș fel ornat ca pe piatra mormintelor, sînt prinse într'un turn de aproape, făcut din aceleași materiale și cu aceleași podoabe, solid înfipt pe contraforturi.

Un zid simplu, cu meterezuri la colțuri, apără în sfirșit mănăstirea. El cuprinde și chiliile, case egumenești, case pentru Domn și Curtea lui. Cetatea Hotinului, așa de bine păstrată, ne lămurește asupra felului cum se zideau clădirile acestea profane și militărești. Piatră, cărămizi roșii, puse ca podoabe, în deosebite potriviri liniare, fac păreșii. Meterezurile sînt rotunde, părunse de fereșii dese, sus. Casele au ferești ca și ale bisericilor și cite o ușă împodobită tocmai în acelaș chip: la Hotin, acolo, se vede una în care nu se mai mintuie arcele care se tale pentru a-i face cadrul.

Astfel, unind elemente răsăritene cu elemente apusene, datine ale Grecilor cu ale Sașilor și Polonilor, bizantinismul cu arta gotică, și potrivit acest amestec și după canoanele ideale ale frumuseții și după nevoile reale ale climei și naturii țerii noastre, a privegheat Ștefan-cel-Mare la crearea artel moldovenești.

Acest fel de a zidi se vede de acum innainte în toate bisericile-epocei lui Ștefan, și la Sf. Gheorghe din Baia, căreia-i lipsește numai acoperișul, dar pe care o amenință o reparație, și la Sf Ioan din Piatra, cea mai bine păstrată din toate bisericile acestui timp, așa de bine păstrată, încît nici discurile cele luminoase nu s'au cîntit din locurile lor, și la Rădăuși, în Bucovina, nu departe de reședința veche a Rădăușului — aici discurile strălucesc sus în virful turnului—, și la Pătrăuși, lăcaș și mai mic, ca pentru un sat, și la marea clădire a Voroneșului, ridicată în amintirea pustnicului „Danil sihastrul“, care e îngropat innăuntru, și la Sf. Gheorghe din Hirlău, la Sf. Nicolae din Iași, astăzi păstrat printr'o reparație mai ciudată decît multe altele și, în multe privinți, și la Păpăușii din Botoșani, unde, ca și la Piatra, avem clopotnița, și la cellalt Sf. Nicolae, din Dorohoiu, și la Volovăș, unde ar fi fost odată biserica de lemn a lui Bogdan-Vodă cel d'întăiu, strămoșul și întemeietorul, și la Reusenl—aceste două, biserici fără turn, și cea din urmă, iarăși într'o stare neașteptat de bună—, și la Scînteia, unde cîntoria lui Ștefan se arată și prin felul cum sînt lucrute ușile,—și în altele pe care nu le-am văzut sau în care amestecul lucrurilor nouă covîrșește. Tot așa au fost făcute din nou mănăstirea Neamșului și biserica Mirăușilor. Aceasta din urmă se deosebește de forma obișnuită prin aceea că i se alipește pe lature un turn al clopotelor cu două rînduri. Același caracter se vede și la biserica Băilneștilor din Ținutul Dorohoiu, innălțată de vestitul Logofăt Tăutu, la începutul veacului al XVI-lea, și la Părhăușii tovarășului de sfat și de lupte al lui Tăutu, boierul Totrușanu, care a clădit ceva mai tîrziu fru-

moasa lui biserică de sat. Din potrivă, ctitoria de la Dolhești (Ținutul Suceava) a lui Șendrea, cumnatul lui Ștefan, are tipul cel mai sărac din această vreme. Și biserica din Arburea a lui Arbure Hatmanul, cu bolta-i de mormint încheiată printr'o mare floare gotică, poate fi adusă în legătură cu acestea.

Un timp, nu se mai fac biserici mari în Moldova. E Domnia lui Bogdan, fiul, a lui Ștefăniță, nepotul de fiu al lui Ștefan. Un nou avânt spre clădirea de mărețe biserici se simte însă supt Domnia lui Petru Rareș. Clădește el, clădește soția lui, fata de Despot sirbesc, Elena, clădesc dacă nu fiii, amîndoi niște licăloși, măcar ginerele, acel ucigaș plin de evlavie care a fost Alexandru Lăpușeanu. Iar după dînsul urmează o vădită slăbire în acest curent artistic, timp de vre-o douăzeci, treizeci de ani.

De la Petru-Vodă, avem Pobrata, unde a fost îngropat și el și soția sa, Elena, apoi Ștefan Rareș, fiul lor. Deosebiri între tipul vechiu și cel care se statornicește acum, se văd foarte limpede aici. Avem la început un mare pridvor închis, care era împodobit în fașă cu patru ferești de un gotic înflorit. Între pronaos și naos este o cămară în care vin după moarte ctitorii. Fereastra cea nouă se ivește acum, și ea se va întîlni în toate zidurile acestui timp. Intrarea e laterală, printr'o ușă pompoasă. Pompa, luxul se vede și în bogăția mai mare a inscripțiilor. Învierea tot mai mare a goticului se simte și în nervurile de piatră care se urcă închipuind bolta. Dar lipsesc de acum înaintea cărămida aparentă, cea smălțuită, brîele și florile discurilor. În schimb și înăuntru și afară, e un strălucit veșmînt de zugrăveală, pe fond albastru, și culoarea aceasta dulce stăpînește pe toate celelalte. De-asupra ușilor de trecere dintr'o încăpere a bisericii la alta sînt prinse grinzii aurite, vâpsite, săpate în linile-acelea frumoase pe care le admiri de obicei în miniaturile manuscriselor.

Această arhitectură se vede și în Moldova cea nouă, așa de minunat zugrăvită, și în biserica de la Humor, pe care un boier a închinat-o Domnului său Petru-Vodă, puindu-i și chipul printre ctitorii. Ea se vede și la Voroneț, unde Grigore, Mitropolitul bătrînului Rareș, a făcut pridvorul, a așternut toată zugrăveala și a alinat grinzile aurite. Bisericile Doamnei Elena: Sf Gheorghe și Ospenia din Botoșani, Învierea din Suceava au suferit prefaceri mari: cele două d'întăiu mai ales prin alipirea cite unui turn greoiu pe vremea lui Mihai Racoviță, la începutul veacului al XVIII-lea; tustrele și-au pierdut zugrăveala și podoabele.

Alexandru Lăpușeanu are, pe lingă uritele lui păcate, merite mari pentru arta Romînilor. El a ridicat cea mai mare și strălucită mănăstire de până atunci, în Moldova ca și în Țara-Românească: Slatina, care se află astăzi în județul Suceava, aproape la hotarul de spre Bucovina. Biserița lui Alexandru-cel-Bun, care se dărimase, a făcut-o din nou, de la pămînt,—puind și aici și în Slatina o cămară pentru mormintele ctitorii.

torilor. În sfârșit, el e acela care a dres, împodobind-o cu un pridvor, biserica Rădăușilor, și poate tot lui i se datorește prelungirea catapelezei de amândouă părțile cu aripi de zid și împărțirea în trei a naosului prin două șiruri de stâlpi

De acum înainte, până la Movilești, nu se întîmpină în Moldova decît Galata lui Petru Șchiopul și biserica lui Aron Vodă. Cea d'întăiu e mare, solidă, cu un pridvor puternic și poartă două turnuri : meșterii rășariteni au început să se amestece în clădirile noastre.

Încă de mult ei stăpîneau arhitectura munteană, de la un timp numai în concurență cu arhitecții veniți din Moldova.

VI.

Radu Vodă de la 1496 merită să fie numit *cel Mare*, măcar pentru necropola domnească ce a clădit pe *dealul* de peste Ialomița, lângă Tîrgoviște, și care pentru acela a și primit numele de mănăstirea Dealului, pe cînd, după vîile ce o încunjurau, și o încunjură încă și astăzi, i se mai zicea Sf. Nicolae *din vil*.

Ceia ce a îndemnat pe Radu a fost, pe lângă netăgăduita lui evlavie, și dorința de a întrece pe marele său vecin, Ștefan-cel-Mare, care, el, își găluse de mult mormîntul, la Putna. Dacă Radu n'a înălțat decît o singură clădire, el n'a cruțat nimic pentru a o face de o desăvîrșită trîinicie și de o înaltă frumuseță. Unde Ștefan pusese cărămidă lipită cu ciment, el a pus piatră tăiată, prinsă cu scoabe de fier; unde acela împodobise cu piatră, el a pus podoabe de cea mai bună și mai curată, marmură; unde Ștefan făcuse a se schiță cîteva linii gotice, Radu a pus să se sape răbdător minunate horbote de sculptură măiastră; unde se cetiau dîncolo frumoase cirilice cu ascușuri gotice, el a scris pomenirea sa, prin meșteri dalmatini, cari stăteau supț influența venețiană, în cirilice ce sînt înfrumusețate, — ca și în cărțile muntene ce se tipăresc atuncî, pe cînd Moldova n'avea tipografie, — după liniile lungi, rotunde ale maiusculilor italiene din epoca Renașterii. Copertșul avu în loc de șindrîlă „plumb amestecat cu cositoriu“.

Dealul e o clădire pătrată, o lădișă de piatră și de marmură. De o parte și de alta a ușii, sînt lungile table amînțitoare, acoperite cu slove. N'are de cît două încăperi : pronaos și naos, cu morminte domneșii în toate părțile,—dar, semn al nestatorniciei lucrurilor de aici, al cîtorului lipsește. De-asupra puternicului pronaos — ce nu pot ținea păreji ca aceștia?—sînt două turnuri împodobite. Un al treilea se razimă pe bolta din mijlocul naosului. Un asemenea turn era în stare să cuprindă și clopotele, și de acela aici nu se pomenește o clopotniță deosebită ca în Moldova.

Al treilea urmaș al lui Radu a fost Neagoe, care s'a intitulat Basarab, Basarab al IV-lea. El era tot așa de evlavios ca și Radu, ținea și mai mult de cît dînsul la lucrurile frumoase își se născuse din neamul dușman al neamului celuralt. Îi trebuia și lui un lăcaș de îngropare, și el clădi deci biserica de la Argeș, vestită în toată lumea.

Și în arhitectura noii zidiri de strălucire se vede influența Dealului. Au fost arhitecții Răsăriteni, Armeni, cum se zice totdeauna? N'aș crede; oricum, nu sînt dovezi, și nici măcar probabilități pentru aceasta. Meșterii venețieni aveau cunoștință și de datinile, de podoabele Răsăritului. De sigur că la vre-unul din ei sau la vre-un Dalmatin, înrîurit de noua arhitectură liniară a Renașterii, s'a îndreptat Neagoe, care trimețea dese ori la Veneția.

Meșterul a pus un pătrat de zidire înaintea absidelor de la strane și de la altar. Până aici nu e nimic neobișnuit: așa sînt și bisericile moldovenești. Nouă sînt podoabele, de modă răsăriteană.

În pronaos, doisprezece stîlpi, după numărul Apostolilor, stîlpi de sculptură aleasă, întăresc bolta, care primește greutatea a două turnulețe și a unui al treilea, mai mare, la mijloc, pe cînd al patrulea domnește pe naos. Turnurile sînt măiestru lucrate: ferestrele se deschid pieziș la cele din față și pe toate le țivește o horbotă de marmură. Păreții, din partea lor, sînt împărțiți în două printr'un ciubuc, care e și acel ce mărginește ușa de intrare. Sus, în tinde, sînt discuri de sculptură în locul discurilor de smalț ale lui Ștefan. Jos se înșiră plăci pătrate, iarăși de arabescuri, în care se deschid ferestrele. Pe patru stîlpi frumoși, se razimă, înaintea bisericii, jos, lângă trepte, un coperiș cu strășina de zimfi. Acesta ar fi ca un pridvorăș rupt din biserică din care ar trebui să facă parte.

Ce a fost trecător, unic, și ce a rămas din această biserică?

Neagoe începuse a clădi și Mitropolia cea nouă din Tirgoviște, care era de pușin timp și Scaunul Mitropolitului. Clădirea aceasta a fost mîntuială abia supt Radu Paisie, dar după planurile ctitorului celui d'întăiu. Se știe că în timpurile noastre arhitectul francez Lecomte de Nouÿ, în serviciul Statului român, a dat jos clădirea întreagă, în locul căreia a făcut, în chip arbitrar, o alta. Cea veche se vede însă într'o schiță a lui Romstorfer, arhitect bucovinean. Materialul pare să fi fost cu mult mai pre jos decît cel de la Dealu și din Argeș, și podoabele n'au apucat a se face în aceeași măsură și cu același îngrijire ca în cel din urmă din aceste lăcașuri, din cauza morții lui Neagoe. Dar proporțiile sînt foarte mari și liniile armonioase. Pe un pătrat de zidărie ca la Dealu se înalță șase turnuri mici și la mijloc unul mai mare și mai puternic; mai de de mult ar fi fost chiar douăsprezece turnuri și turnulețe. Reparația de după prada turcească din 1595, cea din vremea lui Matei Basarab și, în sfîrșit, aceia care a fost orînduită de Constantin Brîncoveanu n'au schimbat esențial cea d'întăiu înfățișare a măreței biserici. Era aici un pridvor închis, un pronaos și un naos, și, ca și la Mitropolia din Argeș, biserică era împărțită în trei printr'o îndoită linie de stîlpi. Cea din urmă din zidirile acestei epoci de avînt în artă întrece deci pe toate celelalte în ce privește scheletul însuși, dacă nu și în privința podoabelor, al căror timp, cum văzurăm, n'a venit niciodată.

VII

Radu Paisie ținea poate pe fiica lui Neagoe: înainte de dînsul însă, Petru Rareș își măritase o fată cu unul din Domnii munteni, ai vremii sale. Venise vremea ca, și în învățături și meșteșuguri, Țara Românească să urmeze pe Moldoveni.

În adevăr, ceva din arhitectura acestora pătrunde la Munteni prin acești ani 1530.

Cine intră în Tismana, făcută din nou de Radu Paisie, fără ca el să fi primit lucrări de la înaintașii săi, are impresia că ar fi într'o biserică moldovenească a lui Rareș. Și Tismana e naltă, îngustă, cu oarecare elemente gotice, cu o zugrăveală desăvîrșită, făcută după canoane a căror întrebuițare se vede acum întâia oară dincolo de Milcov. Și mai jămurită e imitația la paraclisul Coziel, datorită tot lui Radu. Această clădire subțirată, în toate apuseană, e înălțată după chipul Moldoviței și are la început, ca și această operă a lui Petru Rareș, cum s'a spus, un mare pridvor deschis, care se sprijină pe stâlpi, pridvor care vine și el de sigur de la clopotnițe alipite, precum se vede una la Mirăuți. E apoi același fel de împodobire ca în Moldova: frizidele așezate în mai multe șiruri. Iarăși găsim un singur turn, foarte gingaș. Chiar și materialul se dovedește a fi cel ce era îndăitnat mai de mult în această țară: cărămizii puse în lung și în lat, formînd astfel figuri, în mijlocul fețelor sure de ciment și de piatră, se împlinesc aici ca și în zidurile Hotinului, reparat poate în acest chip supț Petru Rareș. Dar supț coperemînt se vede un briu de unghiuri roșii, făcute din cărămizii așezate așa încît unul singur din colțuri să lase la iveală: e de acum înainte un motiv de decorație foarte obișnuit în bisericile muntene.

E păcat că o altă cîitorie a lui Radu Paisie, Mîslea, s'a dărîmat după un foc, izbucnit acum cîțiva ani, căci și ea ni-ar fi putut vorbi despre stilul de clădire *moldovenesc* al acestui harnic întemeietor de lăcașuri sfinte.

Urmașul lui Radu a fost Mircea Ciobanul. El a clădit pe celălalt ferm al Dîmboviței, în fața vechii cetăți din satul Bucureștilor, o biserică domnească. Ea se păstrează și astăzi: Curtea Veche din piața Sf. Anton. La începutul veacului al XVIII-lea, ea a suferit, de la Ștefan-Vodă Cantacuzino, o reparație, care n'a atins decît ușa și zugrăveala. În ceea ce privește pe cea d'întăiu, florile mai alese, așa cum se văd la Tismana, pe cadrul intrării, au fost înlocuite cu podoaba de săpături răsăritene, mai bogate și mai încărcate. Pridvorul de astăzi e nou, și o nouă prefacere radicală s'a adus întregel zidiri supț Știrbel-Vodă, prin anul 1850. Și astăzi însă, înălțimea bisericii înguste, împărțirea în două încăperi, turnul mic, arată că și aici s'a primit forma de la paraclisul Coziel.

Cu acestea tipul bisericii muntene era fixat. Pridvor deschis, naos și pronaos, altarul, în sfîrșit,—sînt încăperile. E un singur turn de-asaupra naosului. Frizidele în două caturi alcătuiesc podoaba pe din afară;

supl strășină aleargă zimjii roșii. Cărămizii aparente înfloresc părejii exterioari, unde nu s'a făcut niciodată zugrăveală. De la Argeș s'a luat un singur element, ciubucul, care poate fi simplu, îndoit, întreit, liber sau tivit cu zimji. Așa se înfățișează Bucovășul cel vechiu de lingă Jlu, zidire foarte bine păstrată. Snagovul, curățit astăzi de ponosul tencuelilor, nu se arată altfel. Bucureștenii pot vedea aceleași linii la Mihai-Vodă, în deal, unde reparația unui egumen grec, la începutul veacului al XVIII-lea, n'a adus decît ușori noi, de platră săpată, la ușa de intrare. Tot așa va fi fost și Radu-Vodă, înainte de a o înnoi Radu Mihnea, deci atunci cînd era numai ctitoria lui Alexandru-Vodă, bunicul acestui Domn; astăzi avem o zidire cu totul stricată de o prefacere modernă. Tutana din Argeș, făcută cu cheltuiala lui Mihnea, tatăl lui Radu-Vodă, va fi avînd aceleași legături de linii.

Și aici deci, arhitectura de cărămidă și ciment, arhitectura firidelor simple și a turnulețelor unice învinsese pe de o parte lemnul sărac; iar pe de altă marmura aurită și vâpsită cu albastrul azurului. Ea era mai potrivită și cu clima noastră și cu nevoile noastre.

VIII.

Într'o țară și în cealaltă, veacul al XVII-lea n'a înnoit în privința podoaabelor.

În Moldova, întâiul printre monumentele nouă e Sucevița (Bucovina). O acoperire încă strălucitul veșmint al zugrăvelii exterioare. Intrarea e laterală, și un pridvor cu stâlpi, ca la Mitropolia din Țirgoviște, a fost alipit pentru ca s'o apere. Se văd contraforturi și ferestre înguste, de jur împrejur. Turnul e mic, supjiratic. Într'un cuvînt, afară de acel adaos al pridvorului, o biserică a lui Țareș.

Sucevița fusese începută încă de mult, cînd domnia Petru Șchiopul, dar ctitorii, Movileștii, n'au mintuit-o decît atunci cînd unul din ei, Ieremia, era Domn, deci în cei d'întăiu ani cari deschideau veacul nou. Cu cîțiva ani mai încoace s'a sfințit altă biserică de mănăstire bucovineană, Dragomirna. Aici însă decorația cea nouă apare, podidește din toate părțile. Toate ușile, toate ferestrele, întreg turnul, toate liniile bolților gotice sînt numai tradafirași și floricele. Biserica e acoperită de un giulgiu de sculptură minunată.

Ctitorul a fost aici un meșter caligraf și zugrav, Mitropolitul moldovean Anastasie Crimca. El a păstorit și sub Ștefan Tomșa al II-lea, și acest Domn, împovărat de păcatele bătrînului Lăpușnean, a voit să-și albe, la rîndul său, un măreț loc de îngropare. El a ridicat Solca, pe malul unui rîuleț ce se varsă în apa Sucevei, dar n'a domnit de ajuns ca s'o mintuie, și legătura Solcăi cu Dragomirna e cam aceia care era între biserica Argeșului și Mitropolia Țirgovișteană.

Radu Mihnea, Domn și în Moldova, repară numai biserica din Hir-lău. Cînerile său, Miron Barnovschî, dă la Toporăuși o imitație a bisericilor lui Ștefan, pentru adăpostul oaselor părintelui său. Biserica Bar-

novschi din Iași, închinată de același Domn, a fost cu totul schimbată și nu ni poate sluji la nimic.

Lui Vasile Lupu, care-și începe Domnia la 1634, i se datoresc bisericile ieșene Trei-Ierarchii sau Sfinții Voevozi, și Golia, dintre care aceasta din urmă a fost făcută pe temelii altele zidiri, de la sfârșitul veacului al XVI-lea, a boierului Golea. Golia a fost schimonosită de egumenii greci, și astăzi se veșnicește asupra ei o reparație dintre acelea la care și schelele ajung să putrezească. Trei-Ierarchii a ieșit iarăși la iveală, dar nu fără să se plece ideilor artistice ale omului care la noi e dictatorul fără nici-un fel de răspundere, și față de nimeni, al tuturor restaurărilor, d. Lecomte de Nouÿ.

Din partea d-lui Lecomte s'au exprimat părerile cele mai exagerate cu privire la această biserică, în care d-sa descoperia elemente răsăritești de tot soiul și gotice, acestea din urmă împrumutate chiar de la „monumentele școlii renane” (de la Rin).

De fapt, avem o clădire în stilul moldovenesc tipic; materialul fiind însă mai bun decât oriunde—numai piatră tare și marmură—, biserică a putut primi două turnuri, în loc de unul. În săpături se întâlnește ca și la Dragomirna ciubucul muntean de încingere, florile, cu care se deprinsese lumea și mai d'innainte, la uși și la ferestre, în locul vechilor cadre gotice de linii drepte sau de arce frunte. Și zimții obișnuși în clădirile muntene se întimplă la monumentul în care Vasile-Vodă a voit să strângă cu orice cheltuială — ca odinioară Neagoe la Argeș — tot ce se știa și se putea mai frumos în arhitectura timpului său. Nu s'au uitat țiridele, care s'au croit însă aici poligonale, nici discurile de smalt verde, care, înviate din vremea lui Ștefan-cel-Mare, au acum forma unor nasturi, nici modestele cadre gotice din același timp.

Cu o parte din aceste elemente, Vasile a înzestrat și biserică sa din Tîrgoviște, Stelea, pe locul unei clădiri mai mărunte a tatălui său. Ciubucele, turnurile cele două poligonale, resturi de smalt se văd și aici până astăzi.

Urmașul lui Vasile-Vodă, Gheorghe Ștefan, a încercat să facă un lucru și mai frumos în biserică mănăstirii sale de la Cașin, în muscelele Bacăului, și până astăzi avem supt ochi podoabele înflorite cu care meșterii săi au fost darnici acolo, dar care nu se pot asemăna nici pe departe cu acele de la Trei-Ierarchii însuși. Caracteristică e și aici floarea largă, înfioată, care se aplică pe toate nervurile ușilor, ferestrelor și bolșilor și e ca un fel de pecete pentru acest timp.

O găsim și într-o nouă mănăstire domnească, la Cetățuia, pe unul din dealurile întoase din preajma Iașilor. Aici, Duca-Vodă, fost boier al lui Vasile și al lui Gheorghe Ștefan, a întins brîbe de frumusețe, a lipit flori, a încadrat în linii întretăiate ferestrele. El a păstrat și cele două turnuri ale modelului nou.

Mai este, îndată după aceasta, încă un Domn al Moldovei cîtor în înțelesul cel mare. Ștefan Petricelcu a făcut lângă tirgul Siretelului din Bucovina biserică Sînti, Onufrii sau „Mănăstirea”. Dar el n'a încercat

podoabele mai de loc, și a dat numai o zidire oarecare. Tot el trebuie să fie apoi acela care a clădit, în cel mai curat stil muntean din acest timp, biserica Sf. Ioan, tot acolo în Siretiu.

De acum înainte, se mai întâlnește în Moldova încercarea Cante-mireștilor la Miera, foarte sărăcăcioasă. Supt cei d'întăiu „Fanaroiți”, Grigore Ghica zidește Frumoasa, pe un al treilea deal, lângă al Galatei și Cetățuii. Dar acum stilul e luat după cel apusean din Polonia. Cam așa e și la Sf. Spiridon din Iași, al Racovișeștilor.

Pe încetul se alcătuiește atunci stilul modern al bisericilor moldo-vene, adus în bună parte din Polonia. Iată ce-l formează. Stranele nu mai au abside; clopotnița e lipită de biserică, face parte dintr'însa; prin ea se intră ca printr'un pridvor. De la acesta se trece într'un pro-naos, care nu e despărțit prin nimic, nici prin stâlpi măcar, de biserică. Podoabele lipsesc. Clădirea e însă cu mult mai încăpătoare și luminoasă. Cefitorii din Moldova ai acestor pagini nici nu-și pot închipui altfel bi-serica.

IX.

Citva timp însă, arhitectura munteană dă lucrări foarte frumoase, și adevă până după jumătatea veacului al XVIII-lea.

Matel Basarab, contemporanul lui Vasile Lupu, bogat și el, dar mult mai puțin trufaș și foarte strângător, a făcut multe biserici, față de cele două singure zidiri ale vecinului și rivalului său. Bucureștenii au avut de la dînsul Sărindarul, care s'a dărimat făcînd loc unui parc. Pe munte sus, în Oltenia, el a durat Arnota, pentru ca să fie îngropat acolo, lângă tatăl său. Spre Apus, el a fost ctitorul cel nou al Strehalei, și ea făcută odinioară de Crațovești. Dar a clădit din nou biserica din Cîmpulung.

În Tîrgoviște, a lui e Sf. Constantin, care se dărimă. Doamna lui, Elina, are ctitorie la Herăștii din Ilfov. Urmașul său, Constantin Basarab, adevă mai mult evlavioasa lui Doamnă Balașa a clădit Mitropolia din București, Sf. Vineri din Tîrgoviște, mănăstirea cea nouă a Jitianului și biserica din Dobreni.

În toate aceste clădiri e același formă. Ea nu înnoiește nimic față de stilul, studiat mai sus, de la sfîrșitul veacului al XVI-lea. Este sau nu pridvor, care, cînd este, trebuie să fie deschis. Absidele stranelor pot lipsi. Podoaba e numai din zîmși, ciubece și două rînduri de firide.

Tot așa zidesc Cantacuzinii prin anul 1660, cînd erau boieri: do-vadă biserica din Colani. În același timp face după acest model bis-e-rica din Dragoslave, cea din Cernești Grigorașcu-Vodă Ghica. Clopotni-jele ce s'au păstrat sînt mari, și caută să se apropie de turnul mănăs-tirii cîmpulungene.

X.

Unul dintre acești Cantacuzini,—a căror mamă era fiica lui Radu-Vodă Șerban,—Șerban Cantacuzino, ajunge Domn la 1678. Mai mindru decît cel mai mulți stăpînitori din acest timp, bogat și puternic, el vrea

să-și facă la Cotroceni, unde se ascunsese de urgia dușmanilor săi, o măreață biserică de îngropare. Întrebuinșind monumentele contemporane, el se îndreptă și către minunea, de mult uitată, a Argeșului. De acolo-și luă grupa de stâlpi din pronaos și aleasa podoabă de flori și chipuri a ușii de intrare și a fereștilor. Dar forma rămâne cea veche: pridvorul ușor, luminos, pe stâlpi foarte frumos săpași, și păreții urmindu-se în chip de cruce, zidurile sînt acum uniforme, văruite.

Ceva mai târziu, Mihai Spătarul, fratele lui Șerban, făcu drăgălașa bisericuță de la Coljea, în care stîlpii pridvorului și cadrul ușii sînt cel puțin tot așa de bine săpate ca la Cotroceni.

Dar ultima formă strălucită a stilului muntean, în care se unesc atîtea elemente, o dă Brîncoveanu, care a răspîndit pretutindeni biserică nouă și a ridicat din jărină și praf pe cele vechi, în cursul unei mărîni-moase Domnii de peste douăzeci și cinci de ani. El a înnoit la Mitropolia din Tirgoviște, la Curtea Domnească din același oraș, clădită dintru început de Petru-Vodă Cercel, fratele lui Mihai Viteazul, la mănăstirile Govora, Bistrița, Cozia, poate și la Tismana, la Glavacioc, ș. a. El și Doamna lui, Stanca, au fost cei d'întăiu ctitori la Biserica dintr'o zi, în București, la Surpatele, și mai ales în necropola strălucită a Hurezului oltean, unde n'aură norocul să se odihnească de veci.

Și Brîncoveanu a privit cu jînd spre frumuseța veche a bisericii din Argeș. La Hurez el a pus, ca și dincolo, un cerdăcel innaintea pridvorului pe stâlpi. Ocnifele de sus cuprînd roate de sculpturi. Brîul care încinge biserica are tot felul de împodobiri. Cei doisprezece stâlpi ai Apostolilor nu se mai văd în pronaos, ca la Cotroceni, dar două turnuri se urmează în lung. Iar lucrul stîlpilor pe cari se lasă pridvorul, doisprezece la număr, e cu adevărat strălucit. Cozia se apropie de aceeași frumuseță, din care se găsesc elemente în toate clădirile brîncovenești.

Inspiratorul lui Constantin-Vodă poate să fi fost acel călugăr din Ivir, meșter în toate meșteșugurile, zugrav, sculptor, de bună samă cîntăreț, turnător, săpător în lemn, tipograf, scriitor, cuvîntător, acel Antim care a înălțat Mitropolia țerii suînd treptele jeșului arhieresc. După moartea lui Brîncoveanu, s'au mai ridicat supți același supraveghere a lui Antim biserica ce-i poartă numele în București, biserica Sf. Apostoli n același reședință, mănăstirea olteană Dintr'un lemn. La cîte una forma a fost cu totul schimbată (ca la „Antim“), dar cea ce a rămas la toate e decorația sculptată.

Aceasta va stăpîni de acum în toate zidurile muntene, li va da tot interesul, toată noutatea și frumuseța.

Biserica de la Văcărești a lui Nicolae-Vodă Mavrocordat (mîntuită la 1722), o minune a timpului, impune și astăzi prin stîlpii pridvorului

deschis, prin stlpii paraclisului, ai caselor egumenești, — cari se întrec cu cei din Hurez, și-i pot întrece. Aici mai sînt și stlpii din pronaos, frumoasa pădurice de marmură, cu capitèle corintice. Zidurile sînt destul de tari ca să fie trei turnuri, așezate ca la Argeș, două pe laturi și unul la mijloc.

Pantelimonul lui Grigore Ghica († 1752), altă mănăstire din preajma Bucureștilor, a trecut printr'o reparație temelnică și stă cu mult în urma Văcăreștilor. Iar bisericuța arhiepiscopului de Stauropolis (așa numita Stavropoleos) din dosul masivului palat al Poștei din București, privită de aproape și în deplină cunoștință a celorlalte monumente de artă munteană, place, dar nu uimește : orice se află într'însa este și alturea, măcar așa, dacă nu mai bine.

Cu aceasta, viața artei românești în acestălat principat se încheie. Mai departe nu se mai iscodește nici măcar un stil modern, ca acela din Moldova, ci unii vor imita crucea cu pridvorul pe stlpi și un singur turn, iar alții vor culege din formele bisericilor grecești. Slăbiciunea materialelor făcu să nu se poată face turnul decît din lemn, pe care-l acopere urîta linichea văpsită vînat Cutremurul de la 1802, arătînd primădia ce amenință părțile mai înalte ale clădirilor, ajută din parte-i la aceeași datină, care ar trebui cit mai iute desfîințată.

Înnaintașii noștri, „barbarii“. muncind sute de ani și pe acest teren, ni-au lăsat aceste comori. Noi, cari nu mai putem urmă o tradiție de artă proprie, trebuie să ni păstrăm măcar moștenirea. Cine ar putea zice că ni facem datoria ? Uneori lăsăm să cadă, alte ori reparăm, — de multe ori însă așa, încît ruinăm și frumuseța clădirii și visliferia jertii.

Ideile conducătoare din viața poporului românesc.

Popoarele foarte înapoate sînt ca oamenii cari trăiesc fără conștiință: ele n'au nevoie de o idee care să le îndrepte, să le lumineze și să le ducă la o viață vrednică, pentru binele lor și pentru binele omenirii. Ca și acei oameni fără noroc sau vrednici de milă, fiindcă au știu să-și întrebuijeze norocul, ele trăesc de azi până mîni. Nimic nu leagă pe om de vecinii săi decît interesul de hrană sau de petrecere, nimic nu leagă o generație cu altă generație; la stingerea fiecăreia dintre dinsele rămîne numai o moștenire de lucruri, și nu una de amintiri frumoase sau de înălțătoare gînduri. Sufletul comun se naște numai în fața unei primejdii de nimicire, și el nu e atunci alt ceva decît instinctul firesc de a se păstra pe sine, pe care-l au și dobitoacele, în deosebi ori în turmă.

Și în unele popoare îmbătrînite, scăzute ca însușiri, apropiate de peire, se vede de către cugetători, cu o îndreptățită grijă, slăbirea și stingerea ideilor conducătoare. Atunci interesul stăpînește iarăși singur, ca în timpurile cînd oameni din același sînge, trăind pe aceleași locuri, se sfășiau pentru pradă, sau pentru cîștigarea unei plăceri, sau pentru pofta de a fi unul mai mare decît ceilalți. Ideile conducătoare au darul sfînt de a apropia și a înfrăți pe oameni, mai presus de orice deosebiri de fire, de situație, de bogăție, de vîrstă: ele se poate zice că fac parte din viața religioasă a popoarelor, și sînt adecă acea religie, ce are de preoți pe cei mai mari, mai buni și mai luminați oameni din fiecare generație. Pe cînd, din potrivă, interesul e pizmătare și gilcevitor: el desparte un popor în clase care se vrăjmășesc și în aceste clase chiar, dintre care nu e om care să nu urmărească mai multă putere și plăcere decît ceilalți, egoismul cel rău, iubirea pătimașă de sine și numai de sine, scapă din lanțurile cavilnții și datinilor bune și se răpède sălbatec asupra bunurilor lumii. În acest fel, societatea se face vijelioasă, veșnic turburată, neliniștită la lucrul ei, lipsită de siguranță în păstrarea roa-

delor lui și impiedecată în cugetarea mai înaltă. Oamenii se simt tot mai departe unul de altul, legăturile ce sînt silii să încheie, nu mai sînt decît false și trecătoare. La urmă, un popor bine întemeiat, încălzit de iubirea între ai săi, disciplinat și viteaz sfarmă lesne pe cel care ajunsese lipsit de idei conducătoare, îl robește și-i ia locul în rostul lumii.

În maturitatea lor sănătoasă însă, toate popoarele își au ideile conducătoare, cu alit mai dătătoare de izbîndă și fericire, cu cît pătrund mai adînc și cuprind pe mai mulți dintre frații de neam și de țară. Le-am avut și noi, ca și popoarele celelalte ce s'au împărtășit de cultură. Le putem urmări din cele mai vechi timpuri asupra cărora ni s'au păstrat știri, pînă astăzi. Le-am primit de la părinți ca luminoase pietre scumpe îmbrăcate în aurul curat al jertfelor, și sîntem datorii a le lăsa urmașilor fără lipsă și neacoperite de ceața neîngrijirii. Cu cît ele au strălucit mai tare, cu atîta am rătăcit mai pușin, am întîmpinat mai pușine primejdii, am ajuns mai răpede și mai sigur pe drumurile grele prin care trece, bătută prin multe feluri de furtuni și pîndită de multe feluri de peire, viața oamenilor. Cînd lumina lor a slăbit prin vina noastră, mulți dintre noi au rămas în urmă, s'au rătăcit pe alle plaiuri, sau căzură în mina hoșilor străini, cari se așineau în cale. Așa am ajuns să nu mai avem astăzi nici Bucovina, nici Basarabia, și numai cel mai mare și mai neașteptat dintre noroace a făcut să nu pierdem pentru totdeauna frumoasa țară a Jiului, de la Severin pînă la Rimnic, pe care douăzeci și unul de ani (1718—39) au avut-o în mînă Austriacii. În acele timpuri neamul nostru s'a strecurat tăcut și înflorat de griji, ca într'o noapte grea fără lumină din ceruri: nu s'a cîntat atunci, nu s'a vorbit, nu s'a scris decît arare ori, ici și colo, fără încredere și avînt. Ca plumbul a apăsat asupra noastră grîja pasului ce va trebui făcut înnainte prin acel întunec negru ca moartea.

Și, dacă ne-am înnălțat iarăși, dacă am putut păstra ce mai rămăsese din ființa noastră, dacă am simțit iarăși supt picioarele noastre oboșite calea cea bună și ne-am întremat mergînd pe dînsa, și ne-am întors la vesella siguranții, și cîntecele, îndemnurile, cuvintele de nădejde s'au ridicat iarăși tot mai limpezi, mai puternice, mai dese din mulțimea călătoare, al cărei drum de veacuri nu se poate opri; dacă de la o vreme ne-am gîndit și la cel pierduți, cercetînd despre dinșii, descoperîndu-i în depărtări și încercîndu-ne a-i mîntui dintre dușmani,—aceasta se datorește numai ivirii din nou a ideii conducătoare. Cite unul din drumeții nenorociți a găsit unde era piatra cea scumpă, a curățit-o, și mîna lui a ridicat-o cu evlavie și iubire sus de-asupra milioanelor de capete nenorocite.

Alături de adevăratele idei conducătoare sînt altele care prin viclenia sau nepriceperea unora încearcă să li ia locul. Ele sînt mai rele decît chiar întunecul, care poate opri pe loc și duce la măsuri de siguranță. Lumina falsă e însă ca focurile nesigure care flutură de-asupra mlaștinilor ce îneacă. Am avut și noi astfel de lucefieri ai rătăcirii și pierzării, și cît rău ni-au făcut nu se poate spune. Mai rău făcătoare s'au arătat acele idei greșite care se păreau mai asemări cu cele bune, ce

mîngîiaseră și călăuziseră. Și cea ce e mai rău, e că le avem și astăzi. Clase întregi de oameni obișnuți, cite un cugetător chiar, cite un cîntăreț, se îndreaptă după ele și nu văd spre ce adîncimi grozave se duc sau vreau să ducă pe alții. Și pentru a li arăta zădărnicia, se spun cele ce urmează. Din întreaga noastră viață de șese sute de ani în aceeași cultură și în aceleași forme generale de Stat se va desface și mai bine adevărul și greșelile se vor înfățișa cu atît mai neîndreptățite și vrednice de toată osînda oamenilor luminați, cuminiți și iubitori de țară.

I.1

Întăia noastră idee conducătoare a fost ideea creștină. Cum s'a ridicat ea la această înălțime și la această chemare, se înțelege lesne.

Cel mai depărtăți strămoși ai noștri, neamurile traco-ilirice, din Carpați și Balcani, erau în adevăr păgîni. Dar cînd Roma lui Traian a strămutat între dinșii coloniștii ei, luajî din toată Împărăția, cîțiva dintre aceștia au trebuit să fie creștini. Cît de pușini să fi fost, ei au trebuit să învingă aici ca și în alte părți, căci legea creștină avea în sine însușirile ce asigură biruința : adecă, înainte de toate, cea mai mare iubire de oameni. Cînd Împărății din veacul al IV-lea au fost și ei creștini, se mintuse cu păgînismul cel vechiu, din care au rămas numai unele serbători și datine, al căror rost nici nu mai sîntem în stare a-l lămuri cum trebuie.

De acolo înainte, lumea romană a Răsăritului, căreia i s'a zis în curînd lumea bizantină, a trăit în creștinism și *pentru creștinism*. Lucrul de căpetenie a fost dogma credinței, cele mai mari adunări, soboarele, cele mai puternice parlide, acelea ce se alcătuiseră pentru un punct de ortodoxie, fălmăcit de unii într'un fel și în altfel de alții ; dacă patriarhul nu s'a ridicat așa de sus încît să ajungă un Papă al Răsăritului, cuvîntul e că Împăratul ei însuși s'a făcut în parte un patriarh, purtînd odăjdii, presidînd sinoade, hotărînd lucrurile dezbătute. Locuitorii Împărăției nu au mai fost mindri că erau „cetățeni romani“, ci au fost împăcați cu gîndul că sînt adevărați fii drept credincioși ai Bisericii lui Hristos. Legea civilă, legătura de căpetenie a trecutului roman, a rămas tot mai mult în umbră ; acum legea e religia, cum mărturisește și limba noastră. Dușmanul n'a mai fost dușmanul Statului, al stăpînitorului, ci dușmanul Bisericii, al lui Hristos răstîgnit pe cruce. Literatura au fost cîntările bisericesti, laudele sfinților, oratoria, predicele, filosofia, dezbaterile dogmatice ; abia cite o cronică a mai trăit pe lîngă dinsele, păstrînd și știința înfîplărilor de la Curte, pe lîngă cunoașterea luptei necurmăte, înăuntru și în afară, pentru ortodoxie. Așa au trăit o mie de ani Grecii din Împărăție. De la dinșii s'au deprîns a trăi astfel cu sufletul Slavii : Sirbi și Bulgari. De la aceștia toți, am luat și noi ca ideile conducătoare : totul pentru Hristos. Orice am făcut pînă după anul 1650 și-a căutat îndreptățirea numai în legea creștină, în iubirea pentru dînsa, în jertfele pe care ea le cere

Toată vremea noastră cea mai glorioasă, aceia în care frunța

Domnii romîni a stat nealîrnată supt cunună de aur, acela în care s'a alcătuit și Domnia Țerii-Romănești și a Moldovei, în care s'au cîștigat biruințele cele mai desăvîrșite și mai roditoare, pentru care să fi curs singele neamului ecestuia, anii de la 1300 până la 1500, cei două sute de ani ai tinereții viteze, au trăit „supt acest semn“.

Trebuie să se fie în samă că această idee creștină nu era strîns mărgenită la ortodoxie. Poporul numia, în adevăr, pe catolici „letni spurcași“ și n'ar fi mîncat măcar din blidul lor. Neînțelegerea posturilor de către catolici, felul lor deosebit de a-și face cruce, împărțășenia cu azimă și fără vin, sfinții cioplîți ca idoli, cîntările latinești, toate acestea umpleau de dezgust și spalmă pe țeranii deprinși de veacuri în credința Răsăritului. Până și un om cu așa de multă învățătură ca Miron Costin scrie cu adîncă durere de inimă despre catolicul din Croația Gașpar Gratian, ajuns prin anii 1620 Domn al Moldovei: „Acest Gașpar-Vodă nici-odată post nu au avut; ce, pre ascuns, în toate posturile mîncă carne“. Cînd, după înfrîngerea Polonilor, pe carii Gașpar îi ridicase, pentru „creștinătate“, împotriva Turcilor, doi dintre boierii săi îl uciseră, de mult nu mai putea un boier să apropie mină ucigașă de unsul lui Dumnezeu, dar cînd ce nu se putea face împotriva unui Domn al țerii, păstrător al datinei posturilor, se putea face împotriva „Frîncului“ pingăritor de lege; ca pe un Frînc l-au îngropat oamenii din împrejurimi în biserica „Letnilor“, a Ungurilor din Troțuș.

Cu cinzeci de ani înainte, Moldova mai avuse un Domn de altă lege, pe Iacob Vasilic *Heraclidul*, ce se numia Ioan-Vodă și căruia țara-i zicea „Despot“. Acesta era un Grec din insule, dar apucase a trece la luteranism și adusesese în țară pe episcopul socinian Lusinski, pentru care făcu biserica cea frumoasă din Cofnari, care se surpă astăzi în ripă, fără îngrijirea nimănu. Nici el însă n'a cutezat să se înfățișeze ca Domn de altă lege, ci a primit coroana din mîna episcopului țerii, la Iași, în biserica Sf. Nicolae cel domnesc, clădită de Ștefan-cel-Mare, al cărui chip mîndru a privit de pe pîrele această parodie ce se săvîrșia după o jumătate de veac numai de la moartea lui. Și el a stat la orice prilej de serbătoare în biserica noastră. Însă lumea-l bănuia că nu și-a părăsit eresul, și Ureche scrie, în veacul al XVII-lea, după amintirile ce trăiau încă despre Despot: „Se arată blînd și tuturor cuvîlos și avea creștin derept, iară la taină eretic, și avea sfetnici de ai săi, de o lege cu dînsul; mai apoi și-au ivit și necredința sa“. Moartea lui după cîteva vorbe de înfruntare din partea căpeteniei boierilor răsculași,uciderea lui fără milă și fără sfială, căci până atunci Domnii fuseseră dați morții pe ascuns, iar nu în vileag, înaintea oștilor, de mîna unui calău tatar, se lămurește prin pata eresului ce stătea pe fruntea usurpatorului. Se spune că el ar fi luat și policandrul de-argint al mănăstirii celei nouă de la Slatina, în munții Sucevei, și de aceia nimeni nu s'a gîndit să-l facă îngroparea cuviincioasă, de care se împărțășiseră până atunci și Domnii perși de moarte silnică.

E adevărat, că mai toți Domnii au îngăduit un cler catolic, ba chiar au primit cu cinste la Curtea lor pe episcopul de această confesie, căruia i se zicea în Moldova, unde el a rămas mai multă vreme, „piscup” (al noștri erau *Vlădici*, pentru popor ca și pentru cărturari). Lațco-Vodă al Moldovei a îngăduit întemeierea în Țurgul Siretului a unei episcopii catolice, care n'a ținut multă vreme, ci episcopii ei au rămas în Polonia. Și Lațco sau Vlsdislav al Țerii-Românești, de pe același vreme, s'a înfățișat ca fiu ascultător al Bisericii romane și a făcut jurămintele pe numele sfinților catolici. Vlad Țepeș, luind o rudă catolică a lui Mateiaș Corvinul, a făcut profesie de catolicism, și fiul său Mihnea a fost bătut că ar fi „căzut în eresul hulirii Duhului Sfânt”; de aceea l'au și gonit mai cu învișurare boierii, pe cari-l împușinase prin măcel. Alexandru-Vodă, fiul lui Mircea, fiu al acestuia Mihnea, a dăruit la Roma un epitaf (aier), cusut cu aur și mățasuri după obiceiul răsăritean. Petru Cercel era socotit de iesușii cari lucrau și în Ardeal și în Polonia, ca un agent potrivit pentru scopurile lor de convertire. Petru Șchiopul, Domn al Moldovei, în acest timp, s'a plecat înaintea adevărului roman și, pe cînd stătea în pribegie la Nemși, el vorbea într'una de dorința ce are de a merge să sărute piciorul Sf. Părinte. Mitropolitul Gheorghe Movilă căzu și el în „eresul” lui Mihnea cu privire la purcederea Duhului Sfânt, primind vestitul adaos la Crez: *filioque*. Tot atunci trecuseră la catolici Mitropolitul Moldovei, Anastasie, și Grigore episcopul de Roman, — amîndoi Vlădici cari-și pierduseră cirja. Alțișia pretendenți se dau drept buni catolici. Deci până pe la 1600 se văd adese ori înaintări ale Bisericii romane pe pămîntul nostru.

Dar trecerile acestea la catolicism sau sprijinirea de către Domni a acestei religii sînt mai mult de natură diplomatică. Lațco e îngropat în biserica ortodoxă a Rădăușilor, și nu e nicio dovadă că Lațco ar fi fost dus după moarte la vre-o biserică a catolicilor. Se arată la Snagov locul de odihnă al lui Țepeș. Dacă Mihnea-cel-Rău ar fi murit în țară, în loc să fie ucis în Sibiul catolic de la începutul secolului al XVI-lea, el ar fi fost așezat lângă tatăl său. Alexandru-Vodă a fost înmormîntat la biserica lui, ortodoxă, din București. Pretendenții erau de legea acelor pe lângă cari cerșiau. Iar Mitropolitul „catolic” Movilă a clădit mănăstirea Suceviței, și nu s'a deosebit prin nimic, în toată păstoria lui, de cei ce stătuseră înaintea de dînsul.

Deci temelul era ortodoxia. Mai presus de dînsa plutea în mintea tuturor, fără deosebire, ideia marii comunități a creștinilor, cari se pot înțelege, cu toată deosebirea de confesie și de rit, și au datorita să se sfătuiască și să se ajute. Această idee fusese impusă de primejdia unei cuceriri a tuturor din partea Turcilor. Aceștia se înfățișau în ochii Domnilor și boierilor noștri așa de îngrozitor, nu numai pentru dorința lor de a cotorpi, pentru cruzimea și lăcomia lor, ci și pentru că, fiind păgîni, ei tăgăduiau adevărul adus pe lume de Hristos și strigat de pe înălțimea crucii sîngerate, pentru că ei amenințau necurmat nimicirea le-

gii creștine. Turcii și prietenii, ocrotiții lor, aceia sînt dușmanii omului care trăiește în acest timp potrivit cu idealul, cu cerințele morale ale timpului său.

Boierul Vlad, care se ridică la Domnie împotriva lui Mircea-cel-Bătrîn, cu ajutorul Turcilor, cade în curînd, fiindcă cine ar fi putut sprijini cu inima neîndoită pe omul păgînilor? Ceva mai tîrziu, Radu Pleșuvul, Domnul Turcilor, e învins de fratele său Dan, Domnul sprijinit de creștinii din Ungaria. Alexandru-Aldea se crede dator a lămuri pe toți că numai „frica” l-a făcut să se supule Turcilor. O înțelegere cu aceștia aduce moartea lui Vlad Dracul. Tepeș se apără și el odată, că numai pentru că e slab a fost silit să părăsească pe creștini, dar pe urmă cu ce bucurie vestește el că a început lupta cu dinșii pentru „jerșoara” lui, iar, nu mai pușin, „pentru toată țara creștinilor drept-credincioși”! Petru Aron al Moldovei se sfătuește cu toată țara, pentru a se putea desvînovăși, oricînd, înainte de a da bir Turcilor. De la început Ștefan-cel-Mare se înfățișează ca al doilea „luptător pentru creștinătate”, după moartea celui alt mare Romîn și mare creștin al veacului al XV-lea, Ioan Corvinul, căruia ai noștri i-au zis totdeauna *Iancu-Vodă*. Pe Domnii munteni Radu-cel-Frumos, cei doi Basarabi, Vlad Călugărul, el îi desprețuiește ca făpturi ale Turcilor. După biruința cea mai mare a vieții sale, cea de la Podul Înalt, în 1475, Ștefan încheie astfel vestea de biruință pe care o trimise la toți domnii creștini ai lumii: „Cînd am văzut noi oastea cea mare, ne-am sculat vitejește cu trupul și armele noastre, și li-am stătut împotriva, și, cu ajutorul lui Dumnezeu celui atotputernic i-am învins strașnic pe acei dușmani ai noștri și ai creștinătății întregi, și i-am prăpădit, și i-am călcat în picioare”. Solii biruitorului pentru crucea răsăriteană merg prin orașele în care se înalță de-asupra bisericilor crucea latină, care nu i se pare lui, ca Bizanținilor din 1453, un semn de jignire și de dușmănie. Gîndul din urmă al lui Ștefan e să primească din nou, împreună cu Apusul întreg, unit pentru credință, lupta cu Turcii, dușmanii tinerețelor sale, răpitorii cetăților sale Chilia și Cetatea-Albă. Peste un veac aproape, cuvîntul de „creștin” e pe buzele lui Mihai-Viteazul, care scapă pe cîțiva ani pămîntul său de robia păgînilor. În țara Moldovenilor, cari ucisese pe Ștefan Lăcustă, nepotul de fiu al lui Ștefan-cel-Mare, pentru că-l știau venit de la Turci, îl bănuiau prieten al lor și chiar părtaș de lege cu dinșii, și cari goniseră pe Ilie-Vodă Rareș Turcicul, — Petru Șchiopul părăsește Domnie și țară și fugе în Apus, pentru ca să nu i se turcească băiețelul.

De acum înainte iubirea de creștinătate începe să mai aibă un înțeles. Cine ține la creștini în Țara-Românească înseamnă că dorește cucerirea de către Austriaci, iar, în Moldova, prieten al creștinilor sau prieten al Polonilor e tot una. Țerile noastre nu mai pot sta de sine, și numai pușini dintre boieri au o minte așa de înțeleaptă și cumpănită, încît să judece că, prin dibăcie și bună socoteală, poate trăi mai departe și cel slab, în loc să fugă de supt o ghiară supt alta. Un Miron Costin

scrie despre răscoala lui Gașpar Gratiani cu Polonii: „De lăudat este fiecare Domn să ște despre partea creștinească, cu această țară, căci trăiește în statul său așa până acum, pentru țeri creștinești stă până astăzi în rindurile sale, însă cu înțelepciune, nu fără socoteală și fără temeliu, ca, în loc de folos țerii, să aducă peire; cum s'au prilejit și în vremile noastre în câteva rinduri, de aduse a mulți nesocoteala și nebunia mare cumpănă acestui pământ*. Dar, mai tineri, mai focoși, mai ușurafeci decit dinsul, cei mai mulți dintre boierii aminduror țerilor judecau altfel.

Pe vremea Movileștilor, Moldovenii erau bucuroși de ocrotirea Polonilor, care nu li-a adus niciun sprijin, nicio creștere în cultură, ci numai un bir mai mult, și multe ruinătoare tulburări pentru Domnie. Tot în această epocă de după Mihai Viteazul, cei mai inimoși și mai viteji dintre Munteni se plingeau că Radu Mihnea, Domnul pus de Turci, nu e în zădar fiul lui Mihnea Turcital și că-si ține pe lângă dinsul o sumă de rude turcești, făcând țara de batjocură. Să li vie Domn de la Împăratul creștin! Peste câteva zeci de ani, acești creștini inflăcărași avară bucuria să vadă marea înriurire pe care Ardealul o avu asupra țerilor noastre până prin 1660.

De aici înainte, iarăși creștinii, spre cari se înalță nădejțile, sint cuceritorii ce se așteaptă. Creștinătate și neafirmare se înlătură una pe alta: a fi cu creștinii înseamnă a fi supt creștini. Grigore Ghica, iubitor de creștini, trădează și față de Imperiali și față de Poloni; el se face a trece la catolicism și numește Leopold, după Împăratul, pe un fiu al său născut în Imperiu, dar la urmă el nemerește totdeauna la Constantinopol, unde i s'a și sfârșit viața. Ștefan Petriceicu, boier încă tânăr, bun, dar cam slăbuț de minte, face tot așa, însă din tabăra Polonilor el, mai puțin dibaci și mai cinstit, nu mai nemei drumul la Țarigrad, ci, după 1683—1684, cind se ivește pentru ultima oară ca Domn trecător prin voia Polonilor, el trăiește în întunec, ca o țerfă a ideii creștine. Și alții dintre Moldoveni, Hîncul, Durac, cari se ridicară împotriva lui Duca-Vodă, Hîjdău, Drăguțescul, visează tot cucerirea polonă. Miron Costin și alții se ascund în Polonia, cum se ascunsese odată un Nistor Ureche, și acolo Miron, ca un cărturar, scrie Polonilor în versuri și în proză, arătându-li în chip spitalitor prețul ce ar avea pentru dînșii Moldova; el pune odată în scris și condițiile în care boierii moldoveni ar fi bucuroși să se suple regelui. Cind Polonii atacă la rindul lor pe Turci, Șobieski găsește în amindouă năvălirile sale în Moldova, la 1686 și la 1691, oameni bucuroși că pot să primească în țara lor Craiu creștin. Moldova-de-sus rămîne în stăpînire polonă, și toată mazilimea tină, precum și mulți dintre boierii de aceeași vristă, aleargă cu bucurie supt steagurile „rohmiștrilor“ și „horanjilor“ regali. Cel mai mare viteaz din toată Moldova, Turculeț, slujește la Poloni.

Pe atunci, Șerban Cantacuzino, Domnul muntean, intră în înțelegere cu Nemții, ca să li închine țara și, dacă ei ar fi cerut mai puțin și

ar fi vrut să dea mai mult, se ajungea la o învolală. De pe la 1690 înaintea apoi, și Moldovenii și Muntenii încep a cerca lucrurile la Moscova, unde se ridică o mare putere creștină, cu un alt împărat.

Acesta e însă ortodox, și acum începe o a treia perioadă în desfășurarea ideii creștine. Ea se preface în *ideile ortodoxă*.

Chiar după ce Petru-cel-Mare, Țarul rusec, se opri la Iași (1711), în calea care socotea el că se va opri numai la Constantinopol și care fu întreruptă de înfrîngerea de la Stănilești, ochii Romînilor mai căutară un timp cu încredere pe Austriaci. În tot timpul Domniei lui Brincoveanu, aceștia își păstrează prietenii lor în Țara-Românească. La începutul unui nou războiu cu Turcii, o partidă munteană li dă în mină pe Domnul fanariot, *turcesc*, Nicolae Mavrocordat; ei se bucură din toată inima cînd Austria păstrează măcar Oltenia, unde cîrmui un timp ca Ban căpetenia partidei. Gheorghe, fiul lui Șerban Cantacuzino. Dar administrația cea nouă a Olteniei nemulțami pe toată lumea, mai ales pentru că nu ținea în samă datinile și exploata țara fără cruțare, pentru Vistieria împărătească. În Moldova Vasile Ceaurul încercă să pregătească lui Mihai Racoviță soarta lui Mavrocordat, însă nu izbuti. În 1739, Oltenia fu dată înapoi în minile Domnului de la București. De atunci Austriacii și-au pierdut însușirea de represintanți ai ideii creștine, rămîind numai cu aceia de cuceritori. Și ei se îngrijiră a dovedi aceasta, rășlînd, în toate formele diplomatice, Bucovina noastră, cu Suceava și Putna, Scaunul și mormîntul lui Ștefan-cel-Mare, la 1775. Ei mai veniră odată la 1788-91: Domnul moldovean, Alexandru Ipsilanti, se lăsă prius de dinșii, iar unii boieri munteni îi chemară în țara lor. Între aceștia era și poetul Văcărescu. Dar la plecarea lor, în 1791, nimeni nu li-a plîns pe urmă. Se știe că, pe timpul războiului Crimeii, am mai avut, în amîndouă țerile, o administrație militară austriacă, dar bucurie pentru dînsa n'a mai avut, data aceasta, chiar nimeni.

Dragostea pentru Ruși a jînut mai mult, de hatîrul ortodoxiei lor, care încălzia de o potrivă pe țeran, pe cleric,—mai ales pe cleric, care era bucuros să iasă înaintea străinului pentru a-i stropi cu aghiazmă mondrul și a întinde crucea păcii buzelor din cari ieșia urletul lăcomiei flămînde—și pe boier. Ea se întinde de la 1711 până la 1830,—vre-o sută de ani.

În 1711, purtarea Rușilor fusese cuvîntoasă, de la împărat până la cel din urmă ostaș. Rușii pierdură însă mult prin neîzbindă, așa de mult, încît până și Țarul era să fie prins de Turci. A doua oară, în 1739, a fost, din potrivă, în Moldova—căci mai departe n'au trecut oștile, jaful cel mai strașnic din partea tuturor. La 1769—74, Rușii au stat în amîndouă țerile șese ani, luînd provisiil, oșiași, daruri, petrecînd cu boierimea, și la urmă ei lăsară pe Austriaci a lua Bucovina. În 1788—92—al patrulea războiu—ei caută a pune în fruntea amînduror țerilor pe Potemchin, amantul disgrățiat al Țarinei Ecaterina a II-a. Dar nu pentru Potemchin-Vodă se jertfia toată lumea la noi! În 1806—12, apostolii și arhanghelii

ortodoxiei ne anexară formal și, silii să-și părăsească prada, ei plecară cu Basarabia în gură. Nu pentru aceasta se jertfise încă odată toată Românimea de la Dunăre! În 1828—34, ei striviră Jerănimia noastră, puind-o să tragă carele ca boli și lăsindu-i, după cuvîntul unela din căpeteniile oștilor împărătești, „numai ochii ca să plîngă”; pe boieri îi struniră și umiliră în tot felul, zvîrlindu-li în aier prin cizma lui Joltuhin ișlicul, semnul boieriei. Nu pentru aceasia singeraserăm iarăși! În 1853, Rușii pătrunseră din nou peste Prut ca să rămile, și numai Europa, unită în po-triva lor, îi aruncă înapoi, învingîndu-i în Crimeia; ea ni dădu înapoi Ținuturile de jos ale Basarabiei. În 1877 am scăpat fără îndoială la Plevna pe marele-duce Nicolae de soarta generalului Curopatchin, iar ca mulțămîtă ni se smulse și acea zdreanță băsărăbeană,—lucru ne mai pomenit în analele alianțelor dintre State.

Ideia creștină în ultima ei formă, ortodoxă, murise pentru vecii vecilor, și în mîntea bătrînului celui mai evlavios.

II.

În veacul al XV-lea mai ales, Europa apuseană începu să vadă ceva în afară de hotarele impuse de religie. În cugetarea, simțirea și arta lumii vechi, ea descoperi o bogăție, o frumusețe și un folos care-i fuseseră ascunse până atunci. Cercetări se începură cu privire la acest trecut așa de îndepărtat, limbile clasice fură studiate pretutindeni, în toate ramurile vieții sufletești a popoarelor nouă se limită cu străduință anticitatea.

Mișcarea aceasta, care se dovedi neasămănat de roditoare și aduse cu dînsa altă literatură, altă artă, la urmă chiar, altă știință și un fel de filosofie necunoscut până atunci, se putea întinde în Răsărit numai acolo unde limba latină mai ales era bine cunoscută, ca una ce fusese de la început limba bisericii și a Statului. Deci, Ungaria și Polonia, spre marea lor fericire, se împărtășiră de Renaștere, noi însă, cari întrebuințam limba slavonă în dregătorii și în slujba dumnezeiască, nu. Am păstrat încă vre-o sută de ani o literatură săracă, mărgenită la operele curat religioase, și, acestea neputînd fi originale, la traduceri mai mult sau mai puțin bine făcute.

Încă o armare a Renașterii era acela că viața romană, mult mai bine cunoscută decît cea grecească, era admirată și imitată în tot felul. Numele italiene, germane, franceze, ungurești chiar și polone, se prefăceau așa încît să sune latinește; localitățile geografice erau preschimbate în același sens. Toți căntau să-și pue în legătură începuturile țerii și neamului cu vremile strălucite ale Romanilor sau ale Grecilor. Până și Turcii ieșiră coborîtorii ai lui Teucer din Eneida lui Vergiliu, și nu li se mai zise altfel decît *Teucri*; Francesii, urmași ai Francilor, ar fi avut strămoș pe un Francus; Secuții din Ardeal erau *Seculi*, *Siculi*, deci Siciliani. Și cam tot de astea.

Unii feciori de boieri pribegi învățau însă în Polonia, pe cărți latinești care vorbeau înaintea de toate despre Roma. Ei au trebuit firește

să facă apropierea între numele de „Rumîn“, între limba „ruminească“, și, Romanî; asemănarea de limbă li se impuse încă de la început. Pe atunci nu se putea face deosebire între originea poporului și originea limbii. Limba era învederat venită din cea latinească; noi cu toții nu puteam fi decît Latini. Și astfel de odată se ridică perdeaua greoaie de despreț, de sărăcie și umilință care ne acoperia. Aureola Romei înconjura fruntea țeranului robit, a boierimii supusă tuturor poftelor turcești. Ori ce-am fi ajuns să fim, era ceva așa de mare să avem o obîrșie romană!

Înainte de orice altă sarcină, această obîrșie trebuia luminată. Și pentru noi, dar mai ales pentru acei străini cari se deprinseseră prea mult a vorbi despre „barbaria“ *Valahilor*.

Încă de pe vremea lui Vasile Lupu, Grigore Ureche, ucenic al școlilor latinești din Polonia, scrie: „De la Rim ne tragem și cu a lor cuvinte ni-l amestecat graiul“. Din scriitorul italian Enea Silvio Piccolomini, din veacul al XV-lea, el mai culege știrea că ar fi fost pe aici cîndva un Flaccus, „Hatman rimlenesc“, pe care, firește, Enea Silvio îl crease el, pentru ca să-și lămurească numele de „Valahi“. El se oprește însă aici, urmînd apoi cu istorisirea pe romînește despre Domnii Moldovei, și numai despre ei.

Miron Costin, din generația care urmează pe a lui Ureche, știe mult mai mult: găsim la el, la un loc cu o mulțime de nelămuriri și greșeli, mai toate elementele trecutului roman. De și scrie numai despre Moldoveni, acest boier inimos și cărturar cuprinde cu privirea în cercetarea celor d'întăiu începuturi și pe ceilalți Romîni — până la Arominii Balcanilor. Pe toți îi hotărăște că sînt adevărați Italiani.

Și iată că un om care nu învățase la Poloni, ci în Italia însăși, la Padova, unde mergeau mulți Răsăriteni,—Constantin Stolnicul Cantacuzino, prinde a povesti și el, tot înainte de anul 1700, despre Traian și Împărații Romei, ce au domnit și asupra Daciei strămoșești. Mai limpede, mai sigur și mai bogat decît Miron Costin, pe care nu l'a cunoscut, el vorbește despre cea d'întăiu întemeiere în aceste părți, pe care Moldoveanul o numise „descălecatul“ sau coborîrea și colonizarea cea d'întăiu.

În sfîrșit, spiritul Renașterii e primit de Dimitrie, învățatul fiu al lui Constantin Cantemir, prin lecțiile unui Grec cu știință de latinește și care învățase și el în Italia. Cîtînd cu sîrguință în tot cursul tinerețelor sale, el fu în stare să scrie după așezarea sa, ca pribeag domnesc, în Rusia cea mai întinsă lucrare despre timpurile vechi ale istoriei noastre, *Hronicul Romîno-Moldo-Vlahilor*. Pentru el nu mai e nici-o îndotală că sîntem Latini, ba încă nimic nu ne-a clințit vre-odată de pe pămîntul cîștigat de legiunile lui Traian.

Acești oameni—la cari se poate adăugi și un harnic întregitor și compilator, Nicolae, fiul lui Miron Costin, — lucraseră mai toți deosebi, fără a se cunoaște sau a se răzîma unul pe altul, pornînd toți de la ace-

Îași izvor, studiile zise umanistice, pe care le începuseră oamenii Renașterii.

Cetitorii pentru astfel de lucruri erau însă de tot pușini pe atunci: cîțiva boieri numai. Cetitorii obișnuiți, ceva mai mulți, cu deosebire preoți, se mulțămiau cu cettrea cărților sfinte. Deci nici-una din aceste cronici nu s'a tipărit, și o bucată de vreme ele au fost cu totul uitate.

Pe atunci însă, o parte dintre Rominii din Ardeal trecuseră, după îndemnul Iesuiților, la Biserica Romei, cu care se *uniseră*. Ei își păstrau limba de slujbă, datinile bisericești, însurătoarea preoților, dar în dogmă erau una cu Roma. Școlile catolice din Simbăta-Mare, în Ungaria, din Viena și din cetatea Papilor erau deschise acum învățăcelilor romini, cari plecau, cu deplină cunoaștere a limbii latine, din Blaj, reședința noului episcop unit.

Din Viena și Roma se întoarseră deci prin anii 1770—80 trei tineri călugări, Samuil Clain, Gheorghe Șincai și Petru Maior, cari n'aveau de loc hotărîrea de a trăi îmbrăcați în rasă la mănăstire. Toți trei aveau aceeași gînduri: *să dovedească origina romană*, la cunoașterea căreia ajunseseră înaintea de a fi cetii cronicile moldovenești și muntene. Dar prin cărțile pe care le alcătuiră, ei merseră mai departe decît aceștia. Literele cirilice obișnuite până atunci trebuiau părăsite cu încetul, limba trebuia să fie scrisă cu litere latine și astfel încît totdeauna să se poată recunoaște cuvîntul latinesc de la început. În sfîrșit, sunetele „străine“, vorbele „străine“ trebuiau părăsite măcar în scris.

Un alt lucru nou e tipărirea acestor cărți. Prin școli bisericești, prin școli de Stat, prin școlile întemeiate dincoace de munți în cursul veacului al XVIII-lea, de Domnii ziși „fanarioți“, cercul de cetitori se lărgise foarte mult. Pentru toți acești oameni se tipărirea pe rînd două cărți ale lui Petru Maior, dintre care una fu confiscată, și „Dicționarul de Buda“. Acest dicționarul de etimologii, arătînd adecă de unde vine fie-care cuvînt, n'a putut să albe mare răspîndire. Din potrivă, toată lumea a cetii „Istoria pentru începutul Rominiilor în Dacia“, care a avut două ediții în vre-o zece ani. Aceasta a fost de acum înaintea *Biblia idelt latine*. Și dascălul Lazăr din Avrig, care a venit în 1817 la noi de a întemeiat cea d'întăiu școală națională în București, credea în această Biblie.

Supt înriurirea acestel mișcări s'au format un număr de tineri din Ardeal, ca Ioan Maiorescu, Papu Ilarian, August Laurian, Simion Bărnuiju. Întemeiași pe mindria latină ei au făcut mișcarea de la 1848 în Ardeal, pe care au organizat-o după tradiții romane și au descris-o într'o limbă latinisată. Toți au trecut, înaintea sau după 1848, dincoace și au stăpînit învățămîntul. Ioan Maiorescu e întemeietorul școlilor craiovene, Laurian al celor din București și apoi al școlilor Moldovei întregi, Bărnuiju, al școlii de drept din Iași. Cei din țară, un Gheorghe Asachi în Mol-

dova, un Ion Rădulescu, zis Ellad, în Țara-Românească, au crezut, ca toată puterea sufletului lor, în originea latină pe care a și cîntat-o, în versuri frumoase, cel d'întălu, care și el învășase la Roma, dar n'au primit ideea prefacerii limbii pe latinește, ba nici chiar scrierea cu singurile litere latine. Ellad e autorul unui sistem de scriere, care a dăinuit cîțva timp și a fost primit și în Moldova.

Astfel se ajunsese la anul 1860, cînd acum filință o Romănie unită. Academia Romîină din București fu înființată. Cea dintăiu grijă trebuia să-i fie formarea limbii literare, ca și cum limba literară n'ar fi fost de mult formată, încă de pe vremea tîpăriturilor bisericești, rămîind să se adauge, firește, potrivit cu timpul, neologisme științifice. Laurian și elevul lui, Massimu, căpătără grija dicționarului. El apăru în două volume mari și sîrni o adîncă umire. Limba era *curățită* luîndu-l-se jumătate din cuvintele ei. Celelalte erau cu totul schilodite, ca să li se vadă mai bine originea latină.

Pe atunci se învășa în școli Istoria Romînilor a lui Laurian, care începea cu Romul și Remu și dădea anul după fundarea Romei. În Ardeal stăpînia științificește canonicul blăjean Timotelu Cîpariu, care, de și un bun cunoscător al limbii vechi și un înțelegător al dezvoltării ei firești, scria într'o ortografie de paradă, și mai mult cu vorbe „strămoșești“.

Școala latină n'a putut merge mai departe în ceea ce privește limba. În studiile istorice ea s'a păstrat încă multă vreme, de și slăbită. Iar ceea ce a rămas mai mult din ea, a fost părerea că noi sîntem Latini, că avem spirit latin, că sîntem frați buni cu toți Latini. De aici urmă neapărat iubirea pentru Franța, sora noastră mai mare: vorbirea limbii ei, imitarea acestei limbi—Ellad însă volă mai bine imitarea limbii italiene—, primirea în românește a oricărui cuvînt franțuzesc, în știință ca și în literatură, hrănirea literaturii românești „începătoare“ cu cea franceză, emigrarea la Paris. În latinismul lui Laurian trebuie să se caute, nu numai originea franco-romînei în care a scris un Mihail Zamfirescu, dar și a model literare franceze, căreia un Bolintineanu, un Alecsandri chiar i-au slujit toată viața lor, și a ideilor politice și culturale care au domnit zec de ani la noi; în sfîrșit, și a tuturor împrumuturilor neașbutite și caraghioase pe care „sora mai mică“ s'a crezut datoare să le facă la „sora mai mare“.

Primirea exuberantă pregătită la București studenților Italiani, ovațiile în mijlocul cărora d. de Gubernatis s'a făcut intrarea la București —precum astfel de ovații s'au cheltuit și cu cîte un astfel de om ca „sorul“ Péladan sau ca d. Léo Claretie, ziarist, nepotul unui scriitor bine cunoscut—, visita la Roma a unui grup romănesc ce cuprîndea toate elementele comicalui, călătoria din urmă, bogată în nemulțămiri, care s'a făcut, nu în Italia, ci prin Italia pentru a se ajunge la Roma, toate sînt ultime urmări ale curentului latinist decăzut. El a început deci ca Samuil Cioba și s'a mîntuit cu Badea Cîrjan.

Dar, dacă te uiji bine, vezi și alte forme ale aceleiași direcții.

În istoria românească, în cugetarea Rominilor despre ei înșiși, în politica lor a fost, până în anii nouăzeci, o ciudată iluzie, care ni-a ajutat la multe, dar la mult mai multe ni-a stricat. Ajunsesem a ne crede de o samă cu părinții noștri Romani și uitasem de mult cât putem într'adevăr. D. Hasdeu spunea, într'un curs la Universitate, că de fapt noi sintem în stăpînirea unui Imperiu; în numele lui Traian, August Laurian afișa pe păreții tuturor școlilor primare ale României o hartă a Daciei de mine, și poetul Macedonski hotărîa că

Roma noastră e 'n Orient:
Constantinopol capitală.

III.

Dar lată că un nou curent se ivise. El se luptă întâiu cu împrejurări foarte grele, oprit în loc de alte curente, amestecat une ori cu ele. Amestecul ajunsse la o anumită dată așa de puternic, încil curentul inițial părea pierdut. O altă generație, pornind de la alte considerații, l-a înviat și a represintat ideia conducătoare cea bună, afita timp cât i-au îngăduit puterile. Apoi iarăși s'a părut că biruința se apleacă în partea curentului grandoman, fără conștiință de trecutul, de viitorul, de chemarea noastră, gata a se închina la toți idollii neamului străin. Apoi el s'a întărit din nou, și el chiamă astăzi la sine pe toți oamenii iubitori de țară și de neam, pe toți oamenii cinstiți și cuminiți, pe toți oamenii de ispravă.

Să urmărim și dezvoltarea acestei idei conducătoare.

Asachi și Eliad nu trecuseră cu totul în legiunea latinștilor, dar nici unul, nici altul n'a mai păstrat de la o vreme legăturile cu poporul lor și au ajuns răpede a nu-l mai înțelege și a nu-l mai putea călăuzi. Asachi lipăria reviste cu text frances în fața celui românesc și nu mai răsplinea niciun neologism frances. Eliad profetisa, făcea comentarii a'e Bibliei, se asemăna cu Hristos, și îndată prinse a bițgul într'un fel de romîno-italiană pe care n'o mai cetea nimeni.

Alți scriitori, cari față de dinșii erau niște tineri, lucrau însă, mai ales în Moldova, pe o altă temelie. Adevărata cercetare a trecutului o începură, mai în același timp, Munteanu Bălcescu, care trăi puțin și marele Moldovean Mihail Kogălniceanu. Cronicile, documentele, care erau și minunate îndreptare de limbă și păstrătoare ale cugetării adevărat românești a trecutului, ieșiră la iveală. Al. Russo, Vasile Alecsandri scot la lumină poesia poporului. Pornind de la cunoștința acestor izvoare, se înjgheabă o literatură nouă, care numără, în același generație, și pe cumpătatul și clasicul novelist Costachi Negruț (Negruzzi). Într'o generație următoare, se adauge la dînsa Alexandru Odobescu. Dintre și mai tineri, școlari ai Germaniei anilor 1860, întorși în țară, întemeiază „Convorbirile literare”. Slavici dă grațu firii șeranului ardelean. Miron Pompiliu țipărește cîntece ardelenesti. Gane spune pe întelesul tuturor

povești din Moldova. Ispirescu jese din nou firul basmelor muntene, și minunatul povestitor Creangă înfățișază satul moldovenesc. Alecsandri se alipește la mișcare, dar nu cu totul, păstrînd unele păcate și lipsuri ale trecutului. Însă un tînăr care învățase prin toate țerile românești, în Moldova, la Cernăuți, la Blaț; care stătuse la Viena în mijlocul studenților romîni de pretutindene, care fusese suflerul lui Pascali la București, un tînăr moldovean din pragul Bucovinei, cu multe cunoștințe generale și cu cele mai adînci cunoștinți românești ce se pomenise până atunci, Mihail Eminescu, adună în sine toată bogăția de cugetare și simțire a neamului și pe o înaltă gamă de modernitate cîntă în cel mai frumos graiu românesc. Acel care călăuzise din capul locului mișcarea, T. Maiorescu, recunoscute de la început pe frunțașul literaturii nouă.

„Convorbirile“ au avut vre-o douăzeci de ani de strălucire. Apoi revista se strămută în București, și mulți dintre cei mai însemnați colaboratori ai ei intrară în politică, fără a putea face să învingă aici alt spirit. În București terenul rămăsese al altora, iar în Iași după plecarea „Junimii“ se instalează socialismul „Contemporanului“. Generația tînără primi cu cea mai mare bucurie activitatea critică a lui Dobrogeanu-Gherea, care îndrepta literatura românească spre ideale care nu sînt și acelea ale poporului românesc. În același timp se ivia, printr’o înțelegere greșită a unor anumite modere, dar mai ales printr’o adoptare a spiritului butevardier frances și prin amestecul în literatură al multor Evrei sceptici, o nouă literatură satirică, fără îndreptățire, fără întă, fără crujare, ridicîndu-se din norolul pornografiei numai pentru a mușca prin insulta personală. În jurul unei biete reviste ciudate scrise, se adunaseră tineri ce-și ziceau decadenți, cîntăreși ai ticăloșiilor sociale și ai rătăcirilor bolnave în care poate cădea simțirea omenească. Glasul limpede al celor trei frunțași noi, armonicul povestitor și pătrunzător critic social I. L. Caragiale, înfloritul stilist, bogat în icoane nouă, Delavrancea și poetul atît de întîm și de simplu Vlahuță, nu era ascultat decît în unele cercuri. Revista pe care o căuta mai mult publicul. *Revista Nouă*, a lui Hasdeu, nu făcea alegere și nu cerca să determine nimic, în nimic.

Lucrurile s’au schimbat astăzi. Încă odată s’au revărsat asupra scriitorilor comorile trecutului și comorile poporului. Atingerea între Romîni din toate părșile s’a făcut zilnică, sinceră, de un mare folos pentru cugetarea vechiului rol de a pregăti profesori, și vreau să îndrepte viața timpului. Zidurile dintre literatură și ramurile vecine se dărîmă și îngăduie o simțitoare îmbogățire a celei d’întăiu. Trei reviste ale celor mai tineri, „Sămănătorul“, „Lucafașul“, „Făt-frumos“, luptă în acelaș sens, și ele au dat literaturii de astăzi pe un Iosif, un Sadovean, Goga, un Sandu, un Țiocîrlan, un Cerna, un Vilsan.

Și acum mișcarea nu se oprește aici. Toată viața românească e prinsă de dînsa, și, cu toate împotrivrile de astăzi, ea va izbuti să pre-

facă tot. Originalitatea ei binefăcătoare stă într'aceia că ea nu născocesc, nu adaugă și nu falsifică nimic, dar nu lasă să-i scape din vedere niciuna din însușirile, din putințele de dezvoltare ale neamului. Puterile adevărate de astăzi, moștenirea cea bună a trecutului, tot ce are poporul românesc în stăpînirea și la îndemîna sa trebuie a fi întrebunțat. Scopul nu mai e acela de a ne asemăna cu unii sau cu alții, de a ne întrece cu Romanii de odinioară sau de a ne ținea pe urma Francesilor. Nu voim a fi un Stat modern oarecare, de o precocitate și îndrăzneală care să uimească lumea. Dorințele noastre sînt mult mai modeste, dar mult mai ușoare de înlămcit în faptă sigură: avînd conștiință de ceea ce sîntem, simțîndu-ne Romîni mult mai mult decît coboriții ai Romanilor și chiar decît cetățenii ai României, voim, în cea mai strînsă legătură cu tot ceea ce a fost sănătos în trecut, să clădim cu mijloace românești civilizația românească pentru toți Romîni.

Dezvoltarea hotarului Țării-Românești și Moldovei.

I.

Țară-Românească a numit Romînul, și numește încă, tot Ținutul pe care-l locuiește el, acela în care-și pune munca de plugar sau în lungul și în largul căruia își mină turmele. Acest pămînt putea fi supus în parte, odinioară, Bizantinilor, Bulgarilor, Ungurilor, Tatarilor și Rușilor din Ha-
Mclu, iar astăzi Turcilor, Rușilor, Austrieților și Ungurilor,

paese divino per sette destini,
in sette spezzato da sette confini,

„o țară divină prin șapte ursite
În șapte sfărmate de șapte hotare“,

cum cînta poetul despre alt popor, al său, care a isbutit însă a-și face la loc unitatea națională și în forma politică,—dar el rămînea tot „Țara-Românească“.

Până pe la anul 1300, această Țară nu dăduse încă un Stat. Romînii trăiau numai sub stăpînirea așoară a cnezilor sau Juzilor, mai sus de cari erau Voevozii. Cîțiva dintre acei ai Țării-Românești: Ioan, Farcaș, Litovoi, Seneslau, la dreapta și la stînga Oltului, sînt pomeniți încă înainte de anul 1250. Se vede din cele spuse în întărirea de către Papă a unui privilegiu regal unguresc pentru cavalerii Ioaniși, cari erau ispitii să se așeze la noi, că pămîntul cnezilor și voevozilor olteni mergea de la Țara Hașegului până în Dunăre, și se pomenesc și pescăriile de la Celelu și cetatea Severinului,—aceasta stăpînită de Unguri. Dincoace de Olt, din potrivă, nu se înseamnă nici-o localitate și nici-un hotar.

Pe acea vreme Ungurii aveau în mina lor o parte din pămîntul ce era să fie mai târziu Moldova. Districtele Bacău și Putna de astăzi erau atunci ungurești, avînd locuitorii unguri, aduși din Secuime și din alte părți, preoți unguri și căpetenii ostășești pentru regele Ungariei. Capitala

acestei provincii era Milcovul, cetate așezată pe riul cu același nume, reședință a episcopului catolic.

În părțile de sus ale Prutului și Siretului se întemeiasă țara *rusească* a Galiciei sau a Haliciului. Până departe în jos, cursul acestor riuri era în mâna regilor Rusiei-Mici sau Rusiei-Roșii. Cînd regatul rusesc se desfăcu, cnezii, răsăriți pe urma lui, stăpîniră nesiguri, potrivit cu vîteția lor și cu împrejurările timpului în care trăiau. Supt îniriirea galicliană, o sumă de sate se întemeiară, cu acele nume rusești în - așii (corespunzător lui - ouș, - owce), ce se află încă răspîndite peste toată Bucovina, peste județele Dorohoiu și Botoșani și partea de sus a Basarabiei.

Șesul de peste Siretiu ajuns pe la 1240 în mina Tatarilor Hordei de aur. Ei n'aveau nici-o administrație a supușilor lor, ci se mulțămiau a strînge de la dinșii birul și a primi daruri. În afirmarea Tatarilor se poate să fi fost și o bună parte a Terii-Romănești, tot șesul adecă: Brăila, Ialomița, județele celelalte de la Dunăre. Mai mult sau mai puțin neatîrnate, scăpate de copleșirea tălărească, erau platurile. Cele oltene aveau în fruntea lor juzi, dintre cari cei mai mari purtau numele de Voevozi. De la anume juzi vechi cred că vin numele județelor Mehedinți, Vilcea și Romanaji, toate dincolo de Olt: în adevăr, se zice județul Mehedințului, al Vilcei, al Romanajului, și Mehedinț e un nume de persoană, ca și Vilcea, venit din Vilcul (Lupul), ca și Romanaji, asemenea cu care sînt unele nume sirbești (Ruvaraș, Herligovaș, ș. a). În principatul de mai tîrziu al Terii-Romănești și în Moldova-de-jos județele sînt numite după riuri: Argeș, Olt (în Oltenia însă nu e un județ al Oltului, dar este unul al Jiului, desfăcut apoi în Jiul de sus: Gorj și cel de jos: Dolj), Covurluiu, Putna. În Moldova-de-sus, însă, numirea vine de la orașe: Bacău, Neamțu, Suceava, Roman, Botoșani, etc. Moldovenii nici nu le-au numit județe, ci Ținuturi. Aceasta ne face a crede că acele județe n'au avut nici-o dată o însemnătate mai mare decît acela a unei stăpîniri peste cîteva sate. Atci par să fi fost mai mult cetăți ungurești (Milcovul), Bacăul), cetăți domnești (Romanul), igruri galicliene (Siretiu, Suceava) și tovarășii de sate, în felul cum au fost cele din Cîmpulung, care aveau drepturile lor deosebite și plăteau un singur bir Domnului.

II.

Pe la 1300—50, Voevozii din Argeș izbutesc a dobîndi și Oltenia. Îndată, ei își leau titlul de „Mari-Voevozi“ și arată că stăpînesc „toată Țara-Romănească“. Aceasta vădește împede gîndul lor, că nu recunoșteau adecă, pe tot pămîntul românesc, alt Voevod de o samă cu ei, alt cîrmuitor neatîrnat. Ei leau în armele lor vulturul împărătesc al Bizanțului (dar cu un singur cap, nu cu două, ca în stema bizantină). În haină, în pecetea cu două chipuri împărătești lingă un pom, ei se înfățișează cu această autoritate imperială asupra Romînilor.

Pe le 1360 știm sigur că ei aveau și Brăila și Cîmpulungul și Argeșul și Slatina (privilegiul către Brașoveni din 1368). Peste douzeci de ani ei trecuseră prin București și ajunseseră la Giurgiu, pe care-l întăriseră.

Severinul li-l dăduseră Ungurii, după multe frămîntări. În fața Nicopolei turcești, la care rîvniau, ei clădiseră Turnul lor, căruiu-i ziceau „Necopola cea Mică”. Ba, supt Laico, ei luară o clipă Vidinul, iar supt Mircea puseră mîna pe Sillistra și pe toată Dunărea-de-Jos, precum și pe porturile dobrogene ale Mării. Ei moșteniseră deci și pe Țarii bulgărești de la Apus și pe despoșii bulgari de lingă Mare, Dobrotici și Ivanco.

Cuceririle Turcilor îi aruncară însă înapoi peste Dunăre. În acelaș timp, o coborîre a Romînilor din Maramureș luă „Voevozilor celor Mari toată Țara-Românească” partea răsăriteană a Ținuturilor românești, pe care ei și le păstrau pentru dinșii.

Bogdan, Voevod maramureșean, trecu dincoace de munți pe la anul 1360. Sașii din Baia, așezați printre noi încă de pe la 1200, îi primiră bucuroși. Voevodul unguresc, din provincia regală, întemeiată din nou, de cîteva zeci de ani, Sas, fiul lui Dragoș, fu bătut, și pămînturile lui luate, până la Milcov. Dincolo de Siretiu, se ajunsese la orașul cu acest nume și la Suceava, care trăiau de sine stătătoare.

Tatarii șesului au căutat să se împotrivescă. Dar ei leșiseră slabți din luptele cele lungi cu Ungurii. Romîni i-au dat peste Nistru Această apă rămase ca hotar, dar cele mai multe părți fură luate mai mult pusii din mîinile lor.

Greutatea cea mare era însă cu Voevozii Țerii-Românești. Fiindcă ei stăteau sus, în capitalele lor de la Argeș și Cîmpulung, oamenii lui Bogdan Voevod li ziceau Munteni. Acesta nu cutezase a lua același titlu ca Basarab și urmașii lui. El venia dintr'un pămînt românesc, unde împărșirea se făcea după riuri. Venia într'un Ținut udat de riul Moldovei: el îl numi dar, „jara Moldovei”. Însă pe această jară, înțelegea el și tot astfel și urmașii lui, s'o întîndă cît mai departe în dauna Țerii-Românești.

Pentru aceasta se întrebuijă nesiguranța și slăbiciunea acestei jeri între moartea lui Laico și întărirea în Domnie a lui Mircea, deci prin anii 1370—90. Pe de o parte se ajunsese la Milcov. Alexandru-cel-Bun era pe pămîntul său până la riul Putna, în anul 1432, cum dovedește o scrisoare de știri ardelenescă. Fiul lui Alexandru, Ilie, face o danie unor moșneni din Vrancea. Deci nu incupe nicio îndoială că înnainte de Ștefan-cel-Mare Moldova și atinsese hotarul sud-vestic. Vama se lua la Agiud pentru marfa ce trecea la Munteni, dar aceasta numai pentru că Agiudul era cel din urmă tîrg al Moldovei în aceste părți. Moldovenii și Muntenii își făcură cetăți la hotare: a celor d'întăiu se chema Crăciuna și era așezată chiar pe riul Milcov. Bacăul fu întărit, și aici stătu un timp, prin anii 1840, Alexandru cel Nou sau Sandrin, fiul lui Ștefan-cel-Mare, păzînd hotarul. Linia de apărare munteană lăasă în prada dușmanului Râmnicul-Sărat și Buzăul și se îndreptă după cursul Teleajinului, unde Domniul din al XV-lea veac făcură Teleajna; ceva mai departe era întărită Gherghița, care apăra Bucureștii, și ei, de alminterea, o cetate întărită, precum Teleajna jinea straja de spre Tîrgoviște.

Dincolo de Siretiu Moldovenii se întinseră iute până în punctul unde acest riu, întorcându-se spre Răsărit, poate alcătui hotarul sud-estic. Că Birladul era loc de vamă, nu este altă dovadă decât faptul că la Birlad se vămuiau, pe acest drum de negoț, mărfurile ce mergeau în Țara-Românească. La Chilla și Cetatea-Albă, pe Dunărea-de-Jos și pe limanul Mărei-Negre, fuseseră Genovesii, și în cea din urmă cetate ei rămaseră până dincolo de 1400. Domnii munteni stăpîneau însă, ca Bulgarii de odinioară, și un mal și cellalt al acestui curs de Jos al Dunării. Moldovenii luară, în același timp de slăbiciune a frașilor lor, și acest „pămînt băsărabesc”, și această Basarabie. Roman-Vodă își zicea: „Domn până la Marea-cea-Mare”. Alexandru-cel-Bun înlătură orice urmă de stăpînire străină și el lasă urmașilor săi și cele două cetăți. Mircea al Terii-Românești se împotrivi în zădar, năvălind odată în Moldova în poșta lui Iuga: moartea lui făcu din Alexandru-cel-Bun și din urmașii săi cel d'întăiu Domni ai Romînilor. În toată perioada neatîrnării, „Marii Voevozi a toată Țara Românească” au rămas de aici înainte pe planul al doilea.

După moartea regelui unguresc și polon Ludovic-cel-Mare, fiicele sale Maria și Hedviga, avînd de soți cea d'întăiu pe Sigismund din Luxemburg, cealaltă pe Iagelo botezat cu numele de Vladislav, își împărșiră, nu fără ceartă, moștenirea. Fiecăreia-i lipsiau banii, ostașii și aliații. Amîndouă țerile noastre se folosiră de aceste împrejurări.

Laico stăpînise, credem, și Țara Hașegului; pentru a-l răsplăli și ciștiga în chip statornic, însuși Ludovic desfăcuse Țara Oltului de peste munți, cu cetatea întărită a Făgărașului, și i-o dăduse cu titlul de duce. El aduse acolo boieri de-al săi, ai căror urmași trăiesc și până astăzi. Hedviga adause pentru Mircea și cîteva sate, mai mult românești, de cealaltă parte a Oltului, dintre care cel mai însemnat era Amlașul sau Amnașul. Numai Sibîiul și-a păstrat posesiile românești, Sălișteea, Rășinari și celelalte. Pentru apărarea lor se ridică cetatea Turnului-Roșu. Cetatea Branului, pe care o clădise regele Ludovic, trecu și ea în stăpînirea Muntenilor. Mircea și fiul său Mihail și-au ținut pîrcălabii acolo. Și trebuie să se fie în seamă că el aveau deci și cîrmuirea, nu numai asupra *colibașilor* d'împrejur, ci și asupra satelor ce alcătuiau încă de la început domeniul Branului.

Toate aceste stăpîniri însă nu se puteau alipi pentru totdeauna cu Țara-Românească, fiindcă erau la mijloc munții. Tot așa s'au dovedit netrainice și posesiile căpătate de Domnii moldoveni în Ardeal. Ștefan-cel-Mare dobîndise acolo Ciceul, în valea Someșului, și, deparie, pe Tîrnave, într'un loc unde nu-i putea folosi la nimic, Cetatea-de-Baltă. Petru Rareș primi ca zălog Bistrița, și izbuti după 1530 să-și pule pîrcălabii acolo, luînd de la orașeni censul regal. Rodna, cu minele ei, cetatea Ungurașului, Reteagul erau tot ale Moldovenilor. Și să se adauge o sumedenie de sate care se țineau de Ciceu sau de alte asemenea puncte dăruite! În atîtea rînduri Secuiei au ascultat bucuroși de Domnii noștri.

Ștefan făcu chiar la Vad reședința unui episcop românesc, asemenea cu acela pe care Muntenii îl așezară la Gioagiu.

Dar piedeca firească sfărîmă vîsurile de stăpînire ardeleni ce se puteau naște. Ardealul se poate stăpîni ori tot, ori de loc. Dacă feudele și donațiile românești s'ar fi tot întins, ajungînd a cuprinde părți și mai mari din țară, dacă s'ar fi cîștigat Sașii, ar fi ieșit lucrul altfel. Așa însă, încă de pe la 1450 Țara-Românească pierdu stăpînirile ardeleni, în locul cărora Domnii ei primiră cîteva sate ca Gioagiul, Vinjul-de-Jos, Vurperul, care și ele ieșiră din mina lor către 1550. După această dată, nici Moldovei nu-i mai rămase nimic în Ardeal.

Mult mai temelnică fusese înlînderea acestei din urmă țeri în sus, pe văile Prutului și Nistrului. Prutul pornește de la Apus, și el se arcuiește larg, înainte de a curge drept spre Dunăre. În arc se cuprinde o minunată țară de vechi păduri și de văi roditoare, care era plină de sate, odinioară rusești și românești. Acum le stăpînia, prin anii 1380, Polonia, care învinsese și înlăturase pe cnezii rutent ai Galiciei. Acest Ținut mărginaș era numit de Poloni țara Sepenicului, Șpenițului și o cîrmuia un staroste de hotar. Petru Mușat, Domnul Moldovei, o luă ca zălog pentru cîteva mii de galbeni, și puse oamenii săi în cetatea Țeșinei de lângă Cernăuți; tot odată fu dobîndit astfel și Hotinul, care fusese până atunci cetate polonă (numele amintește pe acelea de Sniatyn, Obertyn, din Pocuția).

Lui Alexandru-cel-Bun i se zălogi apoi țara de peste Prut până la Nistru, o dungă lată de pămînt și mai bine locuit, cu cetățile Sniatinul și Colomeia. Pentru această nouă stăpînire—căci Polonii nu-și plătiră datoritiile, și perdură zălogul—s'au dat multe lupte până în anii din urmă ai lui Ștefan și apoi, iarăși, supt Petru Rareș. Nu atîta înfrîngerea acestui Domn la Obertyn, cît supunerea Moldovei în 1538 de către Turcii pe care-i chemaseră Polonii, hotări. Numai foarte pușin din pămîntul de peste Prut rămase al Moldovei.

III.

De la 1538 începe răpedea scădere a hotarelor Moldovei. Ele fusese încolțite însă și mai de înaintea, iar pierderile Țerii-Românești sînt și mai vechi.

Anume, după Mircea-cel-Mare, Turcii încearcă iarăși să cucerească țara. Ei nu izbutiră, și atunci întrebuițară, la rîndul lor, un sistem de apărare și de exploatare pe care-l întrebuițaseră Romanii față de Daci și Bizantinii față de Slavi. Ei luară și întăriră cetățile de pe malul stîng al Dunării. Giurgiul, care se chema acum Ierköki, nu mai fu căpătat de Romîni până la 1595, cînd îl avurăm numai o clipă. Turnul ajunsese cetatea turcească Cule (=turn). Severinul ni-l luaseră înapoi Ungurii, îndată după moartea lui Mircea, și Turcii îl smulseră de la Ungurii în anul 1523. După douăzeci de ani, portul Brăilei era luat de Turci și prefăcut cetatea *Ibrail*. În jurul flecărei cetăți se alegea o mare bucată de pămînt, zece, douăzeci de sate, și se făcea din ele *raid*, pentru hrana ostașilor.

Sistemul fusese început de Mohammed al II-lea, cuceritorul Constantinopolului. El îl puse în aplicare și față de Moldoveni. După 3 încercări zădărnice, Chilia și Cetatea-Albă căzură în stăpînirea turcească la 1484, supt Balazid, fiul și urmașul lui Mohammed. Și aici marele Soliman duse la capăt opera începută de înaintașii săi. Învîingînd pe Petru Rareș și supunînd Moldova, el prefăcu Tighinea, veche cetate moldovenească la Nistru, în Benderul turcesc, și raiaua celorlalte două cetăți se ridică așa de sus, încît ajunse să cuprindă toată jumătatea de jos a Basarabiei. Peste cînzeci de ani, Tatarii, cari ajutau la războiul pe Turci, fură aduși în acest Ținut, pe care ei îl numiră Bugeac și în care stătură pînă la 1774.

Să se mai adauge că la 1551, cînd se turci Ilie-Vodă Rareș al Moldovei, Turcii adăuseră la pămînturile lor Ciubărciul de la Nistru, de-a-supra Cetății-Albe, partea de jos a Galașilor, unde-și puseră vameșii — de aici zicătoarea : „s'a dus la Bădălan", adecă la Turci, la dracul, pe care pînă astăzi o întrebuițează Gălățenii —, și Renii, mai jos, pe Dunăre, căruia îi puseră numele de Tomarova.

Schimbări în hotarele celor două țeri nu se mai întîmpină în toată veacul al XVII-lea. Nimic din cucerirea ardeleană nu rămase după Mihai Viteazul. Moldova se desfăcu în același înclindere pe care o avuse și pînă atunci. O cercetare de hotar, făcută de Ioan Buhuş, cu alți doi boieri, din partea Moldovei și de viitorul Domn Ștefan Cantacuzino, cu doi tovarăși, din partea Țerii-Românești, aduse la 1706 încheierea singurei convenții de hotar între cele două țeri, care să fi ieșit la iveală pînă acum. Ea începe astfel : „Hotarul țărilor, pe unde au fost de veac, pe acolo trebuie să stea neclătit, iar Sirejelul, de l-a mutat cineva din mîca lui, trebuie să-l dea iar pe unde a fost". Actul nu cuprinde mai departe decît măsuri pentru tăierea pădurilor, pășunatului vielor, stăpînirea moșiilor „cumpărate" (arendate) peste hotar, lucrul viilor și mersul carurilor. Se vede că jînta era, să se împiedice cît mai mult legăturile, pentru a nu se ivi gilcevi.

Nici despre partea Turcilor nu se va face vre-o schimbare. Din timp în timp, se adevereșie hotarul de către raiele și Domnii plătesc pentru ca să vie un om împărătesc cu dreptul de a face să se dea înapoi încălcările, dese și neapărate, ale vecinilor. Supt Mircea Ciobanul, după 1544, s'a făcut cea d'întăiu alegere a hotarului Brăilei, și hotarnicii, Banul Teodosie și boierul Coadă, luară în cercetare toată granița : atunci s'a tăiat „drumul Banului". Știm că au făcut tot astfel Alexandru Mircea și Mihnea Turcitul înainte de anul 1600. Hotărnicia săvîrșită pentru aceasta din urmă s'a și păstrat : ea privește raiaua Giurgiului și a Turnului. Alte asemenea lucrări s'au făcut în 1667, cînd era Domn Antonie-Vodă din Popești, în 1717, supt Ioan-Vodă Mavrocordat, și în 1764. Rezultatul dezbaterilor s'a păstrat pentru cea d'întăiu și pentru cea din urmă, care, aceasta, privește întregul hotar „de la Adacalesi" — insula de la Virciorova — pînă în Brăila. Hotărnicia din 1717 a fost adusă la îndeplinire abia peste vre-un an, dol, supt Nicolae Mavrocordat. E păcat că

actul încheiat cu acest prilej s'a pierdut pentru că, după spusele cronicii lui Nicolae-Vodă, încălcările fuseseră așa de mari, cum nu se mai pomenise. Turcii din raiéle se folosiseră de peirea lui Brîncoveanu în 1714, de a lui Ștefan Cantacuzino, de prinderea lui Nicolae Mavrocordat și de împrejurările războiului, rășluind pentru raiéle Brăilei tot pămîntul până în apa Buzăului la Apus, și în jos până la gura Ialomiței, adică județele Rimnicu-Sărat și Brăila, întregi. Și în Ialomița și Ilfov pătrunseră Turcii de la Siliștra, luînd întregul mal sîng al Dunării, cu bălțile până la Greaca. Dar prin anul 1760 se căpătă înapoi, pentru un adaus la tribut, marea moșie a Sultanului din județul Brăila: Odaia Vizirului.

În Moldova, același Nicolae-Vodă n'a avut însă atîta noroc. În această țară, Polonii își făcuseră, pe vremea războiului cu Turcii, o stăpînire foarte întinsă, care cuprindea cetatea Sucevei, Cimpulungul bucovinean, cetatea Neamțului, cetatea Sorocei la Nistru, cetatea Hotinului și multe țirguri, sate și mănăstiri. Cînd se făcu pacea la 1698-9, ei trebuiră să dea înapoi tot ce cîștigaseră, căpătînd în schimb numai cetatea Căminței, pe care de vre-o douăzeci de ani li-o luaseră Turcii.

În timpul războiului ce se încheiase acum, Constantin Cantemir, Domnul Moldovei, încercase să lea Sorocea înapoi, cu ajutor turcesc, dar nu izbutise. Răpirea de pămînt moldovenesc o încercară și Tatarii: ei trecură peste hotarele vechi ale Bugeacului și se așezară până supt țirgul Chișinăului, cu turmele, robii și familiile lor. Ei stăteau acum pe amîndouă malurile Bîcului până în Nistru, și aveau Ținutul Lăpușnei basarabene, până la copacii bătrîni ai vestitului codru chighecean. Și astăzi numele de sate tătărăști se întîmpină până la această linie a Bîcului. În părțile Putnei, era o strașnică hoște, pe care o înfrînă numai Miron Costin, numit, de și era boier mare, staroste al acestui Ținut primejduit.

De fapt, în mina Domnului era numai o parte din județele de jos ale Moldovei, cum e astăzi, adică fără Basarabia. Delimitarea de la 1705 n'are nicio însemnătate, fiindcă tot Nistrul rămase hotar și de acolo înapoi între Turci și Poloni.

Turcilor li părea însă foarte rău pentru pierderea Căminței, pe care o priviau ca o cheie a Poloniei. Răscoala lui Dimitrie Cantemir, Domnul Moldovei, care trecu la Ruși, îi întări în credința că ei trebuie să aibă neapărat o cetate în acele părți. Se mai întîmplă lupta pentru tronul polon între August de Saxonia, vechiul rege, sprijinit de Ruși, și regele cel nou, Stanislaw Leszczyński, ocrotit de Turci. Se puse la cale o mare expediție pentru aducerea în Scaun a Craiului Stanislaw, adăpostit la Bender, dar oștile se opriră la Hotin în vara anului 1713, și comandantul lor, Abdî-Pașa, luă în stăpînire Hotinul, ca Pașă al cetății. De la Domnii noștri se cerură salahori și cară pentru dezgroparea din ruină și întărirea din nou a cetății. Nicio stăruință nu mai folosi, și în curînd era la întinsă fu hotărnicită pentru hrana lupătorilor păgîni din Hotinul Împăratului. Numai odată, în urma noului război al Rușilor cu Turcii, la 1740, mai intrară pîrcălabi romîni în Hotin, dar ei trebuiră să-l părăsească îndată, cu toate silințele lui Grigore Matei Ghica, Domnul de a-

tunci. Vizirul care-și făcuse acest bine cu Moldova fu schimbat, și Tatarii Lipcani, deprinși de mult a sta în Hotin, cerură să se dea iarăși cetatea în minile unui Pașă. Numai un an de zile au mai stat ai noștri în vechea cetate. Hotinul rămase însă totdeauna în *inima* noastră, și la 1775, cînd Austriacii ni luară Bučovina, Domnul de atunci al Moldovei, alt Grigore Ghica, se gîndi dacă n'ar putea căpăta, cu acest prilej, ca despăgubire, Hotinul!

Și Soroca fusese amenințată de aceeași soartă. Turcii, cari stătuseră până la 1699 în Camenița, își cerură această cetate, făgăduind o plată către Vistieria turcească. Peste un an, ei căpătau însă ceva mult mai bun, Hotinul, de unde-și puteau vedea adăpostul cel vechiu.

În sfîrșit, Tatarii căpătară încă din 1712 un adaos de pămînt pentru pășunatul vitelor lor, dincolo de vechiul hotar al lui Halil-Pașa. El avea trezeci și două de ceasuri în lungime, adică de la un capăt al Basarabiei până la cellalt, și două în lățime, prin urmare iarăși până la Bîc. O întărire formală li se dădu în 1720—22, o a treia, după ce ei se încumelase a trece și această graniță, la 1729, apoi multe altele în a doua jumătate a veacului acestuia. Din harta lui Rîga, tipărită pentru Alexandru -Vodă Callimachi, într'un timp cînd Tatarii se impușnaseră, dar hotarele tătărăști rămăseseră aceleași ca din vechime, se vede că granița pornia de la Bender, urmă un timp cursul Bicului, cădea apoi pe al Botnei, și căuta în sfîrșit, printr'o linie aproape dreaptă, Călmățului, care se varsă în Prut.

IV,

Venim acum la ultimele despoteri suferite de noi din partea creștinilor și ocrotitorilor de peste Carpați și de la Răsărit.

În Ardeal și Banat, Austria a moștenit, cînd a luat aceste provincii, în anul 1699 și 1718, vechea stare de graniță din vremea principilor ungurești și a begilor de Orșova, atîrnători de Pașa Timișoarei. O adevărată hotărnicie nu se făcuse. Înțelegerea d'n vremea lui Neagoe Basarab, încheiată de niște nemeși ai Hașegului din partea Ungariei, toți Romîni, iar, de spre Munteni, de cîțiva boeri de lingă hotarul oltean, din Baia-de-Aramă și alte locuri, a fost adusă de sigur de interesele unor mînăstiri ce stăpîneau munții în hotarul țerii. Ea privește, în adevăr, numai granița Ardealului de către Oltenia; de aceia au și fost aleși pentru hotărnicie de o parte numai Hașegani și de alta numai Olteni.

În 1699, cînd Austria luă Ardealul, se făcu însă o bună hotărnicie generală, care slujii drept basă celorlalte. Ea a fost dusă la capăt de unul dintre cei mai pricepuți topografi pe cari-i avea Împărăția, învățatul general Marsigli, un Italian din Bologna.

În pacea de la Pojarevacii sau Passarowitz, în 1718, Austria trecea peste acest hotar și lua Oltenia toată. Ea-i rămase până la noua pace din Belgrad, în 1739. În aceasta se prevedea și alipirea la Oltenia, ajunsă iarăși a noastră, a Orșovei-Vechii, dacă, în soroc de un an,—ceia ce nu s'a

făcut—, Turcii ar putea aduce să curgă pe lângă dinsă Cerna, riul de graniță. La restituirea Olteniei sau „Valahiei Mici,” față de Turci se orîndu o altă comisie pentru hotare, care-și mintu lucrul abia în 1741. Se mai întrebuișară, cu acest prilej, mai multe hotarnice de-ale particularilor; o descriere a graniței în județul Buzău o alcătu mai târziu, la 1769, Logofătul de Vistierie Ștefan. Delimitatori au fost comitele Kolowrat și Mehmed-Efendi, ale căror nume se înseamnă pe crucea de piatră, poate păstrată și până astăzi, de la Riul Vadului, spre Sibiu.

Prin anii 1760, Austriacii prînseră din nou gustul încălțărilor. Pe de o parte, ei urmăreau țarășii stăpînirea Olteniei, care li se făgădu de Turci prin convenția militară din 1771, iar pe de alta ei începură a înainta cu pașurile lor în Secuime. Astfel făcură în partea Oituzului și Bereșcului, supț cuvînt că aici Moldovenii ar fi usurpat încă din 1710. Pe la Toplița se arată și astăzi vechiul hotar. Întăiu era vorba numai de un singur munte, „Muntele-Mic”, dar apoi lăcomia crescă împreună cu izbînda. Energicul guvernator ardelean, Buccow, căruia i se datorește toată această schimbare de hotar, făcea socoteală la 1761 că pămîntul încălcat—vorbă să fie l—de Moldoveni face „aproape două comitate.” Cînd, la 1773, regele Romanilor Iosif veni în Secuime, el găsi că lucrul era încheiat, și într-o scrisoare din Reghinul Săsesc către mamă-sa, Maria-Teresa, el se exprimă astfel: „Am văzut Ciucul și Gurghiul, cu toate pasurile în Moldova și o parte din terenul *nou-ocupat*, care e un adevărat pustiu, acoperit cu cei mai frumoși copaci de pe lume, dar cari putrezesc fiindcă n'avem la ce-i întrebuișă”. Și aici îi scapără gîndul că s'ar putea face un schimb cu Moldovenii. Austria își căpătase partea la întăia spîrcuire a Poloniei, și-i lipsa un drum drept prin pasurile Carpașilor, către noua provincie a Galiiței. Hotarul de Miazăzi al unei ape așa de neînsemnate cum e Ceremușul nu i se părea îndestulător, pe cînd ce bun ar fi fost Stretul de sus, iar mai jos la Apus apa Moldovei! În aceste granițe s'a înțeles întăiu rășlulrea Bucovinei—, al cărei nume l-au pus de alminterea numai Austriacii, atuncea, pentru că Moldovenii nu-l întrebuișau față de această parte de sus a țerii lor. De acela au înaintat în 1774 ostșerii împărateșii până la Roman. Pe urmă însă el au trebuit să se oprească la hotarîi mult mai rău al riulejului Suceava și încă și acolo interesele unor proprietari de moșii l-au făcut să nu poată lua totdeauna ca normă cursul Sucevei. Același motiv a făcut că județul Botoșani are și o parte dincolo de Stretul, pe cînd, în schimb, Dorohoiul nu ajunge până la această apă.

Iată de almintrelea cuvintele chiar ale lui Iosif, care mențau încă din 1773 despotarea consacrată în 1775: „De sigur că, dacă s'ar da în-napoi către Moldoveni aceste părți (secuiești) care sînt destul de întinse, dar, cînd nu e cultură și nu sînt locuitorii, fără mare preț, s'au putea dobîndi acel colț care e cuprins între Transilvania, Maramureș și Pocuția și s'ar face un lucru foarte folositor. Rog pe Măria Ta a spune principelui Kaunitz să se gîndească la aceasta” . . . Și principele Kaunitz s'a gîndit, iar astăzi noi vedem Suceava lui Ștefan-cel-Mare, fără s'oe avem.

Ultima pierdere se știe că a fost a Basarabiei în 1812. Rusia vorbi Turcilor numai de Basarabia pe care o știau aceștia, și la urmă li smulse lor—adecă nouă—tot pământul dintre Nistru și Prut, care luă de aici înaintea acesti nume. Europa ni-a dat înapoi la 1856 districtele Cahul, Bolgrad și Ismail. Erau cele mai rele pentru noi, din punctul de vedere al poporației, care era alcătuită în mare parte din coloniștii de toate limbile. Pentru Europa, interesul era însă ca Rusia să nu aibă gurile Dunării.

Cînd Rușii au smuls de la bunul și credinciosul lor aliat, în clipa chiar a biruinței, care face mai mărinimos, aceeași șuviță de pământ, în care e ciudat că stătea cinstea unei împărății așa de mari, Europa se îngrijii numai ca noi să fim iarăși la Dunărea de jos, fiind strămutați în Dobrogea Turcilor. Dar astfel am ajuns iarăși la Marea Neagră, la acea Mare Neagră, pe care o vedeau Muntenii lui Mircea Bătrînul și cu care se mîndreau în titlurile lor, la 1400, Domnii viteji ai tinerei Moldove.

Viața sufletească a poporului romîn.

Viața sufletească înseamnă înălțarea gîndurilor și desfășurarea simțirilor în ființa omenească. Este o viață sufletească obișnuită care n'are însemnătate și în care nu se oglindesc împede însușirile de căpetenie ale unui neam. Este însă și o alta, care se ridică mai presus de nevoile și năcazurile, de bucuriile banale din fiecare clipă: viața simțirilor care n'au nimic egoist, simțiri pămîntești, dar nu simțiri de fieră, și viața acelor gînduri care caută spre înălțimi lămuririle tainelor lumii, traiului, *sfințit* celor ce ni ating simțurile. Fiecare și trăiește deosebit sau în legături de tot restrînse viața obișnuită a sufletului, pe cînd viața sufletească superioară e aproape aceeași pentru cei ce trăiesc la un loc într'o singură societate. Deci ea e viața sufletească a societății, la care ea parte fiecine după însușirile lui și după înriurirea pe care, în puterea lor, e chemat s'o aibă asupra altuia. Trupul societății e Statul, sau ceea ce-l poate înlocui, hrana și-o ia din rodul muncii naționale, mina ei de apărare e oastea, inima ei e învăjmîntul; există deci și o inimă, o minte a tuturor.

Cine o cercetează nu trebuie să se oprească la cărți. Aceasta ar fi o istorie literară în cel mai îngust și mai neîndestulător înțeles al cuvîntului. Cartea pornește dintr'un suflet,—singură ea sau împreună cu alte cărți, cu alte *fapte sociale*,—și acest suflet trebuie cercetat și înțeles. Viața sufletească a poporului engles din vremea Elisabetei e *Macbeth* al lui Shakespeare, dar nu înțiplările din el. Cu mult mai mult înfățișează această viață Shakespeare însuși, cu tot ce s'a păstrat de la dînsul: el e deci viața sufletească a poporului engles. Dar nu și în cutare însușiri deosebitoare, cutare *accidente* din ființa lui. Nu vom cunoaște bine această viață, dacă ne vom opri la un singur scriitor, ori-cît de mare ar fi el, ori-cît de mult ar cuprinde într'însul pe ceilalți. Și aceștia mai mici trebuie cunoscuți, pentru că scrisul lor dovedește că a fost și cine să-i primească, să-l îndemne și răsplătească. Cărțile bune și cărțile rele, cele ce au preț ori-cînd și ori-unde și acelea care au avut preț numai pentru cîțiva oameni într'un anumit timp, au interes într'o asemenea cercetare. Ea nu e, cum se vede, o istorie literară, căci în aceasta nu se ține samă decît de ceea ce este frumos, înțelept, însemnat, pe cînd dincoace are interes orice a fost și a înriurit. Gradul de înriurire trebuie știut iarăși; cercetătorul e dator să afle, pe cît se poate, și care au fost cercurile sau sratele sociale care s'au împărțit prin cetire sau numai prin auz

de o anumită literatură. Pentru viața sufletească a Românilor din timpurile noastre de aici nu ajunge să se studieze Alecsandri sau Eminescu sau cel cițiva prosatori de frunte, nu ajunge să se urmărească direcțiile bune care pot fi uneori numai la începuturile lor și mărgenite la o înriuire slabă; e de nevoie să se știe ce au cetit ceilalți, de ce au cetit alte lucruri și întru cît cetirea lor a înriurit asupra sufletului alților oameni ce au trăit și ei în acel timp. Curente greșite și cele rău-făcătoare au stăpînit și ele suflete, și, dacă nimeni nu se gîndește a le lăuda și a pune o vorbă bună pentru dinsele, cunoștința lor nu poate fi decît foarte folositoare pentru a se înțelege sufletul și inima unei societăți.

În acest înțeles întreg vom înfățișa desfășurarea vieții sufletești a poporului nostru. Într'un siudiu precedent a fost vorba numai de idelle conducătoare, aici se vorbește despre tot mediul ideilor și sentimentelor. Atunci s'au căutat numai stelele ce îndreptau sau de la care în deosebite împrejurări s'a cerut o îndreptare; aici privirea caută întreaga întindere a cerului de gânduri și simțiri boltit asupra vieții din fiecare zi a tuturora.

I.

Și aici trebuie să pornim de la constatarea că mai multă vreme, sute de ani, am trăit înainte de toate în legea creștină. De la dînsa ni-am luat îndreptare, și între cărțile ei sfinte am trăit.

Ea ni-a fost singura literatură, dacă nu jînem samă de viața deosebită, trăind într'o anume fantase originală, păgînă, foarte bogată a poporului. Pe cînd jieranul răspundea la fiecare din întrebările cele mari cu un întreg mănunchiu de povești înflorite de care era fermecat și care-l mulțămiau: povești de sfinți ai Bisericii, de sfinți pe cari Biserica foarte de mult îi învinsese, povești de zine, de frumoase ființi mai presus de lume, — cărturarul, țirgovejul, boerul cettau la cartea sfîntă.

Pentru aceasta el era pregătît prin școală. Altă școală, nu era atunci decît a mănăstirilor și bisericilor. Călugării aveau nevoie de slujbă; mănăstirea avea nevoie necontentit de preînnoirea călugărilor; jeri îi trebuiau Vlădici; în bisericile cele mari se cereau dascăli cu bun meșteșug de cetire și cîntare. Pentru cetire și pentru cîntare deci, pentru învățarea limbii slavone, care era limba bisericească, — au fost cele d'întăiu școli ale noastre.

Ce se învăța în ele, se știe din mărturii mult mai tîrzii, dar care se potrivesc foarte bine și pentru anii 1300 sau 1400, căci noi nu ne găsim atunci în epoca unei dezvoltări simțite.

Se începea cu învățătura pe de rost a rugăciunilor cuprinse în Orogheiu sau Ceaslov: preotul, dascălul trebuiau să le știe bine. Venia la rînd apoi cartea de cîntări pe opt glasuri, așa-numitul Octoih, tot așa de neapărat pentru pregătirea slujbașilor bisericii. Cu Psaltirea, din care iarăși se învățau bucăți pe de rost, se ajungea la o literatură mai înaltă, mai bogată, care ar fi putut vorbi sufletului, atingîndu-l toate simțirile și mulțămindu-l toate aviturile; numai cît Psaltirea ce se întrebînța în școala noastră cea mai veche, era cea slavonească.

Se ajungea apoi la evangheliile, pe care, încă la 1834, un om crescut în vechile datini, Barbu Știrbel, care a fost apoi Domn, o numește, cu gândul la învățăturile copilăriei, de sigur, temelul al studiilor, „ca una ce cuprinde moralul mai curat, propoveduit de însuși Mîntuitorul nostru”. Se trecea la Apostol, la unele părți din Biblie. Deocamdată însă, totul pe de rost.

În școlile ungurești de astăzi în Ardeal, copiii Romînilor sînt primiți din capul locului cu lecția în limba maghiară. Bieții nevinovați plîng, se desnădăjduiesc, dau să fugă de la chinuri, iar pe urmă, cu minunatele însușiri de adaptare ale vrîstelor lor, se trezesc că încep a pricepe și a rupe ungurește. Slavona era strecurată în sufletele strămoșilor noștri cu același sistem. Școlarul dela Unguri va putea vorbi numai cu greu ungurește, îndată ce viața-l va aduce înapoi între Romîni săi; și copiii acelor timpuri nu puteau, de sigur, să cuprindă o limbă străină destul de grea în așa fel încît s'o poată întrebuința. Și nici n'aveau de ce s'o întrebuințaze alturea decît în Biserică. Acolo însă nu se făcea predică.

Ce e drept, se cereau cunoscători de slavonește pentru cancelaria Domnilor, unde zilnic se făceau acte de întărire și de danie, care nu puteau fi scrise decît în limba cea învățată: această regulă n'a fost părăsită decît tîrziu de tot, și până la 1590 n'aveam un singur rînd românesc venit dela scriitorii sau *pisarii*, dela logofeții sau grămăticii Voevozilor. Asemenea hrîsoave însă sămăneau întru toate unele cu altele, și știm că pentru ajutorul cui le scria, erau și formule, la care rămîneau să se adauge numele și unele amănunte privitoare în deosebi la actul ce se alcătua. Însă Domnii scriau tot slavonește atîtea scrisori către vecini, unde trebuia să se dea în această limbă, cuvînt de cuvînt, cuprinsul celor spuse de stăpîn cu gura lui: aici trebuiau cunoștinși mai temelnice și mai întinse, și formularul nu putea sluji la nimic. Mai tîrziu se găsesc dicționare, dar la început e îndolelnic dacă s'a avut acest ajutor.

Slavoneasca aceasta a scrisorilor e foarte poclită: mai nici-odată nu se vede un răvaș corect întru toate. E de acelaș frumuseță ca și latineasca în care se aștern alte scrisori de acest fel, și de care nu se poate să nu zîmbești. Nici atîta știință a limbii învățate nu se putea dobîndi măcar în școala bisericească; erau deci și alte școli, pentru slavonă și caligrafie, din care leșeau scriitorii domnești. Astfel de școli nu erau însă deschise oricui și nu aveau decît un ucenic, doi: erau înseși locuînțele caligrafiilor Curții și dascălilor de slavonește. Și aici învățătura, meșteșugul se trecea dela om la om, din mîină în mîină, potrivit numai cu nevoile foarte înguste ale societății.

Bolierii nu știau carte; ei nu scriau, nu citeau, nu înțelegeau limba Bisericii și a Statului. Starea lor de barbarie desăvirșită nu se poate asemăna decît cu a nobililor din cele mai adînci timpuri ale evului mediu european, un veac al X-lea sau al XI-lea. Legea o știau dela părinți, dela preot, cu prilejul spovedaniei; ei o vedeau și-l învățau tainele. Domnii erau de cele mai multe ori tot așa de înaintași. Cărturarul era cine trebuia să știe carte pentru a trăi: popa, dascălul, logofătul.

O îmbunătățire trebuie să fi venit prin căsătoriile cu femei din alte neamuri, de peste Dunăre sau și de peste Carpați. Doamna Clara a lui Alexandru Munteanu, Doamna Calinichia, mama lui Mircea, trebuie să fi dat copiilor lor o creștere mai bună, și mijlocul pentru aceasta era, pe lângă învățăturile mamei, chemarea unui călugăr sau preot cu carte. De când Sirbul Nicodim, Grec după tată, de alminterea, trecuse Dunărea ca sol de cultură și întemeiase cele d'întăiu mănăstiri învățate, Tismana și Vodița în Oltenia, astfel de călugări se găseau : ei trecură în curind și dincoace de Olt, dincolo de Milcov chiar. Alte ori, Doamnele sau jupănele străine aduceau dela început cărturari din țara lor. Ceva mai târziu, coborătoarele neamului Despoșilor sirbești, Despina lui Neagoe Basarab, Elena lui Petru Rareș, dădură o creștere bună și băleșilor și fetelor. Tînărul Teodosie trebuie să fi fost o mică minune de învățătură a timpului, său, dar moartea-i veni înaintea de a putea să folosească știința sa neobișnuită.

Așa a fost până pela anul 1550. În tot acest timp nu putea fi altă viață sufletească decît a înțelepciunii firești, răspîdită prin cuvinte, dovedită prin fapte, păstrată prin tradiții care nici nu erau puse în scris pentru toată lumea. Ce se poate închipui mai îngust decît creșterea unor societăți prin religia singură, și încă prin religia înveșmîntată în graiu neînțeles? Poporul era mai bine împărțit decît boierii, de și de alminterea era un necontentit schimb între boierime și popor.

II

Întimplarea aduse după 1550 o mare revoluție.

Încă din timpuri destul de vechi, pe la 1450, unul sau mai mulți clerici din părțile maramureșene tălmăciseră Psaltirea, Evanghelia și părți din Vechiul Testament, precum și multe rugăciuni în românește. Anume mișcarea eretică a husitismului, ivită în mijlocul catolicilor din Boemia, ajunsese până la Ungurii din Miază noapte, până la Poloni și atinsese o parte dintre Romîni : ereticii aceștia însă aveau și eresul blind și binefăcător, eresul de credință și de iubire, eresul de frăție pentru toți oamenii, și pentru cei umili și fără carte, de a face ca orice creștin să înțeleagă cuvîntul lui Dumnezeu și să se mintute de-a dreptul prin el, și nu, mijlocit, prin preot. Mișcarea a fost însă răpede oprită în loc. Tălmăcirea românească s'a furișat numai cu frică, pe ascuns de ierarhi, cari n'ar fi îngăduit-o. Pușini, nespuse de pușini o aveau în mină. Și chiar acela nu putea să simtă multă plăcere la citirea unui graiu aspru și cu totul nedesăvirșit : toată frumusețea Evangheliilor blinde și Bibliei posomorite se pierduse prin prefacerea într'o astfel de românească.

Iată însă că predica lui Luther, în multe privințe urmașul lui Huss, pătrunse biruitoare până la hotarele noastre. Ieșise o Biblie minunată în limba germană, și orice German din orice parte era ispășit de dînsa, dădea jos sfinții din biserică și cînta frumoase imnuri nouă pe limba poporului întru mărirea lui Dumnezeu, fără sfinți. Sașii aveau Romîni supt ascultarea

lor, și ei simțiră datorita de a tălmăci pentru dinșii, la 1544, catehismul lui Luther. Cărticica n'a pătruns însă nici dincolo, cu afit mai puțin dincioace,

Peste patrusprezece ani, un *diac* de cancelarie, care era și preot, Coresie sau Coresi, Romin din Țara-Românească, fugia în Ardeal de frica ucigătorului de boieri și clerici, Mircea Ciobanul. El se adăposti la Brașov, unde Sașii erau cu toșii luterani și voiau, ca și frașii lor din Sibiu, să aducă pe Romini la dreapta credință. Ei erau însă, nu numai niște creștini rîvnitori, ci și niște negustori vestiși. Honterus, care li predicase reforma legii, li adusesse și tipografia.

Ei se gîndiră astfel să ni se dea cărți slavonești de tipar, întrebînd pe Coresie. Cărți slavone leșiră mai multe până la moartea tipăritorului muntean și după acela chiar. Dar tot odată cu *Evanghelia* din 1560, se răspindesc și cele d'întăiu cărți bisericești în limba noastră. Coresi nu-și dădu osteneala să le traducă din nou, lucru pentru care poate nici să nu se fi priceput. Se mărgeni să „îndrepte” tălmăcirile huse, apropiindu-se de limba timpului său și țerii sale muntene. După *Evanghelia* ieși, în mai multe edișii, *Psaltirea*. Încă din 1564 el mai dădea la tipar și o *Evanghelia cu învățătură*, cuprinzînd predicii asupra textului de evanghelia ce se citește în fiecare zi. Aceasta era o traducere din nou, o compilație, după un original unguresc. Alții se găsiră tot în Ardeal, însă data aceasta dintre Ardeleni chiar, ca să dea o altă *Evanghelia* de acest fel, adecă lămurită, dar fără nici un amestec eretic într'însa. Cîțiva clerici traduseră și o parte din Vechiul Testament.

Asemenea cărți erau menite mai ales să fie celite de acel preoșii ardeleni pe cari guvernul unguresc, care sprijinia reforma lui Calvin, îi silise să părăsească, odată cu legea veche, și limba cea sfintă slavonească. Ei aveau în fruntea lor și un episcop pe care ortodocșii nu volau să-l recunoască: Gheorghe de Singlorz e cel d'întăiu în șirul acestor Vlădici cu de-a sila. Dar Rominii nu se încredinșaseră de loc că părinșii și străbunii lor ar fi trăit în rătăcire, și, îndată ce cirmuirea nu mai apăsă asupra preoșilor, viața religioasă urmă ca și mai înainte. Nici una din cărțile eretice nu s'a tipărit în număr mare și n'a fost prea mult cerută sau prea bine păstrată.

Dar totuși ele pătruseră și dincioace, în Moldova și Țara-Românească. *Evanghelia* cu învățătură ortodoxă fusese tradusă după o carte slavonă împrumutată de însuși Serafim, Mitropolitul muntean; cel din Moldova a primit-o și el. Cînd Petru Șchiopul, bătrîn, cuminte și evlavios Domn al Moldovei, fugi în Apus, el duse până la adăpostul său tiroles din Innsbruck, din Bozen, *Psaltirea* lui Coresi și *Apostolul*, *Faptele Apostolilor*, tipărite de același.

În ceasurile lungi de dor și de căință, Petru-Vodă, încunjurat de atîta străinătate, va fi deschis volumele grosolane cu slovele aspre și se va fi mîngîlat și îmbărbătat cetînd. Tot sufletul omenesc zace în *Psaltire*, cea mai bună învățătură de milă, de iubire și frășie a oamenilor se desface din scrisorile Apostolilor către cei d'întăiu credincioși ai legii celei nouă. Și cea ce se petrecu atunci cu Petru Șchiopul se va fi petrecut

cu alțiia din clericii, boierii și chiar jupănesele noastre. Nu e oare un răsunet din aceste imnuri ale durerii care nu se poate împăca în tot cuprinsul pământului în această amintire a celor mai strașnice nenorociri pe care o face în românește bătrina călugăriță Teodosia, mama lui Mihai-Viteazul ucis de dușmani?

Și în alt scris românesc din această vreme, în răvașul de plingere al boierilor iubitori de creștinătate către căpetenia lor firească, fugarul Doma biruitor Radu Șerban, nu se vede un avânt de minie împotriva celor înjeleși cu păgîni, o sete de mîntuire care amintește paginii din Psalmi¹⁾?

De acum înaintea îndrăznirăm a scrie în limba noastră Românește se înseamnă numele și faptele morșilor pe pietrele de mormînt; românește se aștern testamentele sau diatele și scrisorile de la o rudă la altă rudă, de la un prieten la prietenul său; Domnii învață în românește pe solii lor ce trebuie să vorbească și ce trebuie să încheie. Până și hri-soave se dau în limba țerii. În mănăstirile de la noi și în cele din Ardeal, călugării învățați, cari știau slavonește, ca un Varlaam Mitropolitul Moldovei, traduc fel de fel de cărți în românește: cărți de lămurire a Evangheliei, cărți de canoane în care se cuprind legile. Tipografiile din Iași și Tîrgoviște dau la lumină, pe cînd erau Domni Vasile Lupu și Matei Basarab, dar fără amestecul lor, cîteva cărți românești pe lingă multe slavone. Dosoftei, urmaș al lui Varlaam, prefăcu Psaltirea în versuri românești, precum o prefăcuseră atîția de cînd se ivise Reforma, și peste cîțiva ani vedem pe un boier muntean că citează Psaltirea în această traducere. *Viețile Sfinților* încep a se tipări, și în ele, așa cum le dă Dosoftei, se găsea o întregă literatură de povestiri, care represintau atunci, cu un adaos de curăție și de sfinjenie, ceea ce represintă romanele și nuvelele în timpurile noastre.

În Ardeal iarăși erau principii calvini, și iarăși ai noștri sînt puși să tipărească în românește cărțile Bisericii și alte legi. Vine o vreme cînd în mai multe forme toată Biblia stă la îndemîna credincioșilor, și ea era cerută așa de mult, încît cel mai bogat și mai mîndru stăpînitor românesc de prin anul 1680, Șerban Cantacuzino, dădu cărțurilor săi sarcina de a prelucra o singură Biblie mare, în același limbă, în același ortografie. Un strălucit monument de limbă apăru astfel la 1688, una din operele neperitoare ale literaturii noastre.

Și curentul urmă mai departe, dînd sufletului creștin necontentit hrană nouă. Cărțile de slujbă apar în românește, supl Constantin Brîncoveanu, alături cu mici povestiri morale, ca *Floarea Darurilor*, cu cărți de învățătură și sfaturi ca *Învățătura de șapte taine* și *Pildele filosofii*. Ba chiar în 1713 țese la iveală, primită cu bucurie și celilă așa de mult încît nu s'a păstrat până la noi nici-unul din exemplarele pătate și rupte: *Alexandria*, povestirea fantastică despre faptele marelui Alexandru Machedon, biruitorul oamenilor, duhurilor și jigănilor lumii. Mihai Viteazul află în ea modelul „vitejilor” sale. Căteia se celfia așa de mult și în manuscris, încît învățatul boier Constantin Can-

1). Vezi-le în *Convorbiri literare* pe 1900 și 1901. Cf. și colecția noastră *Scrisori de Domni*

facuzino Stolnicul trebuia să probezească, într'o carte serioasă de istorie, publicul cărturar pentru acest păcat. Un boier învățat ca Udriște-Năsturel, fratele Doamnei Elina a lui Matei Basarab, traduse din slavonește acel *Varlaam și Ioasaf*, care e plin de cea mai aromită înțelepciune a Răsăritului. *Dioptra sau Oglinda*, morală în parabole, circula în toate părțile. În cărțile ce se chemau *Albina* se cuprindeau fel de fel de istorioare plăcute. Fabulele lui Isop sau „Isopiile“, „Minunile Maicii Domnului“ se împrumutau neconținut pentru cetire. Predici se tipăreau în românește sau găslau afița răspîndire în manuscris ca ale strălucitului Mitropolit muntean Antim din Ivir. Dimitrie Cantemir, învățat fiu de Domn, crezu chiar vremea potrivită pentru a înfățișa cetitorilor în tipar alegoria sa morală *Divanul sau gîlceava înțeleptului cu lumea*. Dacă n'a tipărit *Istoria ieroglifică*, în care făcea supt nume acoperite satira politică a timpului său, el n'a ascuns-o de nimeni. În sfîrșit, pe un timp cînd cronicarii moldoveni Costineștii, venind după Grigore Ureche, și Munteanul Constantin Cantacuzino alegeau probleme mari ale trecutului și dădeau îndemnări neamului în cărți scrise pe larg românește, același Cantemir se gîndia să tipărească în *Hronțul* său o istorie completă a tuturor Romînilor. Moartea singură l-a oprit de la aceasta.

III.

Cea d'întăiu școală înaltă în țerile noastre s'a întemeiat în Iași pe vremea lui Vasile Lupu. Îndemnătorul a fost Mitropolitul Varlaam, sprijinitorul un Romîn înstrăinat, mare om în noua sa patrie, Petru Movilă, Mitropolit al Chtevului și apărător plin de izbîndă al ortodoxiei în timpurile sale. Dascăli noștri veniră de la școala din Chiev a lui Petru. Ei trebuiau să dea Domniei cărturarii de cari era nevoie, cunoscători de slavonește și grecește. Cîși au mai scris de acum înaintea o slavonească mai curată fuseseră la școala Trei-Ierarhilor, și un școlar al acesteia a fost Nicolae Milescu Spătarul, care știa destul de bine latinește pentru a-și lua locul în cercurile cărturarilor din Apus și care a fost apoi introducătorul științelor acestui Apus în Rusia și unul dintre cei d'întăiu exploratori sistematici ai Siberiei.

În Țara-Românească o școală de acest fel a fost așezată de Șerban Cantacuzino în biserica Sf. Sava, care avea, ca multe altele din București, și chilii, gata să primească ucenici. În cea ce privește scopul, nu e nici o deosebire față de așezămîntul moldovenesc al Trei-Ierarhilor. Și aici ca și acolo programul era cel obișnuit în școlile Iesulșilor, cu afița schimbare numai că în loc de limba latină cea grecească veche era întrebuintată pentru predarea tuturor materiilor, în toate clasele.

Cu venirea în fruntea țerilor noastre a unor oameni cari, dacă erau totdeauna de neam grecesc, primiseră la Constantinopol o creștere cu totul grecească, se făcu, în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, o schimbare în orînduiala școlilor, și ea se păstră și mai departe. Slavona se despărți de grecească; menirea fiecărei școli fu alta. Slavona

mește învățau cei ce se pregăteau pentru biserici și pentru cancelaria domnească, pe cînd la școala elinească mergeau copiii de boieri cari voiau să capete o creștere potrivită cu starea părinților lor. De la un timp însă întrebuintarea vechii limbi religioase scăzu foarte mult, și se ajunsese îndată la prefacerea în românește a tuturor cărților de slujbă. Școala slavonă decăzu răpede. Din potrivă, cea grecească luă numele împănător de Academie și fu pusă supt conducerea unor Greci vestiți în tot Răsăritul pentru cunoștințele și scrierile lor. Ucenicii stăteau în încăperii frumoase în Iași, la mănăstirea Sf. Sava, închinată Sf. Mormînt, iar în București peste puțin în chiliile strălucitei mănăstiri a Văcăreștilor, întemeiată de Nicolae Mavrocordat pentru a li se veșnici numele în toate chipurile. Învățăceii de azbuche se strîngeau în jurul unui dascăl mai rău plătit, la Sf. Gheorghe din București și la Sf. Nicolae cel domnesc din Iași.

Fiul lui Nicolae-Vodă, Constantin Mavrocordat, se gîndi să facă și școli pentru limba latină; în Iași se zice că le-ar fi și deschis pentru fiii de boieri și mazili. În București planul lui fusese a face un colegiu al Iesujților.

În a doua jumătate a veacului al XVIII-lea în sfîrșit, încep a se întemeia școli și prin celelalte orașe ale principatelor. Numărul lor crește necontentit; Alexandru Ipsilanti, Domn muntean, lea măsură ca orice oraș mai însemnat să-și albească o școală. În program se prevăd lecții de limbile latină și franceză. Multe din școlile din provincie aveau și dascăl de grecește. De la o vreme, învățarea științelor căpătă un loc mult mai mare, și prin stăruințele Mitropolitului Moldovei Iacob al II-lea întreg învățămîntul suferă o schimbare spre modernitate în această țară.

În sfîrșit de la 1750 înaintea tot mai mulți preceptori de franjuzește se așează în capitalele noastre, și mai toată boierimea tînără ajunsese a ști, mai bine sau mai rău, limba în care pe atunci se înfățișa cea mai mare parte din viața de cultură a timpului. Încă înaintea de 1800 se răspîndi deprinderea de a se trimete tinerii și în străinătate, în Germania și în Franța, adecă, în această din urmă țară, la Paris. O măsură pe care o leau pe rînd mai mulți Domni din această epocă e acela de a nu se primi în slujbă decît acei boieri tineri cari și-ar fi împlinit după cuviință anii de școală la Academia grecească. Iar cunoșcătorul de franjuzește se putea aștepta. firește, la o înaintare mai răpede.

Numărul oamenilor luminați, cu dorință, cu nevoie de a ceti e, deci, mult mai mare în această vreme. Totuși în țară se tipărește foarte puțin pentru sufletul lor. Marea operă literară a veacului al XVIII-lea e tălmăcirea din nou, după grecește, deci în chip mai adevărat și mai sigur, a cărților bisericesti. Școala munteană, întemeiată de Antim, înnoită de harnicul episcop al Rîmnicului Chesariu, sprijinită pe rînd de toți Mitropolitii și episcopii, dă la lumină lucrări îngrijite, a căror limbă nu e însă mai frumoasă decît limba tălmăcirilor celor vechi. Pentru întâia oară iese de supt teascurile rîmnicene culegerea întreagă a *Mineelor*, în care viețile sfinților sînt orînduite după zilele în care se prăznuiește pomenirea

fiecărui. Acestea vor fi fost foarte mult cetite în toate stratele societății. Alte cărți însă priveau numai slujba sau cuprindeau dezbateri dogmă, combateri a credințelor celorlalte, și nu puteau fi înțelese de oricine.

Cînd Rusul Paisie Velicovschi, ucenic al Mitropolitului moldovean Antonie, care învășase destul de bine limba noastră, făcu la Dragomirna, la Secu și în sfîrșit la Neamț școala cea mare de călugărie harnică și luminată din Moldova, produsele tipografiei lui, dese și foarte însemnate, privesc și ele mai mult clerul, dacă se scoate la o parte cea de-a doua culegere completă de *Minee*, ieșită aici.

Rare ori se mai tipăresc altfel de cărți: cite o ediție nouă din Alexandrie, cite o carte de rețete. Nimic de literatură și nimic de știință. Bolerii cărțurarii puneau să li se prescrie vechile letopiseșe sau cronici, care erau urmate numai în chip foarte slab pe vremea lor, sau cite un cronograf în care se dădea istoria lumii în povestiri de vieți omenești care începeau cu Sfînta Scriptură și se mîntulau, trecînd prin Roma și prin Bizanț, cu Sultanii turcești. Poezii sînt puține; ei alcătuiesc stihurile lor pentru a fi învățate pe de rost și cîntate. Întimplător, Ienachi Văcărescu, care avea nevoie de exemple pentru gramatica sa, a pus în scris și a tipărit unele, prea puține, din versurile sale. La un „volum de poezii” nu se ptea gîndi nimeni: tipărirea lui ar fi jignit „Ighemoniconul” boieresc al autorului, care putea face versuri numai în glumă și pentru anume scopuri de închinare către o doamnă sau către Măria Sa Vodă. Țiganii cari prindeau toate stihurile ce zburau în aer, formau bibliotecă poetică vie, antologia cîntătoare a țerii.

Se cetiau atunci cărți străine: grecești—dar și printre acestea nu se putea găsi încă nimic nou, potrivit cu părerile și gusturile timpului,—latine, italiene și franceze. Cantacuzinii avuseră în Țara-Românească o minunată bibliotecă, ce se risipi în lumea mare la căderea lor în 1716, și din care se găsesc din timp în timp volume răzleje, cum e cartea de teologie latină pe care în zilele noastre a căpătat-o Academia Romîna și pe care Constantin Stolnicul Cantacuzino o răscumpărase de la ostașii noștri întorși, în 1683, de la asediul Vienei. Biblioteca Mavrocordajilor s'a trosit tot așa, într'una din zilele de mare restrișle a lui Constantin-Vodă: numai catalogul ni s'a păstrat și un Boileau, acum în colecțiile mele. Dăunăzi s'a găsit o parte din bibliotecă, foarte bogată, a lui Costachi Conachi poetul, om care avea nevoie de o asemenea bibliotecă pentru a scrie versurile sale, în care și măsura și insprașta și podoabele și tonul acela de lungă căinare sînt luate din literatura franceză a timpului. Școala grecească din Brașov stăpînește astăzi bibliotecă Brîncovenilor de după 1714, dăruită ei de Grigore Brîncoveanu, cel din urmă din linia directă. Cărțile lui Nicolae Cantă, dintre Cantacuzinii moldovenești, adunate de el și de înaintașii săi, alcătuiau o foarte frumoasă colecție. Se căutau mai ales popularisări științifice, călătorii, opere istorice. Nu lipsiau însă nici romanele, cele bune, cum e *Corinne* a doamnei de Staël și cele ușuratece, ca *Aventures de Faublas*. Une ori venia cu ele un negustor ambulant, Grec din Viena, alte ori se făcea comanda în Ardeal sau, pentru Moldova, la Lemberg. Cutare negustor

aducea și cărți de la bibliicul vestit al Lipskăi, și așa i se întâmpla și vreunui dintre boierii ce călătoriau în străinătate. La 1719 încă, Matei Crețulescu pomenește în testamentul său „un atlas (atlas), care l-am fost cumpărat cînd am fost la Viena, drept zloji nemțești 48° și pe care-l dăruiește lui Nicolae Mavrocordat, și în același testament el arată că avea în bibliotecă sa nu mai puțin de 124 cărți, „filosofești, gramaticești, politești, istoricești, latinești, italienești, iproci, proci (și altele și altele); care mai multe dintr'acestea le-am cumpărat cînd am fost la Viena pentru treaba acestor doi copilași ca să învețe grecește, iar mai virtos latinește și italienește“. Matei nu uită cu acest prilej să se roage a i se învăța copiii și mai departe, „străinindu-l pentru carte“.

IV.

Pentru ca o literatură națională să se poată ivi, lipsiau unele condiții. Boierii aceștia n'aveau un ideal și nu găseau pe ce să se sprijine ca să-l poată descoperi. Ei ar fi cumpărat mîndre cărți de afirmare românească, dar nu se găsea cine să culeze a le scrie. Ei ar fi luat cărți de cîntece românești, dar cine printre dinșii, fruntaș cu locul în Divan, s'ar fi încumetat să le scoată? În sfîrșit unde se puteau tipări astfel de lucruri, cînd în principate erau numai tipografiile episcopale — metropolitane sau mănăstirești, care nu puteau pune supț teacuri decît anumite lucruri, sau tipografia trecătoare a vre unui Grec venit la noi pentru afaceri, a vre unui boierinaș care ținea să nu-și primejduiescă banul?

Mîntuirea veni de la Romîni de peste munți: ei creară în jumătate de veac viața sufletească modernă a României întregi.

De mult, Brașovenii, negustori și meșteșugari înstăriți, aveau o școală pe lângă biserica lor, a Sf. Nicolae din Șchel. Cînd, după 1700, se întemeie o Episcopie a Romînilor uniți cu Roma, nevoia unor școli pentru pregătirea de preoți luminași se simți îndată. Episcopul Petru Pavel Aaron are meritul cel mare că a deschis în Blaj cele d'întăiu patru școli românești naționale, la jumătatea veacului al XVIII-lea (1754 și urm.); ele se compun dintr'o școală primară, un Colegiu latin și două seminare, cele d'întăiu școli de preoți pe care le aveau Romîni. După ele se îndreptară toate celelalte, care răsăriră mai mult în veacul al XIX-lea pe acest pămînt ardelean.

Nu treceau mai mult de douăzeci de ani și Împăratul iubitor de lumină Iosif al II-lea făcu în tot Ardealul și în ținuturile românești din Ungaria școli ale Statului pentru popor, școli de românește și nemțește, pe cînd cele blăjene erau de românește și latinește. Gheorghe Șincal, rîvnitorul istoric din acei timp, a dat acestor școli cea d'întăiu a lor organizație.

Din unele și din altele, din școlile cele nouă ale Neuniților, cari și ei își căpătaseră episcopia, la Rășinari, apoi la Sibiu, ieșiră dîncolo de munți o mulțime de Romîni cu știință de carte. Gîndurile lor erau mari: rîzîmîndu-se pe trecutul roman al neamului, ei voiau să-i dea înapoi

toată puterea, toată strălucirea ce l-se răpise. Cetiau cu multă dragoste, încet, răbdător, cu lumină în suflet.

Se întâmplă peste cîțva timp, la începutul veacului celui nou, că Universitatea din Pesta capătă privilegiul de a tipări în tipografia ei cărți de litere cirilice, deci și cărți românești. Cărțile de școală, cărțile pentru biserică puteau aduce un venit bun. Un corector romîn, care a fost întâia Samuil Clain, apoi, până la 1821, Petru Maior, fu chemat pentru a supraveghia tiparul. Prin potrivirea firească a lucrurilor ieșiră atunci cu litere frumoase, pe hîrtie bună, în condiții tipografice necunoscute până atunci la noi, nu numai cărțile de care fusese vorba la început, ci sfaturi pentru economia cîmpului, calendare elegante și chiar cărți de ale lui Petru Maior, ca Dicționarul din Buda și vestita scriere, „Istoria pentru începutul Romînilor în Dacia”, în care vremea nouă își găsi evanghelia. Apeluri călduroase vestiau ieșirea la iveală a scrierilor nouă, care se răspîndiau prin prietenii, protopopi, inspectorii, funcționarii în toate colțurile Romîniilor.

În călătoriile lor, negustorii și boierii noștri cunoscură tipografia din Buda. Cărțile cele netede de acolo au început a găsi tot mai mulți cumpărători. Atunci un Brașovean, Zaharia Carcalechi, se gîndi a lua asupra-și editura cărților românești ce ieșiau la Buda. El plănui o bibliotecă națională, răspîndi apeluri și mai călduroase decît până atunci, laudă pe boierii ce sprînzinau literatura, se oferii a li da operele la lumină. Fără dînsul poate că Alexandru Beldiman, care a cîntat în accente de jale turburările aduse de Grecii în 1821 („Jalnică Tragodie”), nu și-ar fi tipărit traducerile, corectele, dar reci, din franjuzește. Din Ungaria veniau acuma calendare, povestiri despre întîmplările din Europa, istorii și geografii, ba chiar, cum văzurăm, cîte o lucrare poetică.

Un Ardelean din părțile Sibiului, Gheorghe Lazăr, trecuse la noi încă înainte de 1821, ca dascăl al copiilor unei doamne din București. Învățase teologia, dar era și inginer. Pe atunci în Moldova și avea școala de inginerie (încă din 1812) finăru Gheorghe Asachi; boierii munteni voiră să aibă la rîndul lor o astfel de școală, și tocmiră pe Lazăr. El făcu aritmetică și geometrie bună în tainița de la Sf. Sava, dar îndeplini pe alături ceva și mai bun, pentru care nu fusese plătit și nu era în stare să-l plătească nimeni: el strămută în mijlocul claselor luminate din prîncipat Idelle ardelen.

Cînd plecă, peste cîțiva ani, ca să moară acasă, Lazăr lăsă un urmaș în Ioan Eliad Rădulescu. Acesta și Asachi pregătiră și mai departe publicul românesc. Ei îi dădură cărți, reviste, ziare, poezii, disertații gramaticale, nuvele,—tot ce nu avuse până atunci și trebuia să aibă. Vre-o douăzeci de ani el stăpîniră terenul, și, printr'o literatură din care numai o mică parte are o valoare estetică, el pregătiră calea pentru adevărații scriitori cari trebuiau să vie. Sufletul contemporanilor lor a fost hrănit însă de dînșii, și atunci se văzu întâia oară la noi o legătură traică și plină de încredere între autorii și scriitorii.

Nici Eliad, fiu de negustor, nici Asachi, fiu de preot, nu făceau parte din boierime. După 1840, tinăra boierime apare în fruntea mișcării literare. Și Bălcescu și Odobescu și Kogălniceanu și Alecsandri și Ne-gruși și Russo sînt filii de boieri; ofițerimea oștirii nouă prinde gust pentru literatură. Cele d'întăiu saloane se deschid acum: mai ales în Moldova. A fost un timp fericit atuncea: fără a se înlătura literatura străină, ea e subordonată acum celei românești, care găsește represintanți în toate ramurile. Cîtă vreme au trăit și lucrat acești scriitori, clasa bogată nu s'a înstrăinat de curentul literar.

Prin anii 1870—80 publicul nostru a primit o întregire. Ardealul și Ungaria, care ascultau de Cipariu, urmașul marilor Ardeleni, Bucovina, stăpînită de Aron Pumnul, se despărțiră din comunitatea limbii literare. „Convorbirile literare“ și T. Malorescu au dus lupta pentru distrugerea cetățuilor de izolare, și rezultatul a fost unificarea geografică a mediului literar românesc.

În același timp, literatura se apropia de anumite strate superioare, luminate prin școală, ale poporului, ca învățătorii și preoții mai ales: un nemărgenit folos pentru dezvoltarea firească și sigură a vieții noastre sufletești. Ea pierdea însă aproape cu totul boierimea.

Motivul nu se pot hotărî ușor. Ele par a fi însă cam acestea. Pe de o parte, cercul, păzit odinioară cu sfințenie, care încunajura aristocrația noastră de sine, s'a rupt de pe la 1880 încoace. Succesul în politică și averea au dat dreptul de intrare în mijlocul urmașilor adevăratelor boierimi. Mulți dintre aceștia chiar își pierduseră caracterul românesc prin deasă emigrare în străinătate, iar noii veniți nu erau totdeauna Români. Sufletul limpede românesc al boierimii dispăru în acest vîlmășag de prefacere, și rămăseră numai forme goale, între care și această *formă* a limbii franceze, a literaturii ușoare și ușuratece franceze. Iar scriitorii din partea lor se închiseseră în „turnul de fildeș“ al *artei pentru artă*, desprețuitori pentru public, indiferenți față de soarta neamului în limba căruia scriau, sau nelămuriți în privința celor mai bune mijloace prin care el poate fi ajutat, nesiguri de adevăratele lui nevoi sufletești.

. . .

Scriitorii cinstiți și destoinici s'au prefăcut: ei chiamă astăzi (1906) pe toți la comunitatea vieții sufletești, cea d'întăiu și mai mare nevoie a noastră. Și bucuria lor e nemărgenită cînd zilnic se vede că această chemare a lor e ascultată.

Rostul boierimii noastre.

I.

Boierimea nu e dintre cele mai vechi așezăminte ale noastre, nici dintre acelea care au pornit în adevăr din sufletul nostru.

În vremile a căror amintire nu s'a păstrat decît în chip cu totul neîndestulător, în fruntea poporului nostru nu stăteau boieri, ci alți cîrmulatori și îndreptători, cari nu părăsiseră întru nimic halna și firea jerănească. Ei răspundeau celor două nevoi mari ale oricărei societăți: împărșirea dreptății și călăuzirea în apărarea țerii.

Juzi sau *cnezi* șineau *Scaun* de dreptate, încunjurați de „oameni bătrîni“, de „juraji“ din sate. Numele de „cnez“ e luat de la Slavi, cellalt e, cum se vede, curat românesc. Stăpînirea unul jude se întindea asupra mai multor sate, și, fiindcă satele erau foarte risipite atunci, ea cuprindea prin urmare un Ținut întreg, care se chiamă astfel județ. Hotarele și numele acestor vechi județe nu s'au schimbat nici pînă în zilele noastre, și, cînd zicem județul Vilcei, ori și județul Romanașului, pomenim încă pe acel juzi al Rominimii, cari s'au chemat Vilcea, poate și Romanaș.

Judele era statornic. Nu tot atîta siguranță putem avea în ceia ce privește statornicia mai marele său, căruia i se zicea cu cuvîntul slavonesc *Voevod*, care înseamnă căpetenie de oștire. Cnezi întîlnim în multe locuri, și în vremile lor bune și în cele rele; Voevozi, din potrivă, se cunosc numai pușini. Unul stătea în Ardeal, altul în țara munteană de dincoace de Olt, cîțiva juzi cu putere de Voevod s'au ivit în Oltenia; după ce Ardealul a intrat în stăpînire ungurească, Voevozia de acolo a scăzut și s'a păcătoșit, ajungînd pe același treaptă cu cnezia sau cu judecia. Și pe această vreme judele nu mai era alta decît un birău de sat, un vătămăș sau pîrcălab (cuvîntul d'întăiu se întrebuițează în Ardeal, fiind luat de la Unguri, al doilea e rusesc și domnește în Moldova, cel de-a treilea e obișnuit la Munteni și însemna la început căpitan de cetate).

În veacul al XIV-lea, cînd s'a întemeiat Țara-Românească și apoi și Moldova, nu mai erau decît Voevozi și cnezi în Ardeal, căzuși de o po-

trivă cât se poate de jos, iar, dincoace, locul juzilor îl luase cîte un singur Voevod, care izbutise a răpune pe toți ceilalți și a-i moșteni pe rînd: Voevodul din Argeș, pe platurile muntene, iar în văile rîurilor Suceava și Moldova Voevodul din Baia, strămutat apoi în orașul Siretului și în cetatea Sucevel.

Mai toate așezămintele noului Stat moldovenesc au fost luate de la Munteni, iar Muntenii, din partea lor, le împrumutaseră de la Bulgari (nu afit de la Sirbi). Nici aceștia din urmă nu le născociseră însă de la dinșii, neavînd pentru aceastia priceperea și cultura ce ar fi trebuit. Ele veniau, printr'o înceată decădere, de la Bizanț, adecă și ele, ca multe lucruri din trecutul nostru, de la Roma veche, însă numai pe această lungă cale de împrumut.

Boieria se află printre aceste așezăminte împrumutate. Și numele de *boieri* și numele multor boieri și îndatoririle celor mai mulți dintre dinșii vin de la Bizantino-Bulgari.

Cel d'întău Domni munteni aveau lingă dinșii boierii ce urmează.

Un *Ban*. Bănta era acela a Severinului, Ținutul ungurec d. la Apusul Țerii. Și cetatea Severinului și Banul de acolo și moneda zisă „ban” a dregătorului acestuia ostlășesc vin de la Unguri, cuceritori de pămînt românesc și în aceasă parte. De pe la 1300, Domnii Țerii-Româneșii, cari înlocuseră pe stăpînitorii olteni de pe platurile Vilcii și Gorjului, căpătără și Mehedințul și părșile șesului, cu pescăriile de la Celeu, care fusesea ale regelui unguresc. În aceeași parte ei cîrmuiau ca Domni, dar își ziceau Bani ca să mulșămească pe puternicul lor vecin. Avînd însă necontenit de lucru dincoace de Olit și, pe de altă parte, trebuind să asigure bine o așa de prefulță stăpînire ca a Severinului, ei așezară acolo un Ban mic în numele Banului celui mare, care era Vodă însuși.

Era lucru firesc ca și Domnul nostru să aibă un logofăt, ca și Țarii bulgărești și Împărașii Bizanțului, Roma nouă. Numele său grecesc îl arată ce trebuia să fie: acel care stă înaintea Domnului și care redactează în numele lui, acela care aude pentru Domn și prin care vorbește acesta. Domnul avea, între drepturile sale, nemărgenite ca număr și întîndere, și pe acela de a întări prin „cărți domnești” sau „drese” (de aici cuvîntul *dregător*, funcționar) orice stăpînire asupra pămîntului. Aproape în fiecare zi se dădeau asemenea cărți, și ele porniau de la Logofăt, care avea supt poruncile sale pe toți *diecii* sau scriitorii de hîrtii.

Vornicul e stăpînul „Curții” (*dvor* înseamnă în slavonește *Curte*) și dregătorul judecășilor. Domnul a sirîns puterea juzilor de odinioară: el e acum singurul izvor de dreptate; spre Scaunul lui e deschisă calea orișicui, chiar și-a celui mai de jos și mai nenorocit. De cele mai multe ori, el însuși ascultă și hotărăște, la Curte, pe un cîmp de „dreptate”, ca acela de la Suceava, unde a fost întîmpinat Ștefan-cel-Mare de jara care și-l voiă Domn, sau și în deosebite orașe ale Domniei lui, unde vine și pentru această împărșire a hotărîrilor. Lămuririle le dă însă Vor-

nicul, și atunci, cînd Domnul are mai puțină pricepere și îndrăzneală, el poate fi acela de la care pornește în adevăr holărirea.

Ca al treilea boier poate fi privit Postelnicul. Numele lui amintește pe al dregătorului roman intitulat *praefectus cubiculi*. El se cheamă că stă lingă *patul* Domnului, în *cămara*, în odaia lui. Aceasta înseamnă mai pe înțeles că Postelnicul ține fainele Domniei. În sama lui sînt legăturile cu străinii și de la un timp cu stăpînii de peste Dunăre : Turcii. La porunca lui e Ușerul, care lasă intrarea la Domn.

Vistierul sau Vistierul se ar putea lupta pentru locul al treilea cu Postelnicul, a cărui chemare a fost arătată. Cum îl arată numele, acest boier are grija Vistieriei. Odată era una singură, și pentru țară și pentru Domn. Vistierul se îngrijea ca *birarii* și *dijmarii* să strîngă *birul* și *dijmele* și purta de grijă cheltuielilor Curții sau cheltuielii de oaste. Mai pe urmă, el avea apoi în sama lui strîngerea și plata *haraciului* pe care țara-l datoră în fiecare an, la April, haznalei Împărăției turcești.

Cînd s'a făcut însă despărțirea între veniturile Domnului și ale țerii, adică abia în al XVIII-lea veac, cele d'întăiu trecură supț ocîrmuirea *Cămărașului* domnesc, neapărat un boier mult mai puțin însemnat decît Vistierul.

Pentru ajutorul Vistierului întăiu, al Vistierului și Cămărașului pe urmă, sînt Cămărașii *de ocnă*, cari îngrijesc de această ramură a veniturilor domnești, *vameșii* de la toate hotarele, cari leau în arendă acest drept al Voevodului, vama de hotare, dar nu și vama dinăuntru, a tirgurilor (zisă în Moldova *ptrcălăbie* sau *mortasapie*), *cămănarii*, puși întăiu pentru dijma de ceară (numele lor, slavon, vine de la *camen*, „piatra” de ceară), dar mai pe urmă strîngătorii ai veniturilor de la circume.

Pentru oștii acuma este *Spătarul*. E cel care poartă *spata*, spada Domnului, lingă acest stăpîn în zilele cele mari de ospețe și alături. La război plecau întăiu numai *statornicii*, al căror nume, alcătuit din grecește și bulgărește, înseamnă general. Pe urmă însă purtătorul spatii domnești la Curte purta spada țerii în lupte.

Tărzia de tot, adică tocmai supț Mihai Viteazul, se mai adăugi în sfîrșit un dregător militar, *Agă*. Mihai întrebunșase și ostași turci, beșlii, și pentru a-l stăpîni trebuia un Turc, al cărui titlu e acesta de Agă, obișnuit la Constantinopol, unde înseamnă orice ofițer al Seratului. După moartea lui Mihai beșliii se risipiră, dar locul de Agă rămase: acuma-l căpătau boierii de țară. Matei Basarab a fost întăiu Agă pe lingă alți Domni. Se pare că grija Agăi era să păzească persoana sfințită a Voevodului. La urmă, sarcina sa era numai acela de a ținea liniștea în orașul de reședință, ajungînd astfel un Prefect de poliție. *Șătrarul* are paza *șătrilor*, a corturilor, deci și a tunurilor, iar asupra tuturor osîndelor e *Armașul*, căpetenie de calăi.

Domnul mai avea lingă el trei boieri, cari îndeplineau numai funcții de Curte. Mai bine ar fi să se spuie că el erau *chemaii* să le îndeplinească, de oare-ce cite un biet Voevod fără statornicie, fără avere, țără răgaz, nu putea să aibă gîndul numai la acele mari petreceri dom-

nești în care-și aveau firește locul dregătorii de ceremonii și de alături.

Păharicul dă Domnului să bea. El are grija pivnișilor și a viilor domnești. El va fi strâns poate *vinăriticul*, veche dijă pe care o dătoriau Domniei toți stăpînii de vii.

Stolnicul (de la *stol*, măsură) dă Domnului să mănînce; cămărilor Curșii sînt în sama lui și la dînsul vin carăle care-și revarsă încărcătura în hambarele Domnului. El e ajutat pe urmă de *Medelnicer*, care pune masa, de *Clucer*, păzitorul depozitelor de hrană, de *Sulger*, măcelarul Curșii, avînd grija cărnurilor, de *Jitnicer*, care îngrijește de *Jlînța* grinelor, de *Pitar*, care ține cuptoarele de pine.

Iar *Comisul*, al cărui nume vine de la *comes* al Romanilor, comite sau conte, are în sama lui call domnești, povodnici și telegari, cari niciodată n'au fost mulți, cît timp Domnia noastră a fost neatîrnată și războinică.

La început însă alcătuirea aceasta era foarte nedesăvîrșită. Cile un Logofăt, un Vornic, un Spătar sau un Stratornic, un Vistier erau totdeauna. Cellalți puteau lipsi, și în adevăr lipsesc în cele mai multe din mărturiile de boieri aduse la *cărțile* de hotărîre ale Domnilor. Încetul pe încetul s'au adaus apoi dregătorii ajutătoare, ale căror nume sînt de cele mai multe ori românești și arată deci că și funcția lor a fost orînduită întălu aici, supt înriurirea străină poate, dar nu după modēle străine, gaia făcute.

II.

Moldovenii au primit toată ierarhia boierească munteană. Schimbările pe care i le-au adus sînt numai de o însemnătate mică. Cele mai vrednice de luare aminte sînt acestea:

În Moldova se simțta nevoile de doi Vornici pentru judecățile cele multe: aceasta s'a întîmplat îndată ce țara și-a atins hotarele firești și a ajuns să cuprindă un mai mare număr de locuitori. Țara-Românească, cellalt principat, nu era, de sigur, mai mică, dar aici Banul oltenesc din Severin, strămutat apoi la Craiova, după ce Ungurii au luat înapoi cetatea, ca s'o lase să cadă în mîna Turcilor, Banul acesta, stăpîn cu multe drepturi asupra țerii apusene, ținea și judecata lui deosebită, de la care numai rare ori se făcea apel la Domnul din Argeș, Tîrgoviște sau București. În Moldova, fusese un timp, între Alexandru-cel Bun și Ștefan-cel-Mare, o împărțire în două a principatului, o Țară-de-sus, cu un Domn și o Țară-de-jos, cu altul. Cele două împărțiri aveau conștiință de acest trecut deosebit și în multe lucruri nu sămănau desăvîrșit. Astfel s'au făcut doi Vornici, numiți după numele acestor două țeri.

Spătăria n'a pătruns în Moldova decît după anul 1600; cel d'întălu care va fi așezat-o, dar deocamdată ca o boierie mai puțin însemnată, va fi fost Radu Mihnea, Domn de obirște munteană și care domnise întălu dincoace de Milcov. Pe lingă aceasta, el era un om pompos căruia-i plăcea să aibă o Curte cît de mare, cît de strălucit îmbrăcată, și dădea petreceri „împărătești“, după moda Constantinopolei Turcilor, în care

trăise cîțva timp și pe care o cunoștea foarte bine. Stratornici pentru oșți nu s'au pomenit aice nici odată. În schimb jucau un rol mare în Moldova, după așezămintul lui Alexandru-cel-Bun și Ștefan-cel-Mare, boierii din cetățîi, căpitanii lor, cari se ziceau pîrcălabi; cei mai însemnați dintre ei stăteau la Hotîn de-asupra Nistrului, la Roman, cetatea lui Roman-Vodă, la Neamț, o și mai veche cetate, la Chilia de pe Dunăre și la Cetatea-Albă dela limanul Nistrului, care făceau zid la Miazăzi împotriva celor mai primejdioși dușmani. Alți pîrcălabi, ca aceia din Bacău, din Crăciuna, nu se aduc înaintea ca martori în curțile domnești. În sfîrșit, la Suceava, unde stătea Domnul, nu era un pîrcălab, ci numai un *Portar*, păzitor al porților.

Cîț timp Suceava a fost o capitală, s'a păstrat Portarul ei printre boierii cei mari. Cînd însă, de pe la 1560 înaintea, Domnia a trecut mai mult la Iași, unde niciodată n'a fost un pîrcălab, ci numai un Vătaf-Mare ca în orice cetate neîntărită, Portarul de Suceava și-a pierdut rostul. Acuma însă, an de an năvăliau în Moldova Cazacii, ca un blăstăm dumnezeiesc, ajutîndu-se cu doritorii de Domnie, ca să prade Moldova. Cazacii aveau în fruntea lor un Hatman. Șah, Hatman cazăcesc, stătu în Iași prin 1577—8, ca boier al lui Ioan Potcoavă, Domn cu hăpca al țerii. După cîțiva ani se găsi de cuvînt că Moldova să-și aibă statornic Hatmanul. Pentru a nu se face încă un boier mare și a se păstra vechea rînduială a dregătorilor, ce se păzia acum cu sfințenie, jînîndu-se, de pildă, pîrcălabi de Roman după ce de mult nu mai era în Roman o cetate,—se adăugi Hatmanul și demnitatea de Portar al Sucevei.

Numeral după 1650 Moldova și-a avut Aga: de bună samă supt înrîurirea unor Domni cari veniau de peste Milcov și nu voiau să-și schimbe în țara cea nouă înfățișarea Curții cu care erau deprinși. De la 1600 înaintea, Tatarii stăteau în Basarabia-de-Jos, neamîneînfrînat și sălbatec, care nu știa de hotare. Aici trebuia deci o pază statornică, și, pentru a se da căpeteniei străjerilor, care trebuia să fie un bun oștean, un titlu în stare să impuleze vecinilor păgîni, el fu numit cu cuvîntul turcesc care înseamnă general: *Serdar*.

Moldova avea mult mai bune și mai multe vil domnești decît Țara-Românească: la Cotnari, la Hirlău, în Iași, la Tecuci, la Odobești erau podgorii vestite. Aici Păharnicul era un boier mult mai prețuit și mult mai împovărat de lucru decît la Munteni. El avuse odinioară ca ajutor pe *ploscar* (dela *ploscă*); pe urmă sarcina acestuia trecu asupra *Cupariului* (dela *cupă*). Un Mare-*P.unicer* sătea la Cotnari, avînd grija dealurilor domnești.

Băntia fu strămutată în Moldova abia după 1700, supt „Fanarioții” prin urmare și ea ajunsese numai întru cîțva la înălțimea boieriei celei mari.

III.

Schimbări se aduseră boierimii românești, unificată acum aproape cu totul ca nume și atribuții, din trei puncte de vedere, și anume: în-doirea, întreirea, înmulțirea sarcinilor, apoi imitarea datinilor turcești.

Mai târziu în sfârșit se întemeie lingă boierimea mare cu titluri o boierime mică de muncă și de câștig.

Încă de timpuriu încep să apară boieri de mai multe trepte. Chiar din veacul al XV-lea cutărui boier i se zice *profoutsier* pentru a se deosebi de alți Vistieri mai mici, Vistierii *al doilea*. Domni din veacul al XVI-lea, mai ales cei din Țara-Românească, dar și cei din Moldova, cari aveau totuși o boierie mai bine orînduită, pun în mărturiile hrîsoavelor înaintea dregătoriei sfinicilor lor calificativul slavon „Vel”, adică *velicht*, mare. Mai târziu însă, pe la 1700, printr’o îmbogățire și prefacere a rangurilor, Moldova înțelegea alt ceva prin boieri mari decît aceia cari aveau o asemenea calificajie. Dimitrie Cantemir, învățatul Domn care a scris pe larg despre toate împrejurările moldovenesti de pe vremea sa, deosebește îniaiu *boierii de sfat*, opt la număr, cei mai mari, apoi *boierii de Divan*, Stolnic, Comis, Clucer, Serdar, Sluger, Pivnicer, Piar, Șătrar, Armaș Ușer, Aga și pe lingă ei un boier al doilea, Postelnicul. un boier al treilea, Logofăul, și un căpitan al dărăbanilor sau trabanșilor pentru paza Domnului; Vameșul și Căminarul se adaugă la această treaptă. Fel de fel de boieri cu titluri de „al doilea” și „al treilea” fac apoi „boierimea a doua”. Iar între boierinașii ce închid șiragul, se află Cuparul, Cămărașul-cel-Mare, vătafii de aprozi, — cari păzesc și chiamă la Divan —, cei de copii, *pajii* Domnului, Pivnicerul, toate felurile de Cămărași (de dulceși, d’inuntru, de lumini, cu grija luminatului Curșii) Candidași de boierinași sînt apoi aceia, mai mult tineri, cari stau supț poruncile vătaivilor și cari își ieau numele după al boierilor, cu un diminutiv: Păhărnicea, Stolnicea, Armășei, ș. a.

La început se îndoiesc dregătorii care cer mai mult lucru: Logofeja, Vornicia, Postelnicia și Vistieria. Apoi se urmează cu mai toate celelalte, pentru a se ridica tot mai mulți la cinste, pentru a se împărtăși cei mai larg de ranguri și slujbe boierimea de țară ca și cea străină, a favorișilor domnești. Pe vremea lui Vasile Lupu era în Moldova numai o demnitate de o singură treaptă: Spătăria.

Înmulțirea slujbelor și titlurilor vine din înmulțirea urmașilor de boieri cari nu puteau fi lăsați să cadă între țerani, dar și din alte motive. De sigur că era acum, în niște țeri mai bine locuite, cu mult mai mult de lucru — ca înainte. Dar înriuria pe lingă aceasia priveliștea orbitoare a vieții de Curte constantinopolitane, care venia de-a dreptul din bizantinismul cel așa de roditor în slujbași netrebnici și în titulari nevrednici. Domnii ce veniau în Scaunul moldovenesc sau muntenesc cunoșteau mult mai bine strălucirea Curșii împărătești și credeau de datorია lor să se apropie de dinsa, înălțîndu-se astfel, pe această singură cale ce li stătea deschisă, în ochii supușilor lor.

Cînd, după Domnii crescuți în Răsărit, veniă alții, de naștere din acel Răsărit și prefăcuți cu totul de dînsul, atunci slujbele turcești veniă cu numele lor chiar. „Fanarioșii” au înmulțit peste orice măsură și cuvîntă dregătorii fără de folos. Însă îi îndemna la aceasta și grija ce aveau pentru atîția casnici străini cari veniau cu dînșii și cari, dacă nu

puteau intra în Sfatul politic sau în Divanul de judecători, erau buni pentru asemenea trebi ca ținerea ibricului de spălat sau păstrarea lumînărilor de său. Curțile din Iași și București au acum un număr de boieri de modă turcească, cari sînt: portarbașa, muhurdarul, pentru pecete, divictarul, pentru călămări, becerul, pentru bucătărie, ici-ciohodarul pentru ghetele și papucii Măriei Sale, caftangiul pentru hainele aceluiași stăpîn, mabeingitul pentru odaia de lucru și toate hirtile lui, ciamașirgiul, pentru albiturile lui Vodă, cafeği-bașa, pentru cafeaua princiară, șerbeciul pentru șerbete, buhurdangiul pentru mirodeniile de odaie, de barbă sau de rufe, cibucci-bași, pentru ciubuc, ibrictarul, pentru ibric, peșchirgi-bașa, pentru peșchir, ciohodarul cel mare, pentru pază, sofragiul, pentru sufragerie, berber-bașa pentru barbă, cavas-bașa pentru cavașii de strajă, samdangiul pentru lumînări, și încă cîțiva.

Acum însă pînă și boierii cele mari sînt înmulțiți. Țara-Românească are ca și Moldova doi Vornici; i se dau și doi Logofeși, făcîndu-se o Țară-de-sus la Răsărit și o Țară-de-jos la Apus. Ba mai întîlnești un Vornic-Mare al treilea și al patrulea Mare-Vornic, chemați în ranguri de un bun cîrmuitor, Alexandru Moruzi. Încă un Mare-Vornic are Cutia Millelor, din care se dau anumite ajutoare la fețe alese, dar cu averi scăpătate. E în sfîrșit un Vornic de Politie, care tea o parte din sarcina Agăi. Ca al treilea Logofăt se adauge cel de obiceiuri, creat pe la 1774, pentru a păstra datina. Și Muntenii au acum un Hatman, acel al Divanului, mai mare peste aprozi și dregătorii cei mărunți ai judecăților. Postelnicul tot se mai numește, dar acum întîlpinți și un Logofăt al Pricinilor Străine. De toate, sînt acuma șese clase, bine hotărîte, și e aproape cu neputință ca omul cel mai vrednic și mai muncitor să înainteze de la treapta a șesea, în care se îngrămădesc zapciii pușin plății, cari lese înaintea oaspetelui străin în nădejdea bacșisului, pînă la treapta întăiu, unde se răsfăță trufași, în largul lor, cei mai mari din boierime, așa numita protpendadă, care nu mai cuprinde însă numai cinci membri, cum spune numele, ci nu mai pușin de șeisprezece în Țara Românească.

Cele șese clase ale boierilor nu cuprind însă numai pe cei ce se află în subă, ci încă și pe cei cari *au avut* slujbe. Numărul acestora e foarte mare. Domniile se schimbă des, și, în răpedea lor preurmare, o mulțime de oameni ajung să guste cînstea dregătorilor. Pînă la moartea lor ei rămîn boieri. Fiii lor vor fi priviți ca feciori de boieri, urmașii „neamuri“, și nu vor putea fi puși într'un rînd cu locuitorii obișnuiți ai țerii. Boierii nu pot fi bătuși decît de Domni, cu topuzul, care ucide une ori, dar nu necînstiește nici-odată; ei nu pot fi uciși prin ștreangul hîd al spînzurătorii, ci numai prin sabia strălucitoare a ostașilor; în ceea ce privește datoritiile către Stat, ei nu plătesc nici birul, nici chiar dijma, afară numai de anul cînd un Domn își începe stăpînirea. În schimb, Domnul poate să-i cheme totdeauna la războiu, ca și pe Curtenii Moldovei, cari și ei se ridică de-asupra țeranilor, ca și pe Roșii de țară ai Muntenilor, ca și pe slujitorii cari stău cea mai mare parte din timp acasă și răspund către Vistierie un bir scăzut, pentru slujba ostășească

ce fac șeril, în sfârșit ca și ostașii plătiți: dărăbanșii sau dorobanșii numiți după trabanșii ardeleni, sau selmenii.

Pe încetul se îngheabă astfel, prin perindarea în slujbe, prin înmulțirea firească a familiilor ridicate de încrederea sau iubirea Domnului, o clasă boierească. Tăria ei nu stătea numai în drepturile ce s'au arătat mai sus, în faimă, în amintiri frumoase, în odoare strinse din neam în neam, ci mai ales în moșii, iar, de la o vreme, în moșii și în oameni.

IV.

Înainte de a fi o Țară-Românească sau o Țară a Moldovei, erau moșii și moșierii, dar moșii mici și moșierii șerani. Domnii schimbă această stare de lucruri de înțeleasă sărăcie, dăruind dregătorilor, *baietilor* pământuri pustii, pământuri fără stăpîn, de care erau destule, și pământuri confiscate. Aceste pământuri ajungeau prin danie *urice*, adică erau de acum înainte scutite, ca și pământurile mănăstirești. De aici nu se lua *gloabă* sau amendă, nici *pripas* pentru vitele răătăcite, nici *șugubînd* pe cei cu păcate, nici *sulgiu* sau *iliș*, pentru vitele tăiate, nici dijme pe oi, pe albine, pe mascuri, nici darea pe vil, *vînăriciul*, nici *căblăritul* sau „chilele” pe recoltă, nici dajdea pe produsul pescuitului. *Ureadnicii*, *dregătorii*, *deșugubinarii* n'aveau ce căuta aici; birarii singurii își ridicau birul sau îl primiau din mîna pîrcălabilor sau vornicilor boierești.

Dacă ar fi fost mai multă statornicie, s'ar fi alcătuit foarte repede, și într'o țară și în cealaltă, o proprietate mare, care putea fi apărată de împărșire—cum s'a făcut mai tîrziu—prin călugărirea silită a celor mai mulți copii. Războaiele veșnice cu străinii de la multe hotare, dar mai ales multele războaie lăuntrice pentru Domnie au împiedecat aceasta,—mai mult în Țara-Românească însă decît în Moldova. Au rămas, cu deosebire la Munteni, mulți boierii neasfîmpărați, buni în războiu, dar cu mult mai răi în pace.

De la o vreme în-ă, șeranul n'a mai putut ține pe umeri povara birului. El și-a trecut deci moșta lui cea mică boierului vecin. În Moldova, lucrul s'a făcut pe nesimțite, fără vînzare în regulă; dincoace de Milcov, vînzarea formală s'a săvîrșit în cea mai largă măsură cu cîțva timp înainte de Mihai Viteazul. Boierii izbutiră a strînge astfel bogăția de pămînt a țării, și Buzeștii lui Mihai ajunseră a stăpîni peste trei sute de moșii. Împrejurările fură și mai departe prielnice strîngerii la un loc a pămîntului; după pierrea șeranului sărac, urmă și acela a celui înstărit, și Constantin Cantacuzino din Țara-Românească, frații săi, Iordachi și Toma, din Moldova putură să-și facă astfel vestite averi de lanuri și munși.

Nici prin această vînzare însă, săteanul nu scăpă de greul birului. Boierul veni atunci înaintea lui ca ajutor și luă birul asupra sa, un an, mai mulți ani, grămădind datoria asupra vecinului său mai sărac. La urmă, el cumpără pe acesta, ca om, dîndu-l une ori pe lingă suma datoriei, și cîteva sute de espri, moneda cea mică de argint a timpului. De aici înainte, șeranul nu mai avu nimic a face cu Domnul: el dă bole-

rului și dijma pe care o dăduse Domniei și munca pe care până atunci o cheltuse pe țarina sa și pentru folosul său.

Boierii cari au avut pămînt s'au păstrat în dregătorii aproape neîntrerupt. Cel puțin ei au făcut parte din unele partide ce se luptau între ele—Cantacuzinii cu Bălenii în Muntenia de pe la 1660 la 1680 — și au cîrmuit în zilele de biruință ale partidelor lor. Din potrivă cîți s'au răzimat numai pe bani sau pe sprijinul unor Domni, au trecut răpede pe la Curte pentru a se întoarce în Răsărit sau pentru a peri în nenorocire ori sărăcie.

A fost deci până la Regulamentul Organic două feluri de boierie: boieria funcției, care nu aducea și pămîntul, și boieria pămîntului, care trebuia să aducă funcția. Boieria cea d'întăiu n'are nicio însemnătate; urmașii ei nu se mai găsesc astăzi în străiele de sus ale societății. Dacă vre-un Domn fără rușine, ca Nicolae Mavrogheni, a făcut boieri pe cine au vrut și pe cine n'au vrut, dacă un alt Domn, înainte de dînsul, Matei Ghica, a făcut în cîteva luni o sumedenie de boieri, de cea din urmă treaptă, aceasta n'are nicio înriurire asupra dezvoltării boierimii noastre. Prin asemenea măsuri nu se urmăria altceva decît căpătarea, în schimbul sumei plătitte la Domnie, a drepturilor legate de însușirea de boier.

V.

O parte din boierii cei noi e întrebuințată în Curțile de judecată, *departamentele*, întemelteate după 1774 mai ales: este acuma la Munteni, pe lângă vechiul Divan domnesc, un Departament de Opt, unul de Șapte, unul de Patru (la Craiova), altele pe lângă Spătărie, unde se judecă procesele localnicilor cu străinii.

O altă parte intră în rîndurile ispravnicilor, cîrmuitorii ai județelor, în rîndurile sameșilor, stringători de biruri în aceleași județe. Odată orice boier era ispravnic, cînd Domnul îi dădea să *isprăvească* ceva, să facă o judecată, o hotărnicie, un drum, o călătorie războinică de ostaș, o supraveghere de clădire, de pod. De la un timp însă, acest mijloc de administrație nu se mai păru potrivit. Boierii nu mai primeau bucuri asemenea sarcini, și ei erau acum mari și tari.

Constantin Mavrocordat se gîndi atunci la *mazlîi*, la neamurile sărăcite ale boierilor, care nu mai puteau ajunge la boierie. În Moldova, ca și în Țara-Românească, li se ușura plata birului, fiind supuși la o *dajde* mai ușoară, dar în schimb ei trebuiau să se supună la orice cereri ale Domniei: aceasta rămase de acum înainte dalină.

Dar, în același timp, pentru cîrmuirea zilnică a județelor se făcuseră *isprăvnicile*, după modelul dat de Austriaci în Olenia, cu *vornicile* stațornice. Moldova își avu și ea ispravnicii: cite doi de județ. Înainte tinerii boieri începeau pe lângă un ocrotitor mai bătrîn și treceau apoi rîndurile boierinașilor pentru a se urca în sfîrșit oricî de sus. Acuma ei încep cu un loc de ispravnic, care învață minte și aduce bani; în același timp, fiindcă s'a răspîndit obiceiul de a se da fără stujbă titlurile boierilor celor mai mici, ei sînt cinstiți cu astfel de titluri. Barbu Știrbei, Domnul de mai târziu, a început astfel Căminar și ispravnic la Vlașca.

VI.

Regulamentul Organic din 1832 înțelegea să facă din boierimea noastră un fel de nobilime rusească. Se prevedea scutirea de dări, împărțirea în clase, titluri în legătură cu orice funcție și o parte hotărâtoare în afacerile Statului.

Regulamentul n'a trăit însă decît vre-o douăzeci de ani și a făcut loc epocii luptelor constituționale din care s'a desfăcut Statul român de astăzi.

Am văzut că finăra boierime de la 1830—40 a început epoca nouă din literatura noastră. Aceiași boierime—mare sau mică (Brătianu, Rosetti făceau parte din boierimea mică)—, a stăpinit un timp și cîmpul politic. Astăzi nu mai este așa. Clasa cea nouă, ridicată din mijlocul locuitorilor orașelor mai ales, în parte însă și dintre săteni, clasă numeroasă și energică, tea repede de tot locul boierimii.

Acesteia îi rămîne însă o mare parte din proprietatea rurală, numele și tradițiile bune (celelalte pot fi uitate). Această moștenire impune însă și o datorie. Boierimea românească nu are datoria de a conduce risipa vieții sociale, ci de a sprijini din răspuțeri, cu orice jertfe, agonisirea prin muncă a culturii neamului de viața cărui e strîns legată viața neamurilor lor.

Dintr'o istorie a literaturii ungurești extrag aceste rînduri:

„La adunarea dietală din 1825, Paul Nagy vorbi în poezia aristocrației înstrăinate și, accentuînd datoritiile magnajilor, li impunea sarcina de a ocroti literatura națională ridicînd o Academie de științi și arte. După cuvîntare, se ridică lînărul comite Ștefan Széchenyi, atunci căpitan de cavalerie și, palid de emoție, în mijlocul adîncii tăceri, oferi solemn venitul său pe un an întreg: 60 000 de florini... Cu lacrămile în ochi se înălță apoi bătrînul baron Avram Vay, cu oferta de 8 000, contele Gheorghe Andrásy, cu 10.000 și contele Gheorghe Károlyi cu 40 000: ei fură deci cei patru înlemetatori.“

Academia Romînă a făcut-o însă Statul, deci contribuabilul, săracul. A îmbogățit-o întîiu un Grec, Zappa. Cîșiva, foarte pușini, boieri i-au dat ceva *după moarte*. Cărțile românești se vind încă între săraci. Revistele cele bune, nu cele ce cerșesc și lingușesc, găsesc banul cu care se tipăresc la preoți, la învățători, cari n'au niciun bulgăre de pămînt, la studenți, cari abia au o haină să puie pe ei, la funcționarii ce trăiesc de azi pe mine.

E o datorie de onoare pentru purtătorii celor mai vechi nume românești să nu mai fie așa. Și cuvintele frumoase singure nu mai folosesc, căci prea au fost spuse des.

Farmacia în țerile romîne.

I.

Numele ce se dau la Romîni de pretutîndeni locului de unde se împart mijloacele pentru alinarea durerilor trupului și celui care face împărțirea dovedesc vechimea farmaciei în țerile lor. Dar ele arată și același timp ce erau cei d'întîlu „farmaciștii”. *Spîșer, spîșerte* vine de la *speziario, speztaria*, forme italienești vulgare pentru *speziale și traffico di spezie*. În coloniile italiene așezate în preajma noastră, în Crîmea, a cărei coastă, cu strălucita ei capitală, Caffa, se afla în mîna Genoveșilor, vindea astfel și leacuri, în 1381, Anton spîșerul, „Anthonius speltarius”. Coloniștii genovesi din Pera Constantinoplei aveau și la 1403 spîșerul lor. Dar ei desfăceau în același timp cu medicamentele — care erau toate simple, fabricate gata, și nu compuse anume — „fructe zăhărite” (fruits-confits, confetti), șofran, zahăr, scorțișoară, sosuri (salsa) și șerbef, precum și vinuri străine. Numele de *speziario* vine de la *spezie, specles*, supți care se înțelegeau în evul mediu mai ales mirodeniile, plantele colorante, condimentele—deci, înainte de toate, pîșerul—, care se aducea din Orient, din Indii, prin Asia Mică și Egipt. Încă în secolul al XVIII-lea un dicționar italian explică astfel cuvîntul *speziale*: „cel ce vinde *speciile* și compune medicamentele ordonate de medic”, și adaugă cuvîntul latin: *aromatarius*: vinzător de mirodenii.

Speciile se zic pe franjuzește *épices*, iar *épiciet* e băcanul. Băcănie și spîșerie erau la început același lucru, deposit de mărfuri *coloniale*.

Dintre cele două atribuții ale „spîșerului”, strămoșii noștri prețuiau mai mult, mult mai mult, pe cea mai puțin înaltă. De leacuri învățate ei n'aveau nevoie, fiindcă erau babele cu buruienile lor. Deci pentru mirodenii, vâpșele vegetale și zaharic ale răsăritene s'au întemeiat în orașele românești mai mari, „spîșerii”, de „spîșerii” veniți din Crîmea genovesă.

Cînd Domnul Moldovei sau al Țerii-Românești, cînd vre-o rudă a lui, cînd vre-un boier mare erau bolnavi, babele nu erau întrebate singure, ci se chemau medicii sau, cum se zicea atunci, cu un cuvînt slavon luat pe calea literară, *vracl*. Unii erau din Ardeal, Sași, alții din Crîmea, *Frtnci*, sau chiar din Italia (Ștefan-cel Mare a fost curărit de un medic

din Veneția), alții din Constantinopolul turcesc sau de la Hanul Tatarilor, Evrei (mai ales Evrei spanioli și portughesi), ba odată vine, pentru Ștefan cel-Mare, un medic din Germania, de la Nürnberg.

Ei sosiau cu o mică farmacie, dar ea era foarte neîndestulătoare, Ștefan cel-Mare era silit să trimeată un om anume la Veneția ca să facă acolo leacurile pe care i le prescrisese medicul său venețian.

Vedem odată pe un bărbier-medic din Ardeal că amină cura de ochi a lui Alexandru-Vodă Lăpușneanu, pentru că are nevoie de unele terburî care cresc în luna lui Maiu, cînd se va întoarce din Bistrița Ardealului, aducându-le. Altă dată același Domn trimete acolo la Bistrița ca să se aducă „niște unsori de ochi“. Pe acest timp, Brașovul, care împrumuta medicii Domnilor munteni, avea spișeri, pe cari-i intitula *aromatarius* sau, cu numele apusean—căci mulți Brașoveni iuvăjau și călătoriau în Germania—, *apothecarius* și, pe nemțește, *Abetecker*. Această ar fi făcut în românește *apotecă*, dar cuvântul nu s'a luat, fiindcă n'au venit negustorii. Cîte un Domn adesea ori bolnav, ca Petru Șchiopul, ținea în chip statornic medicul său pe lingă el, dar de un farmacist venit din Ardeal nu se pomenește.

În solii, în războaie, în pribegie, Romîni aflau ce e o apotecă, să-sească, polonă sau germană, dar nu li se părea că așa ceva ar putea fi strămutat și la ei. De la o vreme și vechea spișărie-băcănăte încetă. Turcii goniseră pe Italiani din coloniile lor răsăritene. După ce se făcuseră stăpîni și peste țerile noastre, ei impuseră pe încetul obiceiurile lor în multe lucruri. Dar la dinșii cine vinde coloniale, *bacalul*, n'are și terburî și siropuri și prafuri. Acestea privesc pe medic, pe *hechim*, care e și farmacist. Deci avurăm și noi vinzătorii de zaharicale, condimente și arome, cărora, după cuvîntul turcesc, Moldovenii li ziseră: bacali, iar Muntenii: *băcani*, pe cînd leacurile ajunseră a fi *doftorii*, fiindcă le prescria și le prepara tot „doftorul“.

II.

Întemeierea spitalelor deschide o epocă nouă pentru farmacia în țerile românești.

Cel d'înlitu a fost întemeiat în Domnia lui Brîncoveanu. Cuvîntul *spital* e grecescul *σπιτάλι*, dar Grecii au reprodus numai în limba lor pe Italianescul *ospedale*, și ei au cunoscut aceste așezăminte ale iubirii de oameni și milei prin spitalele italiene, adecă venețiene. Supt o influență italiană și venețiană deci s'a făcut inițiu spital românesc, al Colței, în care s'a așezat și o „spișărie“ cu „felurite leacuri și feluri de buruțene tămăduitoare“, Brîncoveanu avea la 1702 doi medicii greci, Pandele și Ianachi, și unul „franțuz“, care era hirurg, sau, cum se zicea atunci, „gîrah“. Pe lingă dinșii însă Domnul plătia de o bucată de vreme pe Jacob Pylarino, de loc din Smirna, dar care învășase în Veneția și putea fi socolit ca Venețian; el a scris în latinește o carte despre vaccină.

Doftorul Iacov* aduse de sigur cu dînsul și un *spișer*, un „spicear“, zice

condica de socoteli a lui Brîncoveanu; „spicearul” merse cu Vodă, care era bolnav, în călătorie la Adrianopol din 1703.

Nu se poate spune dacă urmașii lui Brîncoveanu au avut și ei „spicearii” lor; oricum, ei erau numai ai Curții. Ca spișeri ai Curții în Moldova erau la 1763 un anume Toma și Antohi.

Dar în această epocă războaie se poartă pe pămîntul nostru, și ele aduc oștiri apusene, germane în Țara-Românească. „Spișerul” și „doftorul” neamj, „spișerul” și „doftorul” grec cu diplomă din Germania năpar încă, dar la 1752 Grigore-Vodă Ghica, întemeind la București spitalul Pantelimon, adaugă, pe lângă medici, un „spișer pentru facerea și lucrarea doftoriilor”, și chiar un erborist, „un om anume, ce știe și cunoaște ierburile cele de treaba doftoriilor, care la vremea lor să fie dator, după semnarea doftorului și a spișerului, a le culege și a le duce la spișerie”. Spitalul Sf. Spiridon, întemeiat la Iași puțin mai târziu, își avea și el spișeria. Craiova avu și ea, odată cu spitalul, spișeria spitalului.

Peste cîțiva ani se face încă un pas. Speculatori, cari căpătau prin stăruințe un monopol de la Domnie, întemeiază spișerii particulare. Cea dintîiu apare la București, în Hanul Șerban-Vodă, și o ținea un Armean, Hagî Chiriac Arbut. El o vîndu apoi prin 1776 unui medic, care pare să fi fost Frances, Ioan Șafani.

Pe atunci domniă în Moldova Grigore Alexandru Ghica, și întremulele sale faceri de bine, inspirate de curentul filantropic, filosofic al Apusului, e și orînduirea celui dintîiu medic de oraș. Odată cu „doftorul obștii”, milostivul Domn creă și „spișeria obștii” în Iași, pe care toți urmașii săi o lăsară cu veniturile ei. În Țara-Românească această sarcină o aveau medicii de spitale. Și, pe cînd în Iași „spișeria obștii” era asigurată că nu va avea concurenți, cele din București se înmulțiră așa de tare și așa de liber, încît luminatul Domn Alexandru Ipsilanti trebui să li impute la 1780 controlul *arhi-tatrului*, adică medicului primar al spitalelor, pentru ca să nu mai vîndă decît preparate proaspete și bune, și după rețeta medicului. Încă și în acest timp, adevăratul spișer avea cunoștinși medicale așa de întinse, încît la nevoie el putea să fie numit că-urmaș al doftorului sau „gerahului”, ale căror rețete le făcuse până atunci.

În Martie 1785, Alexandru Ioan Mavrocordat, Domnul Moldovei, leamăsurî nouă pentru „spișeria obștească a poliției” din Iași, care va fi „infașa uliștilor”, adică la stradă. În August următor, el unește spișeria aceasta cu a spitalului Sf. Spiridon, dînd farmacistului cu aceste îndoitte atribuții leafa de 25 lei pe lună și orînduirea scutirii de vamă pentru „doftorii”...

Acum erau iarăși și spișeri cu spișerii particulare; cei munteni nu sînt cunoscuți; asupra celor din Iași avem destule știri. Cel mai mult erau Nemți, sau și cîte un Evreu botezat. Seria o deschide Aron Feyrman sau Faierman, care făcea parte din categoria din urmă; îl aflăm și în 1763 și în 1758 chiar. El avea drept vecin pe medicul Lockmann, și fiu-

acestula, Ioan, se făcu spîșer. Și fiul lui Ioan se întîlnește ca spîșer, în 1819. A fost o adevărată dinastie de spîșeri ieșeni Lockmann: cel din urmă a murit dăunăzi, foarte bătrîn.

Între el răsare și un Italian, Venețianul Alexandru Venier, care începu a servi țerii supt Mihai Suțu cel d'întăiu, cu calfa și alte trei, slugi, și care era în picioare la masa sa de lucru în 1816 ca Serdar, adecă boier de treapta a trela. Contimporanii săi munteni erau Șafant, de care a mai fost vorba, Germanii Miller, Ruth, Friith, Roth, Ungurul Mihály și Grecii Nicolî, Gioanu, Andrei. De la 1800 se adăugi și Levantinul Iosif Raimondi, al cărui frate ajunsese funcționar la consulatul prusian. Iosif își avea încă farmacia la 1816.

Boierii de pe Podul Mogoșoaiei își tocmiră deosebit un farmacist în persoana Germanului Lorenz Dampner.

Din documentele tipărite dăunăzi de d. dr. Angelescu se vede ce schimbări s'au mai împimplat pînă la data de prefacere a Regulamentului Organic. Unele sînt numai de persoane. Farmacia lui Venier o lea Grecul Costachi Desila. El văzu întîmplările de răscoală și nenorocire de la 1821, și îi suferi urmările, ca și colegul său Iosif Leiter. Un alt coleg, Polonul Iacob Verofjenschi, se adause în 1826. În București, pe vremea ocupației rusești începută la 1828, se *abilită* ca farmacist, în 1829, Mihai Eckhardt.

Mai însemnată e crearea de farmaci în județe. Botoșanii, în Moldova, par să fi început. Grecul Ioan Vasiliu avea acolo spîșeria sa încă d'înaintea anului 1821. La 1827, doctorul D. G. Samurcassi ceru să se îngăduie de Domn întemeierea unei a doua, pentru că, „din neabăgare de seamă și graba lucrătorilor, erau să se aprobe de ușa mormîntului două cucoane, avînd spîșăriul pus în doftoriile rînduite, în loc de un dram extract de nuci sadea, cu adăugire un dram extract masalarîșă, din care, după ce au luat cea d'întîiu rînduită măsură, îndată au început sămnille otrăvel ce are masalarîșă, adică amețeață, tremur, dureri cumplite și altele încă“. Cel d'întîiu farmacist din Piatra fu Iacob Garocinschi, cel d'întîiu din Folticeni, Gheorghe Vasilicovschi, amîndoi Galîșeni; în Bîrlad boierii recomandară pe Grecul medic Nicolae Lafari, dar Domnul numi pe Germanul Kraus. Alt, din Huși, începu abia supt Mihai Sturza. În Țara-Românească abia de la 1830 la 1840 apar, pe lîngă farmacia din Ploiești, a lui Kraus, altele conduse de Germani, mai mult Sași, și de cîte un rar Ungur, ca Borocskay, Benes, sau Slav, ca Tucik, în Buzău, Giurgiu, Slatina, Pitești.

Noua și ultiima schimbare a fost întemeierea școlii de farmacie românești și pătrunderea elementului românesc bine pregătît în această ramură folositoare.

Un oraș românesc: Botoșanii.

„Botoșanii” înseamnă firgul lui Botăș. Botăș e un nume care trebuie pus alături cu Bontăș, cu Motăș, cu Crasnăș, cu Hasnăș. Finala -ăș se adăuga la unele nume de oameni pentru a face nume nouă. Cele de mai sus vin de la Bontea, Motea, Crasnea, Hasnea sau de la formele, și mai vechi; Bontul, Motul, etc. Botăș vine deci de la Botea sau Botul. E un nume care se află în toate părțile românești: în țara Birsei, în Banatul Timișean.

Botăș a fost *strămoșul*. De la el s'a început viața locuitorilor satului care s'a prefăcut mai târziu. destul de târziu, într'un firg. El cu ai lui a întemeiat acel sat. Așezat într'un loc oarecare, departe și de apa cea mare a Siretiului și de apa cea mare a Prutului, într'un ținut care n'avea altă bogăție decât a vitelor, ce găseau pășune înaltă și grasă pe povișurile dealurilor de lut ce se întroacă aici,—satul Botășanilor nu făcea să se prevadă prin nimic un viitor mare. Dar uaul din drumurile cele mari de negoț ale Moldovei lui Bogdan întemeietorul, lui Alexandrul-cel-Bun și lui Ștefan-cel-Mare îl atingea.

Într'un timp când acest sat mare n'avea nici-un fel de însemnătate, Tatarii din Crim, răpuzându-se asupra Moldovei, prin vadurile rău păzite ale Nistrului, îl prăcăcură în cenușă bordeiele, căsuțele de lemn, acoperite cu șindriță și stuț. Vechea cronică a țerii scrie astfel: „În anul 6947 (1439), Novembre în 28, au venit Tatarii și au prădat până la *Botoșanii*”. Numele „Botoșanii” a venit firește din acel de la început „Botășanii”.

Satul se ridică întâiu prin așezarea vremelnică a Domnului în cu-prinsul lui. Pe atunci stăpînitorii țerii aveau obiceiul de a străbate, în primăvară și vară, toată țara, fie pentru a-și îndeplini o datorie: împărțirea de dreptate și apărarea de dușmani sau de făcătorii de rele, fie pentru a-și face plăcerea cea mare a vînătorului. Nu putem spune că Ștefan-cel-Mare a stat în Botoșanii. El e totuși acela care a clădit, la 1496, chiar în preajma orașului de astăzi, frumoasa biserică a Păpăușilor, care a fos^t

ridicată din ruină în timpurile noastre abia. Și până astăzi se cetește, în frumoase litere gotice, înrămurite ca frunzele de spin, aceeași inscripție de-asupra ușii de intrare :

„Io Ștefan Voevod, cu mila lui Dumnezeu Domn al țerii Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod, am zidit acest hram întru numele Sfintului părintelui nostru arhierarhul și făcătorul de minuni Nicolae, în anul 7004 (1496), iar al Domniei lui al patruzecilea curgător, luna Septemvrie în 30”.

Aceasta înseamnă că Păpăușii au avut vre-o legătură cu Ștefan, și aceasta nu poate fi alta decât alegerea satului ca loc de popas și de odihnă din partea vestitului viteaz. Dacă ne gândim că la Hirlău el avea o iubită, pe acea Marie, care i-a dat un fiu, Petru Rareș, vom înțelege rostul Păpăușilor în mijlocul chiar al unui drum pe care Vodă nu-l va fi făcut tocmai rar : în adevăr, e cam tot aștia cale de la Suceava la Păpăuși câtă este de la Păpăuși la Hirlău. Căia ce era atunci un drum de țară, este și astăzi unul.

În 1496, Botoșanii trebuie să fi fost încă un sat, care se vedea de la Păpăuși, dar nu se atingea cu acesta din urmă, strâns în jurul bisericii și clopotniței lui Ștefan. Peste câțiva ani însă, Ștefan năvăla în Pocuția și o lua pentru câțiva timp ; granița de Nord a țerii era, oricum, mai bine statornicită decât pînă atuncea. Apoi, cu câțiva ani în urmă, Moldova pierduse cetățile cele mari și vechi de la Dunăre și Marea-Neagră : Chilia și Cetatea-Albă. Aceasta aduse ridicarea peste puțină vreme a Renilor și Galașilor, tot la Dunăre. Negoful de odinioară nu era întreprins astfel. Botoșanii, așezați pe drumul Suceava-Iași, se putură dezvolta în schimbul de mărfuri dintre Polonia și Turcia, adică dintre Apus și Răsărit.

La 1528, Petru Rareș, care abia-și începuse Domnia, scrie din „țirgul Botoșanilor”. Nu trebuie să uităm că înaintașii săi, Ștefăniță și Bogdan Orbul, stătuseră adesea la Hirlău, pe care-l numiau „țirgul Bahului”. După ce învinse pe Sașii din Ardeal la Feldioara, în 1529, Petru e iarăși în Botoșani. De aici scrie el, la 29 Iulie, o scrioară de cu plăte emențării către Brașoveni, „nouă nu tocmai iubii”, cărora li făgăduiește că, de nu se vor supune Craiului sprijinit de dinsul, „și pe copiii voștri îl voi pedepsi cu fier și foc”. La 31 Iulie, el zguduie apoi și pe Sașii din Bistrița. La Botoșani se întoarce Petru și după asediul Brașovului, în iarna lui 1530. Și la 1531 îl găsim aici, în anul cînd se bătău cu Polonii la Obertyn, și chiar în anul morții, 1546.

Se pare că el dăruie noul țirg, întemeiat poate cu privilegiu de la dinsul, pentru a ținea iarmaroace, bilciuri, Doamnei sale Elena, fata lui Ioan Despotul sîrbesc. De acum înaintea orașul fu cîrmuit, pe de o parte, ca toate celelalte, de un șoltuz și doisprezece pîrgari, iar pe de alta, de Vornicii Doamnei.

Elena se crezu îndatorită a face bisericii de piatră, acolo unde

nu fusese decît bisericuțe de lemn. Ea obișnuia și mai departe a sta aici. De acela fiul ei Ilie a poruncit și el din Botoșani. Supt al doilea fiu, Ștefan, ea înalță pe rînd, pentru pomenirea ei și a soțului ei mort, biserica Sf. Gheorghe întălu și apoi a Ospeniei. Ele fură făcute întocmai după biserica lui Ștefan-cel-Mare din Păpăuși, cu un turnuleț la mijloc și intrarea pe lature. Discurs de smalt verde, galben, așezate în briuri, le împodobiau. Aveau și o clopotniță de o parte, care s'a dărîmat apoi și a fost înlocuită prin altele. Dar inscripțiile, de toată frumuseța, au trecut neatînse prin marile primejdii și prefaceri. La Sf. Gheorghe se cește cea ce urmează: „Elena, fiică de Despot, Doamna răposatului Petru Voevod, a zidit acest hram întru numele Sfantului marelui mucenic Chlorghie în tirgul Botișanilor, în zilele Domnului Io Ștefan Voevod; și s'a săvîrșit în anul 7049 (1641—1551), luna lui Octomvrie”. Pe cînd Ospenia, mai nouă, zice: „Cu vreaarea Tatălui și cu ajutorul Fiului și cu săvîrșirea Sfantului Duh, iată eu, roaba stăpînului meu, Domnului Isus Hristos, Elena, fiica de Despot, Doamna lui Petru Voevod, fata lui Ion. Despot Împăratul, bine am voit, cu buna aplecare a mea și gîndul meu cel bun, a zidit acest hram, întru numele Adormirii Precistei stăpînei noastre de Dumnezeu Născătoare și pururea Fecioarei Mariei. Și s'a săvîrșit în anul 7060 (1552). Avgust în 15”. Poate că numele satului Mă-năstirea Doamnei lîngă Botoșani amîntește încă o clădire a Elenei.

Cînd Elena fu ucisă, după moartea fiului ei celui mic,—Alexandru Lăpușneanu cel grozav, soțul Ruxandei, fiica Rareșoalei, stătu și el unori la Botoșani. Lîngă acest oraș, la Verbia, pe apa Jișiei, între dealurile golle de toamnă, se dădu la 1561 lupta nenorocită împotriva lui Despot, care venise să ia Moldova de la Lăpușneanu.

Cu plecarea din țară a lui Bogdan fiul Ruxandei în 1571, se mințtu însă prosperitatea veche a Botoșanilor, pe care o întemeiasă Petru Rareș, născut în Hirău, și o îngrijise întregul lui neam, pînă ce se stînsă.

Botoșanii avură deci după săteanul Botăș un al doilea părinte, pe Petru-Vodă. În alte împrejurări, dacă Botoșanii ar fi astăzi un mare oraș de Romîni, de Romîni harnici și luminași, — în mijlocul lui, chiar înaintea puternicei clădiri a Ospeniei, ar trebui să se ridice icoana de marmură sau bronz a singurului fiu al lui Ștefan-cel-Mare care a avut în el o scînteie din suiețul marelui părinte.

II.

Petru Șchiopul, fiul unei fete a lui Rareș, pomenește odată despre decăderea Botoșanilor, puînd-o în sama Evrellor de la hotarul polon, cari strîcau prin unelțtrile lor iarmaroacele țerii. Nici el însă, nici urmașii săi pînă la Vasile Lupu nu se întîmpină în Botoșani, pe unde trecu numai, în vremea lui Mihai Viteazul, fugarul Sigismund Báthory. Nicio carte orășenească nu ni s'a păstrat din acest timp, precum s'au păstrat

astfel de zapise din firgul de Jos al Birladului. Radu Mihnea inviè la începutul veacului al XVII-lea Hirliul, din care-și făcu un Scaun de Domne, dar el lăsă în părăsirea cea veche Botoșanii.

Vasile Lupu se găsește, în adevăr, de două ori la Botoșani, dar aceasta n'are nicio însemnătate pentru oraș, care nu-i datorește nimic. La „Curtea domnească” din acest oraș stătea numai pieolul bisericii domnești (Sf. Gheorghe). Lungul războiu dintre Turci și Poloni, care pustii partea de sus a Moldovei, împiedecă multă vreme ciștigul negustorilor botoșăneni, cari erau Armeni și Români. Totuși din această vreme de sărăcie e scrisoarea prin care cei doi Vornici ai Botoșanilor recomandă Sașilor din Bistrița Ardealului, la 25 Ianuar 1706, interesele unui Armean din orașul lor, anume „Avan Baronce”. Iată acest răvaș, care prin frumuseța limbii lui cinstite și cumpătate întrece așa de mult jargonul de cancelarie ce se întrebuițează în zilele noastre.

„Ai noștri cinstiți și buni prieteni, dumnalul giudejul și dumnalul harmișaul de la cetate Bistriței, sănătate și tot bunul poftim dumilorvoastre de la milostivul Dumnezău. Pricina aceștii scrisori a noastre, întâiu ca să cercăm de buna sănătate și viața a dumilorvoastre; a doua iar vă poftim pentru cesti negustor anume Avan Baronce, carele este de aici de la oraș de la Botășeni: venind acolo la țara dumilosvoastre, și avind datorii la niște negustori ce trăesc acolo, poftim să aibă dreptate, să i se facă plată pe zapis ce are. Ce noi încă la dreptate, ce'r hi pofta dumilorvoastre, gata ne vom afla în slujbă, că, neplătind banii acestul negustor cine s'a hi dator, apoi s'a da șitre Mărtei Sale lui Vodă, și să face zeberală, că acel negustori au boi alce.

Ce poftim dreptate să hie, și milostivul Dumnezău să fie cu dumneavoastră.

† A dumilorvoastre buni prieteni:
Vornicii de Botășeni.

1706, Ghenar 25.

La ai noștri cinstiți și buni prieteni, dumnalul giudejul și dumnalul harmișaul de la cetate Bistriței, cu bună sănătate să se dea.”

III.

În hotăririle pe care aveau dreptul să le lea, orășenii se numesc „firgoveșii români și armeni”. Evrei nu erau încă, și cele două neamuri creștine, de și deosebite prin rit și dogmă, puteau trăi în liniște unul lângă celăl, sprijinind prin munca lor de negustori și meșteri puterea și bogăția orașului. Cîteva cuvinte asupra acestor străini, printre cei mai vechi de la noi, și pe cari Români n'au avut niciodată de ce să-i urască.

Alte nume de Armeni de aici, în veacul al XVIII-lea, se intilnesc în epitafele, foarte înflorite, cu o bogăție de cuvinte în adevăr răsări

leană, din cele două biserici de legea lor, noua Sf. Treime și biserica cea veche, Sf. Maria. Nu știm începuturile acestor frumoase și puternice clădiri de piatră, așa de bine îngrijite și până astăzi,—de și avem dovada că Sf. Maria era în ființă la 1669. Unii din enoriașii lor îngropați sînt acele lespezi, însemnate cu ciudate lespezi străine, sînt din alte orașe ale Moldovei, ca Neamțul, și de sigur cei d'întălu înaintași ai lor n'au venit de-a dreptul din Galizia, unde se opoșiseră pe la 1350, după primejduirea regatului asiatic al Armeniei Mici: ei s'au strămutat aici din orașe moldovene cu negoțul mai vechiu decît al Botoșnanilor: Suceava, Siretului, Romanul, de pildă¹. Alți Armeni, din acela ce zac supt acele epitate, sînt din Basarabia, iar destui din Constantinopol și din Asia vecină chiar, din cutare Ținut al Armeniei Mari, rățaciți după agonisita mai ușoară și mai mănoasă în Moldova noastră umilită și scăzută, pe care ei o numesc „ferișoara Buhdan” (Bogdan), ca stăpânii lor, Turcii.

Pe la 1530 colonia armenescă era de sigur acum întemeiată în Botoșani, căci acesta era tîrg, și tîrg moldovenesc pe acea vreme nu se putea fără Armeni. O biserică armenescă de zid însă nu se clădi până ce Români nu-și avură una. Deci numai după 1530 cultul armenesc a putut primi cele două clădiri de astăzi. Și ele imită biserica lui Ștefan-cel-Mare. Clopotnița însă li-a lipsit multă vreme, fiindcă ai noștri nu îngăduiau ca un astfel de turn stăpînitor să se înalțe și pentru ca să arăte locul unde „păgînii” își au „capîștea” lor.

IV

Cîrmuirea era, în acest veac al XVII-lea—și tot așa în al XVIII-lea—, tot cea veche. Dar Vorotcii stăteau în numele Doamnei, stringînd veniturile pentru dînsa, făcînd judecățiile, păzind liniștea și buna orînduire și scriînd răvașe în numele „orașului”, al „tîrgului”. Ei erau aleși de obicei dintr boierinașii din Ținut: cei pe cari cunoșteam făceau parte din familiile Ștoica, Șoldan, Pancu, Burghele, Bucșănescu, Calmășul sau Callimachi. Une ori în locul lor stătea numai un dregător, un *ureadnic*, după numele său slavonesc.

În al doilea rînd puterea o șineau în mină cei mai bătrîni și mai cinstiți dintre negustorii, alcătuiți înir'un Sfat de doisprezece pîrgari care avea în frunte pe șoltuz. Foștii șoltuzi — căci se făcea alegere, fără să putem spune cînd anume și în ce împrejurări,— păstrau un loc de cinste printre tovarășii lui și ei iscăliau în mărturie înaintea acestora, chiar și înaintea preotului de la biserica domnească, unde nu mai stăteau în jilțul lor aurit ca o catapiteazmă Domnii, Doamnele și semînția lor. Pe hotărîri și pe adevărînje șoltuzul făcea să se apese cu fum *pecetea tîrgului*, care înfățișa un păun, pînă ce la urmă acest herb fu în'ocuit cu icoana Sfîntului Gheorghe luptătorul, care-și avea hramul la biserica domnească a Elenei Rareș. Diaci se întîmpină une ori, dar cea mai fru-

¹ Una din biserici posedă, cum tmi comună d. prof. Iacobeanu, o Evanghelie, „foarte frumos scrisă” în Crimeia, în anul 803 al erei armenesci (1353).

moasă scrisoare rămîne totuși a preoșilor, cari erau de obicei în număr de doi. Un protopop botoșănean se pomenește încă din 1719, iar cel d'întău doi diaconi, în mahalaua Tătărașilor, se ivesc abia la 1742 și 1757.

Mai presus de „oamenii buni” de rînd stăteau slugile domnești care îndeplineau sau îndeplinseseră cîndva cite un rost ca acela de vătav, de ste-gar sau de chehale (locotenent al căpitanului). Pînă firziu se pomenește clasa Curtenilor.

Breslele aveau stăroștii, iar cutare boier cu pămînt prin împrejurimi își ținea „namesnicul”. Alboteștii, Stroiceștii, Brăleștii, Isăceștii, Gafenceștii, Burghelăștii, Izmeneștii, Pănculeștii, Ciudineștii, Flondoreștii, Ghergheleștii, Călmășeștii de la Stăncești, din cari au răsărit Domni Moldovei, veniau adese ori la țîrg, pe care-l umpleau de freamătul însemnătății lor de dregători și ostași. Cîte un Grec, care avea toate drepturile asigurate în vechime creștinilor, fără deosebire de neam, își ținea *băcălte* supț strășina umbroasă, „cu șandramă”, a unei căsuțe de lemn, pînă se făcu o întreagă uliță a „Băcăliilor”. Boerul ei înșil făcea, pentru ciștig, dugheni pe locurile lor, așa încît se pomenesca la 1776 în cuprinsul țîrgului, lung de 120 de stînjeși și lat de 280, dughenile Vistiernicesei Catrina Catargiu și Stolnicesei lui Constantin Cogălniceanu. Și acesta era Țîrgul Boliilor, unde vameștii Domnului își aveau „cerdacul”.

Mijlocul țîrgului se cuprindea între cele două biserici ale Doamnei, precum este și astăzi. Încolo se întindeau mahalale, care erau multe, țîrgul prelungindu-se pînă foarte departe, cu bune căsuțe curate și cu livezi întinse de pomii roditori, pînă la *rădiurile* de pădure din împrejurimi. Una din aceste mahalale se numea a Tătărașilor, ca și toate acele părți ale vechilor orașe moldovenești unde fuseseră așezate de Domnie sălașele Tătărașilor învinși, ale Țigănilor aduși de Tataari și rămași acum în sama și în folosul Voevoziilor biruitoari. Veniau apoi: Morăreștii, numiți după vestitele mori de făină de grîu, pe care astăzi le au în stăpînire Evreii bogăși, stăpîni ai întregii vieți economice de acolo; Vrăbieni, al căror strămoș și întemeietor trebuie să fi fost un anume Vrabie; apoi mahalalele adunate în jurul locului de țîrg, deci: a Țîrgului — împărțită apoi în Țîrgul-Nou (sau al Făinii), în deal, și Țîrgul-Vechiu —, și în jurul bisericii Sf. Gheorghe. Armenii își aveau mahalaua lor deosebită. Mai firziu s'au făcut trei ocoale pentru Botoșani și împrejurimi: al Țîrgului, al Cîmpului și, la Apus, al Siretiului. Ocolul cel larg care încunjura orașul, cuprinzînd pășune pentru vitele țîrgoveștilor, fu încolțit, spîrcuit și dăruit de Domnie, pînă nu mai rămase nimic dintr'însul.

Ca mijloace de învățătură, se știe foarte puțin. Preoșii țineau neapărat școală de diaconi și, din partea lor, Armenii aveau dascăli deosebiți, de la cari deprindeau măcar a-și face iscăliturile în limba strămoșilor. Dintre acești Armeni u li aveau totuși nume curate românești, ca acel Nicolae Minciună care iscălește la 1673 lîngă Chirceer (Grigore) Hangiur și Agopșa (Iacobaș) Colotil, ca Axintie Hăul de la începutul veacului al XVIII-lea, sau ca bătrînul Hagi-Lebădă. Cel d'întău dascăl român pe

care-l cunosc, e Costășco din 1758. Școala lui începu a se zidi pe la 1762.

V.

Veacul al XVIII-lea nu se vestia mai bun pentru negoșii Botoșanilor de cum fuseseră vremile dintre 1600 și 1700. Totuși orașul avu parte, la începutul lui, de o nouă îngrijire și împodobire domnească. Mihai Racoviță, de loc însă din Țara-de-Jos, dresă a îndouă bisericile Doamnei Eleni Rareș, și li făcu cîte o clopotniță nouă, alipiti de zidirea din veacul al XVI-lea. Fiul său Constantin făcu la rîndul său o reparație mai ușoară la Păpăuși și clădi acolo și case pentru locuință de călugări. Căci el transformă biserica lui Ștefan-cel-Mare într'o mănăstire, și o închină Patriarhiei din Antiohia. De acum înainte Grecii stătură în fruntea ei, a celor egumeni „Elini de neam“, cari zac la un loc în același mormîni, supt o piatră pusă de un urmaș romin al lor.

Războaiele dintre Ruși și Turci, pierderea Bucovinei, noul război între Turci, de o parte, iar, de alta, și Rușii și Austriacii, veniți acum din Bucovina, nu folosiră orașului nostru mai mult decît vechiul război turco-polon de la sfîrșitul veacului al XVIII-lea.

Numărul negustorilor și meșterilor romini scade de la o vreme. Lîngă locuitorii mahalalelor, cari-și caută de ogoarele și de vitele lor, se întînesc însă de la o vreme boierinași cari s'au așezat statornic în Botoșani, unde duc viața ticnită a maziilor sau îndeplinesc sarcini mai mici în dregătorii. Intîlnim astfel în curțile boierești ale orașului membri ai neamurilor Găuea, Dimachi, Bucșănescu, Catargiu, Stîhi, Racliș, Miclescu, Brănișeanu, Roset, Fote, Sillon, Crupenschi, Donici, Cănaiașu, Hrsoverghi, Muste, Gulea, Ioan Cogălniceanu, bunicul lui Mihail, s'a cununat cu Smaranda Bantăș la mănăstirea Păpăușilor, și el e înmormîntat la biserica Sf. Paraschiva.

Boierimea nu-și mai afiă locul ei acumă în jurul Curții domnești, și, decît să-și caute un rost la țară, ea găsește că e mai bine a stăpîni viața socială din țirgușoare și țirguri. Peste cîtva timp, certe întefite pentru înrîurire și putere vor începe între aceste Case boierești ce nu încap unele de altele.

Armenii sînt în scădere. Ce e dreptul, se mai vorbește cî e odată de „țirgoveșii armeni“, dar ei au părăsit acum tot negoșul cel mic: îndeletnicirea lor de căpetenie e creșterea vitelor, pe care le vind îngrășate peste hotar, în Polonia întăiu, apoi mai țirziu în Galizia și Bucovina Austriacilor, unde sînt acum mulți oameni cari au nevoie de hrană bună și săftoasă. Acești Armeni bogași au mijloacele ce trebuie pentru a face ca Domni, unul după altul, să li întărească privilegiile: scutirea de oia-curii, havalăle și angarii, pe de o parte, iar, pe de alta, scăderea desetinei,—dijmei albinelor și porcilor—, obișnuite.

Citva timp s-a întâmplat și destui Greci, de când și ispravnicii sînt adese ori de neamul lor, ca Antohie Caragea. Băcani mai ales, ei vin pînă și din atît de depărtatul Trapezunt. Societatea grecească din Botoșani e îmbogățită și îmbodobită și te egumenul grec de la Păpăuși, care nu va fi venit chiar singur din țara lui.

De la începutul veacului, Hotinul nostru e o cetate turcească. De acolo vin la bilciuri și negustorii musulmani, și dacă te aduce vre-o pagubă, Pașa trimite, cu cereri de răsplătire, pe vre-un dregător al său ca mumbașir de pedeapsă și împlinire.

Încă înainte de a se preface Moldova-de-sus într-o provincie model a Austriacilor, Evreii începură să se lase în jos asupra orașelor noastre. Colonia evreiască din Botoșani își avea încă de prin anul 1740-50 toată rîndulala ei. Evreii aveau un staroste, căpitan de breaslă, o „școală” adecă sinagogă, în fruntea căreia stătea cîntărețul, „pevețul și credinciosul breslii Jidovești”, „dascălul”, și, în sfîrșit, un haham sau „vechil” de haham. Oaspeții cel noi, fără bani și fără gust de muncă, pregătiiți însă în toate privințele pentru o stoarcere nemiloasă, veniau cu cartea lor evreiască, în care-și isprăviau zapisele, cu „legea” lor, care hotăria în ațitea casuri de drept altfel decît „obiceiul pămîntului” românesc, cu datinele lor de viață de familie timparie: „obiceiul ce au Jidovii a să însura la 15 ani”, cea ce li asigură pentru viitor și nu nărul.

Boierimea stăpînitoare era încercată de dinșii în tot felul, ca să ajute interesele cîștigului lor: ei se *ajungeau*, spun hoăriri domnești din acest timp, cu dregătorii, și, pentru ca să izbutească „alejverșul”, dădeau bucuos „mizdă”, adecă mită. Ca să scape de dajdea negustorilor hriso-volii (cu hrisov, cu privilegiu), pe care o plăteau alți locuitori mai noi al țerii, ei se înscriau la consulate, făcîndu-se *sudiff* italienește: *suditto*, supus) sau *litrani* (nemțește: *Unterthan*, supus). Astfel avem plăcerea de a întîlni pe Rîfca Jidofca a lui Iancăl” ca... supusă francesă. Numele acestor Evrei sînt, ca și astăzi pe acest timp, numai personale sau amintesc pe al tatălui, mamei, soțului. Odată se află și un Cerbul, care vrea să zică: Hirsch.

Temelul vechii orășenești sînt cele patru țîrguri. Două din ele, al Sf. Ilie și al Sîntămăriei-Micli, folosesc, în cea ce privește vama, bisericilor domnești, care sînt acum patru la număr: cele două ale Rareșoarei, Păpăușii lui Ștefan, care a fost cuprinsă în oraș, și o a patra care nu se mai poate statornici astăzi cu siguranță. La aceste larmaroace preoții sînt aceia cari fac și prăvăliile de lemn. Pe cînd orășenii au și cheltuielile și cîștigul la celelalte două bilciuri: de Sf. Vinere și de Sf. Teodor.

Actele, multele acte de învolală păstrate din acest timp vorbesc și de alte biserici: de Sf. Nicolae cel Sărac, care era de lemn și fu zidit în piatră abia la 1808, de Biserica Albă, lingă care era cimitirul. Toate celelalte biserici (Sf. Spiridon: reparată c. 1808, Voviden a: 1834, Sf. Dumitru: 1833, Trei Ierarhi: reparată în 1833, Dumineca Mare: c. 1838, Sf. Ilie: 1809, Roset: 1828) sînt mai nouă, înălțate după 1800,

Se pomenesc vechile pleje sau „firguri“, raaidane pentru prăvălii și pentru vitile celor sosiți la țarmaroace: Țirgul Nou, Țirgul Vechiu, Țirgul Vitelor, Țirgul Callor, Țirgul Făinii. Dintre sirade apar: Ulița Mare, Ulița Veche, celelalte neavînd un nume deosebit. Clădirii mai însemnate nu erau, și numărul sigur al locuitorilor nu se poate găci.

VI.

Călători ce au străbătut pe acest timp Moldova, ni-au lăsat în treacăt cîteva rînduri și despre vechii Botoșani înaintea copleșirii de către Evrei.

În 1762, abatele Boscovich, un învățat italian, care călătorîa cu fostul ambasador engles la Constantinopol, țăsi la Botoșani 400 de case (ceta ce pare cam pușin) și cinci biserici (adecă: Păpăușii, Ospenia, Sf. Gheorghe, Sf. Spiridon, poate și biserica armenească). El înseamnă „un mare număr de prăvălii“, și în ele, ca și în case, grinzi și mobile de vechiu stejer lustru it, care-i plăcură. În acest țirg, urmează călătorul, se vede ici și colo, și cite un geam la ferestre. Și gazda din Botoșani, casa unde fu primit adecă, se arăta mai bună decît în alte popasuri.

În 1768, baronul de Tott, agent frances pe lingă Hanul Tatarilor, se abate pe la Botoșani, care-i fusese descris ca „unul din orașele cele mai însemnate ale Moldovei, ca un pămînt al făgăduinșii, unde se puteau lua de ale mîncării pentru tot drumul ce mai rămînea de făcut“. El găsi însă numai frica de Turci și pustiu. Întră în casa unui boier, care se întoarse în trăsură cu șase cai pentru a-l primi cu toată cinstea. Era pe atunci vreme de iarnă, războiu cu Rușii, rătăcîrî de Tatarî hămesîți și de spahii desfăcușii din oastea Pașei ce păzia la Iași. „Mănăstirea“, mănăstirea lui Constantin Racovișă, Păpăușii, nu mai putea să încapă oamenii ce se adăpostiseră, cu averile lor, între ziduri. I se spuse drumejului că *tofi* locuitorii, „7 800“, și-ar fi căutat acolo scăparea. El auzi chiar „îpetele femeilor și copiilor harhatul unei mulșimi îngrămădite“. Trei leniceri păziau pe tofi îngrozîșii aceștia; boieri din partea locului desbăteau asupra primejdiei; cei de afară n'aveau pine, și o cereau cu strigăte desnădăjduite. De Tott, un Ungur foarte îndrăzneț, voi să vorbească „grecește“ acestor nenorociți, ca să-i îndemne a se întoarce acasă la ei, dar strînsoarea și zgomotul ajunseră așa de ameninșătoare, încît fu bun bucuros să poată leși pe poartă, aruncînd asprii de argint cu pumnul ca să i se facă loc¹.

În 1805, iată acum doctorul engles Neale care ajunge la Botoșani. Strada mare e „cîteva prăvălii așezate după moda turcească“. Negustorul, îmbrăcat grecește, stă pe marginea, pe *prichiciul* ferestrei, cu picioarele supt dînsul, și trage din ciubuc. Acum sînt Evrei destui: Neale găzduiește chiar într'o cîrcumă evrelască. Era nuntă tocmai în sara acela, „și

1) V., pentru acele cîteva ceasuri de petrecere în Botoșani, de Tott, *Mémoires sur les Turcs et les Tartares*, ed Maestricht, II, p. 134 și urm.

strigătele sau, mai bine să zicem, urletele sălbatice ale invitaşilor ne făcură să nu putem închide ochii până-n ziuă, fiind căruşaşii noştri, — tot Evrei — „venită să ni spuie că e vreme de plecare”²⁾.

Astfel apucară Botoşanii începutul veacului al XIX-lea.

VII.

În aceasta ei trebuiau să aibă o scurită, dar foarte însemnată înflorire. Ceia ce i-o aduse fu, de alminterea, nenorocirea Moldovei întregi, pierderile ei de pământuri, care schimbă în părşile de Miazănoapte şi Răsărit — deci tocmai unde stăteau Botoşanii — şi vechile drumuri şi vechile centre de negoş.

Cînd Suceava ajunsese în minşle Austriei, după ce, de mai bine de jumătate de veac, Hotînul era o cetate turcească, Botoşanii trebuiră să cişşige. Satul Burduşeni se făcu în cîşşiva ani un tirguşor prin năvălirea lingă noul hotar bucovinean a Evreilor, despre întăia înfăşşare a căroră s'a vorbit mai sus, şi pentru negoş cinstit şi pentru contrabandă, copleşiseră foarte repede Botoşanii.

La 1812, Basarabia era pierdută la rîndul ei. Prutul ajunsese hotarul răsăritean al jerii. Iaşii erau prea aproape de această apă pentru a fi şi de acum înaintea locul spre care se revarsă mărfurile. Situaşşia Botoşanilor însă era mult mai bună. Evreii botoşăneni, unişşii prin legături de înrudire şi prin legaturile de afaceri cu cei din Bucovina şi din Basarabia, ajunseră în acest oraş un ferment de viaşşă economică.

Ei erau să tea în stăpînire moştenirea Armenilor, în decadenşşă acum Deocamdată însă se putu crede că Românii vor păstra oraşul lor, a cărui poporaşşie se ridică repede până la 12 000 de oameni. Biserici se fac şi se dreg pretutîndeni, de la 1800 înaintea, toate îndreptîndu-se acum după modelul dat de Mihai Racovişşă în reparaşşile lui. Bresle, ca biănarile, particularii din negustorime, epitropii şi preoşşii, cite uu boier, precum au fost Mavromati şi Costachi Roseti, care întemeie şi o şcoală de psaltichie, ridică în cîşşiva ani de zile foarte înnalte clopotnişşie şi mândre, înnalte, luminoase zidiri de piatră, cum se pot vedea, în acest număr şi în aceşşie proporşşii, numai în puşşine oraşşie ale Moldovei. Şi Armenii, cari fuseseră oprişşii întăiu, căpătără, în 1816, de la Domnie voia de a-şşii face „o clopotnişşă de piatră foarte mare”, ba încă şi cu ceasornic. Botoşanii monumentali de astăzi s'au alcătuit mai ales atunci, între 1812 şi 1834, între pierderea Basarabiei şi Regulamentul Organic.

. . .

Această lege constitutivă dădu tuturor oraşşelor acelaşşii situaşşie. Până la Regulament însă, Botoşanii avuşşeră drepturi de care nu se bucură niciun alt oraş. Încă de la 1820, ei căpătaseră un efor şi o *Casa obşştească*

2) *Voyage en Allemagne, en Pologne, en Moldavie et en Turquie*, trad. de Ch. Auguste Def., II, Paris. 1818; pp. 12-3.

(un fel de Consiliu Comunal). de șese epitropi: doi boieri, doi negustori moldoveni sau greci și doi „fruntași” ai orașului. Mai tirziu epitropii fură aleși, cîte doi, de negustorii ortodocși, de Armeni și de Evrei, fără a mai pomeni doi represintanți ai boierilor. Se făcură atunci planuri mari de edilitate: pavare de strade, deschiderea unei pleje, împodobirea ei cu havuz, facerea unui spital,—planuri care se îndeplîniră mai tirziu numai, și pe încetul.

Aceste încercări sînt însă destul de interesante și pline de învățămînt pentru ca să se împărtășească și celorlor celor mulți povestirea despre zbuctumările „constituționale” ale orașului, așa cum o dădeam acum câțiva ani în altă scriere¹⁾.

„După acordarea de către Mihai Suțu a unei epitropii pentru veniturile menite îmbunătățirii stradelor, „podurilor” orașului, se alege pentru a dispune de mica Vistierie orașănească un boierinaș, Anghelachi Climent, care căpătă și întărirea hrîsovului, după tulburările de la 1821, din partea noului Domn, Ioan Sturdza, — întărire ce nu ni s’a păstrat. Administrația lui ținu până la 1824, dar „obștia” nu se declară de loc mulțumită de felul cum împărțise el, la nevol și la „rușfeturile”, neapărate pentru acel timp, sumele strînse. I se dădu ca urmaș Spătarul Iordachi Canta, care era ajutat de Banul Ion Brănișteanu: el nu fu însă casier, „casă”, decît un an de zile, până la 1-tu Februar 1825, fiindcă murî, lăsînd socotelle încurcate. Eforul, „eforos”, Alecu Callimachi, nepot și văr al Domnilor Moldovei, mai era apoi supărat și de zgomotoasa opoziție pe care o făceau la plata dăjdirilor Evreii botoșeneni, conduși de un elocvent bărbat care se numia Leiba sau Laba Faibiș: aceasta termină însă făcînd declarația solemnă că de acum înnainte, ca unul ce este „născut și crescut” în Botoșani, va fi, cu tot talentul său oratoric (și ziaristic fără puțință de manifestare, din nenorocire), un simplu „patriot”, fără gălăgie.

„În Mart 1825, Domnul porunci să se recunoască de efor, „eforos”, Alecu Callimachi, să se aleagă noi epitropi, să se strîngă actele și să se încheie socotelle, mult desbătute, ale trecutului; în sfîrșit, să se facă în mijlocul orașului loc îndestulător pentru o piață, sau „un piaț”. Deci, supt îngrijirea lui Scarlat Miclescu Aga, *Vornic de Botoșani* — în lipsa lui Callimachi —, se făcu o întrunire la alt boier din Botoșani, Alecu Ralet, și aici se aleseră noii epitropi, dintre negustorii nesupuși unei protecții străine, *ratèle*, și nu *sudîfi*, dîndu-li-se ca „prezedent” pe boierul Costachi Roset. Manolachi Iorga era să strîngă, „ca un cinstit bătrîn și vechiu, tîrgoveț”, „documenturile risipite” ale orașului. Ca taxildar și pestrător al Arhivei I se alipi un Armean, Garabet Bolfos; un Greco-Romîn, Iani Vasiliu, și alt Armean, Ștefan Gollav, erau numiți epitropi „lucrători”, iar calitatea de „ostenitor la trebuințele tîrgului” era dată lui Tudurache Băcal-Bașa, starostea băcanilor adecă, și lui Andronic Zaharia. Socorul cîrmuirii lor era de un an.

„În 1827, Sfatul epitropilor era astfel alcătuit: „prezedent” era tot

---

1) *Studii și documente*, V, pp. 673-8.

Rosei, Manolachi Iorga se întîmpină iarăși, dar, pe lângă trei Armeni, găsim pe Ilie Iconomul, un preot bătrîn, foarte dușmănit prin pamflele de adversarii săi politici, și pe Vasile a Diaconișii. Această epitropie, fără îndemnul eforului și al Cîrmuirii, se arăta dornică de a aduce în adevăr îmbunătățirile orașului, care avea pe atunci o populație de cel puțin 12.000 de locuitori și vedea prosperitatea crescîndu-i. În acest an 1827 se încuvîntă de acești „consilieri comunali” ai timpului cumpărarea de pompe pentru foc: „tulumbă”, de sacale, înființarea unui corp de scutelnici, care să poată fi întrebunțat în cas de incendiu: „tulumbagii, sacagii, cîngerii, toporași, hornari și clopotari”, fără a uita pe păzitorii așezați în clopotnișa Ospeniei și pe cari i-am apucat și eu, soldații de artilerie acum, trimbișind semnalele de pe înălțimea acetuiaș vechiu turn al Doamnei Elena Rareș. Ei cerură mijlocirea lui Alecu Callimachi, pentru ca să li se dea iarăși pe samă satul vecin, al Băicenilor, de unde să-și poată lua măturătorii și reparatorii podurilor. O adunare generală, a tuturor stărilor de locuitori, „răzăși” țirgoveși, își arătase, încă înaintea de întrebarea venită de la Domnie în privința tulumbelor și sacalelor, dorința de a înzestra cît se poate mai bine țirgul cu aceste mijloace de asigurare față de cel mai mare dușman al vechilor noastre țirguri, ce dispăreau din cînd în cînd într’o limbă de pară. Gîndul lor mergea însă și mai departe, și pentru înția oară locuitorii unui oraș românesc, dintr’un principat sau dintr’altul simțeau nevoia de a-și avea un frumos „pliaș” central, ca în Bucovina învecinată, de a împodobi „pliașul” însuși cu un „havuz”, de a înlătura „prăpastia glodurilor”, care opră adesea, primăvara și toamna, mersul obișnuit al afacerilor, prin înlocuirea lemnului din „poduri” cu piatră. Ei își mai arătau dorința de a se întemeia, din cărămidă irainică, un spital pentru cel puțin treizeci de bolnavi, ca să nu piară, ca până acum, bolnavi săraci, de toate „naștile”, pe strade. În sfîrșit, pentru a înlătura jacurile, legate încă și într’o astfel de epocă mai bună, cînd guverna un Domn patriarhal și blind, încunjurat de boierinași ce aveau pe buze cuvîntul de „patrie”, de organizația și moravurile administrative ale noastre, — orășenii fruntași cari țineau epitropia se gîndiau la răscumpărarea Căpitaniei, poliției am zice noi astăzi, de la Statul nesățtos pentru cei mari și cei mici ai săi. Străbunii noștri, ai Botoșănenilor ce au rămas la Botoșani, sau ne-am răzeșit de acolo, erau în stare să facă și „jărtfiri de bani”, să primească a li se „analoghisi” pe „acareturi”, a li se impune proporțional pe imobile, dări neobișnuite. Pentru mai multă siguranță că banii aceștia nu vor fi luați decît în sumă hotărîită și nu vor căpăta decît întrebunțarea folositoare interesului tuturor, fiecare nație, „creștină”, eretică sau păgînă, Romîni, Armeni și Jidovi, avea voia de a împlini „analogul”, cotisația, prin agenții săi... naționali, prin ceea ce erau odinioară la bresle — Evreii și Armeni erau și aici o breaslă, ca și crotorii și cizmarii, — „ceaușii”. Un „casler” va fi pus de fiecare din „cele trei „nașii”, și ei nu vor deschide casa încredințată lor decît în puterea unui răvaș iscălit de toți epitropii, ce-și vor da sama de două ori de an. Să adăugim, pentru a căpăta o idee și mai înaltă despre acești țirgoveși moldo-

veni de la 1827, că leafa nu era cunoscută pentru epitropii şi casierii, cari nu erau slujbaşi şi simbraşi, ci părinţi desinteresaji ai obştili.

„Totuşi, dacă nu pofita de a-şi creşte veniturile, mîndria de a sta în frunte făcea pe mulţi să dorească epitropia: anume învinşii de la 1824 nu se îndurau să rămîie pe din afară. Partidul era alcătuit din oameni ce nu erau nici negustori aşezaşi de multă vreme în Botoşani, nici vechi boierii ai Ţerii-de-sus, ci mai mult căştănîji ai ultimelor vremuri de prefacere şi de parvenire şi capitalişti cari aveau şi moşii ţinute în arendă şi bani de împrumutat şi-şi asiguraseră averea şi persoana luînd protecţia austriacă, fiind de multe ori Bucovineni de drept şi Moldoveni de locuinţă. Ei se adunară şi alcătuiră în Novembre 1827 o „ecstrucţie de închipuire a epitropiei“ potrivit cu litera hrisovului şi cu „socotinţa“ grupării, pe care o dădeau, fireşte, ca „obştească“.

Proiectul e vrednic de luare aminte: el e liberal, egalitar în ceea ce priveşte „naştile“ ca şi în ceea ce priveşte stările sociale. Epitropii vor fi, nu şapte ca până atunci, ci opt, şi anume luaşi şi dintre Evrei, ca în fericita Bucovină, unde-şi aveau „orinzile“ fraşii Manoli, conducătorii partidului. Deci: doi boieri, doi negustori creştini—adecă, se explică, „moldoveni şi greci“—, doi Armeni şi doi „Ildovi“. Ei nu vor avea niciun „prezedenţ“, de şi, în teorie, iniţiativa era să pornească tot de la boierii. Epitropii nu se vor îndeletnici decît cu amănuntele lucrurilor hotărîte în principiu, „organişite“, de „adunarea obştească“, mai largă decît corpul electoral de astăzi al comunei. Aceasta va fi chemată de cîte ori va fi ceva nou de statornicit, şi înaintea ei, după anul lor de slujbă, epitropii vor veni să-şi dea samă. Casierul va fi unul, negustor, fără specificare de „naşie“, ales şi răspunzător la capătul anului. El nu va da nimic, în afară de cheltuielile zilnice, fără imputernicire de la toţi epitropii. Tot în asemenea condiţii i se vor da pe samă documentele, dar din pecetea ũrgului el va primi numai jumătate, cealaltă jumătate aflîndu-se în păstrarea unui negustor armean anume ales pentru aceasta. Nici slujbaşi noi nu se vor putea putea pune fără stringerea adunării. Iscălturile lămuresc asupra compunerii partidului: e Anghelachi Climent mazilitul, Raciş, tot din vechea epitropie, doi Pisoscheşi, probabil din boierii „Pisovschi“ de la începutul secolului al XVII-lea, un Herescu, rudă cu Mitropolitul bucovinean, de origine boierească foarte nouă, un Petrachi Virnav, neam al traducătorului din franţuzeşte şi greceşte. Păharnicul Ioan Brănişteanu, poate din aliă seminşie decît cea cu care s'au stîns mai dăunăzi Brăniştenii ce aveau moşie în judeţul Roman, lingă Mirceştii lui Vasile Alecsandri, Dimachi, rudă cu un Vornic din Botoşani din veacul al XVIII-lea, boierinaşi ca Negruş, Cocotă, Teohari, Oatu, Popovici şi negustorul Sirghevici. „Manoleştii“ puneau lucrurile la cale, ca nişte oameni bogaşi şi cu trecere, dar nu iscălitau. Proiectul era făcut poate pentru mai tîrziu, dar chiar de atunci porni către Cîrmuire o plingere împotriva epitropilor, cari ar fi făcut cu banii „obşteii“ ceea ce făcuseră pe vremea oblăduirii oamenilor lui Anghelachi Climent. Postelnicul Iancu Cananò, fiul lui Ştefan şi nepotul de fiu al Mariei Calli-

mechi,—un tânăr ce învățase la Berlin—duse jalba la Vodă, și Domnul dădu sarcina de a cerceta. Vărul său de al treilea, Alecu Callimachi, se simți însă jignit, ca efor, și ceru ca în adevăr să se facă o cercetare, dar la ea să participe și alți doi boieri din partea locului: Brănișteanu, pe care nu-l va fi știut că s'a iscălit în jalbă, și Aga Scarlat Miclescu. Ioan-Vodă încuviință aceasta, și acești trei cercetători trebuiau să înceapă cea ce se zice astăzi „anchetă“, în unire „cu cei întâi fruntași“ ai orașului.

„Se începuseră pe atunci stăruinșile pentru înnoirea hrisovului : peșcheșul destinat Domnului fu o sută cincizeci de galbeni sau un ceasornic: „care din doai va voi a primi Măriia Sa“. Agitația partidei de opoziție pornise chiar din apropierea sorocului de întărire a constituției orășenești. Callimachi îndrumase stăruinșile prin Vistierul Ghica, și la Vornicul Iordachi Drăghici, mîna dreaptă a stăpînitorului, se credea că s'ar fi îndreptat, în schimb, autorii plingerii și proiectul de reformă; cea ce fu contestat de Iordachi, care califică spusele lui Sîrghievici și Angelachi drept simple „floncănituri“, vrednice de o grabnică și aspră probozire.

„Callimachi, care se afla la moșia sa de la Stăncești, era poștit de Ghica să vie la Iași, pentru a se înțelege împreună ce e de făcut față de lupta dușmanilor lui. El veni prin Februar 1828, și hrisovul, în care se schimbase punctul de căpetenie privitor la corpul de alegători, primindu-se alegerea a cîte doi epitropi de fiecă nație, fu iscălit de Doma în aceeași lună, lăsîndu-se data de Ianuar însă. Alegerea, de vreme ce se amestecau acum și Jidovii, dădu însă un rezultat favorabil autorilor planului de reorganizare din 1827. La 27 Februar boierii din Botoșani mulțămiau pentru îndurarea domnească, cerînd, în același timp, să nu se jle în samă „proectele înșelătoare ale nemulțămîșilor“. Ba, mai mult, să săvîrșească o reformă în sensul invers, dînd dreptul de alege numai la „sistima boerească de Botoșani“, care să poată vote și în lipsă, prin răvaș. După cererea lor, Domnul învoi să se trimeată un diac, care să vadă și ce e cu „constituția“ împotriva căreia se plîngeau boierii; el casă alegerea și hotărî să se facă o alta, în toată forma, la care să iea parte și boierii, cei mai îndrituiți la conducerea afacerilor.

„Peste cîteva zile, Alecu Callimachi precisă lucrurile, numînd pe cei ce puseseră la cale demonstrația : Climent, „un Pîsoțchi“, și Manoleștii, cari ar fi lucrînd mai ales prin sudiți: Evrei și Armeni. Încă odată Vodă strică alegerea lui Climent, și pentru purtările lui rele din trecut. Apoi, prin porunca de la 7 Mart, el osîndi aspru uneltirea eforilor răzvrătitori, amîntî mîncătorile lor din trecut și hotărî ca epitropii boieri să fie aleși din nou, și anume dintre boierii, începînd cu Alecu Callimachi, ale căror nume se însemnau în poruncă, fiind aceștia „oameni cunoscuți întru bunele cugetări“. Pentru viitor, opoziția era asfîmpărată, puîndu-ae înnaintea ochilor ce ar pîndi schimbări priveliștea pușin plăcută a „izgonirii din oraș“.

Îndată după aceasta, Rușii trecură Prutul. „Vechiul regim“, în

care și găsisse un loc unic organizația municipală a Botoșanilor, dispărută și Regulamentul Organic dădu alte forme vechii orașelor.*

Construirea de linii ferate, aducerea de-a dreptul a mărfurilor din străinătate, dădură lovitură cea mai grea acestui nou Botoșani, din ce în ce mai mult evreiesc. Drumul cel mare spre Apus trecu din Iași prin Pașcani spre Cernăuțul bucovinean și Lembergul Galției. Mai târziu, o a doua linie—fără viitor de altfel—urmă valea Prutului, legînd Dorohoiul de Iași, fără să atingă Botoșanii. Aceștia se găsiră la capătul unei linii secundare, care nu ducea măcar pînă la Hirleu și Tirgu-Frumos.

O altă cauză a decăderii fu distrugerea prin convenții comerciale, nechibzuite poate, oricum nenorocite, a marelui negoț cu vitele, bogăția de căpetenie a Moldovei-de-Sus. Cu agricultura de astăzi, făcută neconștient și sălbatec, de arendași evrei, nu se poate hrăni un oraș de 50.000 de suflete. Această poporație, pe două treimi evreiască, se înfundă deci tot mai adînc în sărăcie și degenerare.

Autorul acestor rînduri ar fi dorit totuși să incheie¹⁾ cu cuvinte de speranță aceste pagini consacrate orașului său de naștere.

---

1) Acum vre-o douăzeci de ani.—De atunci am găsit la Primăria din Botoșani note prețioase despre oraș, care au fost publicate apoi numai în resumat.

Alegere de acte contemporane.

I.

Scrisoarea lui Ștefan-cel-Mare după lupta de la Podul Înalt (1475).

Prea-străluciiilor, prea-puternicilor, și de bun neam domni ai Creștinătății întregi, oricui i se va arăta sau i se va spune această scrisoare a noastră. Noi, Ștefan-Vodă, din mila lui Dumnezeu Domn al Țării Moldovei, vă trimetem smerita noastră închinăciune și vrea de bine. Șițiți d-voastră cum că prea-crudul și păgînul Împărat al Turcilor de multă vreme umblă după peirea Creștinătății întregi și zi de zi se cregelă încă în ce chip ar putea aduce supt puterea sa și pierde Creștinătatea. De aceia vă dăm de știre că în Boboteaza trecută acel Împărat al Turcilor a trimis asupra noastră marea lui oștire blestemată, a Turcilor, în număr de o sută și douăzeci de mii de oameni, și cu dînsa avea pe cel mai de aproape și mai mare și mai iubiți robii ai lui drept căpitani. Adecă: Soliman, Pașă, Vizir și beglerbeg, cu toată Curtea acelui Împărat și cu toată Rumelia și cu Domnul din Țara-Românească, cu toată puterea sa.

Și Isa-beg, Ali-beg, Schender-beg, Duna-begul, Iacob-beg, Valtii(?) Ulu-beg, Sarafaga-beg, domnul Sofiei, și Ștura-beg(?), Piri-beg, Iunis Isac-beg (fiul lui Isac-beg) Vizirul, cu toți spahiii lor,—cari erau toți puternici și Voevozi în oastea aceia. Cînd am văzut noi oastea cea mare, ne-am ridicat după cuvîntă cu trupul nostru și cu armele noastre, și li-am stat împotriva, și cu ajutorul lui Dumnezeu cel atotputernic am înfrînt sîrașnic pe acei vrăjmași ai noștri și ai Creștinătății întregi, și li-am prăpădit, și au stătut striviți supt picioarele noastre.

Data în Suceava, în ziua de Sf. Pavel, 25 Ianuarie 1475.

(Traducere după o formă germană a scrisorii, tipărită în ale mele *A te și fragmente*, III¹, pp. 91-2. Originalul a fost scris în limba slavonă. În alte forme, italiene, scrisoarea urmează printr'un acaus, alcătuit de solii trimiși de Ștefan în Italia pentru ajutor.)

II.

O scrisoare a lui Vlad Țepeș către regele Ungariei Matiaș Corvinul (1462).

Măria Ta Doamne. În alte scrisoriți și-am fost scris cum Turcii, dușmanii cei cruzi ai Crucii lui Hristos, trimeseră la noi solii lor cei mari ca să nu mai fimem pacea și legătura făcută între Măria Ta și noi și să nu mai serbăm nunta, ci să ne alipim numai de dinșii și să mergem la Poarta Împăratului aceluia al Turcilor, adecă la Curtea lui Ier. dacă nu ne vom lăsa de pacea și de legătura și de nunta Măriei Tale, nici Turcii nu vor ținea atunci pacea cu noi. Mai trimeseră și pe un sfetnic de

frunte al Împăratului turcesc, anume Hamza-beg de Nicopol, ca să hotărîm granița la Dunăre, pentru ca, dacă acel Hamza-beg ar putea să ne aducă în vre-un chip, cu șiretenii, ori pe jurămînt, ori cu alt meșteșug, la Poartă, bine, iar, de unde nu, să caute a ne prinde și a ne aduce prins. Dar, cu ajutorul lui Dumnezeu, pe cînd mergeam spre hotarul acela, am aflat despre șiretenia și viclesugul lor, și noi am fost acela cari am pas mina pe acel Hamza-beg, în Ținutul și în Țara Turcească, supt o cetate ce i se zice Giurgiul: deschizînd Turcii cetatea la strigătele oamenilor noștri, cu gîndul ca să între numai ai lor, ai noștri, amestecîndu-se cu dînșii, au intrat, și au dobîndit cetatea. Pe care am și ars-o îndată. Și am ucis pe oamenii și femeile, mari și mici, cari locuiau de la Oblucița și Novoselo, unde se varsă Dunărea în Mare, până la Rahova, care se află chiar lingă Chilia, din jos, și pînă la locurile Samovit și Ghighen (Ghigliul bulgăresc), în număr de 23.884 de Turci și de Bulgari, fără cei ce au ars prin case sau ale căror capete n'au fost înfățișate dregătorilor noștri. Măria Ta să știe că deocamdată acestea le-am săvîrșit în paguba lor, a celor cari ne tot îndemnau cu stăruințele lor să lăsăm pe creștini și să ne dăm de partea lor. Deci să știi Măria Ta că am călcat pacea cu dînșii, nu pentru vre-un folos al nostru, ci pentru cinstea Măriei Tale și a Coroanei Măriei Tale, și pentru păstrarea Creștinătății întregi și pentru întărirea legii catolice. Cea ce văzînd ei că am făcut, și au părăsit gilcevarile și certurile pe care le aveau până acum în orice parte, și de spre țara și Coroana Măriei Tale, și de spre alte părți, și și-au aruncat toată turbarea asupra-ni. Cum se va deschide vremea, adecă primăvara, au de gînd să vie dușmănește, cu toată puterea lor. Însă vaduri n'au, căci și vadurile lor la Dunăre, afară de Vidin, am pus să se ardă, să le nimicească și să le facă pusili. Pentru că pe la vadul Vidinului nu prea pot strica, ci ei ar voi să-și aducă corăbiiile de la Țarigrad și Galipole, pe Marea, în Dunăre. Deci, Măria Ta, dacă voia Măriei Tale este să ai luptă cu dînșii, atunci stringe-ți toată țara și tot poporul, și cei de pe jos și călării, adu-i în această Țară-Românească a noastră și binevoiește să te bați alce cu dînșii. Iar, dacă nu vrei să vii Măria Ta însuși, atunci fii bun de-ți trimete oastea întreagă în părțile ardelene ale Măriei Tale, încă de la Sf. Gheorghe. Dacă Măria Ta nu vrei să-ți dai însă toată oastea, atunci dă numai cît îți-e voia, măcar Ardealul și Secuimea. Ci, dacă Măria Ta voplești să-mi dai vre-un ajutor, atunci Măria Ta să fii bun a nu ne zăbovi, ci să ni spui ce adevărat gîndul Măriei Tale. Pe omul nostru, care aduce scrisoarea, de data aceasta să nu-l întirzii, mă rog, Măria Ta, ci să mi-l trimeti îndărăt, îndată și tute. Pentru că nici cu un chip nu voim să lăsăm în drum ce am început, ci să ducem lucrul la capăt. Căci, dacă Dumnezeu cel a-tot-puternic va asculta rugăciunile și dorințele creștinilor și-și va apleca auzul cu bunăvoință spre rugăciunile sărmanilor săi și ni va da astfel de biruință împotriva păgînilor, dușmanii ai Crucii lui Hristos, va fi cea mai mare cinste și folos și ajutor sufletesc pentru Măria Ta și Sfinta Coroană a Măriei Tale și pentru toată Creștinătatea cea adevărată. De oare ce nu voim

să fugim înaintea sălbătăciei lor, ci să avem, în orice chip, luptă cu dișii. Iar, dacă vom avea, ferească Dumnezeu, o izbîndă rea și va peri țerîșoara noastră aceasta, nici Măria Ta nu vei avea folos și înlesnire din așa ceva, pentru că va fi spre paguba Creștinătății întregi. De alminterea, să crezi ce-ți va spune acest om al nostru, Radul Farmă, ca și cum am grăi noi de față cu Măria Ta. Din cetatea—, 9 Februarie 1462.

(Traducere după scrisoarea latină, publicată în I. Bogdan, *Vlad Țepeș*, pp. 78-81.)

III.

Cuvîntarea lui Neagoe-Vodă, cel de-al patrulea Basarab, căt-re fiul său mort, copilul Voevod Petru (căt-re 1520).

O fiul meu Petre, iată că-ți trimet coroana, surguciul și diademele, pentru că tu erai stîlparea mea cea înflorită, de care pururea se umbria, și răcoria, ochii miei, iar acum stîlparea mea s'au uscat, și florile s'au vestejit și s'au scuturat, și ochii miei au rămas arși și pîrlîji de jalea înfloririi tale. O iubitul meu Petre! eu gîndiam și cugetam să fii Domn, și să veselești bătrînejele mele oarecînd cu tinerejele tale, și să fii biruitor pămîntului, iar acum, fiul meu, te văz zăcînd sub pămînt, ca un trup al fieștecărula sărac. Într'o vreme îmi erai drag, iar acum te-am urît. Într'o vreme îmi era milă de tine, iar acum nu-mi este milă. Într'o vreme erai bogat, iar acum ești sărac. Într'o vreme, fățul meu, te vedeam pre pămînt, iar acum te văz supt pămînt. În pușinea vreme te arătași ca o floare frumoasă înaintea ochilor miei, și numai decît te pușezi supt pămînt. Eu poștiam să mă vezi tu pe mine supt pămînt, dar te văzuiu eu pe tine îngropat. O fățul meu, căci nu mă acoperi mai bine pe mine pămîntul decît pe tine, și mă lăsași la bătrînejele mele! Cînd fu vremea să se odihnească de căt-re tine, tu atunci n'ai nicio grijă de mine, ci m'ai lăsat să fie totdeauna inima mea arsă și aprînsă de jalea ta, și ochii miei să fie la bătrînejele mele tot plini de lacrimi, ziua și noaptea. O fiul meu, mai bucuros aș fi dat tratul și zilele mele ca să fii tu viu! Eu îți gătiam haine domnești ca să te îmbraci cu diasele și să te împodobesc, ca să veselești inima mea, și să usuci aceste lacrimi din ochii miei, iar acum trupul tău se desbracă de hainele care i-am gătit, și se îmbracă în pămînt, dinru care au fost luat, după cum zice Dumnezeu: *din pămînt ești și iar în pămînt te vei întoarce*, iar sufletul tău vede alte vederi, și nu știu, dintre acele vederi ce va fi văzînd sufletul tău, milos. *ttiv-se-va Dumnezeu să-ți îmbrace sufletul tău cu mila sa? Ci mă tem ca să nu fie sufletul tău rămas cumva nesătul de fața lui Dumnezeu, pentru păcatele mele. Înșă după acestea toate iată că-ți zic: Scoală, fățul meu.*

scoală, că au venit și oasele moașe-ta la tine, ca să se odihnească și ele lângă tine, pentru că și fie îți este mumă ca și mie, și împreună cu dinsele am trimis podoabele tale, coroana și surguclul tău la Pandocrator, ca să se împodobească cu dinsele, ca doar s'ar milostivi Domnul Dumnezeu spre noi, și v'ar dărul cununile cele ce nu vor trece niciodată. Iar diademele să se puie la veșmintul Precistei, ca să se milostivească spre noi, și să vă acopere supț veșmintul ei la înfricoșata judecată, și să vă dea viața cea de vecl, care nu va trece niciodată.

(Iorga, *Istoria literaturii religioase*, pp. 60-1.)

IV.

Scrisoarea unui boier muntean din vremea lui Neagoe Basarab (cea mai veche scrisoarea românească; 1521).

Înțeleptului, de bun neam și cinstitului și de Dumnezeu dăruitului, dumisale Hanăș Bengner din Brașov, multă sănătate de la Neacșul (Lupa) din Cîmpulung ¹⁾.

Așijderea, dau știre Domniei Tale de lucrul Turcilor, cum au auzit eu că Împăratul au ieșit din Sofia, și alminterea nu e, și se-au dus în sus spre Dunăre. *Așijderea*, să știi Domnia Ta că au venit un om de la Nicopole, de mie mi-au spus că au văzut cu ochii lui că au trecut cele corăbii ce știi și Domnia Ta pre Dunăre în sus. *Așijderea*, să știi că bagă din toate orașele câte 50 de oameni, să fie în ajutor în corăbii. *Așijderea*, să știi cum se-au prins niște meșteri din Țarigrad care vor trece acele corăbii în locul cela strîmtul ce știi și Domnia Ta. *Așijderea*, spui Domniei Tale de lucrul lui Mahamet-beg, cum am auzit de boierii ce sînt meșter și de genere-mieu Negre cum i-au dat Împăratul slobozie lui Mahamet-beg cum pre tî (=unde)-i va fi voia prin Țara-Rumânească, iară el să treacă. *Așijderea*, să știi Domnia Ta că are frică mare și Bășarab de acel lotru de Mahamet-beg, mai virtos de Domniile Voastre. *Așijderea*, spui Domniei Tale, ca mai marele mieu,— de ce-am înțeles și eu, eu spuiu Domniei Tale,— iară Domnia Ta ești înțelept. Și aceste cuvinte să fii Domnia Ta la tine, să nu știe oameni mulți Și Domniile Voastre să vă păziți cum știiți mai bine. *Și Dumnezeu să te bucure.*

Înțeleptului și cinstitului și de Dumnezeu dăruitului, dumisale Hanăș Bengner din Brașov.

(Din Iorga, *Brașovul și Romîni*, pp. 283-4.)

¹⁾ Până aici traducem originalul slavon; alte cuvinte traduse în tipăresc în cursive.

V.

O scrisoare a lui Petru Rareș către Brașoveni
(25 Octombrie 1529).

Petru Voevod, cu mila lui Dumnezeu Domn al țerii Moldovei. Înțelepților prieteni, cu adevărat iubiți nouă. Am venit aici împotriva viclenilor Măriei Sale domnul Ioan, Craful unguresc, ca să vă supunem supt paza Măriei Sale, cea ce, cum am văzut, voi nu vreți. Noi socotim că doar ați fi avind de gând să vă hrăniți cu pietre. Deci să știți bine: N'am venit așa pe două, trei săptămîni, ci vom sta până ce vă vom îndupleca și vom face ceea ce ni este voința. Și la întorsul nostru înapoi vom arde cu pară de foc aceeași Țară a Birsei, și vom lăsa Ținutul gol și pustiu, și la primăvară iarăși făgăduim a veni cu războlu, și vom pune iarăși să se calce sămănăturile voastre, cînd se vor fi ridicat, pentru că iarăși un an întreg să fiți fără de hrană. Poate că voi, în nebunia și prostia voastră cea mare, credeți că, fiindcă stați între pietre, puteți și roade piatra. Dar cu acestea vă prăpădiți numai viața, și veți rămînea în deșert, pentru că noi oprim pe Secui, supt pedeapsă, să nu vă aducă, nici să vă vîndă griu sau alt fel de hrană. Vom ținea necontentit strajă în mijlocul lor. Deci vă sfătuim ca, la vederea acestei scrisori a noastre, să trimeteți fără zăbavă la noi șese oameni aleși, pentru a ne înțelege, și vă dăm credința noastră că-i vom lăsa să vie înapoi cu bună pace. Dat supt Prejmer, 25 Octombrie 1529.

Înțelepților judeului și jurașilor din Brașov, prietenii noștri iubiți într-a adevăr.

(După Hurmuzaki, XV cf. și Iorga, *Îndreptări și întregiri*, I, *Brașovul*; din „Analele Academiei Romîne”, pp. 34-5.)

VI.

Testamentul Domnului muntean, apoi
moldovenesc Petru Șchiopul, scris în străinătate și pribegie
la Bozen (Maiu 1594).

Io Petru Voevod, care am fost Domn în Moldova, mărturisesc cu această scrisoare a mea, întâiu către cinstitul și de Dumnezeu iubitul Împărat prea-creștin și către marele arhiduce Ferdinand și către toată țara Măriei Sale, și la boier. și la județi, mărturisesc iarăși cu această scrisoare a mea, pe care cu mîna mea am scris-o, cum că, atunci cînd eram în cetatea Tulln, a Împăratului prea-creștin, în anul 1592, m'am îmbolnăvit și am chemat pe fata mea și pe ginerele meu și pe un nepot al meu de soră, anume Gheorghe Hatmanul, și l-am rugat să aibă grijă de fiul meu, să se îngrijească de dînsul după ce votu murii. Și li-am dat o scrisoare să fie epitropi în toate cele: întâiu o hîrtie ce am dat-o fe-

tei mele, dacă va sta la un loc cu (fratele ei) Ștefan Voevod, s'o fie pe socoteala lui și, dacă ea nu va voi să stea cu dînsul, să nu-i dea el nimica. Așijderea, mai întîi la fiica mea și gînerile meu s'au dus iarăși de lîngă mine, fără voia mea: și-au scos hîrtie fără voia mea și s'au dus. Și ceia ce aveau în mîna lor, de la Doamna mea, strînși în treizeci de ani ce am stat laolaltă cu dînsa, și, pe lîngă aceasta, și 8.000 de galbeni roșii, toate le-au luat și pe toate le-au împărțit cu fratele lui; și altele mi le-au adus înapoi, însă cele mai multe au rămas în mîna lor; și eu li-am dat toată zestrea fetei mele: cîinci poveri de aspri pentru o casă și pentru o grădină, afară de zestrea ei, și încă și alte 2.000 de galbeni de aur, apoi și alte 200.000 de aspri: o păreche de brățare cu juvaieri scumpe. Acuma mărturisesc cu această hîrtie a mea ca ei să nu aibă nicio slujbă la casa mea și la copilul meu. Al doilea, și Hatmanul Gheorghe, și aceia a plecat fără de voia mea, și la nevoia mea n'a stat pe lîngă mine, și s'au dus. Și, dacă va veni pe urmă și va spune că are să arăte scrisoarea mea, să nu i se fie nici într'o socoteală hîrtia nici lui, precum nici fetei mele, pentru că m'au trădat și n'au stat pe lîngă mine, sau la strîmtoarea mea, precum nu se cade să părăsească pe părintele lor în vreme de nevoie, ei pe cari îi pusesem să cîrmulască casa mea. Ci acuma, în anul acesta' 1594, copilul meu să fie vrednic a stăpîni el însuși toate cîte se întîmplă să le mai avem. Iarăși mărturisesc acuma cu adevărat că toată averea ce-am putut să am, s'a cheltuit, după cum mărturisește și o însemnare a mea, unde sînt scrise toate anume; și, iarăși, dacă și am ceva astăzi, mult-pușin, ori în mîinile copilului, ori în sineturi care sînt scrise pe numele meu, acelea toate sînt ale lui Ștefan Voevod, să știi aceasta, pentru că el a fost Domn în Țara Moldovei, cînd l-a dat steagul Sultanul Murad, și a ținut Domnia cîinci ani, cum știe toată lumea. Acuma mi-am pus pecetea, și-am scris această scrisoare cu mîna mea înșăși; să știi aceasta.}

Io Petru Voevod.

(Din Hurmuzaki, XII; text grecesc).

VII.

O scrisoare a lui Mihai Viteazul către solii săi la Praga (1600).

Bane Mihalceo și tu, Vistiar Stoico, dau-vă în șfire pentru omul cinstitului Împărat cel trimis la noi. Noi de toate bine pre rînd am înțeles, și, ce poruncă ne-au trimis, noi încă am socotit cu credincioșii noștri ce sînt pre lîngă noi, și oameni bătrîni ce sînt mai pricepuși aicea, de ști. de toate rîndurile, ce cum este pre într'alte țări, și cum a fost locmeala mai de înnainte vreme. Ce noi, cum a fost porunca Împăratului și cum a fost scris în cărțile Mării Lui la noi, ce ni va fi pohta, noi să dăm în știrea Împărăției lui de toate,—ce între acela noi deci, ce ne-au

foșt pohtă, am scris tot în această carte ce-am trimes la dumneavoaștră. Și-am scos și porunca Împăratului și făgăduiala ce ne-au fost trimes la noi, de o am trimes și aceia la dumneavoaștră. Ce veși vedea porunca Împăratului și făgăduiala cum ne-au scris, și veși vedea și pohtă noastră ce-am pohtit de la cinstitul Împărat. Ce, de veși fi făcut voi vre-o tocmeală cu Împăratul mai innainte pînă va veni această poruncă, aceia la voi; iar voi să căutați pre această pohtă ce am pohtit noi. Să—dacă) va fi bine tocmeală ce-ați făcut într'un chip, voi să lăsați să fie cum ați tocmit; iar, să vă va părea că este mai bună această tocmeală ce am trimes acum, și pohtă ce-am pohtit, iar voi să mergeți să graiți Împăratului, și faceți 'tocmeală pre această pohtă și tocmeală ce-am trimes acum la voi.

Că, să va zice el Împăratul către voi că ați tocmit voi și ați făcut tocmeală, iar voi aveți cuvînt a-l dare răspuns de veși zice: adevăr făcut-am tocmeală, dumneata ai trimes credinciosul Măriei Tale de credință și cu această poruncă și făgăduială a Împărăției Tale, iar dumnealui au socotit pre porunca Măriei Tale, și ne-au scris să grăim Măriei Tale ce e pohtă Domniei lui.

Ci tocmiți pre această poruncă și pohtă ce pohtim noi, să nu veși fi tocmit voi altă tocmeală mai bună. Și nevoiți de pripiți cum mai curînd, că este vremea aproape acuma, cum vedeși și dumneavoaștră și cum știți și rîndul cum este încoace. Și, în vreme ce veși tocmi pre această tocmeală, voi cum mai curînd de olac să-mi trimețeți omul, cu carte de olac, să-mi dați în știre Domniei Mele. Și am dat învățătură și lui Pendazi Logofăt: ce vă spune și din gură, aceia vă dau în știre Șt fiți sănătoși. Amin.

Scris Ghenarie 26 de zile, 1600.

(După Iorga, *Documente privitoare la Petru Schiopul și la Mihai Viteazul*, in „Analele Academiei Romine”, XX, p. 476.)

VIII.

Testamentul lui Radu-Vodă Șerban (1620).

În numele Tatălui și al Fiului și al Duhului Sfînt, sfîntei și neîmpărțitei Troite, amin. Eu Radul Voevod, nepotul lui Basarabu Voevod, carele am fost Domn Țării-Rumănești, dau a și tuturor cu această carte a mea și mărturisesc și las cum, la vremea de apoi a mine-mea, Dumnezeu o ierle, Doamnei Mariei, au lăsat, cu gura dumniei, toate moștile, cîte sînt din spre partea dumniei și din spre a părinților dumniei, nepoată. ea și fetei noastre Ancăi, iar, după moartea sa, de ne-ar dărua Dumnezeu nouă și alia fată de cununie dereapță, ca să fie pre toate aceste

mai sus zise surori amindouă. Deci, timpindu-mi-se și mie a intrare pe calea a toată lumea și a trecerea din această viață în cealaltă, nu am vrut să trec porunca mai sus zis părintelui meu,— că nici mi s'a căzut din cuvîntul dumniei a ieși. Las și eu ca pre acele zise mai sus moșii, Anca și Elina, carea în vreme de bătrînețe ne-au dăruit Dumnezeu din cununie dreaptă, ca să fie amindouă surori. Însă cu această tocmeală, că, până unde va fi Doamnă-mea și sojal meu Doamna Elina vie, să le biruiască ea și să se hrănească dintre aceste moșii, iar, după moartea Doamnei mele, să fie cum a lăsat numă-mea, Dumnezeu o ferte, și cum am lăsat și eu. Și așa tocmesc și las cu blestem ca această tocmeală să fie neschimbătoare, carea o am întărit cu pecetea mea. Iar cine o va strica această tocmeală, să fie blestemat de 318 *părînți*, și să lăcuiească cu Iuda și cu Arie. Și mărturiil încă am pus ceșii mai jos scriși: Dionisie Palolog, Mitropolitul de la Tirnov, și Jupînul Țejar Gal din Beciu, și Jupînul Regheni Ianăș din Sibii, și Jupînul Rorăr doctorul din Beci, și Dragomir Postelnicul, și Raduș Postelnicul, și Seman Postelnicul. Scris în Beciu, luna Fevruarie în 28 de zile, anul 1128, tar de la Nașterea Domnului nostru Isus Hristos 1620.

(Din Iorga, *Socotelele Sibiului*, în „Analele Academiei Romine”, XX, p. 20-1.)

IX.

Testamentul mamei lui Mihai Viteazul (8 Novembre 1902).

În numele Tatălui și al Fiului și al Duhului Sfînt. Amin. Eu roaba Domnului Isus Hristos, călugărița Teofana, muma răposatului Mihail Voevoda din Țera-Românească, viețuit-am viața aceștii lumi deșartă, cum zice și *prea-înțeleptul Solomon*, deșarta deșartelor și de toată deșartă și înșelătoare și furătoare de suflete, și am petrecut lumește destul în tot chipul în viața mea, până ajuns și la neputința bătrînețelor mele și la slăbiciunea mea, în sfînta mănăstire în Cozia, la lăcuti[ul] *sfîntei Troițe* și la răpusul răposatului Mircea Voevoda, și trăitu de ajuns de luat și sfîntul cin călugăria, derept plîngerea păcatelor mele. Acitș mă ajunse și vestea de sfîrșirea zilelor drag fiului meu Mihail Voevod și de sărăcia Doamnă-sa și a coconilor Domniei lui prin țerile streine. Fui de plîngere și de suspine ziua și noaptea. Dup' aceea cu vreația și cu ajutorul Domnului din cer și cu rugăciunea cinstiților părinți în zi și noapte, și plîngerea mea și suspinele sărăciei lor de țerile străine, doară Sfînta Lui din naltul Cerului au auzit, și s'au milostivit de t-au scos din țerile străine în țara de moștenie, și mai virtos au cugetat la sfînta mănăstire în Cozia, pentru bătrîna și jalnica lor maică. Și, dacă se adunară unii

cu alți, mare plîngere și suspine fu întru ei, de jalea fia-său Mihail-Vodă, și pentru patima lor ce-au pășit prin țerile străine Doamna Stanca și fiu-său Ion Nicola-Vodă și fie-sa Doamna Florica. Ea după acela întrebare întru ele, cine cum au petrecut. Grăi Doamna Stanca: „cum am pășit noi, maică, să nu pată nîme de ruda noastră“. Dară Molliva Ta, maică, cum ai petrecut?, Maica zise: „ca mult foc, de moartea fiu-mieu și de jalea Domnilor voastre...“

(Urmează o danie către mănăstirea Cozia, unde a fost îngrijită bine bătrîna; Onciul, în *Convorbirile literare*, an. 1901, pp. 716—17.)

X.

Scrisoarea boerilor lui Radu Șerban pribeag căt-re Domnul lor (1614).

Prea-milostive Doamne, să fi dumneata sănătos. Rugămu-ne Domniei Tale ca Domnul nostru cela milostivul. Pentru care lucruri știi dumneata, cînd ne-am despărțit de dumneata, în ce credință ne-ai lăsat, în acela sint[em] și până acum, și de cîteva ori am trimis de am dat în știre dumitale, și cu mare frică, ca să nu pierdem capetele de acest Domn turc (Radu Mihnea). Și dumneata până acum niciun lucru adevărit nu ni trimiși, ce numai nădejde. Ce noi într'această nădejde cădem la lucruri foarte grele. Că întăiu în țara noastră acum strigă hogea, că-și ține acest Domn frații și surorile în casă cu el și sint Turci. Și robii carii au scăpat de prin catarge și de printr'alte robii, măcar de la Mihai-Vodă, Domnul cine este în țară, el îi dă Turcilor, și alte multe nevoi, care nu le-am scris. Acum înțelegem că are Turcul gînd să puie în țara noastră Pașă, așijderea și în țerile ce sint vecine cu noi. Deci, dacă vom cădea noi la acela să rămîie în țara noastră Pașă și mănăstirile și bisericile noastre să fie meceturi Turcilor și coconii noștrii să-l facă leniceri și fetele noastre să le tea Turcii lor muieri, cum fac într'alte țeri ce sint supuse lor, deci noi, din zilele lui Mihai-Vodă, de cînd ne-am supus și ne-am jurat creștinilor, pentru acela ne-am jurat și ne-am supus noi supț Împăratul creștinesc, ca să nu cădem noi la un lucru ca acesta. Drept acela am tărpiți noi mari cheltulele și robii și arsuri și sînge vărsat pentru creștini, ca să avem căutare la nevoia noastră. Ce mult ne mirăm, au dumneata, nu faci știre Împăratului de nevoile noastre? Ce, de este vina din dumneata că nu faci în știre Împăratului să ne caute la nevoile noastre, Dumnezeu îți va fi platnic, cum te-ai jurat cu noi. Ce trebuiește dumneata plecat și cu lacrimi de la noi să aduci aminte Împăratului nostru. Noi că, măcar să (= dacă) n'am fi noi avut nicio tocmeală cu creștinii, și acum a[m] striga mila Împărăției Sale, încă s'ar cădea să ne

caute, fiind noi creștini,—ca să nu rămînem păgîni. Căci inima noastră nu se poate suferi cu păgîni. Căci și an, cînd am venit cu Turcii asupra lui Bătur (Báthory, Gabriel), și atunce numai ce așteptăm să auzim de dumneata și de ceva oaste creștinească, noi ne grijisem ca să fim vrăjmașii lor cei mai mari, cum am făcut și țire dumitale. Ce ne rugăm dumitale, dă în știre Împărăției Sale, că acum este vreme bună, și sîntem toți gata a sluji Împărăției Sale, și dumitale, cum veri înțelege dumneata și de la Logofătul Oancea. Măcar să (-de) nu ne-am împreunat noi cu Logofătul, iar, dac' a venit sluga Logofătului, toate pe rînd i-am făcut în știre cu omul nostru, cum stau lucrurile de încoace. Care nu sîntem noi îndoiși că nu vor veni în știre dumitale, Ce ne rugăm să fie cu taină acest lucru. Că, de s'ar înțelege, toți ni-am pierde capetele. Să fii dumneata sănătos, amin. *Scris April, 29 de zile.*

† Noi, toți boierii din țară, și de la slujitori, plecat ne închinăm dumitale.

(Iorga, în *Conv. literare*, an. 1900, pp. 272-3.)

XI.

Scrisoarea lui Gheorghe Ștefan către principele ardelean Gheorghe Rákóczy al II-lea (1657).

† Luminate și cinstite Craiu și nouă de bine făcător, milostivul Dumnezeu să te cruțe pre Măria Ta cu bună pace și sănătate, împreună cu tot binele, întru mulți ani.

Cinstita cartea Măriei Tale dintru mina acestui poșt al Măriei Tale cu cinstă o am primit, ș'am ceșit cu drag, ș'am dat laudă milostivului Dumnezeu, înțelegînd de bună sănătatea Măriei Tale. De cite ne scrii Măria Ta, pre amăruntul înțeles-am. Pentru rîndul Tătarilor, adevărat este cum zici Măria Ta. Iară pentru'acela lucru, — precum am și mai scris Măriei Tale că ei ni sînt păgîni sintce [= pentru că] ei, unde ieau astăzi un ban mine cer zece bani—, așa și acolo ei are vrea a îngloti obiceiatu. Iar avem nădejde pre Dumnezeu, după răspunsul ce li-ai răspuns Măria Ta, să întoarcă obrazul într'alt chip, să mai lase dintr'a lor. Or vedea și ei că sînt și alți oameni, că ei, unde li slujî norocul în Țara Leșască, după cum a fost voia lui Dumnezeu, ei socotesc că or supune toată lumea și gîndesc că alții în lume nu-s oameni, ce-s numai ei oameni. Iară Măria Ta foarte ai răspuns bine, să cunoască că nu-i lumea numai cu dîșit. Iară pentru Ciogolea, pentr' acela și noi am socotit că el se are în prieteșug cu dîșit; ce oarece din lucrul lor, tot va adeveri Ciogolea. Pentru rîndul lucrului de spre Țarigrad, de pomenirea maziliei, semnez Măria Ta cum să fie sănătatea și să fim într'un bun gînd, și cuvîntului

nostru să-l fim marturi, și jurământului să-l fim plinitori. Pentru datorie, să plnim și să nu purtăm pre Măria Ta cu cuvinte, căci este Măriei Tale cu scandală. De care lucru mă mir ce oiu mai zice cătră Măria Ta, neavind credință eu cătră Măria Ta. Iară, să nu htu creștin, ce să htu Jidov, și de legea mea să htu scăpat, și la ziua cea de săvirșit, unde ni este a răspunde toți, cineși după lucrul său, și n'a hi făjărie, acolo să him cu Iuda cel vinzător Domnului său, carele știm că locul va fi cu cel mulț rai, și să nu ne aflăm la locul cel cu bune răspunsuri, și să nu auzim blagosloventa lui Dumnezeu, carea toți creștinii spre-acea nădăjduiesc să o auză și să o vază, de nu mi-i afita inimă rea cit nu poctu nice odihni, nice a minca cu folos; și, de aș avea prilej, și n'aș plăti de istov a Măriei Tale datorie, cit mai de sirg, ca să nu htu auzit afita ponos de la Măria Ta, carele nice la o sănătate nu mă aduce! Că, de aș avea zece bani în casa mea, trimite-i-aș și aceia toți spre istov de datoria aceia; carea doar Măria Ta socotești că eu din ciinia mea și din fără-de-omenia mea pestesc și întârziez Măriei Tale, de nu plătesc. Eu, necum spre ce aș mai arăta cătră Măria Ta cu alt jurămint ceva, ce, cum arătăm mai sus, tot așa zicem; ce nevoia noastră vedem că nu se crede înaintea Măriei Tale. Ce doar n'am hi nice noi cu obraz de marmure sau de hier,—că pre un hier sau pre un marmure cu afita gloată de afinsături s'are hi sfredelit, dară inima noastră în ce chip n'are hi vătămată de afita ponos? Ce numai pentru mare nevoie și lipsă ce ni este, și la Maria Ta n'avem credință, — pentr'aceia sintem obiduiți; iară obrazul meu s'a făcut mai gros decit pământul de afita supărare. Ce, preste scurtă vreme, tot om nevoi și om face cum om putea, și om plăti și Măriei Tale. Pare-ni că dintru cuvint ce-am avut la Măria Ta și într'alte părți, unde ni-am dat cuvintul, nu ni-am scăpat. Iară, numai de este ponosul Mariei Tale, și ne afli Măria Ta scăpați din cuvint, numai pentru acești bani, socotește-ne Măria Ta nevoia și greul, căce n'avem,—că n'am hi nice noi bucuroși a hi în toate zilele înfrunțați și preobraziiți, că ni s'a făcut greu la inimă; ce n'avem ce face, pentru multă nevoie. Iară volnic ești Măria Ta a zice cum a hi voia Măriei Tale, că ni ești Măria Ta mai ales. Ce pentru nevole caută-ni a auzi toate.

Pentru rindul dușmanului, scrisu-ni-au și boiarii noștri; iară pentr'aceia lucru să știi Măria Ta că, până nu se va surupa, nu va putea hi odihna nouă. Ce iață cum imblă lucrul lui¹⁾: acmù ni se pare oborirea lui, mai apoi iară se scoală. Ce și lăsa-am de n'am vrut să mai facem cheltulală după cel rind d'intău. Acmù iarăși vedem că Turcii au început a îndemna spre acel lucru, precum știi Măria Ta. Deci și noi am dat învățătură boiarilor noștri, de vreme ce veți vedea că vine lucrul să se facă ocea treabă de istov, să nu hie amăgitori, ce, numai dacă or vedea treaba isteștită, aturcea, pentru banii ce s'au juruit, să facă cum or putea, să iea cu camătă, să se plătească de asupra țerii; că bani să trimitem, nu avem. Pentru cei voștinici de carți a cercetat Radu asliu, unul a fost mârș cu boiarii acolo la Maria Ta, iară unul a fost aicea; ce cu dreptul

1) Lui Vasile Lupu.

am fost scris Măriei Tale pentru să nu se îndoiască și alții. Pentru rîndul calului, zici Măria Ta că nu poștești Măria Ta acel giugan, ce poștești unui alb carele au spus Măriei Tale Voina că au fost stînd al dolle cal, și 'ncă să fie zis că 'ntr'un rînd au mîrs în grajd și l-au văzut, iară al dollea rînd l-au fost ascuns. Ce, să nu hlu creștin, ce să hlu proclat de am dat în lături vr'unul din cai, iară așa cum zice, „Căpitan-Pașa“, nu am : am un cal, „Cadîr-Aga“, alb carele încă la Suceavă mi l-au dăruit,—carele Măria Ta ar ști. Și eu zău numai doi cai am avut acmù, de încălecam eu pre dinșii : acel alb, „Cadîr-Aga“, și cel sur-alb, moldovenesc, de la Comisul, ce l-am trimis Măriei Tale. Ce acmù numai cu acesta am rămas de treaba mea : am cai cîșva în grajd, ce numai nu mi-s de treaba mea.

Gheorghe Ștefan-Vodă.

(Din Iorga, *Studii și doc.*, IV, pp. 51—4.)

XII.

O scrisoare a lui Vasile Lupu (1654).

† Io Vasile Voivod scriem la fratele nos'ru la Gheorghie ce a fost Hatman multă sănătate. Alta, de vei vrea să (în trebi de noi, cu ajutorul lui Dumnezeu ne aflăm cu sănătate și în pace. Venit-am și noi carăm (*sic*) în Țarigrad, în 11 zile a lui Iunie, și, cu ajutorul lui Dumnezeu și cu ruga Precistei, Măria Sa Vezitul foarte ne-au p'imit cu b'ne, și a doua zi ne-au împreunat cu cînsitul Împăiat. Și ne-au zis cînsitul Îm at să ședem aice la Șapte-Turnuri, unde se chiamă, și ședem acum. Iară cu mila lui Dumnezeu de la toși pretinți avem socotință (*criptograme*) Dar să nu faci voie rea, c'am graii cu capcheatalele Măriei Sale Craului și cu dumnealui Elși-Hasan-Pașa și cu dumnealui Dzu f'car-Aga, ca le este dragomanul Măriei Sale Craiului, ca să scrie carși la Maria Sa Craiu, pentru dumneata, și am scris și eu la Măria Sa Craiu, ca să te slobozească, că nu ești nice-un vinovat : deci pare că Măria Sa Craiu te va slobozi. Dece vin' în Țara Muntenească, la dumnealui la Costantin-Vodă, că dumnealui ni este ca un fiu : dece, de acolo vei veni cu oameni de-a dumisale aice în Țarigradu. Dece Dumnezeu este bun. Ți-aș scrie de altele ce s'au lucrat ; ce știu că le vei ști. Ce n'am ce-ți scrie ; numai Măria Sa Hanul a trimis pre un Agă cu noi aice la Împărăție, și a scris foarte bine pentru noi. Dece avem nădejde de pre mila lui Dumnezeu să nu ne lase de tot, ce să-și aducă amînte de noi. Afîta scriu, și Dumnezeu să te scoată iară, să ne vedem unul cu altul, căce pentru păcatele noastre ne-a certat Dumnezeu. Dece numai să-i mulțămim și să ne rugăm Sfinștel Sale,—că nu ne va lăsa. Și hii sănătos. Scris din Țarigrad, Iunie 20 zile

Io Vasille Voievoda.

La iubit fratele nostru Gheorghe, ce a fost Hatman, să se dea cu cînsite, întru minile dumisale.

(Din Iorga, *Studii și doc.*, V, pp. 30-1, No. xl.)

XIII.

O scrisoare a lui Constantin-Vodă Brîncoveanu (1712).

Io Costandin Voevod, cu mila lui Dumnezeu Domn al Terit-Românești.

Botarului Domniei Mele Costandin Buzescu, sănătate. Cartea ce 'ai trimis au venit, și, ce scrii, am înțeles. Pentru bir ce ni scrii, că-ți este cu greu, și le rogi să te mai ușurăm cevași, de aceasta n' se pare că pe acești douăzeci de galbeni ești cu nepotu-tău Costandin. Însă, de se va putea, tot te vom mai ușura. Pentru nește Țigani de la Mihai Postelnicul Corbeanul, ce scrii, am înțeles. De care lucră dumneata zici că sînt ai dum tale, Mihai Postelnicul zice că sînt ai lui. Ce noi prin scrisori, ne înd de față, nu putem isprăvi; fără decît, dînd Dumnezeu să te mai scoli cevași, vei veni într'acoace, și-ți vei isprăvi. Ce, de vor fi ai dumitale, și-l vei lua, iar, de vor fi ai lui, și-l va șine. Numai ni pare rău de dumneata căci ne scrii că ești tot slab și neputincios. Ci, dînd Dumnezeu să te mai scoli cevași, să cam vii într'acoace,—că n'ai venit de mult. Aceasta, și fi sănătos. *Matu, 11 zile, anul 7220 (1712).*

Botarului Domniei Mele Costandin Buzescu, cu sănătate să se dea.

(Iorga, *Studii și doc*, V., p. 311, n° 73; cu facsimile).

I.

Meșteșugul de pictură și sculptură în trecutul românesc.

Până în timpurile de prefacere din urmă s'a desfășurat la noi, pe lângă un adevărat meșteșug de clădire pe care l-am schițat aturea, și un adevărat meșteșug de pictură și sculptură. Adesea s'a vorbit de dînsul în cursul altor cercetări și expuneri, pomenindu-se opere, uneori însemnate, pe care le-au produs meșterii noștri sau acei meșteri de aturea cari lucrau și pentru noi; s'au dat ici colo și numele acelor cari au zugrăvit ori au lucrat metalul în forme frumoase. Firește însă că lucrurile se înfățișează altfel atunci cînd se cuprinde cu privire întregul cîmp de cercetare, cînd se leagă între dîsele lucrările ce ni s'au păstrat și se orînduiesc într'o singură dezvoltare, cînd în sfîrșit această dezvoltare e lămurită prin adăogirea, prin alăturarea cadrului general de cultură.

Aceasta căutăm s'o facem aici. La urmă numai se va încerca și o caracterizare a lucrărilor religioase pe care artiștii cei noi ai Romînilor le-au dat în veacul al XIX-lea supt înriurirea ertei apusene. Celelalte lucrări ale acestor pictori sînt mai mult un capitol din acea artă apuseană, unul din cele sărace, și tocmai dela urmă. ¹⁾

I.

Vechea noastră pictură și sculptură e, înainte de toate, religioasă. Ea caută să împodobească bisericile și mănăstirile. Meșterii lucrează cadrele ușilor, fereștilor de la lăcașurile sfinte, ei sapă catapitezme, ei înfloresc marmura și piatra mormintelor, ei înseamnă slove amintitoare pe lespezile de de-asupra intrării, ei coase odăjdiiile și sculptează odoarele, ei acopăr în sfîrșit pe dinnauntru, și, într'anumită epocă, și pe din afară, până supt streășină, până sus pe turn, părăjii bisericii cu un strălucit veșmint de zugrăveală.

E, fără îndotală, o mărgentre foarte mare a domeniului în care se poate mișca arta. Nu sîntem noi însă vinovați pentru dînsa. Ca multe alte

¹⁾ V. Iorga și Balș, *Histoire de l'art roumain*, Paris, Boccard, 1921

lucrări din trecutul nostru, și acest caracter de îngustare a stăpînirii frumosului lucrat de mîna omenească e împrumutat dela acela cari ni-au dat cea mai mare parte din cultura noastră medievală, Bizantinii, ai căror tălmăci și mijlocltori față de noi au fost vecinii de peste Dunăre, mai înaintași decît noi, fiindcă erau geograficește mai aproape de izvorul lumini, Bizanțul.

Idealul de artă antic perise prin decăderea firească a însușirilor sale, prin nepotrivirea lui cu nevoile unei societăți nouă. Spiritul invingător al creștinismului suflă de parte rămășițele încă frumoase ale mindrei statul de odinioară. Lui Dumnezeu, pe care omenirea-l iubia, fiindcă în legătura cea nouă el însuși se apleca plin de iubire asupra lumii, i se aducea ca un prinos frumosul. Acest frumos închinat însă lui Hristos și sfinșilor cari au pățimit și au lucrat pentru a răspîndi, a întări și a înălța învățătura lui, nu trebuia să mai rămîie în atingerea necontentită cu viața. El era închis într'un iconostas, cu candela credinței lingă dînsul ca să-i lumineze. Timpul trebuia să-l înnegrească linile, să coboare un văl de negură neagră asupra trăsăturilor unei fețe care fusese la început frumosă; nimeni nu putea să cuteze a le mai atinge însă, pentru a le înviora și întineri. Legea sfințului tipic opria o profanare ca aceasta; în acest *canon* recunoscut și binecuvîntat de Biserică trebuia să stele arta, înfășată în strînse legături îmbălsămate, de mumie uscată. Numai astfel, în această formă îndreptată, din care se înlăturase orice frăgezime, orice bogăție și vioiclene a cărnii Dracului, se putea înfășșa înaintea lui Dumnezeu trupul trecător al oamenilor. El trebuia să fie străveziu pentru suflet, și sufletul acesta trebuia să se ridice numai într'o înaltă, într'o supțire flacăra de închinare.

Biserica Răsăritului, mai evlavioasă, mai bună ținătoare de datini, mai canonică decît cealaltă, a văzut chiar în orice operă de sculptură în care acel trup blestemat se mlădie cu toată puterea lui de ispită, o jignire pentru sfințenia locului de închinare, și ea a închis sculpturile profane, lumarețe, pingăritoare, intrarea în cuprînsul de lumină curată și de mirezme sfinte ale bisericii.

Arta avea însă chiar și aicea toată voia de a culege în tot largul naturii legături de linii împleticite, icoane de flori, de roade ale cîmpului și grădinilor, de dobitoace chiar, în cele mai sprintene și mai sprejare mișcări ale lor. Catapetezmele, brîtele, cadrele, anumite părși din zugrăveală sînt pline de acest element viu și vios care se adaoge la țapana sfințenie de jală supusă a icoanelor de pe lemn și a icoanelor de pe pîrete.

Aceste condiții au stăpînit o bucată de vreme, până departe în evul mediu, și arta Apusului creștin. Acolo însă spiritul mai îndrăzneț, mai felurit și mai complicat al raselor nouă, avîntul dîrz, 1annoilor al vieții neguștorești și al meșteșugurilor din orașe, au adus pe încetul o prefacere-

Asfel s'a pregătit pentru veacul al XV-lea puțința de a se întoarce la anticitate, la iubirea frumosului de-a dreptul, pentru el însuși, pentru toată întregimea și puterea lui. Asfel s'a deschis calea pentru *învierea omului în artă*,

În Răsărit a fost altfel. Roma s'a păstrat încă o mie de ani în Bizanț, care nu e decît Roma nouă, cea de-a doua Romă, însă o Romă creștină, însufleșită de duhul de pustnicie al coclaurilor și puștilor Așiei. Puterea împărătească a finul, pe de altă parte, strîns frînele în această jumătate răsăriteană a lumii civilizate. Orașele au trăit și ele supt patrafrul împărățiilor. Toată arta a fost stăpînită de Curte, păzitoare a *canoanelor* și datinilor, străjuitoare a celei mai strînse ortodoxii. Aici în veacul al XV-lea, cînd se săvîrși peirea, pictura și sculptura erau în aceeași stare ca în al X-lea, cît privește idealul, dacă nu cît privește mijloacele și ușurința de lucru.

Popoarele vecine, abia ieșite din barbaria deplină a începuturilor, au luat dela acest Bizanț al încremerii, care hiberna cultura antică și creștină, formele politice, ca și mijloacele, fiintele culturii. Artă se primia ca niște mpaște închise în scumpe cutii pe care nu e slobod să le deschidă nimeni. Tarii bulgari și sirbi, Cnejii ruseștii, Voevozii noștri au stat și ei de pază la acest chivot unde zăcea Frumosul cel sfințit, stăpînitor dămnezetăscă ce nu se poate înstrăina.

Asfel se înțelege pe deplin unul din caracterele deosebitoare ale artei noastre vechi, și cu mult cel mai însemnat,

Ceva din această artă religioasă se poate lua, ca o fărîmă de natură din biserică ori ca o singură picătură de mir din potirul sfințit, și pentru folosul societății omenilor. Cîte puțină zugrăveală a păreșilor, oarecare împodobire sculpturală a stîlpilor locuinței sînt împrumutate astfel din marea Vistierie de frumuseță a lui Dumnezeu. În sfîrșit, pe lîngă icoanele din biserică, sînt și icoanele fiecărui case, care înlocuiesc cu totul tablourile de astăzi. Afară de icoanele umile ale săracilor, împrumutul se face însă numai pentru plăcerea și mîndria celor puternici, a Domnilor și a celor d'întăiu boieri. Siatul în afară de dinșii, cetatea cetățenilor ca în anticitate nu mai există. Deci nu mai e nevoie de o artă închinată clădirilor publice, odată ce este o artă care se coboară din biserică până la Curșile celor mari.

Dar în acesți Răsărit, asupra căruia a fost totdeauna așa de puternică înfrîurirea Așiei, este o mare iubire pentru scule, pentru juvaie sau cum se zicea în vremile vechi, pentru „gîohale“. Ele nu sînt numai frumuseța de căpetenie din casa fiecărui, până la cel mai mic boierinaș și până la cel mai sărac negustor, ci încă ceva. Mijloacele de astăzi pentru a se păstra și asigura banul nu erau pe atunci. Banii înșii erau de tot rari și, în loc să alerge prin toate părțile ca astăzi, ei se cufundau răpede după ivirea lor în pungile, în lăzile, tainișile și gropile vre unui mare bogătaş sau vre unui mare puternic al lumii. Semnul bogăției era

deci altul pe atunci: juvaierul, care avea o răspîndire și o căutare pe care n'o putem nici bănuți astăzi.

Astfel în lucrul cinstit, răbdător și migălos al aurului, al argintului, al tuturilor felurilor de pietre scumpe, se cuprindea încă un domeniu, foarte mare, bogat și răsplătitor, al artei. În această săpare a metalului și a prețioaselor, în această măiestrie de argintari sau zlițari, se încheie chiar cea mai rodnică și mai adevărată „artă profană” a trecutului.

II.

După această caracterizare a vechii arte românești, se cuvine acum a se arăta ce erau meșterii cari s'au străduit pentru dînsa, din ce țară veniau și ce deprinderi de meșteșug aduceau cu dînșii. Astfel se vor putea cunoaște mai bine și cele mai însemnate lucrări ale lor, lămurite prin înțiririle din care au pornit, prin idealul și practicile de artă de care se le gă.

Cele mai vechi știri în această privință se cuprind într'o carte de danie a Domnului moldovean Andreu cel-Bun și în inscripția unui clopot de mănăstire din anul 1461, cam din aceiași an de la începutul veacului al XV-lea, cînd începuseră să se aducă în țară. Domnul din Suceava pomenește pe acel meșter din Galizia care a lucrat la mănăstirile sale, acum în ruină sau cu totul înlăturate: Moldovița, Bistrița. Iar clopotul de la mănăstirea Cotmeana are în limba veche slavonă, pe care o întrebuițam atunci în Stat și în Biserică, această pisanie: „Întru numele sfîntei și de viață începătoarei Troițe, în zilele marelui Ion Mircea Voevod și ale lui Mihail Voevod s'a făcut acest clopot în anul 6921 [1413], indicița 6, luna lui Malu, și supț egumenul Sofronie, cu vrearea Tatălui și cu ajutoru Fiului și cu săvîrșirea Sfîntului Duh. Hanăș maistorul”.

Deci și din una și din alta se vede că, dacă nu toți vechii meșteri, cel puțin mulți dintre dînșii nu erau din Răsăritul care ni dădea norme de arhitectură bisericească pe care le-am imbinat pe încetul cu datinele deosebite ale Apusului. Un supus al regelui Poloniei lucra pe cheltuiala lui Alexandru bătrînul, iar un Sas, dela Sibiu sau dela Brașov, un „maistor” cu clasicul nume săsesc de Hannes, turna clopote pentru Mircea-Vodă. Poate că le turna în țară, dar e mult mai de crezut că el întrebuițea pentru comenzile venite dela noi turnătorii lui de acasă, de peste munți.

Și prin alte lucrări de artă ajungem iarăși pe urma „maistorilor”. În rămășițele bisericii catolice din Baia, și ea a lui Alexandru-cel-Bun, se văd frînturi de sculptură care au ieșit, de sigur din minile meștrilor poloni ori sași, pe care încă de la început Domnii, doritori de a-și veșnici numele prin lucrări făcute cu meșteșug, i-au cîștigat de i-au adus în țară, — mai firzitu chiar în chip statornic.

Chiar cel dintăiu Domn al Țării-Românești și al Moldovei au bătut monedă, nu numai pentru nevoile plășilor și schimbului mărfurilor, ci pen-

tru a dovedi și printre acestea că stau în fruntea unei țeri neafirmate. Bogdan-Vodă, întemeietorul Moldovei, sau un urmaș, puse să se întipărească un frumos ban care dă pe o parte stema bourului cu steaua între coarne, avînd de o latură craiul nou al lunii, iar, de alta, soarele ca o floare, pe cînd reversul e însemnat cu două spade, ale căror minere sînt deosebite; de jur împrejur se cetește o legendă latină, foarte deslușită, în cele mai îngrijite litere gotice, cu tăietura aleasă. Urmașul său, Petru Mușat, are un ban întru toate asemănător, afară de herbul cu spadele, pe care-l înlocuiește acum un număr de flori de crîn, arătînd oarecare înrudire cu neamul angevin, frances al lui Ludovic-cel-Mare, regele Ungariei. Modelul acesta se urmează și supt Alexandru-cel-Bun, la monedele căruia însă luna trece dela stînga la dreapta capului de bour, și acest cap, foarte fin săpat, se ridică acum și de-asupra blasonului cu crînil¹⁾. Alte ori o rosetă, foarte delicată, îi ține locul. Pe aceste monede ale lui Alexandru capul de bour de pe avers, adecă de pe „pajure”, începe să aibă obișnuit urechile lucrute împodobit ca niște flori lunguiețe. În același chip se bat monedele lui Iliș, fiul lui Alexandru, la care însă capul de bour obișnuit mai înainte pe revers se coboară de de-asupra stemel și lea acuma jumătatea din dreapta a scutului, în fața dungilor cel scrijelează în lat, pe cînd altă dată acest loc se păstrează pentru floricelele de crîn. Iliș întrebuițează odată și un blason nou, cu o singură cruce, altă dată încă unul: un cavaler în armură. Ștefan, fratele lui Ilie, obișnuiește lingă dungile în curmeziș, spre stînga, o cruce și o rosetă, iar unul din Domnii cu numele de Petru, frați și urmași ai lui Iliș și Ștefan, are și el crucea întreagă.

Cum se vede, până pe aproape de Ștefan-cel-Mare inscripția rămîne latină; bănaril cari au lucrat acești bani erau deprinși a însemna astfel numele și titlurile stăpînitorului care comandă bani la dînsii. Numai Alexandru-cel-Tînăr sau Alexandrel de la jumătatea veacului al XV-lea, păstrînd stema cu crinul, introduce literele slavone, care sînt deocamdată nedibace și altfel spațiate pe o parte și pe alta a monedei²⁾. Dar de la Ștefan-cel-Mare înainte sînt numai legende slavone, cu litere croite însă întocmai ca și cele latine; — o deosebire a caracterelor cirilice așa cum ele se întrebuițează și pe inscripțiile de biserică și pietrele de mormînt. O cruce răsăriteană, cu două ramuri, crucea legii grecești, se răsfăță mindru într'un cadru punctat pe margini de două rosete. Același cadru, dar fără rosete, se vede de almintrelea într'un ban, tot slavon, dela Bogdan, tatăl lui Ștefan. Crucea răsăriteană apare însă întîiu într'o monedă

¹⁾ V. articolul „Ban” din *Magnum Etymologicum* (planșele IIUI D. A. Sturdza). Moneta cu No. 10 în planșa A pare să fie de la vre-un pretendent al veacului al XIV-lea, care avea în arme, în locul crinilor, o cruce, marginită sus de două coroane domnești, iar, jos, de soare și lună. De la același Domn e și No. 1 de pe aceeași planșă, care poartă numai soarele între ramurile crucii, sus, la stînga. Docan. în „analele Academiei Române”, XXXII.

²⁾ Și acest ban ca și al lui Iliș, fiul lui Alexandru-cel-Bun, are de-asupra blasonului un *m* (moneta, ban).

latină a lui Ștefan celalt, unchiul celui mare. Monedele latine încep iarăși a se ivi ceva mai târziu, după sfârșitul puterii moldovenești, dar acum ele nu se mai lucrează în Polonia, ci la Unguri.

Banul muntean începe odată cu întemeierea principatului Țerii-Românești. Chiar de la biruitoarea Ungurilor și orinduitoarea de țară care a fost Nicolae Alexandru Vodă Cîmpulungeanul, n'avam monede. Dar urmașul acestuia, Vladislav, om cu o putere și cu însușiri în adevăr regale, a făcut ceea ce făcea, poate, în același timp Bogdan din Moldova, și a cerut să i se bată monedă în străinătate. S'a îndreptat la meșterii unguri din Ardeal, cari l-au lucrat perperl sau ducași de aur și dinari de aramă. Avem o formă latină și mai multe forme slavonești, cu inscripția mult mai necorectă și mai neîngrijită întipărită, în slove scurte și îndesate, lipsite de orice frumusețe. De o parte e vulturul din herburile Apusului, un vultur adevărat, și nu un corb, care stă pe o culme de munte, însemnată uneori cu crucea, pe care pasărea heraldică n'o ține niciodată în plisc ca mai târziu. De cealaltă parte, sînt trei grinzi în lat, iar în fața lor, cînd nu e chiar goală, s'a înfățișat luna în chip de Craiu nou și o rosetă care înseamnă soarele. Urmașul lui Vladislav, Radu, pune în locul acestor stiele o singură floare de crin aplecată, păstrînd, altfel, cu totul neschimbat modelul cel vechiu. În alte forme ale monedei acesteia a lui Radu, vulturul e de tot supțiat și scilciat, cîă o îngrămădire ciudată de oase, iar în locul crinului se vede în fața grinzilor numai o figură în chipul slovel grecești θ. Aceste forme se poate să fi fost bătute în țară cu ajutorul țiganilor, cari pe atunci și pînă în vremea lui Mihai Viteazul făceau țparul de peceși pentru boieri. Nu e înlăturată însă cu totul ipoteza că monedele cu pasărea deșirată ar putea veni de la alt Radu, fiul lui Mircea. În sfîrșit s'au găsit de curînd monede purtînd un cavaler în zale, și ele au fost atribuite aceluiași Radu.

De astfel o înriurire bizantină, împărătească, se face simțită încă supt Mircea. Acesta are de o parte a banilor săi stema vulturului, dar foarte urît și prost îngrămădită, iar de alta chipul Domnului purtînd într'o mîină sceptrul ca un totag, iar în cealaltă rotogolul pămîntului însemnat sus cu crucea. Legenda repetă de două ori titlul de „Io Mircea Voevod“, cu multe greșeli, iar odată chiar într'o formă cu totul neînțeleasă. Nu poate fi îndoială că și aici avem un lucru de-al metalurgilor noștri țigani, imitat după acela, cu mult mai bun, al meșterilor ardeleni cari lucraseră pînă atunci pentru Voevozii munteni.

De aici înainte numai unul dintre urmașii lui Mircea mai bate monedă, și încetarea aceasta a dovezii de neafîrnare deplină prin întipărirea numelui pe bani se lămurește prin situația politică scăzută a acestor Domni de cîțiva ani, cari nu scapă mai nici odată de grija cea apăsătoare a pretendenților. Moneda lui Dan al II-lea, fiul lui Mircea și luptătorul dela Dunăre, arată foarte limpede decăderea răpede în care se afla țara 'n toate privinșile. Ea e numai un bănuș fără inscripție, purtînd de o parte o pasăre pitică, în care nu mai poți recunoaște vulturul, iar de alta o cruce cu patru rosete în unghiuri. Atribuția la Domnia lui Dan

se poate face numai printr'un D așezat strîmb lingă pieptul vulturului. Se știe că banii ungurești s'au lucrat întâiu la Brașov și pe urmă (dela 1443) în Sighișoara, unde era și bănăria, monetăria sau, cum se zicea pe atunci, hereghia (de la *χαράσσω* = întipăresc) Muntenilbr. De la 1450 înainte, *hărăgarii* de acolo nu ni-au mai trimis nimic, și în Țara-Românească a mers numai moneda Moldovenilor sau a străinilor de la hotarele celelalte. Dan încercase însă, la 1424—5, să bată moneda într'o hereghie a sa din țară, dar el a fost oprit de la aceasta de regele Ungariei. Totuși în 1437 Vlad Dracul a făcut și el, cu învoire crăiască, încercarea de a-și avea hereghia în țară.

În cea mai strînsă legătură cu banii sînt peceșile: ele dau aceleași steme, aceleași podoabe, aceleași inscripții. Peceșile moldovenești poartă stema bourului cu steaua între coarne și o scurtă legendă în slavonește, cu litere frumoase, al căror duct e mai mult gotic, apusean. Inscripții latine nu se cunosc în peceșile păstrate, care merg totuși până la Roman-Vodă dela sfîrșitul veacului al XIV-lea. Poate că în latinește să fi fost alcătuită și aceia de la pecetea, astăzi cu totul ștearsă, a lui Petru Mușat, fratele și înaintașul lui Roman. Herbul e prins într'un scut, pe care-l încadrează o floare larg desfășurată prin care trec vișe punctate. Pe lingă această pecete mare, care e străbătută de un șnur în mai multe colori și legată asfel de document, sînt altele mici, foarte fin lucrate, care se apasă pe ceară de-asupra unui petec de hîrtie tare, menit să primească, întipărirea. Lucrul unora ca și al celorlalte e, neîndotelnic, polon.

Tot așa dintr'un cadru larg, care înfățișează în cele mai vechi timpuri o cruce cu înflorituri la colțuri, se desface stema cu vulturul în peceșile muntene cele mari. Altele mai mici au forma ovală. Mai tîrziu, în locul vulturului se văd mai des două capete, apoi două busturi și la urmă două chipuri împărătești, ca în Răsăritul bizantin, de o parte și de alta a unui copac în chip de brad. Legenda latină se află pe peceșile lui Vladislav cel d'întăiu; ea se întîlnește încă multă vreme pe lingă cea chirilică, menită să biruiască cu totul după 1450. Până la această dată cel puțin, tiparul de metal se turna în Ardeal. S'a găsit aceia al peceti lui Pătrașcu-cel-Bun.

III.

Și mai departe se poate urmări în toată arta noastră cea veche, până departe în veacul al XVI-lea, înriurirea Apusului. Această urmărire e firește mai ușoară în Moldova, unde s'au păstrat atîtea monumente, decît în Țara-Românească, supusă în acest timp multor turburări și prefaceri. Venind acum la arta bisericească, se va cerceta pe rînd sculptura decorativă, pictura și alte elemente ale împodobirii lăcașului de închinare.

Pentru Țara-Românească n'avem nicio lucrare săpată în piatră până în vremea lui Radu-cel-Mare și a lui Neagoe, adecă până la începutul veacului al XVI-lea, care, cum se va vedea, primește și alte înriu-

rii. Lucrările din Moldova se pot împărți în trei categorii: cadre de ușă și ferestre, pisanii la ușa de intrare și pietre de mormint.

Cine pune alături săpăturile care încunjură ușile și ferestile în clădiri ardelenne din vremea lui Matiaș Corvinul și a urmașului său cu aceleaș ce se întîmpină prin aceleași locuri în bisericile Moldovei lui Ștefan-cel-Mare, acela ce se va încredința lesne că ele sînt făcute de una și aceeași mină. Meșterii cari au lucrat în amîndouă locurile săpînd arcuți frînle, linii care merg alături drepte, până ce la mijloc ele se tale înălțîndu-se, aceștii meșteri sînt Sași din Ardeal. Ștefan a pus să i se trimeată oameni de aceia cari împodobiseră clădirile lui Ioan Corvinul (de exemplu cea dela Sint-Imbresiș-biserica Vlădicăi din Feleac, pe dealul de de-asupra Clujului). E un împrumut al podoabei gotice, și tot odată și al lucrătorilor de piatră cari erau deprinși s'o crolască.

Pisania, care amintește pe cilior, hramul și data clădirii, e făcută totdeauna cu un deosebit meştesug. E, firește, totdeauna chirilică, dar slovele capătă o înălțime, o mișcare împodobită, care amintesc neapărat scrisoarea golică. Și aici săpătorii au fost străini, luați din aceeași țară care dăduse pe meșterii de cadre în stil gotic. Niciodată însă ei nu sînt îngăduiți să-și însemne numele, pe care am dori totuși să-l cunoaștem,

Până la Ștefan-cel-Mare, Domnii fuseseră coborîți în mormint fără ca de-asupra locului lor de odihnă să se așeze o piatră de pomenire, purtînd vre-o inscripție pe dînsa. Ștefan a luat asupra-și sarcina de recunoștință de a însemna, de a împodobi, de a „înfrumuseța“, cum se zicea pe atunci, gropile înaintașilor săi și rudelor sale răposate. Din culegere ilustrată de epitate bucovinene pe care a dat-o d. Kozak, se poate vedea cu cît gust ales se scria o piatră mormintală din acel timp: ca un covor se așterne la mijloc ramura cea mare de acant cu folie asculte, iar de jur împrejur slovele chirilice cu linii gotice, potrivite cu acele frunze de spin pe care le încunjură, se înșiră cu o pompă aspră, înghetînd amintirea mortului domnesc sau a boierului sfetnic al Domnului, a clericului care a păstoria sufletele în țară. Alt chenar de frunze livește marginea dincolo de gardul slovelor. Nicăiri frumuseța nu e mai mare decît pe acea lespede de marmură curată care acopere la Putna ceea ce a fost trupul lui Ștefan însuși.

Aici sîntem mai fericiți decît în ceea ce privește pe ceilalți sculptori domnești. Pe lespezile scrise ce se urmează la Rădăuți de jur împrejurul bisericii, ca o greoaie laviță săpată, și-a tălat numele un „mistr. Ian“, care arată prin însuși numele său, din ce părți venise pentru a împodobi cu asemenea scrisori dibace bisericile Moldovei. Nu mai e un Ardelean deci, ci un Ceh, din țara care dădea țerilor noastre și postavuri.

Dacă Tismana și Vodița, mănăstirile oltene întemeiate de călugărul sirbo-grec Nicodim, ciltorui vieții călugărești dela noi, vor fi fost

zugrăvite în deplinul înțeles al cuvîntului, și nu numai cîrpite ici și colo cu cîte o icoană de sfînt, — această zugrăveală trebuie să fi reprodus însușirile și neajunsurile tradiției ce se păstra în Muntele Ațos, unde adusesese o reformă binefăcătoare priceperea lui Panselinos. Dar dacă nu biserica Mitropoliei dela Argeș, în care s'au găsit strălucita frescă, datorită de sigur vre unui meșter grec sau mai multor pictori, căci sunt și inscripții slavone, apoi acela a Sfîntului Nicoară din același Scaun de Domnie va fi fost pictată de meșteri ardeleni, precum se dovedește aceasta pentru alte biserici muntene, mai nouă și mult mai vestite.

Peste citva timp, școala călugărească întemeiată dincolo de Olt prin rivna și străduințele lui Nicodim pătrunse și în Moldova. Cea d'întăiu mănăstire de căriurari se întîmpină în aceastăaltă țară românească încă înaintea de Alexandru-cel-Bun : Neamțul.

De sigur că pe lingă frații calligrafi, cari puteau lucra răbdător, ca o faptă de evlavie, manuscrite de toată frumusețea, pe lingă „tahigrafii“, meșteri în a așterne răpede copia vreunei nouă cărți străine — dacă numai „calligraf“ și „tahigraf“ nu erau tot una pentru oamenii, puțin deprinși cu vorbele mai învățate, din veacul al XV-lea, — pe lingă legătorii de cărți, precum a fost Siluan dela această mănăstire a Neamțului, — mai erau și călugării zugravi. Ei șesau, din liniile bine potrivite între dîsele, podoabe pentru începuturile de capitole : ele se alcătuiesc din liniile paralele aplecate, din roate care se prînd în aceste liniile, iar la margine se întîlnesc umflături ca niște flori de scaiu sau țepi mărunți ca ai spînelui. Literele inițiale cuprind și ele împlețiciri de asemenea ciubuce supțiri și margini aspre, de asemenea virfuri micușe. În jurul vre unei însemnări dela sfîrșit aceleași liniile șerpuitoare se desfășurau pentru a-i face un cadru, pe care-l ținea de jos o mină schițată. Cîte odată o pagină de pergament întregă era prinsă de o zugrăveală care înfățișa un sfînt sau un chip de ctitor. Într'o carte de evangheliu care a ajuns pînă la München, unde se păstrează în Biblioteca Regală, diacul Teodor „Mrișescul“ a făcut astfel patru icoane mari și frumoase, care ar trebui copiate pentru colecțiile noastre, pentru că ele înfățișează unul din cele mai vechi monumente de artă ale noastre, fiind opera unui Romîn care trăia la 1492 și lucra pentru Ștefan-cel-Mare însuși, în acea d'întăiu mănăstire a învățaturii moldovenești, care a fost Neamțul.

Astfel de miniaturizări cum era diacul nemțean Teodor puteau fi întrebuițări și la zugrăveala bisericilor. La unele din bisericile lui Ștefan-cel-Mare, — precum la Sf. Nicolae din Păpăuși — s'a păstrat această zugrăveală d'întăiu. Ea e făcută, ca și la Argeș, după tipic, care hotăra întăiu care sfînt sau care grupă de sfîniși vor trebui înfățișați în cutare parte a bisericii și al doilea, care va fi atitudinea acelu sfînt, care-l vor fi veșmintele și atribuțiile, în ce chip îl va fi redată figura, ce cuvinte îndătinate vor fi scrise pe lingă dînsul, pe cartea ce va fi țînd-o în mină sau pe fâșia ce l se va fi desfășurînd de pe buze. Deci nu poate fi nici vorbă de originalitate, pe care o înfățișă însăși natura picturii bizantine, dar oricine a văzut acele zugrăveli care se deslășesc însă destul de bine, trebuie să-și fi

format părerea că lucrul e făcut, și aici cu o deosebită luare aminte și cu o precizie, cu o siguranță de colorit, cu o cinste de procedare vrednice de toată lauda. Iar că acești călugări puteau să zugrăvească și după natură, în a cărei reproducere însă erau încă stăpâniți de amintirile tipicului, — aceasta se dovedește din frumuseța chipurilor de citori. Cu mult mai izbușite decît portretul lui Ștefan-cel-Mare din Evangheliarul dela Homor, portret foarte cunoscut și după care toată lumea își închipule astăzi pe cel mai fericit dintre oamenii mari ai neamului nostru, sînt cîteva alte reprezentări ale eroului în anume biserici pe care le-a înălțat el (Pătrăuți, Voroneț, Rădăuți, Volovăț). Asămănarea pe care o are el, Doamna sa Maria, cea din urmă și cea care a stat mai mult timp lângă dînsul, sau înăurul lor fiu Bogdan în deosebitele citorii ale lor, dovedește că asemenea chipuri nu erau făcute după placul fiecăruia ori după un șablon mori, ci căutau și ajungeau în oarecare măsură să se apropie de originalul viu. Din picturile de biserică ale Moldovei lui Ștefan, am dat aiurea pe Evdochia Doamna, cea venită din Chiev, și o culegere a tuturor acestor portrete ar trebui să înceapă orice album de bucăți alese ale picturii românești din vechime.

În ce măsură au putut fi chemați străini la zugrăvirea bisericilor lui Ștefan, nu se poate spune, după cunoștințele ce am astăzi.

Cunoaștem însă numele zugravului care lucra pentru Petru Rareș; el a murit pe cînd zugrăvia din nou biserica din Hirău și e îngropat acolo supt o piatră care pomeneste până astăzi numele „maistorului Gheorghe zugravul” — care pare să fie un Grec —, din părțile Tricalei.

Zugravii greci nu lipsesc, nici mai târziu, dintre acești meșteri, ca Dima și Gheorghe „istoriograful”, cari iscălesc supt un zapis ocnean la 1692.

Privirile celor ce ascultă slujba într-o biserică se opresc toate asupra tablei strălucitoare a catapitezmei bogat săpate în cadre ce cuprînd de sus până jos icoanele sfinților. Împreună cu boltirea de de-asupra naosului, pe care o văd privirile ce se ridică în clipele de evlavie către înălțime, catapiteazma are o chemare de căpetenie și un mare preț. De aceea ar fi de un interes deosebit dacă am putea avea înaintea noastră o catapiteazmă din acele vechi timpuri de înjghebare a artei noastre. Caracterul fragil al catapitezmei face însă ca ea să trebuiască a fi schimbată mai des, așa încît nu cred să fie vre una care să poată fi datată mai departe în urmă decît veacul al XVII-lea.

Bisericile lui Ștefan-cel-Mare nu sînt zugrăvite și în afară. Podoaba în această parte o alcătuiesc în locul chipurilor de sfinți, care se îngămădesc apoi și aici, în vremea lui Petru Rareș, cărămizile smălțuite, și mai ales discurile de smalt. Fiînd nevoie de multe asemenea rotile, e de crezut că ele nu se aduceau din Ardeal, unde le-ar fi lucrat acasă la dînsii vecinii noștri sași, ci că astfel de meșteri din mijlocul Săsimii erau aduși la noi pentru a lucra, la început, ornamentele bisericilor domnești.

È adevărat că abia prin 1560 Alexandru Lăpuşneanu se gîndeşte a face o fabrică de cărămizi şi de figle la Bala, unde ar fi un lut foarte potrivit, dar se poate ca într'o vreme mai depărtată să se fi lucrat în Moldova astfel de lucruri: s'a constatat că nu se poate afla o mai bună cărămidă decît aceia care a dat clădirilor lui Ştefan-cel-Mare o trăinicie deosebită.

Pe astfel de discuri, galbene, verzi, albastre, se desfac figuri date ale închipuirii. Ici un cap cu coroană domnească încheie un trup de copil care se mintuie cu două cozi solzoase de peşte uriaş; dîncolo calcă prevăzător o fiară cu coada bîrligată; aturea se plimbă o alta cu frumoase aripi de arhanghel, al cărui cap de om poartă iarăşi o greoaie cunună de Voevod; pe cutare din discuri stema hourului se înfăişează între unul sau doi păzitori, a căror îmbrăcăminte, o mantie până la pămînt, nu se poate desluşi bine, pe cînd cutare altul are numai raze şerpuitoare. Mai înfilneşti războinici în fugă, cerbi supţirateci, grifoni cu plisc şi aripi, sau cercuri care strîng o cruce cu crengile împletite. Astfel de figuri nu se mai întîmpină nicăiri, precum nicăiri nu capătă o întrebuinşare ca aceasta strălucitoare, feluritele discuri de smalt.

IV.

Orice biserică îşi are *odoarele* şi *odăjditiile*. Cele d'întăiu sînt lucrări de metal, cele de-al doilea *ješături* şi *cusături* scumpe, care slujesc de veşmint preoşilor în ceasurile cînd îşi îndeplinesc chemarea bisericească.

N'avem în Ţara-Românească nici de unele, nici de altele din cea d'întăiu epocă, aşa de puternic înriurită de străini, mai ales de străinii din Apus, din arta noastră. Cu totul altfel e, fireşte, în Moldova.

Şi aici s'a pierdut, spre veşnica părere de rău a celor cari recunosc frumosul în toate formele sale, ca şi a celor cari urmăresc viaţa de odinioară în toate formele ce a îmbrăcat, o mulţime nepreţuită de danii ale vechilor ctitori. Jăfuitorii le-au luat, le-au răspindit, le-au vîndut pentru metalul scump ce cuprîndeau, pentru firul de aur prins în ele, pentru mărgăritarele sau pietrele scumpe cusute de-asupra celor din urmă. Cea ce s'a păstrat, se află mai mult în comoara de la Putna, mănăstire care a fost dese ori despoiată şi dese ori prefăcută, dar a putut să şi scape de peire o mare parte din bogăţiile căpătate de la marele şi sfîntul ei întemeietor.

Astfel, dela Ştefan sînt ripdele, evantaliile de aur, înfăişînd serafimi cu cele şase aripi desfăşurate; ele sînt făcute cu un chip de lucru solid, deşi puşin fin sau strălucitor. Tot de la dînsul sînt unele dvere sau perdele de întins la uşile altarului, lucrate în fir de argînt pe mătăsă roşie, galbenă, sau înflorită, ori cusăturile pe brocart care acopăr tetrapodul, cortul de de-asupra sfîntei mese, sau unele acoperişuri de mormînte, *ješute* toate din fir adevărat şi greu pe mătăsă sau catifea. E o frumuseţe acela careface să se vadă împărăteasca soţie a lui Ştefan, Maria din Mangupul Crimei, cu ochii închişi şupt cununa greoaie a Cesarilor, cu minile unite pe plept, pe cînd trupul lung se pierde în valurile bogate ale rochiei de

aur. S'ar mai putea pomeni și îmbrăcămintea moaștelor dela mănăstirea Neamțului, lucru sigur și trairic, din același epocă solidă și cinstită.

Într'o epocă mai târzie, perdelele și alerele se lucrau și în străinătate, precum la Constantinopol, unde Nistor Ureche comandă un aler pentru citoria sa de la Secul; alte alere s'au adus pe același vreme de la Ruși. Nimic nu dovedește însă că lucrurile de toată frumuseța pe care le păstrează încă Putna, n'ar fi ieșit din minile pricepute ale femeilor noastre sau ale călugărilor de la noi.

Din potrivă, știm că alerul din 1437, care se păstrează în mănăstirea Neamțului, a fost lucrat de însuși egumenul mănăstirii, Siluan. Tot lucru românesc trebuie să fie cele două *dvere*, *zavese*, sau perdele de ușă, ce se păstrează încă la mănăstirea Slatina, unde le-au dăruit citorii, Alexandru-Vodă și Ruxanda Doamna, Lăpușnenii, cari și sînt înfățișați pe ele.

Iar odoarele sînt, fără indoială, datorite călugărilor, ai apoi celor d'intăiu din argintarii, din *zlătarii* cari se întilnesc ici și colo între locuitorii breslași a Scaunelor de Domne.

V.

După Ștefan-cel-Mare se petrec multe înnoiri, care pornesc mai ales din Țara-Românească. Ele se pot vedea urmărind arta în deosebite domenii studiate și până acum, precum și în altele care i se deschid de acum înnainte.

Încă de pe vremea lui Ștefan, soli romîni merseseră la Veneția, pentru a cere ajutorul de nevoie împotriva Turcilor; cei d'intăiu porniseră din Suceava îndată după biruința cea mare din 1475. Alții îi urmară până la 1504, și soli moldovenesci se întimpină în minunatul oraș de pe apă și după moartea marelui Domn, supt fiul acestuia, Bogdan Orbul. În cele din urmă zile ale lui, Ștefan a fost căutat și de un medic venețian, pe care îl aduseseră trimișii lui către Republică. Dogele primia daruri de la depărtatul Domn creștin, apărător al Crucii, și îmbrăca, la rîndul său, cu vestitul brocart de aur al Veneției pe străinul venit din părțile răsăritene, făcîndu-l, în puterea dreptului sau, *cavaler* de modă apuseană. Trimișii stau la masă lingă doge, ei privesc la strălucirea veselă a balurilor mascate, se minunează de focurile de artificii care ișnesc luminoase spre frumosul cer de noapte al Italiei, ei v'd din luntrea lor cum inelul de legătură cu Marea bogățiilor cade din mîna încercată a Dogelui și se pierde în adîncuri. Dar Vistierul, Stolnicul, Pîrcălabul, întorși acasă, nu aduc cu dinșii niciun meșter, niciun fel nou de podoabe, nicio datină nouă de înfrumusețare. Moldovei îi ajunge iscusința „mălătorului” de peste munți și marea sirguință evlavioasă a călugărilor ce urmează datinele grecești și sirbești ale vechilor mănăstiri răsăritene.

Altfel e însă lucrul cu Țara-Românească. Între negustorii străini cari o cutreleră, adacînd frumuseți de prin alte locuri, Ragusanii au o oarecare însemnătate. Îi aflăm în Brăila încă din veacul al XV-lea, și tot în același vreme găsim pe cîte un supus al miciei republice dalmatine la

Tirgoviște chiar, pe atunci Scaunul de Domnie. Ragusanii însă stăteau în cele mai strînse legături cu Veneția, și ei răspîndiau în peninsula balcanică fabricate venețiene. Și pe această cale pătrundea prin urmare la noi o înfrîngere venețiană. Nu e mirare deci dacă la anul 1517 Neagoe, cel de al patrulea Basarab, omul care în trecutul nostru a avut mai multă iubire și înțelegere pentru artă, trimete prin Ragusa la Veneția pe medicul său, Ragusanul Ieronim Matievici, și dacă acesta, fiind și el făcut cavaler de către doge, se întoarce în țara lui de adopție aducînd postav de aur, mătășării și juvalere, — din acele lucrări ale mășterilor venețieni, care, avînd un colorit răsăritean, erau cu toate acestea puternic întipărite de celălalt spirit, al Apusului.

Înaintașul lui Neagoe, Radu-cel-Mare, a clădit minunata biserică de marmură de la Dealu. Odată ea a avut odoare care s'au pierdut cu totul, neavînd norocul celor de la Putna, pe care le putem vedea și până astăzi. Dar nu s'a putut risipi frumoasa, gingașa operă a celor două plăc de marmură lucrate în *ajour*, care au fost așezate la dreapta și la stînga ușii de intrare pentru a purta pisană, inscripția amintitoare. Și întretăierea de linii, care formează fondul și literele ce se desfac de pe dinsul au însă un caracter cu totul nou. În acele litere nu e nici girbovirea greoaie a cirilicel bulgaro-sîrbești, nici colțurarea gotică din inscripțiile lui Ștefan-cel-Mare: ductul deslegat, aplecarea spre linii mlădioase, spre rotunjire arată o influență a scrisorii Apusului, a elegantel maiuscule pe care a înviat-o Renașterea. E, fără îndoială, aici, nu un lucru al Sașilor ci un lucru italian, îndeplinit de Venețieni chiar, sau de acel ucenic al lor din Balcani în fruntea cărora stăteau chiar Ragusanii,

Neagoe el însuși făcu o biserică și loc de îngropare pentru ai săi, care trebuia să întrecă—și a întrecut în adevăr—cîntoria lui Radu. Povestea poporului, îmbrăcată în versuri tînguioase, spune despre marele meșter Manole, care n'a putut să-și îndeplinească marea operă pe care o vroise, decît după ce stropșise, strivise, ucisese în zidurile ce nu voiau să se înalțe fără această jertfă, pe soția sa iubită. Se știe însă astăzi că tînguirii pentru femei prinse în ziduri, care au fost fermecate ca să nu se ridice altfel, se întîmpină și la vecinii noștri sîrbi, prin cari am luat cea mai mare parte din epopeia noastră.

Povestea în versuri nu spune însă nimic despre meșterii săpători și zugravi. Unii au vrut să aducă din Răsărit, din cel asiatic chiar, armenesc, pe sculptorii mănăstirii de la Argeș. Nimic nu vine în sprijinul acestel păreri, care ni se pare pripită și romantică. Depărtarea ca și deosebirea de lege, frica de Turci, lipsa de orînduire în marea Împărăție căreia-i plătim birul, nu erau făcute ca să aducă la noi meșteri de prin acele Ținuturi.

Neagoe obișnuia să ceară de la Sașii din Ardeal lucrul de juvalere care-i plăcea așa de mult, așa încît cu o mîină el căuta frumuseța venețiană, iar cu cealaltă frumuseța pe care o puteau făuri acești represin-

tanți ai vechii arte germane. Știm și numele „furnisorilor” săi, cari erau Ioan Flessner, Ludovic Rorer din Sibiu și Celestin din Brașov, apoi din Mediaș, la care Neagoe rămase și dator. Domnul trimetea argintul și-și arăta dorința, hotărînd une ori și modelul, iar „maistorii” își dădeau toată osteneala pentru a mulțami pe acest bogat client cărui nu-i plăcea orîșice lucru, ca lui Radu, care cerea numai să i se facă „o oală de aramă pentru fier doi boi”, alta „de un bou”, alta „de jumătate de bou” sau „de doi berbeci”, „de un berbec” și „de jumătate de berbec”.

O însemnare a lucrurilor, rămase în Ardeal, ale Doamnei Voica, soția lui Mihnea-cel-Rău, care stăpînise înaintea lui Neagoe, arată cam de ce fel erau giuvaierele ce se comandau: sînt cești de argint aurite, cu flori, farfuri de același metal, topitori de argint, pîhare de argint, săbii de argint aurite. Toate erau făcute în străinătate, și mai ales la Sași, dar încă de mult era o „modă românească” pentru facerea lor. Încă Ștefan-cel-Mare ceruse de la Genovesi, cari nu se pricepură însă a-l servi,—pe cînd modeștii vecini de peste munte erau gata oricînd să gicească gîndurile Domnilor noștri, — să-i făurească o frumoasă sabie „după moda românească” (*ala factone velachesca*).

Socotelile Brașovului cuprind deci la 1522, după moartea lui Neagoe, vestea că s’au trimis în Țara-Românească, în Decembre, un anume Czako Bencze și, cu el, „sculptorul care trebuia să potrivească (*proportionare*) biserica de la Argeș”. În alt loc se dă și numele acestui „maistor”, Vitus sau, pe nemțește, Velt, care era chemat — se spune aici apriat—să „zugrăvească” (*effigiare*) frumoasa biserică, în calitate de sculptor și de pictor. Acest Vitus nu mai e pomenit undeva, dar nu e nicio îndoială că el era un Sas. Un altul n’ar fi venit pe această cale. Știm deci că poate zugrăveala și de sigur săpătura bisericii celei mai frumoase din trecutul nostru vine din Europa, prin Sași. Meșterul Dobromir, pomenit și el ca zugrav, puțin mai tîrziu, nu va fi deprins sau învățat însă meșteșugul său la Velt Sasul. Și, în legătură cu aceasta, nu strică a se aminti că omul pe care Sașii l-au găsit între ei, la 1544, pentru a tipări *Catechismul* luteran al Romînilor, se chema Filip Maler sau Pictor, deci zugravul Său nu fi lucrat și acest zugrav la biserici românești din acest veac al XVI-lea? E mai mult decît probabil.

Cînd, aproape în acești ani, Petru Rareș începu iarăși clădirea de mănăstiri și biserici în Moldova, el chemă meșteri de biserici de piatră din Ardeal. I-a slujit pentru clădirile sale din Suceava și Roman un zidar Hans, un Hans Maurer, pe care nu odată Petru-Vodă l-a chemat cu stăruință din orașul lui, Bistrița. Dar zugrăveala, care dă acum și sfinși, scene ale judecării celei de pe urmă, alegorii ale hidrei, inițieri de cetății pe care le atacă Turcii în turbane, toate pe un dulce fond albastru senin—, acestea nu cred să le fi zugrăvit străinii, ci tot călugări de aceia de prin mănăstirile *de artă* ale Moldovei: Neamțul cel vechiu și Putna lui Ștefan-cel-Mare. Într’aceasta se incheie pînă acuma mește-

sugul nostru propriu în clădirile românești, afară de adaptarea, poate prin voința Domnului, a artei străine la nevoile noastre.

VI.

Și într'o altă artă, aceasta nouă, s'a încercat întâiu o imitație a Veneției, pentru ca pe urmă să învingă înflurirea de cultură mai puternică ce venia din vecinătatea nemijlocită a Sașilor. E vorba de arta tipografiei.

Ea și-a dat cele d'întăiu roade în Țara-Românească, unde a fost adusă de un călugăr dalmatin, care avuse atingere multă vreme cu Veneția și dăduse tipărituri și în Balcani, Macarie, care pentru meritele sale ajunsese și Mitropolit în Tîrgoviște. Încă de supt Radu-cel-Mare, înălțătorul mănăstirii Dealului, împodobită de meșteri venețieni, apărea cea d'întăiu tipăritură slavo-românească, *Liturgierul* din 1508. Literele sînt de o frumuseță deosebită, asemenea întru cîtva cu acelea din inscripțiile mănăstirii Dealului, și arătînd într'un chip foarte vădit influența apuseană care le-a produs: nu rămîne nicio îndoială că ele vin din matrițe venețiene, pe care Macarie le-a purtat pe rînd în Muntenegru, unde a început a lucra, și în Țara-Românească. Cel d'întăiu tipograf pe pămîntul românesc trebuia să caute apoi a da lucrări care să se apropie ca podoabe de manuscrisele ce se obișnuiau până atunci și cu care erau deprinși ochii cetitorilor. El nu puse deci nicio foaie de titlu, iar de-asupra foilor d'întăiu, ca și în fruntea tuturor celor care deschid capitole, el a imitat vechile frontispicii din cărțile scrise cu mina ale veacului al XV-lea, așa cum le-am descris mai sus vorbind de Moldova lui Ștefan-cel-Mare. Numai aici și aici, în această operă de imitație, el a introdus maniera largă, mălădăsoasă, înflorită a Renașterii, și e foarte interesant să se compare modelul cu această reproducere a lui, pentru ca să se vadă în ce chip elegant s'a făcut prefacerea: dungușele ajungînd acum ca niște mlădițe mici, innodările pierzîndu-se în tot felul de complicații, florile de scaun luînd chipul unor boboci împodobiți, unor coroane domnești cu trei ramuri, țepii de spin trecînd în forme mai încălate, mai vii. Pentru a se pomeni numele Voevodului care a cheltuit pentru tipărire, stema Țării e zugrăvită acum la mijlocul cadrului, în linii supțiri, și aici întăiu vechiul vultur e greșit redat ca un corb mînunt, cu pieptul mic și ghiarele lungi și ascuțite. În același chip de prefacere împodobită și îmbogățită se înfățișează apoi și inițialele colorate cu roșu, care deschid rîndurile de la început. Părerea lui Hasdeu că inspirația vine de la vechile manuscrise e de sigur adevărată, iar din părerea contrară a lui Odobescu trebuie să se ia numai atîta, că aceste podoabe au fost traduse în spiritul mai larg și mai vesel al Renașterii.

Astfel se mai tipărește o Evangheliă, încă mai împodobită, supt Neagoe-Vodă și un Octoih din 1510. Apoi, peste trecere de vre-o douăzeci de ani, numai Radu Paisie învie tipografia slavonă din Țara-Românească. O tipăritură din vremea acestui Petru-Vodă sau Radu Paisie (1545) are litera mai mărunță,

frontispiciile mai sărace, mai încurcate și lasă cu totul la o parte grija inițialelor. Matricele le dăduse însă tot un Slav dela Adriatică, în legătură cu Renașterea prin Veneția, Dimitrie Liubavici, fiul lui Liuba. În sfârșit, din același vreme se vede că este o carte de cîntări, groasă și de format mare, un Triod-Penticostiaru, care s'a păstrat numai într'o formă necompletă, așa încît el nu dă însuși știri cu privire la locul de tipărire și la persoana celui care a luat asupra-și cheltuiala. Frontispiciile de linii înnoțate urmează pe acelea din cele d'întăiu lucrări așa de izbutite, însă aici liniile sînt sfărimate urit și, ca și litera, ele arată o decădere față de trecut. Din potrivă, sînt foarte frumoase stampele din făuntru, care ocupă cite o pagină întreagă cu scene din Evanghelie. Ele au fost făcute, fără îndoială, nu pentru acest Triod, ci pentru un Evangheliar, care poate să se fi și tipărit. Inscripția stampelor e slavonă, dar unele litere arată o obîrșie latină. Inițialele sînt cu totul apusene, fără nicio legătură cu trecutul. Cu tot corbul-vultur din stemă, s'ar putea presupune și că această lucrare, evident din al XVI-lea veac, a ieșit din teascurl balcanice, sîrbești, ca alte cărți din acest timp, dar acolo nu se dau lucrări așa de importante.

Îndată după aceasta, Domnia lui Mircea Ciobanul, care îngrozește o țară întreagă, gonește în Ardeal pe cărturari, — între ei și pe aceia cari până atunci ajutau la lucrul tipografiei. Diacul Coresi se înțelege deci cu negustorii sași și începe a lucra cărți slavone, slavo-romîne sau curat românești în Brașov. De la o vreme, și alte cetăți ardelenene se împărtășesc la acest ciștig. Unele din aceste cărți nu sînt urite: frontispiciul, foarte mare, e sămănat cu flori albe de o frumoasă tăietură, pe cînd stema corbului se strînge la mijloc, abia văzută. Dar nimic nou nu se adaugă, și de la un timp încep a se lucra cărți, ca Evanghelia din Bălgrad, de la 7087, ca Sbornicul, ca Psallirea românească, ca Liturghia slavonă, care întrebuițează frontispicii și ornamente de tot proaste. fără niciun stil, ca în cărțile străine care apar pe atunceia în Ardeal. Cu aceasta decăderea și-a atins capătul.

Moldova n'a tipărit în această epocă, mulțămindu-se cu lucrările care-i veniau din țara vecină (une ori cu stema moldovenească) sau din Polonia, unde către sfîrșitul veacului al XVI-lea Rutenii începură și ei a pune supt teascurl cărți religioase slavone.

VII.

Influența venețiană sau influența Renașterii prin mijlocul altui popor a mai atîns un domeniu al artei noastre: inscripțiile de pe morminte. Dacă se compară cele de la Putna lui Ștefan cu cele de la Argeșul lui Neagoe, deosebirea e bălătoare la ochi: aici nu mai sînt frunzele de acant, nici literele cu formele colțurate. Fărăși toate liniile se împărtășesc de siguranța senină a scrisorii maiuscule din epoca Renașterii.

Nu știm cari au fost meșterii ce au lucrat la aceste epitafe: îi bănuim însă a fi Dalmatini, Sîrbi Italianizați din același neam ca și Macarie sau Liubavici tipografii. S'ar crede că ei să fi pătruns și în Moldova,

unde, cu toate că se păstrează obiceiul de a acoperi mijlocul pietrei sepulcrale cu un covor de flori decorative, slovele inscripției se desfac pe margini mai rotunde, mai pline decît altă dată, precum se poate vedea aceasta la mormintele de la mănăstirea Pobrata, ale dinastiei Rareș, sau de la Slatina, ale Lăpușenilor. Totuși dintr'o pomenire a socotelilor sibilene se află că piatra de pe mormîntul lui Petru-Vodă Rareș a fost trimisă din Sibiu, de la „maistori“, pe la Tălmăciu, de-a lungul Oltului, în Țara-Românească întăiu, unde era Doamnă pe atunci fiica lui Petru, Chiajna sau Despina.

Cînd intră cineva în acea parte adăpostită a marii biserici söseștî din Sibiu unde se păstrează pietrele de mormînt ce au fost puse de-a-supra locului de odihnă al fruntașilor Săsimii din acest oraș, timp de mai multe veacuri, el vede în cadrul de litere gotice ascuțite sau de drepte și mlădioase litere ale Renașterii chipuri de preoți și de războinici, de negustori și de meșteri bogați. Și la noi a răzbătut de acolo obiceiul de a se înfățișa chipul mortului, de-a-supra mormîntului său; dar se cunosc numai casuri de tot puține. Astfel, la Curtea-de-Argeș, pe piatra, cuprinzînd o întreagă cronică, a mormîntului lui Radu de la Afumați (+1529), Voevodul se vede alergînd la asalt cu coroana pe cap, mantia pe umeri și buzduganul în mînă. La Vîroș, Albu Goleșcu, din a doua jumătate a veacului al XVI-lea, apare și el luptînd, cu același aripă a mantiei umflate de vînt; pe cap îi stă un colț cu virful ascuțit. În sfîrșit, la Stănești, într'un colț muced și negru, lumina făcliei te ajută să descoperi priveliștea luptei lui Stroie Buzescu cu acel Tatar care, perind, a pregătit moartea învingătorului său. Amănuntele sînt foarte cinstite lucrate, și recunoști bine căciula de pișă răsfrîntă jos, a Tatarului, cușitul lui cu minierul mic, cu tăișul scurt, lat, învîrtit, juvățul de prins dușmanii, care i se desfășură de pe umăr, toibele pline cu săgeți care i-au căzut din mînă în prăbușirea morții; încălțămîntea fluă a lui Stroie se deosebește și ea foarte bine în silința de străpungere a lui Stroie, în povîrnirea moale a Tatarului cu mina deschisă, cu degetele răsfirate desnă-dăjduit, e, de sigur, mișcare și viață.

Înrîurirea de aici e fără îndoială apuseană. Și nu e fără interes să se însemne că tot la Vîroș, pe o finlină părăsită, care nu va mai dăinui multă vreme, se desface o minunată sculptură decorativă, din veacul al XVII-lea, și ea apuseană în inspirație, care cuprinde stema Țării-Românești între ramuri măiestru împleticite, pline de frunze și flori, pe care le ține cu ciocul un grifon supțirețec, pe cînd de-a-supra un corb, într'o frumoasă mlădiere ce face pentru a-și ciuguli pieptul, privește dot put golași cari-și așteaptă lacomi mîncarea din plisc.

VIII.

Legăturile cu Veneția au trebuit să se întărească prin venirea în Scaunul muntean a lui Petru Cercel, căruia-i plăcea așa de mult să-și așeze mazilia în cite un palat de marmură de-a-supra canalurilor triste.

Și prin Bartolomeu Bruti, Albanesul Italianizat, care a stat în Moldova alifia ani din a doua jumătate a veacului al XVI-lea, ca sfetnic al mai multor Domni, a trebuit să răzbată la noi gustul venețian. Totuși vecinătatea Ardealului hotărâta încă pentru predominarea spiritului artistic săsesc.

Și banii moldovenești ce se mai întîmpină, vin din Ardeal. Meșterii nici nu-și dau osteneală să schimbe tiparele cu care erau deprinși la băterea banilor ungurești sau ardeleni. Astfel, se lucrează la 1558 pentru Alexandru Lăpușeanu o monedă, care pe o parte strînge la un loc toate semnele monetare vechi: cele trei grinzii, cele trei rosete, floarea de crin, iar, la mijloc, bourul, pe cînd pe cealaltă parte tronează Maica Domnului, „patrona Hungariae“, căreia i se zice acum „patrona Moldaviae“. În 1563, tot prin Sași, Despot, ajuns Ioan-Vodă, înnoiește, cu altă stemă combinată, în care vulturul ține locul bourului, moneda înaintașului gonit de dușul: pe cînd un ban cu bourul are pe cealaltă parte capul său însuși cu banda Cezarilor pe plete, fără a se înlătura inscripția „patrona Moldaviae“, a Maicii Domnului. În Germania, de sigur, el și-a bătut însă monedele cele mari, de tot strălucite, dintre care una-i cuprinde capul, cealaltă bustul întreg cu sceptorul și globul, pe cînd reversul înșiră toate stelele la care acest ambițios și ret credea că are dreptul. Modelul e vădit acela al talerului german.

Ioan-Vodă cel Cumplit tocmi în 1573 Cazaci pentru ca să-l ajute în lupta cu Turcii ce voiau să-l scoată. Îi trebuiau bani mărunți pentru a-și putea plăti lefegiii. Nici în Ardealul supus Turcilor, nici în Polonia prietenă a Sultanului nu i se puteau bate însă banii, în starea în care el se afla. Cred deci că banii cei noi, cari au de o parte bourul și data de 7081, iar, de alta, capul bărbos al Domnului, purtînd calpacul, iar pe ambele fețe o grosolană inscripție slavonă care numește acest *groș* „aspru“, turcește chiar: *accè*, au fost lucrați în Moldova, de Țigani. Ioan a tradus în „părintele Moldovei“ cuvintele fără rost „patrona Moldaviae“ de pe moneda lui Despot, iar pe revers a săpat mindru: „hereghia Moldovei“, bănăria proprie a țerii.

Un urmaș al lui, Ștefan Răzvan, răsculindu-se și el în 1595, și avînd și el lefegii în ajutor, bătut un ban cu bourul, rosete și pumnalul între două semilune de o parte, pe cînd de alta se vede, nu chipul lui Răzvan însuși, ci acela, încoronat, al suzeranului său ardelean, Sigismund Báthory. Astfel, banul s'a putut bate în țara lui Sigismund ca o inscripție încurcată care-i zice „grossus argenteus triplex“ (groș de argint întreit), și poartă apoi titlul lui de Voievod în jurul chipului báthoresc, iar, de alta, numele țerii Moldovei, în litere amestecate cu cele grecești (B — v, Σ — l). Medalia hătută întru mărirea lui Mihai Viteazul, biruitor și stăpînitor al Ardealului, în 1600, dacă ar fi autentică, ar aparține firește medalilor ardeleni și n'ar avea altă legătură cu noi decît cea frumoasă licoană a izbînditorului. Mai firziu, iarăși o bănărie a fost întemeiată în Moldova.

În socotelile lui Gheorghe Ștefan, urmașul lui Vasile Lupu, se vorbește de șalăi sau „schillingi“ mărunți de aramă, cari par a fi de obîrșie

moldovenească. Peste câțiva ani avem însă știința sigură că la Suceava, de oameni lui Ienachi Zlătarul, căpetenia *hereghiei* lui Istrati-Vodă Dabija, s'au bătut frumoșii șalâi care poartă Icoana Sf. Gheorghe călare, cu stema Moldovei la picioare, iar pe revers cuca cu trei pene și două topuzuri încrucișate. Moneda lituană era imitată în formă, ca și în inscripția latină. La 1658, cu cinci ani înainte, moneda de răscoală a Domnului muntean Mihnea-Vodă, care-și zicea Io Mihail Voievod, monedă cu capul încoronat al „principelui cu mila lui Dumnezeu al Țerii-Românești“, și cu vulturul bicefal supus coroană, trebuie să fi fost bătută în Ardealul lui Gheorghe Rákóczy al II-lea, aliatul și ocrotitorul lui Mihnea.

IX.

De la o vreme însă, Domnii veniau de la Constantinopol, unde-și petrecuseră mai mult sau mai puțin din tinerețe, din bărbăția, din bătrânețele lor chiar, când norocul Domniei sosia iurziu. Ei aduceau cu dînșii o sumă de giuvaiererie și alte lucruri de artă făcute la Constantinopol, unde mîini orientale dibace știau să mulțamească și gusturile cele mai rafinate. În altă parte s'a arătat ce bogății în metal și în pietre scumpe cuprindeau lădițele lui Petru Șchiopul, Domnul Moldovei care fugi în Apus la 1591 ¹⁾. O mulțime de lucrări de făurire au fost dăruite de același Domn mănăstirilor sale de la Galata. Altele dintre ele vor fi sosit din Răsărit, unde Nistor Ureche pune să se coase, cum s'a mai spus, minunatul aier de la mănăstirea Secul prin călugăria Filofteia din Constantinopol. Însă ar fi o greșală să se creadă că de pe la 1550 înainte arta noastră a căpătat o îndreptare răsăriteană, făcîndu-se prin meșterii de alt neam decît cel de până acum.

În adevăr, meșterii cei buni erau Musulmani, și Turcii n'aveau voie să se așeze în țerile noastre, unde datina impunea să nu se ridice niciodată o moscheie. Domnii înșii nu puteau să vadă cu plăcere Turcii așezați în jurul lor. Grecii nu se îndeletniciau cu meșteșugurile, ci se închinau mai mult negoțului. Armenii, aceia aveau pricepere în arhitectură, și se pare că Vasile Lupu și-a adus și un arhitect armean pentru marile clădiri bisericesti pe care le-a făcut. Ca argintarii însă, ca zugravii, ei n'aveau nicio însemnătate.

Prin urmare, și în această vreme, care ține, nu până la 1700 numai, căci în această privință „epoca Fanarioșilor“ nu constituie nicio deosebire, ci până departe în veacul al XIX-lea, arta din țerile noastre are o întregă origine, care nu duce mai niciodată în părțile adevăratului Orient. Se mai păstrează legătura cu Veneția, se mai fac comenzi în Ardeal și, în sfîrșit, ceea ce are o însemnătate deosebită, ai noștri încep a deprinde genuri de activitate care îmbogățiseră multă vreme pe acei străini ce au mai erau în stare acum să corespundă tuturor nevoilor noastre.

¹⁾ V. capitolul despre îmbrăcămintea.

Radu Mihnea, cel mai strălucitor Domn al nostru în cea d'întăiu jumătate a veacului al XVII-lea, învățase carte la Veneția, unde erau așezate de mult timp unele din rudele sale. Bunica lui Radu-Vodă, Doamna Ecaterina, prima dela sora ei, călugăriță din Murano, portrete, talismane și alte lucrătoare de fabricație apuseană, în schimbul cărora trimetea păhare de argint, linguri, năstrape, lighene, mărame, basmale, postavuri aurite, postavuri zise leșeșii, allazuri și damascuri. În 1600, Mihai Viteazul aducea din Veneția, prin soli anume, pe lingă multe feluri de văpseli, postavuri și cofeturi, șese săbil lucrate acolo. De obirșie venețiană par să fie și unele panaghiare, unele cultuțe săpate foarte fin în filigrană, ca acela, care mai poartă și icoane pe argint brunat, pe care Alexandru Iliaș a dărui-o la 1621 minăstirii Secul. Alte lucruri de filigrană slujesc drept eopce la încheierea brăielor, și am văzut una de tot frumoasă la biserica Curtea Veche din București. Anumite brăie care se păstrează în biserici ardelenene, brăie de solzi mari metalici, par să vie și ele din Apus. Dese ori se întilnesc cruci de filigrană de aur, care sînt de sigur cele mai delicate. În schimb, și până astăzi vin din Răsărit, de la minăstirile și lavrele Europei turcești și Asiei, crucile săpate cu o deosebită îngrijire migăloasă în lemn tare, negru de abanos.

Încă din cele mai vechi timpuri, Răsăritul bizanțin obișnuia îmbrăcarea cu argint a icoanelor prin plăci lipite de lemn sau coșcovite deasupra lui, care lasă libere numai minile și picioarele, pe cînd trupul se acopere cu acel argint săpat în cute, punctat și înflorit, așa încît să înfățișeze un strălucit veșmint. Firește că și în epoca lui Ștefan-cel-Mare s'a întrebuințat acest sistem de împodobire și că bisericile noastre de atunci aveau icoanele de lemn „ferecate”, precum le-a avut încă dela întemeiere mănăstirea Argeșului. Din ele a rămas însă numai icoana dela sucevița, a episcopului de Rădăuți, Pahomie (1505, dar și acela prefăcută. În a două jumătate a veacului al XVI-lea, întilnim însă în mare număr pomenirea de icoane „ferecate”. La Putna e una de fildeș săpat din 1558, alta din 1565-6, cu inscripția slavonească și chiar românească, dela meșterul arhimandrit Spiridon; o a treia, din 1568, îmbrăcată cu cheltulala episcopului de Roman Anastasie, alta din 1585, al căreia meșter de ferecătură a fost arhimandritul putnean Dosoftei și ucenicul său ierodiaconul Aftanasiu. Între lucrurile rămase pe urma lui Petru Șchiopul († 1594) și a fiului său, înăral Ștefan, se află în Museum din Ambras, lingă Innsbruck, o icoană cu cei doisprezece apostoli, purtînd această însemnare: „Io Petru Voevod și fiul său Io Vlad Voevod și Domn a toată Țara-Moldo-Vlahiei, au făcut această icoană”; tot în acea culegere mai sînt alte două icoane care au fost odinioară ale fugarului Voevod moldoveanesc: o fotografie a lor n'ar fi mai puțin de dorit decît a celorlalte mărturii de artă românească ce sînt încă risipite prin străinătate.

Aceste icoane nu par să fie îmbrăcate cu argint, nici să aibă pe capete cununii suflate cu aur și împodobite cu pietre scumpe. Dar o foarte

mare și frumoasă îmbrăcăminte de acestea, cea mai veche în acest fel răsăritean, grecesc, pe care o cunosc până acum, se află pe icoana Sf. Gheorghe de la mănăstirea Viforita, fiind făcută la 1631 cu cheltuiata celui Domn venit din Constantinopol care a fost Leon-Vodă Tomșa. Inscripția e grecească, și e sigur că lucrarea s'a făcut acolo în Răsărit. „Icoane ferecate“ n'avem de la niciunul din marii dăruitori de biserici din veacul al XVII-lea: Matei Basarab și Constantin Brincoveanu. Ele se întinlesc însă îndată ce trecem de anul 1700 și intrăm în așa-numita „epocă fanariotă“. Nu e unul dintre membri familiilor domnitoare din acest timp, Mavrocordaji, Ghiculești și alții, care să nu fi dat un astfel de prinos icoanelor minunate de la care cereau sprijin și ajutor. În mijloc, jos, sau undeva pe lature se înseamnă, mai totdeauna numai în caractere grecești, numele ferecătorului. Familiile boierești urmează acest exemplu. La biserica Icoanei din București este, astfel, o icoană brincovenească din al XVII-lea veac încă, pe care au reparat-o, adăugându-și numele, Văcăreștii. Cele mai multe din aceste icoane s'au păstrat însă în iconostasele de acasă. Chiar și negustorii cu oarecare averi obișnuiau a-și comanda astfel de icoane îmbrăcate, pentru a le păstra în casă sau pentru a le dărua la vre-o biserică.

Se „ferecă“ astfel și crucile, lucrate de cele mai multe ori la noi, ca aceia dela Neamț, din 1559, al cărui meșter a fost popa Nichifor; se ferecă pe toate laturile lor sau numai „pe codiță“. Ca mai veche cunosc crucea dată Putnei de Ștefan-cel-Mare la 1503, apoi aceia pe care a închinat-o aceleiași mănăstiri, la 1566, pircălabul Bainschi de Orhei și soția lui. Și la Secul se găsesc astfel de cruci ferecate de pe la anul 1600. Cea mai veche din cite am văzut, e din veacul al XV-lea încă, păstrată la mănăstirea Sf. Ilie de lângă Suceava: ea poartă această inscripție, în slavonește: „această cruce a făcut-o Sillon ieromonahul, proegumen al Sf. Ilie prooroc“ Mai târziu, obiceiul acesta se răspîndește așa de mult, încît numai crucile bisericilor celor mai sărace din satele fără boieri, evlavioși se înfățișează în goliciunea lemnului lor.

În al treilea rînd, se ferecă moaștele. S'a pomenit mai sus de moaștele ferecate în veacul al XV-lea, care se păstrează în mănăstirea Neamțului. Mihaï Viteazul a ferecat și el moaștele Sf. Nicolae, care se află în biserica bucureșteană Sf. Gheorghe Nou. Ferecătura cuprinde capătul osului sfînt într'o legătură de metal scump pe, care o împodobesc slovele amintitoare. Moaștele mai mari se cuprindeau la început în cutii de lemn tare, precum e acela în care au stat citva timp la Bistrița olteană rămășițele Sf. Grigorie Decapoliitul. Dar pe urmă s'au făcut lădițe de argint suflat cu aur, pe care erau bătute cu clocanul scene din viața sfîntului, grupe cu multă mișcare și varietate într'insele, care reprezintă ceea ce a dat mai înalt acest gen de artă în țerile noastre.

Cel mai vechiu chivot de moaște e acela de altfel în locul celui

de la început, ce închide oasele, către care se închină cu evlavie o lume întreagă, ale Sf. Ioan cel Nou din Suceava, în biserica Sf. Gheorghe din acel oraș. Se vede pe părțile marelui sicriu cum a pățimit mucenicul, de mina Tatarilor, cum a fost adus de Alexandru-cel-Bun, de clerul, de boierimea lui și așezat în acest oraș de Scaun al Domniei și Mitropoliei. Aceste scene au fost lucrate, de sigur, în Răsărit, la unul din cei mai buni meșteri din acele timpuri. Mai nou cu o sută de ani e acuma sicriul Sf. Grigorie Decapolițul, din Bistrița olteană: caracterul literelor din inscripție arată lămurit că țărilor, Constantin-Vodă Basarab și soția lui Bălașa, l-au comandat la Sașii din Ardeal. Tot această păreche domnească a făcut, de sigur în Ardeal, chivotașul de la Argeș, pentru micile frânturi de oase ale patriarhului constantinopolitan Nifon, care se află acolo. Tot de acolo va fi fost adus talerul de natură pe care Mihai Viteazul îl dăruie bisericii Stelea din Tîrgoviște, care-l păstrează încă. Policandru de la Sucevița, în oul de aur de supt care se păstrează cosișele nenorocitei Doamne a lui Ieremia Movilă, trebuie să fi fost lucrat în Polonia. Obișșie săsească trebuie să aibă blidul de colivă de la Putna, dăruit de Alexandru-Vodă Lăpușeanu cel cu păcatele multe (1567).

Ferecarea se aplică în sfârșit cărților sfinte: Cele mai vechi din aceste cărți ferecate sînt dela Ștefan-cel-Mare, în zestrea Putnei. Argintul le acopere din toate părțile; numai pe dos e o legătură trairică de zale, o „mreață“. În colțuri se văd evangheliștii, scoși foarte mult în relief între dinșii, în față, și pe dos, e, la mijloc, o altă icoană, puternic rotunjită, care înfățișează de obicei pe Mîntuitorul sau hramul bisericii. Cu timpul s'au deprins a se face din metal însă numai colțurile, medalioanele din mijloc și chioturile, pe cînd cealaltă legătură e de catifea sau piele. Asemenea cărți apar de la 1700 înaintea. Una din cele mai frumoase cărți ferecate după datina cea veche, darnică și în cea ce privește scumpetea muncii, e Evangheliarul de la Feleac, lucrat în Moldova însă¹, și dăruit la 1498 de Vistierul lui Ștefan-cel-Mare, Isac, bisericii vlădicești a Feleacului. Mănăstirea bucovineană Sucevița are o Evangheliă legată în Țara-Românească supt Neagoe-Vodă.

Toate aceste lucrări afară de chivote — le puteau face și zlătarii noștri, și numele lor se și întîmpină în odoarele din veacul al XVIII-lea: nume românești. Legătura unei frumoase evanghelii putnene, din a doua jumătate a veacului al XVI-lea, a făcut-o astfel un zlătar din Suceava, Iachim. Înaintea lui, lega la Putna proegumenul Eustatie. Un Dumitru, care și zice „maister Dumitru“, leagă o carte a Putnei în 1679—80.

1. WKOEA = a făcut, și nu WT KOEA = din Craiova, cum cetește Hasdeu, n. „Analele Academiei Romine“, III, Desbaterile, p. 41.

X.

Am văzut că sicriile de moaște se comandau în străinătate, unde ele trebuiau să fie lucrate însă după „moda românească”, precum se cerea odată pentru sabia comandată la Genova de Ștefan-cel-Mare. Până foarte târziu și clopotele se aduc tot de peste hotar. Datina de a le cere Sașilor să păstrează mult timp. Încă în 1655 se lucrau la Brașov clopote pentru bisericile noastre, întocmai ca pe timpul lui Ștefan-cel-Mare ori al lui Petru Schiopul. Petru Maurer, probabil un Sas, a lucrat supți Mitropolitul Ștefan clopotul cel mare de la Mitropolia din Tîrgoviște. Până și Brîncoveanu lucra multele clopote care trebuiau pentru atîtea ctitorii ale sale la „Jupînul Hîndrec Lambru” Brașoveanul. Totuși pe la 1650—60 unele clopote, ca acelea de la Sf. Sava din Iași, de la Cetățuia, în apropierea aceleiași Capitale, de la biserică domnească din Tîrgoviște se aduceau din Danzig, unde turnătorul Benningk căpătase, nu știm pe ce cale, clientela Domnilor noștri. Ba chiar la Viena s’a turnat un clopot care a sosit în țară prin anul 1696. Clopote mai mici cercau să le toarne și cite un călugăr.

Până în cele d’întăiu decenii ale secolului al XIX-lea clopote pentru noi se lucrau la Andrașovschi din Brașov, care avea să susție însă concurența vre-unui Evreu moldovean sau a călugărilor îndrăzneji și măsocitori.

La Brașov făceau Muntenti și de multe ori chiar Moldovenii și alte lucruri de metal prețios, pentru biserică sau pentru casă.

Sculele boterimii și negustorilor se lucrau în aceleași locuri ca și odoarele de biserică. Toată argintăria de masă venia fără îndoială din Ardeal, din atelierele Sașilor, mărămile cu fir se lucrau în casă¹, afară de cele de tot scumpe, de „Țarigrad”. Giuvalerele s’ar părea, după numele ce poartă, că ar trebui să vie totdeauna din Răsărit. Dar aceasta nu se dovedește. Din poftivă, „în cutare înșirare de scumpeturi, ca testamentul, din 1728, al unei jupănese din Oltenia, Ilîncea, soția lui Constantin Strîmbeanul, unul din secretarii Brîncoveanului, se pomenesc și „cercel de aur făcut la Veneția” și „1 păreche de brăjări cu diamante care s’au făcut la Veneția”, pe cînd Moldovenii comandau brăjări de la Brașov până la Danzig pe la 1700. Grecii din Veneția, ca familia Glykys, aveau legături de afaceri, de prietenie și de înrudire cu Grecii de la noi. Nicolae Caraiant reprezintă acolo interesele Brîncoveanului și ale Cantacuzinilor, cari aveau capitaluri depuse la Banca din Veneția. Panaite Nico Papa Zaraful era tot așa de mult Venețian ca și Bucureștean, și testamentul său a fost aflat în cople la Veneția. Secretarul domnesc Del Chiaro era Venețian, și medicul Curșii, Pillarino, venise și el din Veneția.

¹ Mărămile erau de multe feluri; pe la 1700 se deosebiau: cele „cusute pe șois”, cele „umplute cu fir”, cele „cusute peste tot și umplute eu fir”.

Boterul cel mai învățat al Țerii-Românești, Constantin Cantacuzino Stolnicul, fusese prin Veneția și învățase la Padova, pe unde au trecut și alții alți Greci cari și-au avut rostul și la noi Supt Constantin Mavrocordat vor fi chiar mai mulți „bursieri” romini la Veneția.

Brîncoveanu pune să i se gătească însă la Brașov păhare, sleșnice, tipsii, al căror rost îl știa pe placul lui Vodă un meșter care a îmbătrânit servindu-l: Gheorgh Mai argintarul. Și la nunta Mariei, fata lui Vasile Lupu, cu cneazul Radziwill, darurile boterilor au fost tot lucru de Brașov: păhare de argint, „făptură mindră și supțire, și arătătoare, și poleială frumoasă”, unele și cu capace. Amenințările lui Brîncoveanu, în ocaziunile lui de nemulțămire și de nerăbdare, că va aduce de acum înaintea „lucru de Danșca”, mai bun de cit al Sașilor, rămaseră zădarnice. Tot la vecinii de peste munți își lucra acest al doilea Neagoe peceșile, inelele de piatră scumpă, talerele, armele, medaliile, ca acel frumos ban de aur, în două forme, cu chipul său purtînd cuca și cu inscripția latină, care fu întrebuințat împotriva-i, ca o dovadă de trădare, în anul de peire 1714 Răsăritul îl dedea numai, pentru Doamna și Domaițele lui, cerceșalbe de aruncat pe cap, lefși și alte elemente de podoabă pe care le-am cercetat în studiul despre îmbrăcăminte.

Deci, cînd găsim în mănăstirile și bisericile noastre, la Hurez, la Bistrița, în Bucureștii chiar, lucruri de la Brîncoveanu, cînd admirăm îngrijirea cu care sînt făcute figurile, cu care sunt croite literele într'un stil liber, european, nu trebuie să uităm datoria de recunoștință pe care o avem față de meșterii harnici și mulțămii cu puțin, cari, locuind la hotarul țerii noastre, au contribuit așa de mult la înfrumusețarea ei.

Dese ori se făcea și cite o comandă de cadelnițe sau de candelă din Brașov ori din alt oraș al Ardealului. Cele mai frumoase sînt la Cotroceni, unde ele au fost dăruite de cititor, Șerban Cantacuzino. Lucrul din ele e întocmai ca acela din alte odoare de argint pe care le știm că sînt făcute peste munți. Dacă ni s'ar fi păstrat corespondența lui Șerban-Vodă cu Brașovul, am avea de sigur scrisorile în care el a trebuit să vorbească despre aceste podoabe bisericesti ce-i trebuiau. Ba chiar evangheliile se legau cu argint la Brașov în vremea Brîncoveanului, cînd vechea viață de mănăstire decăzuse mult. Ripidele domnești date pe la bisericile de Brîncoveanu, de Ghiculeștii (la Sf. Spiridon), lucrări foarte frumoase, au și ele caracterul ardelean.

Numai într'un tîrziu, argintăria toată s'a făcut în țară, și ea n'a putut atinge decît cu timpul și numai în unele locuri frumuseța și bună-tatea vechiului lucru săsesc.

XI.

Meșteșugul lucrului de manuscrite cu miniaturi mai urmează cît timp cărțile tipărite sînt rare și scumpe, une ori necrezut de scumpe. Mă-

măstirea Sucevița are în câteva din cărțile sale miniaturi de toată frumusețea, foarte mici, fine și felurite în colorile ce se întrebuițează. Nu lipsesc nici chipurile Domnilor alături cu scenele din Scriptură. Astel, în *Evanghelia* dăruită de Movilești la 1604-5, dar scrisă în Țara-Românească, se pot vedea încă Voevozii munteni Alexandru și Mihnea Turcicul, cea ce arată că ea a fost copiată între anii 1568 și 1577. Un Mitropolit al Moldovei, Anastasie Crimca, din cele două d'întăiu decenți ale veacului al XVII-lea, a fost însuși un vestit caligraf și miniaturist, și strălucite lucrări de-ale lui se păstrează la Dragomirna, ctitoria sa din Bacovina, sau în Biblioteca din Viena, unde a ajuns mulțămîită jefuitoarelor. Chipul lui Matei-Vodă, al Doamnei apot într'un manuscris de la Ierusalim.

După o îndelungată întrerupere, tiparul a început să lucreze iarăși la noi, tot pentru folosul Bisericii, ca și mai înainte. Tipărițile pornesc supt Vasile Lupu și Matei Basarab, Domni cu lungă stăpînire liniștită. Data aceasta, Ruși, ucenici ai lui Petru Movilă, Romînul înstrăinat, aduc cu dinșii slovele cele nouă. Timoteiu Alexandrovici a fost zețarul celei d'întăiu cărți muniene din epoca nouă, Molitvenicul cîmpulungean slavon, 1635. Nu ni se dă numele întăiului tipăritor moldovean, dar el trebuie să fi fost alt Rus, ca și acel Ilie care făcu în stil cu totul rusesc, cu perspective de clădiri cum nu se zidiau la noi, planșele săpate în lemn de la *Cartea de învățătură* a Mitropolitului Varlaam (1643). Tiparnici ardeleani pentru cărțile românești erau ucenici de-ai acestor străini, trecuți peste munte, ca odinioară Coresi.

Într'o a treia epocă, a tipografiei moldovenești întemeiate prin anul 1670 de Mitropolitul Dosofteiu, noua literă măruntă, rotundă și destul de frumoasă vine iarăși de la Ruși, — data aceasta însă, nu de la cei ce trăiau supt oblăduirea polonă, ci de la Rușii din Moscova. După negocierile zădarnice cu călugării ruteni cari-și aveau tipografia, destul de veche, la Lemberg, în mănăstirea lor stavropighială, supusă adecă de-a dreptul Patriarhiei constantinopolitane, și poate și cu meșterii de tipar de la mănăstirea Unievlui, Mitropolitul Moldovei adause litera de la Patriarhul Moscovei, Ioachim, și, împreună cu dînsa, veni și „arhitipograful”, *directorul*, am zice, Vasile Stavnîșchi. Săpătorul ce i se aduse, fu însă un Romîn, Stancu Faurul. Îndată putu să facă „pecești” pentru cărți un călugăr de la Bisericanii, Mitrofan, care a fost apoi urmașul Rusului la tipografie și, la capăt, unul din ierarhii Bisericii românești. Cînd, la 1678, Muntenii aduseră și ei slovă, ei tocmiră ca meșter pe un alt Muscal, Ivan. Frontispiciile și figurile sînt lucrate în stil apusean, fără nicio legătură cu trecutul, și multe din ele sînt foarte bune, ca evangheliștii cărței de la București, din 1682, sau ca acea capodoperă care e evanghelistul Luca din Apostolul de la 1683, iscălit Damaschin Gherbest. În același timp, se lucrau la Iași cărți grecești cu o literă adusă din Veneția.

Astfel găsi o operă bine începută acel călugăr străin, Antim din Ivirul Caucasului, ce luă prin anul 1690 conducerea tipografiei muniene, care nu fu niciodată mai roditoare decît în timpul lui. Om înzestrat cu

foate însușirile artistice, Antim era un bun desemnator, și din condeiul lui leșiră cele mai multe din chipurile care împodobesc tipăriturile muntene de pe la 1700. La Chlev se află un manuscris cu chipurile făcute de condeiul lui.

Amintirea l se mai păstră un timp și după ce el căzu de pe jezul metropolitan în minile ucigașilor, la 1716 Pe urmă însă, tipografiile din țerile noastre; care ni-au dat vre-o sută de ani o întreagă literatură, pierdură orice valoare artistică.

În legătură cu tiparele, sînt și *antimisele* mai nouă. Ele se tipăresc pe pînză, une ori chiar pe mătasă, pentru ca să acopere sfînta masă, unde ele sînt numai decît de nevoie cînd se face „jertfa”. De jur împrejur merg litere care cuprînd de obicei numele arhierelui ce păstoria diecesa cînd s'a sfințit antimisul. În mijloc se înfățișează punerea în mormînt a Mîntuitorului. Cei patru evangheliști la colțuri, vederi din Ierusalim, îngeri desăvirșesc tabloul.

Antimisele sîricate se schimbau la arhierul de pe vremuri. În Principate s'a făcut chiar obiceiul de a se schimba neapărat antimisele la orice venire de episcop nou. De acela, cele vechi sînt foarte rare. Din Țara-Românească abia să păstrează unul de la Teodosie, Mitropolitul Cantacuzineștilor și al lui Constanin Brîncoveanu. De pe atunci, de supt Varlaam (1680), e cel mai vechiu antimis al Mitropoliei ardelenene. Din Moldova nu cunoaștem nimic mai vechiu decît antimisele de la episcopul de Roman Pahomie, din cel d'întăiu șfert al veacului al XVIII-lea, care se află prin cite o veche biserică din Nord-Ostul Ardealului, „arte supusă odată Scaunului romașcan.

Trebuie să se facă în sfîrșit un loc tiparului de icoane. De pe săpătură în lemn ele se începăriau pe o hîrtie sugătoare, fără să fie nevoie de un adevărat leasc. Cea mai veche pe care o cunosc se afla în colecția mea (acum la Muzeul Bisericesc): ea înfățișează pe Dumnezeu Tatăl în nori, între doi serafimi. Un cadru cu chipuri de îngeri, cu luna și soarele, cuprinde pe strămoși omenirii de-o parte și de alta a arborelui cunoștinții: cu inscripție slavonă — cea ce arată vechimea desemnului — se înseamnă într'un colț, foarte naiv, crearea Evei din coasta lui Adam; Hristos binecuvîntează pe cea d'întăiu femeie, care se desprinde din latura bărbatului adormit, pe cînd de cealaltă parte se vede arhanghelul Mihail, venit cu sabia pentru a pedepsi păcatul. Jos în cadru se mai vede un cap cu aureolă între doi pești. La margini se desfac apoi Adam săpînd și Eva torcînd, — înaintea de a se fi îmbrăcat încă. Data e de 1700. Am aflat-o în Ardeal ca și altele, nedatate, de același fel.

La Expoziția din Sibiu a fost expusă și o icoană profană lucrată în același chip. Ea începulește pe „Alexandru Marele Împărat Machidonian, care au bătut pe groznicul Poriu Indianu care, cu D[um]n[eu] Savaoft, s'au împotrîvit, iară Alexandru cu silința l-au zdrobit”. Se vîd în ea „popi de la India”, „Împărăteasa lui Poriu, Cletemiștra”, „Petre-

cerea lui Poriu". „Împăratul la Îngropăciune", „Voievozi lui Alexandru: Potolomei, Filon, Vizantie, Antioh". Titul e dat și în latinește, și în această limbă își mai înseamnă numele meșterul, de pe la 1680 — 700, „mon[ahul] Ghiorghie", *Georgius Pater*.

XII.

Lucrul cusăturilor dădea bisericilor pe la 1600 o bogăție de podoabe pe care nici nu ni-o putem închipui astăzi. Catastifut cel d'întăiu al mănăstirii Galata, întemeiată, în anul 1580, de Petru Șchlopul, nu poate decît să uimească: antimisele, care pomenesc numele arhiereului ce a sfințit masa asupra căreia se face jertfă mistică, erau pe atunci, nu acele simple țipărituri pe mătășă sau abia pe pînză, ca în zilele noastre, ci strălucite bucăți de „atlas roșii cu slove de aur"; preoții sînt încărcăți de patrafire și stihare din „sîrmă", sau fir curat cu „nasturi" — cari sînt de mărgăritare, une ori foarte mari — și cu „canafe", ba foarte dese ori cu „obrazе", adică chipuri de sfinți sau de cîitori, lucrate în mătășă de mai multe colori, ca acelea ale lui Alexandru Lăpușneanu și Doamnei Ruxanda în *zaveasa* de la Slatina. Icoanele au toate „poale de sîrmă", ale căror „margini" sînt une ori de cea mai bună mătășă, de „urșinic". Înaintea ușilor altarului se întind *duere* făcute din *zarbă* albasiră sau din brocart de aur pe fond albastru. *Șirince* de tafă, adică marame lucrate cu fir atîrnă în colțul icoanelor. De-asupra altarului, tetrapodul sculptat se înfășoară în alte stofe scumpe. Pe morminte se întind la hramuri splendide *grobnice* de adamască neagră și de urșinie roșu. Pinze scumpe cu aurării se desfășură și între silpii cari despart lînda femeilor de biserică însăși. Pretutîndeni se văd stofe rare de *cealmă* roșie, de atlas, de cutnie, de adamască și urșinic, de pe care strălucesc *rolelele*, țintele de fir, „florile albe de fir". Prapurile, steagurile cu virfuri de aramă, în chip de cruce, sînt lucrate și ele numai în fir, precum sînt acele două ce se păstrează până astăzi la Atos, steaguri ale Sf. Gheorghe luptătorul, călcînd balaurul în picioarele calului sau tronînd în lîniștea btruinții sale.

Dar, din aceste podoabe, foarte puține au ajuns până la noi, în urma altor jafuri și pagube. În rîndul întăiu merită a fi pomenite odăjdile, păstrate la mănăstirea Secului, ale marelui Mitropolit cărturar, Varlaam Cel mai vechiu prapur după acelea din Atos e praporul cu Sf. Constantin și Elena, lucrat în stil apusean pentru biserică lui Brincoveanu de la Horez. Trebuie să se fie samă și de faptul că aierele și perdelele de la început puteau să se păstreze mai ușor decît lucrurile de metal, așa încît nu era nevoie să fie înlocuite.

XIII

Pictura de biserică nu e de loc în scădere după 1600. Sucevița lui Ieremia Movilă, mintuită în cel d'întăiu an al veacului al XVII-lea, e de

sigur cea mai frumos zugrăvită biserică bizantină ce se poate închipui: pe d'innăuntru ca și pe din afară, e un strălucit covor de chipuri cași desfac de pe armoniosul fond albastru și verziu. La celalt capăt al veacului și la celalt capăt de pământ românesc, Hurezul lui Constantin Brîncoveanu e de o imbielșugare incomparabilă. Chiar și bisericuța din București, atît de cu meșteșug alcătuită, a lui Mihai Cantacuzino Banul, Coljea, e și un giuvaier de pictură bună, în marginile sfinte ale tradiției.

Unii dintre acești zugravi erau în stare să pue în mîrare și pe străinii veniți din Apus și deprinși cu adevărata pictură. Del Chiaro, secretariul italian al lui Constantin Brîncoveanu și al celor d'intîiu doi urmași ai lui, pomenește astfel cu laude pe un om al Cantacuzneștilor, pe un tînăr trimis de Constantin-Vodă în Veneția de unde s'a întors cu mai multe cōpii bune de tablouri italiene, — cel d'intîiu bursier de pictură prin urmare.

Săpătura în lemn se face tot mai îngrijită și mai fină. Mai toate catapilezmele de odinioară sînt foarte bine lucrate, de oameni harnici, răbdători și cu adevărat evlavioși. Acest meșteșug se dovedește și în alte părți ale bisericii, în amvoane, care sînt sculptate une ori ca o horbotă, peste care întinzîndu se apoi veșmintal strălucitor al poleiturii, elesamănă cu stofă bogată și rară, în Jejurile arhierieilor și Domnilor, care înfășează de multe ori și o măiestrită săpătură a stemei ferii, sau în uși. Din nenorocire cele mai multe din vechile uși s'au prăpădit cu desăvîrșire, fiind înlăturate ca niște bucăți de lemn mîncate de cari-și netreb-nice, în locul cărora ctitorii și epltropii au avut mîndria de a pune uricioase table de fier, împodobite doară cu înfișatele numelor acelor ce le-au plătit. Cu atît mai scump trebuie să ni fie un exemplar așa de desăvîrșit ca ușa de la Coljea, — o adevărată filigrană în lemn.

Un foarte frumos jeș, zvîrlit acuma în pragul unei tinde, e acel de la biserică Șubeștilor din Cîmpulung, cu hramul Nașterii Fecioarei; meșterul și-a săpat numele, care pare să fie Nicolae timplarul („Nicolai Tem.“) adăogînd și data de 2 Mart 1786.

Săpăturile acestea în lemn le fac prin sate țeranii. În același fel ei își fac crucile de mormini, porțile și alte lucruri de lemn. Prin părțile bistrițene ale Ardealului ei nu dau numai figuri geometrice, ci sapă chiar încercări de chipuri de oameni și de dobitoace.

Cine vrea să-și dea samă de bogăția și puterea acestui lucru de sculptură ornamentală, poate găsi o frumoasă dovadă despre dînsul în ușorii bisericii Colșii, făcută la începutul-veacului al XVIII-lea, cu șerpă-rile sale de flori și cu cele patru chipuri energice, de și cam scunde, ale evangheliștilor din colșuri.

Artiștii cari fac asemenea lucrări, nu mai sînt deci călugării. Sînt meșteri din lume, oameni umili, cari n'au măcar un nume de familie, cu care să-i pûtem deosebi unii de alții. Deci în zădar pun ei în dosul inscripției frumos săpate a Domnului, care înseamnă cu numele său întrarea

În biserică, sărăcăcioasa lor pisanie zugrăvită. Numele lor de botez se cetesc, se amestecă și se uită.

Totuși ei fac o școală, o școală serioasă, mare și puternică. Zugravii munteni străbat toată țara, împodobind pentru prețuri foarte mici, cît să-î ajute să trăiască, până și bisericile satelor depărtate, care se învrednicesc de o podoabă cu totul cuvîncioasă. Nu numai atîta, nu numai că ei dau țeranilor noștri priveliști care li înalță gîndul și li curăță inima; ei trec hotarul, ajung în Ardealul plin de Romini ca și dinșii, și, unde se invoiește a plăti vre-un cleric mai bogat, în Ținutul Sibîlului (Poiana), în Țara Ollului, ei zugrăvesc frumos, ca în „țară”. Cutare călugăr din schiturile ardelene, cutare sălean, cutare femele chiar, care ajunge astfel „zugrăvîță”, învață de la dinșii, și astfel până astăzi trăiește în Ardeal o astfel de școală țerănească ce pornește de la acești vechi maeștri rătăcitori ai meșteșugului bisericesc. Școala se manifestă serios la Săliștea sibîliană și, și în cea mai ciudată și sălbătăcită formă a ei, la Nicula, lingă Gherla, unde meșterii scriu până și slove pe care nu le poate citi niciun om pe lume.

E folositor să se însemne însă ca mai veche zugrăveală ardeleană acela din vechea biserică de la Crișcior, unde încă de la 1411 erau chipuri și inscripții sîrbești („rasclanicae”)¹.

Unii din boierii noștri din veacul al XVIII-lea știu și ei să zugrăvească, și gramatica, tipărită la Viena, în 1804, a lui Nichifor Theotokis, are chipul scriitorului, de Scarlat Sturdza, care făcuse studii și la Lipsca.

Pentru a se face în sfîrșit toată dreptatea acestor două veacuri de artă, trebuie să se amintească de tot-frumoasele discuri de smalt cu bourul, cu vulturul, pe care Vasile Lupu, cînd își făcu Trei Ierarhii, avu grija să le comande, nu în Ardeal, credem, ci în părți mai depărtate ale Europei, unde se lucra în proporții mai mari și cu mijloace tehnice mai desăvîrșite. Și mai ales nu trebuie să se uite săpătorii de pietre.

Aceștia sînt acuma numai Romini. Ei iucrează cadrele de uși și de ferești, ei modelează ciubucele, ei pot face une ori și un fel de falsă podoabă sculpturală, din tencuială (ca la Fundeni-Doamnei). Dar mai ales ei sapă pietrele de mormînt, în slove cuvîncioase, une ori chiar dibaciu înlănțuite, totdeauna desăvîrșit proporționate și fără o singură greșală în scriere. Unele biserici bucureștene, ca Radu-Vodă, Mihai-Vodă, Negustori, sînt căptușite cu asemenea pietre, și măcar odată în viața lui un om de gust trebuie să înlătore covoarele nouă care le acopăr pentru a-și face însuși o părere despre frumuseța lor.

XIV.

În al doilea șfert al veacului trecut, această înflorire a smeritei arte bisericești se pierde pe încetul. După 1830, pe vremea influenței

¹. V. cîz revista maghiară „Turul”, II, p. 102.

ruseşti, se aduseră cu grămada din Rusia icoane îmbrăcate cu argint, afele de fir, odoare şi odăjdii, care nu sămănu cu vechiul lucru moschicesc, pomenit încă înainte de 1600, ci erau un lucru prost de fabrică. Vechile podoabe fură jertfite pentru aceste noutăţi grosolane. Toate bisericile noastre sînt pline de ele.

Ştirbei-Vodă, om de rinduială şi creştin cucernic, voi să dreagă şi să înfrumuseze toate bisericile noastre, care se jupulau şi se năruiau. Se ştie că el a reparat foarte mult şi adaugă că a reparat foarte prost. Trebuindu-i pictori, căci păreşii bisericilor drese stăteau cu totul golaşi, el trimise în străinătate pe trei tineri: Tăiărescu, P. Alexandrescu şi Stăncescu.

Cel d'întăiu singur a răspuns aşteptărilor şi s'a întors şi cu cunoştinţi de pictură şi cu dorinţa de a-şi face datoria acolo unde o avea mai mare: în biserici. Mai târziu a învăţat pentru aceleaşi scopuri şi în acelaşi Apus d. Pompilian.

Pictorii cei noi n'au avut însă nicio cunoştinţă deplină despre vechea noastră zugrăveală, pe care o despreţuiau. Ei au făcut pe acele mari ziduri de reparaţie chipuri străine, catolice, care n'au măcar îndreptăţirea că sînt frumoase. Din potrivă, unele sînt groaznice. Şi în multe biserici ce se clădesc prin sate se aştern fără control grozavii şi mai mari. Negăsindu-se meşteri nici pentru așa ceva, sătenii din Ardeal chiamă pentru asemenea lucrări Saşi şi Evrei chiar.

Tocmirea de pictori străini nu dă astfel de îmbrăcăminţi hide bisericilor nouă sau înnoite din oraşele mari sau din localităţile istorice. Am alergat astfel pe rînd la Francesul Lecomte de Nouÿ, tratele arhitectului care a meşterşugit Curtea-de-Argheş, la Italianul Marchetti, care a lucrat biserica Amzei, clădită din nou într'un stil haotic şi pretenţios, din care nu se desface niciun plan, la Danesul Exner, care a zugrăvit biserica din Sinaia. Nu numai din punctul de vedere al mîndriei naţionale, care se pare că lipseşte tocmai în acele domenii unde ea îşi are locul mai mult, astfel de întrebunţare a străinilor e condamnată. O artă nu se învaţă în citeva luni, ea se *deprinde* prin tot ce vede în jurul său, din îndepărtaţii ani ai copilăriei chiar, artistul, ea se însuşeşte şi prin credinţă, pietate şi iubire, prin instincte puternice şi fine care leagă cu strămoşii. Pentru aceştii artiştii cari abia ne cunosc şi nu ne pot înţelege, arta bizantino-românească e sau o piedecă, un şablon impus, sau un sport făcut cu uşurinţă. Cînd vezi Hristoşii cu părul roşu, fărîmiţat în flacări uşoare, ai lui Marchetti, mai ciudaşi încă atunci cînd grele argintării, lucrate la Radivon sau cine ştie prin ce locuri depărtate, li încunjură faţa, cînd poţi descoperi la fiecare chip înriurirea artei apusene *necontopite cu tradiţiile noastre* sau amintirea bizantinismului grec străvechiu, învăţat în fugă din manuale sau din călătorii, mai că-ţi pare rău după sfinţii făcuţi cu multă uşurinţă de condei, cu simţ pentru decoraţie şi cu simţire adevărată pentru această lege creştină a Răsăritului, de preotul romîn zugrav de biserici Damian, care a lucrat până acum la trei biserici înnoite: Sf. Voevozi, Vergu şi Cuibul-cu-Barză. Pentru cînslea, ca şi pentru folosul nostru, apeleurile la străinătate ar trebui să înceteze

măcar pentru acea parte din artă care e mai strâns legată de trecutul nostru acela umil și cinstit, arta care împodobeste bisericile românești.

De curînd, problema unei împăcări între idealul modern al frumuseții, între tradițiile artei apusene bisericesti și între cerințele ortodoxiei și-a pus-o pictorul ardelean Octavian Smigelschi. În catedrala din Sibiu el a dat lucrări de cea mai înaltă valoare artistică, așa încît să se poată mindri cu ele orice neam înaintat în cultură. Studiul mai adînci și mai stăruitoare în trecut ar apropia de sigur și mai mult problema de soluția ei.

Pictura românească are pînă acuma un singur nume netăgît duit, vrednic să între în istoria artei europene din veacul al XIX-lea: cîntărețul în colorii al țerii și țeranului român, dulcele și marele poet optimist și vesel, Nicolae Grigorescu. Ațișta tineri rătăcesc însă pe căi false, imită harnic, se silesc să inventeze, și într'un anume moment simt că străduințele lor nu sînt prețuite de o societate indiferentă, se zice, pentru artă; ei se desgustă sau de arta lor, și o lasă, sau de țara lor, și pleacă. Oare n'ar găsi un mai bun cîmp de lucru în acea artă bisericască, ce are nevoie de dinșii și în care s'au îndeplinit cele mai mari minuni pe care le știe lumea?

Iar unde arta lor e prea înaltă și, mai ales, prea scumpă, preotul însuși să știe lua în mînă, ca preotul Damian din București, penelul zugravului. În locul atîtor studii zădarnice, seminariile noastre ar putea să-l introducă pe acesta, și să mai facă într'o privință din preotul nostru ceea ce trebuie să fie: omul care să ajute și să folosească satelor noastre.

Negoțul în trecutul românesc

I.

Încă din cele d'întăiu timpuri ale culturii sale, până nu începe chiar a se împărți munca și a se alcătui categorii sociale după ocupații, un popor face, de și într'o măsură numai foarte mică, un îndoit negoț. Pe de o parte, fără a întrebuița încă banii, fiecare lea de la un altul ceea ce-i trebuie, ceea ce-î folosește sau îl aduce în ispită, iar, pe de alta, locuitorii de la hotar sau aceia cari se strîng la bilciurile, iarmaroacele din marginea țerii, schimbă pe lucruri făcute de meșteri străini sau vînd într'adevăr, pe bani, anumite produse și bogății care prisosesc peste trebuințele țerii sau nu pot avea în țară decît o trecere mai mică.

Un popor poate trăi fără bilciuri, fără drumuri de negoț, fără călătoriiile negustorilor străini, fără banii bătuși cu numele stăpînirilor apropiate sau îndepărtate. Așa a fost cu unele neamuri din continentele mai puțin fericite, până la descoperirea, străbaterea și înviorarea lor de către Europeni. Schimbul însă între hotarele țerii sau hotarele deosebitelor grupări care în loc de țară e o nevoie firească, primordială a omenirii.

Deci n'a fost timp, de cînd acest pămînt carpatin și dunărean e locuit de Romîni sau de înaintașii lor, cînd să nu se fi făcut astfel de schimburi patriarhale, prin bună învoială. Nu trebuie să se creadă însă că ele se făceau cu lucruri de îmbrăcăminte sau de podoabă. Până nu s'a desfăcut o clasă stăpînitoare, cu obiceiuri de lux luate din străinătate, până atunci oamenii din fiecare casă se îmbrăcau cu ceea ce se lucrea în ea. Din lina oilor fieștecăruia, din fibrele cinepei și inul sămănat pe ogoarele unuia și al altuia, femeile, care moșteniseră anumite dafine de tors, de țesut, de înflorit, încă de la străbunii traci, pregăteau veșminte de acelea, potrivite și cu clima și cu deosebitul simț de frumusețe al oamenilor de pe aici, care se văd și pe columna lui Traian peste trupul vînjos al lupțătorilor lui Decebal și alevea astăzi, pe țerănimea noastră. Juvaierul a fost multă vreme necunoscut Romînului de la sate, și chiar

salbele de bani de aur n'au fost întrebuințate în toate părțile, ci numai acolo unde în vecinătate au fost Turci ori au pătruns negustorii de-ai Turcilor. Dacă ni aruncăm privirile asupra unei foi de zestre foarte tîrziu din 1820, găsim, de spre partea mirelui, ȧeran de pe la Buzău: boi, vacă cu vișel, cal de ginere, cal de lucru, căruță, livadă de pruni, zăbua, anieriu (modă de oras), ghebă, căculă, căldare, topor și sapă, iar, de spre partea miresei, două vaci, un cal, loc de casă și de păragină, livadă de pruni, „ștergare de masă“, mărami de borangic, o ladă, perne, velințuri, cămăși, „în mățasuri“, cămășoare, iar, ca adaus de la țîrg, o roche de stambă, una de șamalagea și o malotea de ghermesut. Nicio sculă, niciun cercel, o brăjea, o salbă. Și totuși țeranii cari puteau întruchipa cu adusul celor doi soți o astfel de gospodărie, se pot privi ca bogați.

Uneltele, „ciuoaiete“ și mobilele casei erau de tot puține,—adecă, pe de o parte, patul, masa, une ori scaunul iar, pe de alta, ceia ce trebuie la lucrul pămîntului. Orice sătean era meșter lemnar și n'avea nevoie de niciun ajutor pentru a tăia, potrivi, ciopli și chiar înfrumuseța prin săpături, cum se pricepe a face și astăzi sătenii din Gorj, din părțile Stîbiului, din ale Bistriței, în de obște cei de la munte, oierii care-și au multe teauri de răgaz și se pot apuca de astfel de lucruri migăloase. Topitul, turmatul, călțitul și bătutul fierului nu l-au putut deprinde bine ai noștri, sau cel puțin ei l-au uitat de pe la 1250, cînd Tatarii au adus în țerile noastre pe ȧigani, meșterii, *faurii* din neam în neam, deprinși „cu scintela“ încă din depărtata lor patrie asiatică, Industanul. Unele sate își aveau ȧiganul la îndemină, căci boierul stăpîn de ȧigănie își lăsa robul să lucreze și pe la oamenii, în schimb pentru hrană sau vre-un dar de îmbrăcăminte. Altele, care n'aveau boieri în preajma sau chiar în mijlocul lor, întrebuințau pe corturarii pribeși, cari treceau de-a lungul ȧinurilor păduroase cu sătrile, căruțele, ȧigancele, copiii, călușii, căjeii și purceii lor. Și, cu meșterul faur care făcea cite o sapă, cite o broască, cite o chele — plugul era însă de lemn în cele mai vechi timpuri —, se făcea un fel de negoș, dar, cum se vede, unul cu totul simplu și primitiv.

Între ei, țeranii trecutului celui mai adînc făceau numai vînzarea și cumpărarea de pămînturi. Și aceasta însă nu e prea veche, căci la început fiii, nepoșii, strănepoșii aceluiaș, tată trăiau pe moștenirea lui, pe moșie, pe *bătrîn*, fără a trage hotare, fiecare luîndu-și cit se convenia după spîja neamului, nu după numărul căsașilor. Din sat nu se ducea nimeni în alte sate sau în orașe, care nici nu prea erau, așa încît vînzări între sine nu puteau să fie. Iar străinul nu era primit între ei prin cumpărarea de pămînt, ci numai prin căsătorie: cînd însă el venia astfel prin cununie cu o fată din sat, străinul căpăta dreptul de împărtășire la pămînt al miresei, pe cînd se pare că acasă el își pierdea orice drept la moșia unul neam de care se desfăcuse prin *adopțiunea* aiurea. Numai de la o vreme încep a se slăbi aceste principii sfințite de o îndelungată datină, care poate fi chiar mai veche decît alcătuirea deplină a neamului nostru.

Atunci însă cumpărătura nu se face de la început cu bani. Pe la 1400 boierii cari leu pămînt de la boieri — aici nu mai stăpînia nicio-

datină, ci prin boierie cineva se *individualisa*, ieșea dintr'o seminție pentru a fi *un om* — dădeau bani străini, zloji tătărăști, asupra rostului cărora ne vom lămurii îndată. Chiar după acela jerații n'aveau la îndemină acest lesniciș, dar încă foarte rar mijloc de plată, așa de rar încît și vre unul din boierime își lua moșia cu linguri, păhare, cingători scumpe, cu cite un cal bun, de călărie. Cînd ajunseră a ști 'ce e banul, pe care-l vedeau, dar nu-l aveau, căci toate dările se răspundeau în natură, ei făceau socoteala în galbeni de aur și zloji de argint, dar plăteau în cojoace, în vite și ogoare. Cea mai obișnuită plată trebuie să se fi făcut în capete de viață, căci într'o țară bogată 'n polene și cîmpii goale de locuitori, în platurii fără stăpînitori siguri, cari să caute a întrebuința pentru sămănăturii pămîntul, bogăția cea mare o formau vitele.

Negojul intern a fost deșteptat și întărit numai prin alcătuirea unei bogate clase de boieri, care prin războaie, prin călătorii și prin primirea de oaspeți ajunsese a cunoaște nevoile, trebuințele și gusturile Răsăritului bizantin, ale Apusului care cuprindea în vecinătatea noastră și pe Unguri și pe Poloni și adusese astfel în mijlocul simplei vieți patriarhale țărănești o viață nouă, mai vioale, în stare să se schimbe și șupusă prefaierilor răpezi pe care le aduce fluctuația înrîuririlor străinătății.

Cît despre sătenii, ei s'au deprins a cumpăra într'adevăr și a vinde pe bani, altora decît celor ce se aflau în starea lor și stăteau în pemiolocita lor apropiere, numai foarte lărzitu, — putem zice cu deschiderea istoriei noastre moderne. Despre această schimbare a obiceiurilor lor comerciale va fi vorba numai la sfîrșitul acestei expunerii.

II.

Negojul străinilor într'o țară sau negojul unei țeri cu străinii se ivește atunci cînd în vecinătatea acelei țeri începe o viață economică deosebită de a ei, cînd păstori se așează lingă plugarii, cînd orășeni se aciuiează în preajma sătenilor, cînd meșteri prind a lucra în apropierea celor ce vînd piei, lemne și alte produse ale naturii sau ale muncii omenești celei mai rudimentare. Aceasta se întîmplă apoi cînd între două mari izvoare de bogăție deosebită, fie naturală, fie venită din munca omului, se deschide un drum ce trece prin acea țară care până atunci nu avuse ea încă un negoț cu străinătatea, nici, prin urmare, negustori străini în orașele și pe drumurile sale. Într'un cas, e comerțul propriu, iar în celălți comerțul de transit.

Noi nu puteam începe cu un comerț propriu. Aceasta și din pricina stării noastre înseși, cît și a împrejurărilor în care se afla toată vecinătatea noastră.

În adevăr, foarte multă vreme, cum se întîmplă aceasta la popoarele cu o civilizație economică înapoiată, noi n'am avut prisosul, care

se schimbă, care se vinde, care-și caută cumpărătorii sau îi ispitește. N'am avut prisosul fiindcă, supunându-ne legii firești de a nu cheltui puterile mai multe decât trebuie, nu lucrăm decât pentru îndestularea nevoilor noastre. Dar aceste nevoi erau de tot puține. Potrivit cu starea noastră de propășire economică, păstrată de altfel până destul de firzită, ni trebuia „pinea de toate zilele”, pinea *zi cu zi*, haina cu oarecare podoabe, locuința pentru a dormi vara, pentru a hiberna în timp de iarnă. Nu venise încă o cultură superioară pentru a deschide un viitor economiei casnice a fiecăruia și pentru a înmulți și înălța trebuințele omenești.

În timpul de astăzi însă, când o țară cu bogății naturale mari, cum a fost fără îndoială țara noastră, nu poate însăși, prin poporul său de baștină, să le scoată, să le pule în mișcare, să le prelucreze, asupra ei se prăvale, spre ea se aruncă, în chip firesc, munca omenească ce rămâne slăboadă de aiurea. Atunci nu era așa. Popoarele trăiau, mulțămite întru câțiva și împrejurărilor politice, așa de adese ori tulburate, fiecare pentru sine. Dacă de la un timp înfilnim la noi străini, Sași și Unguri de o parte, Armeni și Nemți galțieni, de alta, aceasta nu vine dintr'o pornire a lor de a ni scotocli, pregătiți și vinde bogățiile, ci din alte motive. Unii veniau ca meșteri pentru boierii, iar alții țineau, cum s'ar zice, conacele, locurile de oprire și improspătare a puterilor, pentru negustorii cari făceau de-a lungul și de-a latul Domniilor românești negoțul cel mare de transit.

Din celalt punct de vedere, vecinătatea noastră a fost foarte mult timp tot românească, o margine de Români mai risipită și răzleață, iar dincolo de dinsa veniau străini cari trăiau tot în împrejurările noastre, săteni a căror muncă nu dădea prisos fiindcă n'avea niciun scop mai înalt de urmărit. Dincolo de Nistrul Moldovei era, cale de mai multe zile, pustiuul tătăresc, de-asupra Moldovei era țara Rușilor Mici, care formase în veacul al XIII-lea, ce e drept, un regat, dar unul de stăpînire slabă, de hotare nehotărîte, de cultură puțină, care nici n'a jînit multă vreme; din această parte veniau în hotar cu Ținuturile și județele românești, care sînt cea mai veche formă de organizare a noastră, numai mărunții stăpînitori de pămînturi fără nicio însemnătate ori bogăție. În Ardeal n'au fost, până după anul 1000, decât sate de Români sau sălașe, aproape jigănești, de Pecenegi de rasă turcească; chiar ici și colo, după venirea Ungurilor, nu s'a făcut o schimbare deosebită; o mulțime de Secui, Unguri din avangardă, a fost strămutată de o parte și de alta a Carpaților moldovenești, unde însă, fiind inferiori în civilizație Rominilor, ei au primit de la aceștia mai toate elementele portului, mai toate datinile vieții și, dacă n'ar fi adus de acasă legea catolică, ei ar fi luat și legea noastră și s'ar fi pierdut cu totul între țeranii noștri; încolo nu era adăus nimic alta decât un Voevod în numele regelui Ungariei și câțiva castelani unguri. Peste Dunăre se mai păstrează șirul vechilor cetăți romane și bizantine, de la Dristorul-Silistra până la Vidinul căruia ai noștri l-au zis Diul, dar ele se mai țineau numai în condiții de tot proaste.

mai mult pentru nevoile apărării hotarului, scop pentru care și fuseseră înființate.

Și de aici se vede cât de greșită a fost credința că am fi putut avea pe acest timp porturi și orașe înfloritoare, pentru dezvoltarea cărora să fi fost aduși chiar a încheia legături cu Mesembria grecească de pe malul Mării Negre sau chiar cu nespus de depărtata Genovă. Pe la 1150 nu era deci nici un Galați, unde să vie corăbii grecești, nu era nici un Birlad, unde să stea în voie bună și siguranță Ivanco Rosislavovici, principe rus, răstăcit din țara lui și fără nicio legătură cu acea Galiiie a neamului său, și nu era nici atunci, nici după 1261, când Genovesii au început abia a se întinde 'n Răsărit, nici pe urmă un Saint-Giorgio, pe local Giurgiuului, un Calafato, care să nu-și fi schimbat numele nici până astăzi. Astfel de păreri, pe care le mai au încă aliiia oameni cari nu mai cetesc, se întemeiază pe documente false, pe etimologii greșite și pe o desăvârșită necunoștință sau uitare a împrejurărilor în care se trăia atunci la Dunărea-de-jos.

III.

Schimbări s'au adus aceleia vieți pașnice, de sigur, și mulțămite, dar fără nicio însemnătate, abia pe la anul 1300, înaintea și după această dată când se deschide un secol nou. Mai multe schimbări la hotarele noastre au adus la noi negojul de transit între anumite părți din Europa centrală, harnică în meșteșuguri, și Răsăritul, cu mărfurile lui rare, de mirodenii, de bumbacuri și mătăsării.

Regii unguri și-au dat samă că o țară întinsă, fără locuitori deși, fără muncă felurită și bine îndreptată, fără drumuri de negoț și orașe de meșteșuguri și negustori nu e o țară mare. Pe atunci, cu toate necurmatele lupte din lăuntru ei, Germania avea un mare prisos de oameni p regătiți pentru felurile mai înalte de indeletnicire omenească, cari se revărsau deci în toate părțile. Mai ales însă în acele părți unde ei nu puteau întâmpina, ca în Franța, cu orașele multe, ca în Țerile-de-jos, care erau un singur uriaș atelier, ca în Italia, țara-cetate, învățătoarea Europei întregi în această privință, localnici cari îndeplineau de multă vreme același sar cină. Îndreptarea emigranților trebuia să fie daci, neapărat, spre Răsăritul Slavilor și Ungurilor, în mijlocul cărora eram prinși și noi.

Astfel venită din părțile de la Rin ceteîntregi de „purători ai culturii, cari merseră și până în cercul de munți al Ardealului, care pe urma lor se îmbogăți îndelă cu orașe, pe când înaintea de aceasta erau aici numai sate și cetăți. Cu o judecată cuminte a lucrurilor, ei nu se ținură numai către margine, acolo unde legătura cu Ungaria era mai strinsă, ci înaintară până către pasurile de către Țara-Românească, stăpinită pe rînd de Pecenegi și Cumanii, apoi de Taleri, care trebuia să dea principatul Țerii-Românești (pe la 1300) și al Moldovei (pe la 1360) În preajma pasului cu Turnul Roșu se întemeie Sibitul, iar în gura Branului, Bra-

șovul, pe cînd în apropiere de munții de sus ai Moldovei, aproape de răscrucea drumurilor tăiate de apă se aciuaseră Sașii din Rodna și din Bistrița. Toate aceste orașe, stăpînitoare de trecători și capete de drumuri, erau în flință la 1200. Li-a trebuit însă vre-o sută de ani, în cursul cărora se orînduîră și la noi, prin scoaterea stăpînirii păgîne și sălbatice, condițiile vieții, pentru ca aceste cetăți săsești să-și poată îndeplini menirea lor, roditoare, și pentru ei, și pentru noi. O încercare a regilor unguri de a grăbi lucrurile prin aducerea în Ardealul-de-jos a Cavalerilor Teutoni, chemați din Palestina, n'au nicio izbîndă trainică: vitejii luptători pentru cruce trecură, în adevăr, în țară, puseră temelile Cimpulungului, care trăiește până astăzi, dar ei dispăreră îndată, lăsînd regalității ungurești care-i gonise, o moștenire ce nu se putea păstra.

Alt curent al emigrației germane apucă prin Ungaria-de-sus, unde nu e oraș care să nu-și aibă începuturile de la acești coloniști cari păștrează chiar pe alocurea și astăzi, ca la Pressburg-Pojon, întrebuintarea limbii strămoșești, și răzbătu în Polonia. Și aici regii erau bucuroși de venirea unor oaspeți așa de folositori veniturilor regale, care se hrăneau în mare parte din vămi. Se întimplă că pe la jumătatea veacului al XIV-lea rămășițele stăpînirii rusești, care ereau o piedecă pentru orice cultură și pentru orice muncă încheată, fură înlăturate din Galizia de mina mai puternică a stăpînitorilor Poloniei. Pe locul unde țiguri întărite trăiseră în chip păcătos în mijlocul gilcevurilor fără sfîrșit, noii domni ai țerii căutară să înfășebe orașe vrednice de acest nume. Germanii erau un ajutor bine venit, și privilegiile lor fură deci întărite și întinse. Așa se începu bogăția și mărirea Cracoviei și a Lembergului sau, cum li ziceau ai noștri, Cracăului și Liovului.

Cam pe același timp, Saracinii, ostașii arabi ai Sultanilor din Siria și Egipt, nimiceau regatul Armeniei Mici de lingă Marea Mediterană, și bieșii fugari trecură din țara lor pustii în insulele vecine, Cipru, Rodos, în coloniile italiene din Levant, dar mulți dintre dînșii străbătură Marea Neagră pentru a se opoși în marele oraș de lucru și de mișcare al Caffei genovese. Aici sosiau negustorii galijieni, străbătînd stepa tătarească. Armenii, cari aveau de lucru cu dînșii vînzîndu-li produse răsăritene aduse prin ai lor de acasă, fură ispitiți une ori a-! întovărăși în noua provincie depărtată a regelui Poloniei: astfel se întemeie și în Lemberg o colonie de Armeni, care se dezvoltă răpede și căpătă peste pușin timp o mare însemnătate.

La 1261, cu ajutorul Genovesilor cădea Împărăția de împrumut pe care Latînii, cruciașii de la 1204, o încercaseră la Constantinopol. Negustorii foarte practici, cumpătați și lipsiți de simț pentru războaie depărtate ai marelui oraș italian nu ajutaseră fără scopuri pe care de multă vreme le aveau în mințe. Împărăția Latînilor fusese întemeiată mai ales mulțămîntă Venețienilor, cari-și tălaseră apoi o largă parte în moștenirea Grecilor învinși și căutaseră a se face domnii economici ai Răsăritului ntreg. Acuma Geneva-și răzbuna, și ea căuta pentru sine stăpînirea pe care o smulsese de la alții.

Ca o urmare a biruinții deci, corăbiiile genoveze pătrunseră în toate acele părți unde se mai păstra stăpînirea sau înriurirea constantinopolitană. Multă vreme, Bizantinii își avuseră dregătorii și ostașii prin locuri destul de depărtate ale Mării Negre, până în Crimea, care păstra până foarte târziu atîrnarea ei de Împărăția Răsăritului. Această atîrnare nu dăduise și supt Împărății latini. Tatarii din Rusia luaseră cu totul în stăpînire peninsula. Acuma Genovesii se înjeleseră cu Hanul și căpătară de la dînsul dreptul de a-și face pe aceste coaste o colonie, care avu cel mai mare noroc. Cu timpul, un lanț de așezări genoveze se înșiră de-a lungul acestei frumoase Mări albastre, și unul din cele mai mari drumuri de negoț cu Răsăritul jînta încă de pe la 1350 la Caffa.

În sfîrșit, încă o schimbare folositoare pentru negoț se făcu la hotarele noastre. Ultimele timpuri ale vechiului Imperiu bizantin fuseseră numai o luptă necontenită cu Statul cel nou întemeiat la Tîrnova pentru Bulgari de păstorii armîni ai munților. Niciodată nu se odîhniseră apoi armele în acea jumătate de veac cît jînu Imperiul latin. Cînd Paleologii din Nicea intrară în Constantinopol, aducînd înapoi stăpînirea Grecilor prin Greci, o Bulgarie obosită stătea în preajma Bizanțului care se întorsese să moară la el acasă. Cînd însă după 1360 hegemonia turcească se statornici în Balcani, cu toate campaniile de cucerire ale Sultanilor osmanlii, se făcu o oarecare liniște, priincioasă negoțului. Și Turcii dovediră că pot impune și păzi o „pax romana”.

Să adăugim la aceste împrejurări deplină liniștire și curățire de Tatarii a pămînturilor românești dintre Dunăre, Nistru și Carpați, supt mina puternică a Domnilor Moldovei și Țerii-Românești. Cu aceasta, iarăși prin 1360, se asigura pe deplin negoțul răsăritean făcut pe aceste căi mai lesnicioase decît vechiul drum sîrbesc, unde până aproape de 1500 Turcii urmară războaiele lor de înstăpînire.

IV.

Din schimbul între Europa, represintată prin Sașii ardeleni, prin Nemții și Armenii galițieni, și Levantul, ale cărui produse sînt strînse la Caffa și la Constantinopol, se creiază și se înteește viața de negoț în țerile noastre.

Afară de întîmplătoarele schimburi între vecinii europeni de o parte și vecinii răsăriteni de alta, făcute prin pasurile noastre, toată această viață, foarte puternică, se scurge pe aceste două drumuri, pe aceste două riuri mari: calea tătărească și calea turcească. În ele se varsă o sumă de afluenți, cari nu sînt lipsiți de însemnătate.

În Țara-Românească, erau mai multe drumuri de acestea mărunte, spre care era îndreptat mai ales Sibîlul. Se putea merge astfel de la Turnul-Roșu, pe la popasul din Rimnic, unde stătea episcopul care fusese silit a părăsi Severinul, și de aici, fără alt loc unde Sașii să poată găsi oameni de ai lor, gata să-i înștiințeze și să-i ajute, se ajungea la cetatea de pază a vadului peste Dunăre, la Turnu, sau Nicopola-cea-Mică, în

fajă cu care se vedea peste apa largă manina de stîncă a Nicopolei, a Nicopolei turcești, celei Mari. Trecerea Oltului, de pe malul drept pe ce slîng, se făcea pe podul cu luntrea de la Slatina.

Dacă Sibienii cari veniau pe acest drum mic voiau însă să atingă drumul cel mare cu Turcia și Răsăritul—căci de partea aceastalaltă nu se putea merge de la Nicopole mai departe —, ei o luau pe Dunăre și, după trecerea supt tunurile Giurgiului, atingeau Brăila, unde încă înainte de 1400, încă înainte de 1350, așteptau corăbiile cele mari, galelele venite pe Marea Neagră din deosebite țeri păgine. Și unele corăbii creștine care mergeau la Caffa se abăteau pe la Chilia, multă vreme genovesă și ea, la acest port al gurii Dunării. Brăila de astăzi, făcută pe ruinele cetății turcești, nu e poate tocmai pe locul vechii Brăile, care se ridicase așa de sus de la siarea umilă a unui sat de pescari întemeiat de țeranul român Brăilă, Brae (cf. și Brăiloiu, format la rîndul său din Brăilă).

Brașovenii, din partea lor, nu mergeau cu carele lor de mărfuri pe valea Timișului, care duce printru păduri dese și pe căi grele la Predeal, ci apucau în largul șesului, prin celalt capăt al orașului de astăzi, unde era, de alminterea, Brașovul cel Vechiu, și atingeau Rîșnovul, care pentru aceasta se ridică de la un sat la însemnătate de țirgușor. De aici drumul se desfăcea iarăși în voie până ce atingea de-a dreptul, fără nicio pregătire, muntele la Bran, unde se ridică de la o vreme, ca și la Landskrone de lingă Tălmaciul Sibiului, ca și la Lotrioara și la Turnu-Roșu, un castel de pază asupra trecătorii. Odată ce muntele era străbătut, între marile movile rotunzite, se ajungea în muncelele Țerii Românești. Calea urmă, prăvălîndu-se în cazane și strecurîndu-se printru înălțimi, apa Dîmboviței. La Rucăr, sat-țirgușor, care pare întemeiat de Sași, și la Dragoslave, unde stăteau vameșii Domnului, era un întăiu popas sigur. De aici se mergea la cea de-a doua așezare săsească pe pămîntul nostru, la Cîmpulung-Langenu. La Cîmpulung era o răscruce de drumuri; o cale de legătură, care se întrebunțează și astăzi, putea duce la Ialomița, care purta pe malurile sale Scaunul Domniei, de pe la 1450 încoace, Țirgoviștea, vechiu țirg românesc, care primise însă și Sași între locuitorii săi. Ialomița ducea însă la Piuța Petrei, la Țirgul-de-Flocoi (de lină) din timpuri, și de aici luntrele urcau până la Brăila. Sau iarăși se putea merge pe valea Buzăului până la Siretiu, al cărui curs îndrepta tot către marele port dunărean. Pe calea Buzău-Brăila îl vedem pe Radu-cel-Frumos mergînd împotriva lui Ștefan-cel-Mare, prin anul 1470.

Urmînd însă vechea călăuză de la hotar, Dîmbovița, se ieșea, pe altă cale, în șes, unde păzia o cetate domnească, din care s'a făcut încă în veacul al XV-lea alt Scaun de Domnie, Bucureștii. Iar de la București la Giurgiu se mergea prin șesul, plin atuncea de păduri, se trecea Argeșul la Călugăreni, unde Mihai Viteazul a înfruntat în 1595 pe Viziru Sinon care venia asupra reședinții lui bucureștene, și de aici se coborîa la acel sat al lui Giurgiu, al lui Gheorghe adecă unde s'a putut face o cetate

pe rind a Românilor și a Turcilor, dar unde, cît privește viața de negoț, nu s'a putut face niciodată mai mult decît un vad, ca al Turnului.

Cel d'întăiu din aceste drumuri era al Brăilei, adecă al Levantului, al doilea era un drum turcesc de o însemnătate mai mică, un drum bulgăresc mai mult.

V.

Drumurile moldovenești apar cu mult mai însemnate încă de la început, dar în schimb ele sîn mult mai puțin. De acela, sau măcar și de acela, Moldova a întrecut cu mult principatul vecin în vremea lui Ștefan-cel-Mare și a urmașilor săi din veacul al XVI-lea pentru ca pe urmă, în cel următor, să piardă din ce în ce mai mult față de bielșugul mai mare al Terit-Românești.

Și aici drumul cel mare străbătea țara în lung, și aici el se desfăcea de la un loc într'o ramură levantină și una curat turcească.

Capătul său stătea în mina Nemșilor și Armenilor din cele două mari emporii galilene. Llovenii, locuitorii din Lemberg, mai ales, treceau întăiu, cu carele lor totdeauna bine încunjurate și păzite, prin țerișoara de margine a Pocuștei, unde vameșii regelui stăteau la Colomela. Pe la Sniatyn, cetate destul de puternică, se atîngea apoi granița Moldovei, așa cum ea se ridicase în aceste părți prin întregirile făcute de Domnii Moldovei în a doua jumătate a veacului XIV-lea. Se trecea îndată peste cîteva sate de hotar din valea Prutului în a Siretului, și această trecere se făcea probabil pe la Cernăuți, care nu era însă pe atunci decît numai un vad pe Prut, nici măcar un tîrgușor, cît de sărăcăcios. Pe această nouă vale se întîmpla tîrgul Siretului, unde stăteau destui „oaspeți" strămutați din acea Galilie care ni trimelea pe atunci numai creștini. Se făcea un încunjur destul de mare, spre Apus, pentru a se ajunge la Suceava, unde erau mai totdeauna multe afaceri de hotărît cu Cîrmușea, unde era o vamă nouă de răspuns, unde se putea vinde destul, pe bani buni, străini, lui Vodă și boierimii de Curte care-l încunjura statornic.

Luîndu-se înapoi calea Siretului, se trecea prin Roman, care se dezvoltase dintr'o cetate a lui Roman I-lu. Aici veniau mărfuri ardelene, care treceau prin depositul de graniță al Băii, asemenea cu Cîmpulungul muntean și întemeiat, ca și acesta, de Sașii vecini încă de la începutul veacului al XIII-lea, și se coborau apoi fără alt popas pe apa Moldovei, La Bacău, veche creaștune ungurească din timpul năvălirii Securilor și foastă reședință a episcopiei latine, sosiau, tot prin Seculme, alte mărfuri ardelene, care se coborîu prin Tulgheș și Bicz și treceau pe la Piatra sau Piatra lui Crăciun, de-a lungul Bistriței. Prin alte două pasuri, Ghimeșul și Oltuzul, alte cară de-ale Ardelenilor, ale celor din Brașov, ajungeau la Trotuș și, după popasul de aici, ele dădeau viață altui punct de pe acest drum „muntenească", Agiudul, unde apa Trotușului se varsă în Siret. Apa Siretului, la rîndul ei, ducea la Galați, la satul lui Galaț, care n'are însă oarecare însemnătate decît numai din veacul al XVI-lea înapoi.

Până atunci, acest drum rămîne în adevăr „muntenesc“, în cea ce privește țința sa, căci ducea și el la Brăila.

La început, cine lua drumul „tătăresc“, pleca de la Suceava, pe o cale printru dealuri care se întrebunțează și acuma, spre Botoșani, unde nu mai înfățișau Nemți galțieni sau Sași nemți, a căror ultimă colonie era în Suceava, ci numai Armeni, dintre aceia cari nu lipsiau, de amintirea, nici în Suceava, nici în Stretiu. De la Botoșani se căuta valea Bahlulului, care ducea la Hirău, cu biserici și Curți domnești din vremea lui Ștefan-cel-Mare, apoi la Cotrari, unde erau cele mai bune vinuri ale Moldovei, și de aici la Iași, lângă vărsarea Bahlulului în Jiția. Încă din al XIV-lea veac și Iași și-au avut Armeni, cu mult înainte de a fi Scaunul cel nou al Domniei. Prutul se trecea ceva mai jos, la vestitul vad al Țufoarei, și acum începea drumul pustiu prin Ținutul de dealuri basarabean, care atîngea la capăt Tighinea (Benderul de mai tîrziu), unde iarăși Armenii își aveau biserica din timpurile cele mai vechi.

Cînd cu prădăciunile tătărești de pe la 1440 însă, care merseră pînă la Botoșani și pînă la Vaslui, drumul tătăresc se schimbase. Dar schimbarea își are obârșite încă mai de mult, odată cu începutul veacului al XV-lea. Moldova capătă de la Genovesi însemnata Cetate-Albă, care și ridică zidurile fără pîreche de puternice în preajma lîmanului prin care Nistrul se varsă în Mare. Încă înainte de moartea lui Mircea-cel-Mare, Alexandru-cel-Bun, vecinul său moldovean, izbutise, pe de altă parte, să cîștige de la Munteni cetatea Chillei, și ea genovesă odinioară, unde veniau corăbiiile italiene ca să încarce grîne încă înainte de 1360. Sau, cel puțin, Moldovenii făcură pe malul stîng al Dunărei o cetate a lor, care aruncă în umbră cetatea din ostrov a Muntenilor și ajunsese chiar a o stăpîni în cîrînd.

Acum drumul „tătăresc“ trebuia să tindă aiurea decît la Tighinea, de unde pînă la Caffa se întindea sălbateca stepă a Tatarilor, pe care necontenit o străbăteau cetele hoșilor. Se mergea mai departe printre dealurile Moldovei, se atîngea acum, în locul unde ele sînt mai învălmășite și pînă în ziua de astăzi, mai bine înveșmîntate de pădure, tirgul Vaslulului. Calea se coboară apoi printre înălțimi de lut supt care se scurgeau ape noroioase, la Birlad, trecînd dintr'o vale de riuleț deci în alta. Cea din urmă ducea la Stretiu, deci la Galați. Se pare totuși că mai de de mult se trecea Prutul pe la Fălcîu, unde e al doilea vad mare al acestui riu, pentru a ajunge de-a dreptul, fie la Chilia, cercetată de corăbii, ca și în țara vecină, Brăila, fie chiar de-a dreptul la Mare, care se vede din cuprînsul Cetății-Albe.

Drumul nu era, fără îndoială, tocmai lesnicios. În acest bărăgan al Bugeacului Basarabiei, lipsiau finînile. Dar pădurile pitice, care au perit de atunci, dădeau puțința vînatului și lemne pentru focurile vesele ale serii. Oricum, era mai lesnicios și mai plăcut acest drum decît îndelunga rătăcire prin stepa în care Tatarii vinau necontenit cîștigul prăzii. El a isplîtit deci, firește, pe negustorii de pretutîndeni, și a îmbogățit Moldova.

Nu trebuie să uităm în sfârșit calea scurtă care ducea din Suceava în părțile răsăritene ale Poloniei. Ea mergea odată prin Sirettu la Cernăuți, dar pe urmă se întrebuițea linia mai scurtă prin Dorohoiu și Hotin. Postavurile polone se treceau prin Bala și Moldovița-Vama la Bistrița Ardealului, iar prin Bacău și Trotuș la Brașov.

Pentru țerile noastre trecerea marilor drumuri de negoț ale lumii avu mai multe urmări. Domnii se îmbogățiră prin vămi, și politica lor se resimite de aceastia. Apoi negustorii străini se așezară statornic la noi, ceta ce s'a mai arătat și aiurea. În sfârșit, bogățiile noastre începind a fi mai bine cunoscute de aceștii călători ai afacerilor și intereselor, ele fură cerute în străinătate, unde, prin creșterea necontenită a orașelor din apropierea noastră, era tot mai multă nevoie de hrana pe care ne găsirăm îndemnați s'o căuțăm prin îngrijirea noastră în cultură. Ai noștri, chiar și orășenii, dar și boierii, de multe ori mai ales boierii, deprinseră negoțul și începură chiar de la sine a face oferte și trimeteri. Apoi negustorii străini nu treceau pe la noi fără să facă vnzare, și în curind se introduseră astfel înnoiri și adăugiri însemnate în îmbrăcămintea și împodobirea claselor stăpînitoare, precum aceasta s'a arătat aiurea. Nu trebuie să se uite apoi că unele mărfuri răsăritene se aduceau încă de pe vremea lui Alexandru-cel-Bun în Suceava, și deci puteau să vie să le cumere mai lesne negustorii din Polonia cari se învoiau a plăti „vama” de vnzare, în folosul Domnului.

VI.

Regimul vamal din alte timpuri n'are nicio asemănare cu acela pe care-l întrebuițează astăzi popoarele. El nu e cu desăvîrșire asemenea nici de la un principat la cellalt, așa încit el trebuie cercetat deosebit în Moldova și în Țara-Românească, căci în fiecare din ele s'a desfășurat supt alte înriuriri și nevoi. Trebuie să se fie samă apoi de faptul că, pe cînd astăzi, în același sistem de taxare, o națune a izbutit să capete un tarif și alta un altul, pe atunci *sistemul* de vămuire varia de la o nație cu care neuguam la cealaltă.

Fajă de Sașii din Ardeal, atit Moldovenii, cit și Muntenii se mulțamiau să hotărăscă suma care se cuvine Domnului pentru fiecē articol de comerț: postav, pînză, dobitoace, pește, *specii* răsăritene, lină, său, ceară, blănuri, piel, fierării, ba chiar pentru caii de la cară, pentru caii de supt călăreș, pentru trecătorul pe jos: suma se socotia pentru Moldoveni în *groși* poloni, în *florini* și *dinari* ungureștii, afară de peștii, de la cari se lua vama în natură.

Muntenii făceau socotielle în bani italieni și în bani răsăriteni, de cari băteau și ei în țară: ducaji și perperi, dar și în dinari sau bani. Vechea scutire a mărfurilor ce se aduceau în Țara-Românească și mergeau pe calea privilegiată a Brăilei, scutire întărită și la 1368, fusese pierdută de Brașoveni. Se introduse deci sistemul general de a se lua vama în-

dolă, la trecătoarea muntelui și la vadul Dunării, pentru mărfurile ne-sculte, ce călătoriau în străinătate, și erau, prin urmare, la noi numai de transit. Și cele scutite la intrare plăteau însă la Dunăre tariful fix de 3%. Mărfurile răsăritene plăteau iarăși, cînd sosiau la Dunăre, odată, și odată la ieșire. Erau scutite de vamă mărfurile lefene care veniau din Ardeal, pîindu-se plată numai pentru postav, fierării și mied. Orice marfă ieșia însă din țară era supusă, cum s'a zis, vămii. Aceasta nu era fixă, ci se păstra vechea prețuire din cîne știe ce timpuri depărtate, pe cînd vama la Dunăre era acea de trei la sută. Vămii interioare se luau numai pentru pește, și anume în Brăila chiar și în două popasuri ale drumului brăilean, Tirșorul și Tirgoviștea. O ușurare era și în clauza că mărfurile aduse spre vînzare vor plăti numai jumătate din vamă la intrare, rămîind să se perceapă cealaltă ca taxă pe vînzare, în momentul desfacerii.

De aici se pot trage unele principii și constatări, cu toată încîlcirea patriarhală a acestor tarife muntene. Se vede întău că negoju cu pește era de o mare bogăție, și, în adevăr, cînd deschidem cel d'întău volum al socotelilor brașovene, la anul de la început, 1503, găsim între însemnările vameșului tot cară cu pește pe care le aduc Sași chiar, Șcheii din suburbia românească a Brașovului, sau Romîni, din toate părțile, de la Pitești, de la Tirșor, de la Bazău, din Cîmpulung, din Cîmpina, din Rîmnic, din Tirgoviște, din Floci, din Teleajin, din Didrih, din Brăila, din Gherghița, din Florești, din Argeș, ba chiar din Moldova, din Trotuș și din Suceava. Aducătorii erau cărauși romîni, foarte mulți la număr, cum se întîmpină și în Moldova, pe lîngă cei germani și armeni, cari veniau de-a dreptul din Galiiia.

Se mai vede, iarăși, că un alt izvor de căpetenie era taxa de export și că deci călătoriiile Sașilor de pe un mal pe altul al Dunării nu erau rare.

Se vede, în al treilea rînd, că se scuttau acele lucruri care aveau o vînzare mai restrînsă, așa încît în privința lor se putea face o plăcere negustorilor din țara vecină.

Și, în sfîrșit, se constată ființa unor venituri deosebite, luate din vămii d'innăuntru, pentru unele orașele privilegiate.

Sistemul întrebuintat de Domnii moldoveni, de la Alexandru-cel-Bun pînă la căderea stăpînirii lor asupra Chillei și Cetății-Albe, *sistem tătăresc, moștenit*, e cu mulți mai precis, mai complicat și, cred, mai folositor Viețieriei. Pe cînd în Țara-Românească, acești negustori, oaspeți rari dincolo de Milcov, erau șinuși numai a plăti o vamă de hotar fixă, doi florini de fiecă car de marfă, și vămii interioare, rămîind apoi slobozi să facă ce voiesc cu lucrurile ce aduc, iată ce prevăd privilegiile din Moldova:

Sînt trei fețuri de vămii: vama de hotar, vama interloară, în care se poate cuprinde și taxa de cumpărătură, și vama de căpetenie, la Suceava. Marfa de vînzare în Moldova are altă situație decît cea de export, și se face deosebire dacă exportul merge în Tataria sau în Polonia sau

în Țara-Românească. Exportul de vite cornute, de oi, de cai, de piei: de veveriță, de vulpe, de oaie, de bou, către Polonia e supas unei singure vămi la Suceava, pe cind exportul cailor — oprit pentru caii buni — e supas la patru vămi pe rind. Viteie cumpărate aiurea decît în Suceava plătesc numai taxa de vinzare. Vama de la Cetatea-Albă e teriată cu totul Liovenilor, chiar cind ar face vinzări mai mari către dregătorii tăta-reștii. E scutit la întors peștele cumpărat la Brăila sau la Chilia. Orașenii au dreptul la un *fondaco* în Suceava. Exportul în Ungaria însă e foarte împovărat, precum și acela de vite la Tatarî. La Siretiu se plătește vechea vamă, și tot așa vadul de la Cernăuși, ori cel de la Țușora. Straja are și ea drepturile sale de a fi plătită. Domnul își rezervă oprirea unor articole de export sau cumpărarea unor articole de import, înaintea oricui.

VII.

Marele negoș moldovenesc și muntean din veacul XV-lea, acela care ajută luptele și înlesni birușțiile, în oprit, înaintea și după anul 1500, prin încălcările turcești. Învingătorii marilor noastre silinși către o viață de sine stătătoare nrmară, și într-o cît privește țerile noastre, vechile dătime ale Bizanșului. Pe cind cereau învinșilor un tribut, un haracia de răscumpărare, ei se îngrijiră să aibă în minile lor locurile de trecere peste apele mărginașe, vadurile, unde se culegea venitul bogat al vămilor. La 1484, năvălind pe neașteptate asupra lui Ștefan-cel-Mare, cu totul nepregătit, pentru întâiași dată în viața lui, lenicerii și galeongiii lui Balazid al II-lea puneau mina pe Chilia din ostrovul Dunării, pe cetatea cea nouă din față și pe Alba Cetate a limanului. Cu nouă ani înaintea de aceasta, într-o mare catastrofă care avu răsunset în toate părțile lumii, minunata capitală a stăpînirilor genovese din Crimeia, Caffa, era pentru totdeauna pierdută, în dauna negoșului Genovei și în dauna negoșului lumii creștine. Încă de mult, begii turcești sau chehalelele, locotenenții ai begilor de peste Dunăre, stăteau la Turnu, la Giurgiu. Severinnii fu smuls de la Ungari și păsirat de Turci în 1523. La 1550, vestita Brăilă, poarta deschisă spre Răsărit a Țerii-Românești, își avea și ea begul; vama o stringea de acum ghiurucgiul (ghiuruc, *κομμέρχιον*, *commerclum*, vamă); un nazir avea grija pescărilor și a celorlalte venituri, care erau acum împărătești. Încă înaintea de această nouă încălcare, în 1538, Soliman-cel-Mare, care zvirlise de pe Scannul Moldovei pe Rareș, dușmănit și de Poloni și de boierii săi, înălța la Tighinea zidurile noii cetăți Bender, „poarta”, pentru a străjui asupra Nistrului său. Dintre toate cetățile de hotar care aveau paza apelor, rămase numai Hotinul Moldovenilor în mini românești.

Aceste îngustări ale pămîntului nostru, această rățezare a întregii lui margini e, de sigur, un mare fenomen politic. Dar el are și urmări economice, pentru Vistieria noastră, pentru negoșul nostru. Vistieria se făcu cu mult mai săracă prin pierderea venitului vămilor de la o graniță întreagă, de la aceia prin care se trecea spre Răsărit. Din partea lor, negus-

torii străini, cari plăteau acum Turcilor aceste drepturi de vamă, nu mai avură avîntul, siguranța, îndemnul de călătorii îmbogățitoare de altă dată. Turcii din veacul al XIV-lea erau de sigur mai buni decît Grecii, decît Bulgarii și Sîrbii din acest timp, mai ales cînd aceștia alții vecini erau într'o veșnică luptă între sine, Dar mai buni pentru străini decît vechii noștri Domni, cinstiții păstrători ai învoielilor, omenoși, găzduitorii ai negustorilor, nu erau nicicînd. Și apoi din veacul al XIV-lea, cînd Turcii sînt încă în epoca lor de frumoasă vitejie și de credință adevărată, pînă în al XVI-lea chiar, e o mare deosebire în ceea ce privește firea acestui popor. Biruința grea întărise; biruința ușoară de mai tîrziu, zilnica scurgere spre Vistieria Împăratului, spre Vistierile puternicilor a bogăției atîtor țeri, robite sau închinate, atîtor neamuri de supuși, roșesc, rugeniindu-l de lux și de lene, vechiul ojel turcoman al cuceritorilor. Negustorilor li era acum frică să mai treacă, la Dunăre și Nistru, înaintea Turcului cu ghiumrucul, care lua vama cam în același fel cum o lea astăzi vameșul Sultanului din Maroc, și astfel tot mai puține se făcură carele cu mărfuri care mergeau spre apele noastre de hotar, pe numele Sașilor din Ardeal sau al Armenilor, al Nemșilor din Galiția. Vama n'o mai pierdeam noi, ce e dreptul, ci acei stăpîni destrăbălași și fără credință; dar ceea ce pierdeam, era întregul cișlig de cultură, din trecerea aceasta a negustorilor pe pămîntul unui Domn sau al celuilalt.

VIII.

Totuși și după aceasta noi făcurăm negoț cu Răsăritul, cu toate neapăratele pagube și nedreptăți, cu toată veșnica nesiguranță de la hotar. Îl făcurăm noi, cu mijloacele noastre mai puține, și astfel străinii, cari nu mai mergeau, din vecini, de-a dreptul în țara mirodeniilor, a mățăsurilor, a stofelor de păr de cămilă, a vinurilor tari, dulci și aromite, purturi, căpăta aceste mărfuri de la noi, cu un adaus de plată care rămînea în mîinile noastre. Acesta a fost de sigur unul din cuvintele pentru care s'a întemeiat la noi în veacul al XVII-lea o clasă a negustorilor de țară, clasă destul de mare la număr, de bogată și de înfloritoare.

O parte din acest negoț al nostru cu Răsăritul era impus, silit, cu toate că el nu era lipsit de folos pentru noi, chiar în aceste împrejurări.

Anume, închinîndu-ne Turcilor, luasem, neapărat, asupra noastră și îndatorirea de a-i ajuta cu hrană în timp de războiu, de a trimite „pinea” noastră, turmele noastre de oi (Turcii desprețuiesc carnea de vacă), mierea noastră, unt, brînză în taberele lor. de cîte ori ei le așezau în vecinătatea țărilor românești. Hrană se trimetea pe Marea Neagră, în orișice timpuri, și la Constantinopol, Turcii păstrasera acestui oraș situația înzestrată cu cele mai mari privilegii pe care o avuse în vremea stăpînirii grecești. Și supt Sultani ca și supt Împărații creștini, grija cea mare se îndrepta asupra Capitalei, de la saful sau foamea, de la mulțămirea sau nemulțămirea căreia, atîrna păstrarea sau schim-

barea celor mai înalți dregători și chiar soarta strălucitului stăpânitor care, domnind peste „două lumi“, era însă robul „robilor“ săi jărigădeni. Tot așa de mult atârna el de Ienicertii ce-l încunjurau, ostași bine hrăniți. Sosirea galloanelor cu hrană era și acum supt Turci un lucru tot așa de mare, tot așa de nerăbdător așteptat și de plin de urmări ca și în timpurile bizantine. La anumite soroace din an, bine cunoscute de toți și care nu se puteau zăbovi fără cele mai strașnice urmări, trebuiau să răsară din zarea Mării corăbiiile cu grîul, cu herbecii, cu mierea Moldovei și Țerii-Românești. De cu vreme, gelepi, măcelari, Musulmani sau, dese ori, creștini, Slavi, Armeni, Greci, mai ales Greci, mergeau pe la stîine, pe la *perdelele* și *odăile* de oi, și scriaă cit se putea vinde din ele, învîndu-se cu păstorii sau cu boierii ce aveau turmele, pentru trimeterea lor într'un loc știtut, de unde le porniau apoi *ciobanii* Turcilor. De cele mai multe ori, Domnul, care avea datorii față de Împărăție, vindea oile ce i se cuveniau din dijmă, din așa-numita *goștină* a oilor, gelepilor Țarigradului, cari veniau apoi să le strîngă din toate locurile, Sau, tarășii, avînd nevoie de bani pentru nevoile sale la Poartă, Domnul împrumuta de la aceștii gelepi, oameni cari aveau în todeauna pungile ca *aspri*, cu bani albi, la îndemină, și-l lăsa apoi să-și stringă datoria în capete de turmă. Gelepii erau buni-bacuroși de astfel de involală, care li aducea o frumoasă dobîndă, și ei se îndesaa la împrumutat cînd un Domn puneă pe oamenii săi din Constantinopol să-l caute bani. Mulți dintre diștii erau mai todeauna datornicii Voevoztilor ce se urmau în Scaunele Domniei românești, și, după ce-și trimeteau sau își duceau marfa vie la Constantinopol și primiau plata de la Vistieria împărătească, ei se întorceau în preajma Domnului, pîndîndu-l de aproape, ca nu cumva să treacă, în socotelile și măsurile lui de om foarte străimtorat, asupra datoriei pe care o avea față de diștii. Grîul nostru mergea dese ori, pe ascuns sau pe față, cu știrea mărturisită și nemărturisită a Domnului și a dregătorilor lui, și peste alte granțe, dar oile de vînzare, din solurile căutate mai mult de Turci, *araman* și *chivrgic*, treceau cu toatele pe drumul cel mare ce ducea la porturile de încărcare: Galații Moldovei și Brăila Țerii-Românești. Și săul vitelor mari, pastrama bună pentru războaiele lungi se cereau.

Caii noștri erau ceruți și pentru oastea stăpînitorilor, în rîndul întăiu de către Turci: săul și grăsiimea din oase, *fervișul* slujiau mai mult la ungerea corăbiilor din flota împărătească. Dacă se exportau într'acolo și *boi*, era mai mult pentru nevoile creștinilor din Capitala turcească. Cele mai multe din *lemnele* care treceau hotarul, mergeau și ele la cetățile turcești ce se înălțau ori se dregeau prin vecinătate, sau ele erau încărcate pe galloane și duse la Constantinopol, unde se întrebunțau pentru durarea corăbiilor, pentru clădirea palatelor împărătești și altor zidiri făcute din porunca și cu cheltutala Sultanului. Din ocele noastre pleca, atunci ca și mai tîrziu, mai toată *sarea* de care aveau trebuință provinciile vecine ale Împărăției, căci pe pămîntul turcesc din Europa nu se mai culegea altă sare decît sarea din bălțile de la Anchtalos, unde se strîngea pentru aceasta, din cele mai vechi timpuri, apa Mării Negre.

Să se mai adauge neconţinută cerere a Turcilor de a li se trimete *ceard* pentru luminări curate în multe încăperi ale Seratului, mare cât o lume, în casele ocrotiţilor Porţii şi în atâtea moschei împărăteşti, şi *piei* pentru trebuinţa oştirilor mai ales. *Salitra*, care se culegea pe la Soroca, era şi ea înscrisă între furniturile militare neplătite.

Aceste cereri nu erau făcute însă până în veacul al XVIII-lea fără a se pune în vedere Domnul sau, prin el, vinzătorilor, că Poarta înţelege să plătească, de şi fără niciun fel de negustorie, cu un preţ fix, care nu era prea mare. Unele furnituri venite de la Domnie vor fi fost trecute în sama haraciului sau a datoriiilor ţerii faţă de Împărăţie. Abuzurile nu puteau să lipsească, dar niciodată în epoca pe care o avem acum în vedere, ele n'au adus stabilirea unei *norme* abusive, unei *principiu* de despoiere. Anumite împrejurări ce nu se puteau înlătura au adus în veacul al XVIII-lea, în dauna noastră vădită, o altă stare de lucruri, care se cuvine a fi arătată deosebit.

IX.

Rămneau însă destule articole şi pentru negoşul cu străinătatea. Ele se îndreptau din Ţara-Românească spre Ardeal, unde închiderea pasurilor, din partea vre-unui Domn supărat pentru adăpostirea de pribegi sau pentru altă jignire, era privită ca o mare pagubă, întru înlăturarea căreia se cheltuiau cele mai mari silinşi. Ardealul a trăit ca ţară deosebită, cu principii ei suzeranitate turcească, până la sfârşitul veacului al XVII-lea, şi, până atunci, Saşii, de şi slăbiţi ca hărnicie şi şi avere, au tot cerut de la vecinii munteni acele produse pe care Turcii au puneau mina înaintea oricui altuia. Bolerii din Oltenia trimeteau cîrduri întregi de *porci*, pe cari-i îngrăşau în marile păduri de stejar de la munte, care s'au tăiat de atunci, şi cu banii ciştigaşi astfel, de pe aceşti *stămători*, pe cari-i laudau că sînt aşa de graşi, încît nici nu se mai pot şine pe picioare, ei îşi acoperiau şi trebuinţile de gospodărie şi cheltuelile luxului, care începea să se ivească. Negustorii de porci în foarte mare măsură erau toţi boierii mari din Ţara Olteniei, şi chiar unii dintre ai Munteniei propriu-zise: Ştirbeli, Bălenii ş. a. *Lina* era mai ales foarte căutată, şi toate fabricile săseşti din ţara vecină lucrau cu lina ce venia din principatul muntean sau şi din părşile dunărene ale Bulgariei, mai ales din Ţinutul Vidinului. Agenşii, Romîni, Bulgari, răscoliau toate văile şi intrau în vorbă cu păstorii pentru a cumpăra *mifele*, pe care erau datori să le aducă îndată după tuns la locul pe care-l hotărîse agentul. Mult mai puşin se căutau vitele albe, care se aduceau mai ales din Moldova, sau oile, din care Muntenii n'aveau niciodată un mare prisos; trimeteşile de piei nelucrate nu se întîmpină nici ele tocmai des. Din potrivă, era foarte mult cerut şi destul de bine plătit un alt articol: *vinurile*. Vile boiereşti erau multe, cu toate că rodul lor nu era destul de preţuit. Dumitrachi Bibescu, tatăl lui Bibescu-Vodă şi al lui Ştirbei-Vodă, se miră cînd li se spuse în Ardeal că vinul acela bun pe care l-a băut la o masă de

cinste, e vin de Drăgășani, dar, ce e dreptul, peste cîțiva ani el s'ădise cu viță tot pămîntul ce avea pe dealurile vilcene și vindea bine în Ardeal vinurile sale de Drăgășani, pe care le lăuda spunînd că cine le cunoaște odată, nu poate să nu mai întrebă de dinsele.

Până foarte înrziu, carăle cu *pește* din țară au sosit zilnic în Brașov și în Sibiu cu cărauși munteni sau Romîni din posesiile acestor cetăți.

Cu alți vecini Muntenii n'au încercat legături de negoț, Totuși se pare că de la dinșii venia acea bună *ceară* românească de care se folosisiau Venețienii, până ce Imperiul vecin al Germaniei opri trecerea acestei mărfi, de care și el avea nevoie, până la depărtata republică Italiană.

Înainte de toate, Moldovenii făceau negoț cu *boii*, ale căror cirezii acoperiau din primăvară până în toamnă întinsele și grasele pășuni ale potenilor și vălilor. Alexandru-Vodă Lăpușeanu plătia Ardelenilor cumpărăturile sale trimîndu-li boi de vînzare. El era și un mare negustor de *porci*, și se supăra cînd rîmătorii lui nu se puteau vinde la Bistrița ardeleană decît cu trei galbeni părechea. Dar niciodată vînzarea de porci n'a fost o ramură însemnată a negoțului moldovenesc, care se răzîma mai ales pe trimeterea vitelor albe. Se desfăceau destule, și în Ardealse făceau asociații între Sașii de acolo și Unguri de prin orașele Moldovei; pe la 1547 astfel de tovarăși puteau cumpăra în această țară capul de viță cu 5 floșini și de sigur că, vînzîndu-l în Ardeal, el scoteau un cîștig frumos.

Cel mai mulți boi nu se trimeteau însă nici la Brașov, nici la Bistrița ardeleană. Negustorii moldoveni se duceau în Polonia vecină, sau negustorii din Polonia veniau să-i cumpere în țară. La bîlciul din Lemberg sosiau astfel cu boi de vînzare, la 1557, negustorii moldoveni Andreico, Toma Siigleș, Romașcu și Manea din Suceava, Hagiadur Armeanul din Botoșani, Avram Șirzincă din Iași, Giurgea din Siretiu. Cirezile treceau mai mult pe la Hotin, unde era vama cea mare. Vameșii erau une ori Romîni, alte ori însă Greci adevărași, Greci Italiani sași, din posesiile venețiene, Ragusani de la Marea Adriatică. Oamenii bogași, ei făceau de multe ori și negoț pe seama lor, și, pe la 1560, Nicoară, vameșul din Hotin, vindea boi în Polonia pentru suma de 418 ughi sau galbeni ungurești de aur. Și la tarmarocul de la Sniatyn veniau cumpărătorii poloni pentru boi moldovenești, din acea rasă veche care se socotea pe atunci mai presus decît rasele străine. De cele mai multe ori, negustorul cel mai mare era Voevodul însuși, și vameșul nu era decît un agent al său. În 1560, Lăpușeanu, care n'a fost numai un cumplit tiran, ci și un negustor priceput și harnic, negocia cu un Venețian, Iosif de Francisc, care trimetea a i se căuta boi în Moldova. Domnul se învota cu bucurie la acest plan, și cerea ca jumătate din plată să i se dea în galbeni ungurești, în *ughi* de cei buni, iar cealaltă jumătate să se facă în „catifea cu flori de aur, mătasă roșie păroasă, damasc, atlas și alifel de mătăsării și postavuri, precum ecarlată, grenată, *stammel*—care se aducea și din Ardeal—, postav de Londra, postav de Bergamo“. Și până astăzi se află în Arhivele din Veneția o scrisoare slavonă a lui Alexandru-Vodă privitoare la

afacerile de negoț pe care le urmăria până în locuri așa de depărtate, dar și așa de bine cunoscute tuturor pe acea vreme.

Boii din Moldova nu se întrebunșau numai pentru hrana locuitorilor din multe orașe înfloritoare ale Poloniei; negustorii din această țară îi duceau mai departe, în Silesia sau la Danzig, de unde-i luau corăbii engleze. În vederea unui negoț direct cu Moldova, veni prin această țară la 1586 un agent englez, Austell, care, venind din Constantinopol, trecu, prin Polonia și Germania, spre portul Hamburg. Peste doi ani, Petru Șchiopul, Domn moldovenesc, dădea o carte de trecere și așezare supușilor englezi, adresînd-o lui Harebone, ambasadorul de curînd așezat la Constantinopol al reginei Elisabeta.

Exportul de oi și de lînă din această țară se va fi făcut tot în Polonia, dar în măsură mică. Piel se vindeau însă destule la orașenii din Sniatyn și Lemberg. Caii moldovenești, cu cari și-a purtat războaiele Ștefan-cel-Mare, erau, de sigur, cunoscuți de vecini, dar pînă la o vreme Domnii neatirnași, apoi stăpînii turci vor fi oprit cu asprime vînzarea lor în străinătate. Abia la începutul veacului al XVII-lea, vedem pe patricianul venețian Paul Minto, care ținea pe fata lui Petru-Vodă Șchiopul și care călătorește în Moldova, propunînd a se cumpăra cai de aceștia pentru cavaleria italiană și dalmatină a Republicei și a se trimete prin Vidin și Bosnia, cale de cinsprezece zile, la Spalato, pe coasta Adriaticei. Vinurii moldovenești ieftene treceau în Polonia.

În sfîrșit, în veacul al XVII-lea măcar, unii boieri cari aveau întinse păduri pe moștile lor și nu puteau vinde în străinătate lemnele, ardeau copacii și vindeau *potășul* din cenușa lor, care se căuta, iarăși, foarte mult în Polonia.

Nu trebuie să se uite apoi acel negoț al *cazacillor*, cari duceau în țara Muscalilor și Cazacilor vinuri și aduceau de acolo, pentru Domn, pentru boierime și pentru Turci, blănuri de samur și *dinți de pește*, fildeș, adus de caravanele Astei.

X.

Numărul Grecilor așezați în principate între 1500 și 1600 nu era mic, fără să se poată alătura însă cu acel care se întîlnește ceva mai târziu. Aceștia nu erau însă decît într'o mică măsură dregători și casnici al Domnului ori clerici. Ei se țineau cu negoțul.

Acest negoț nu urmăria, ca al gelepilor, al *sațgillor* sau păstorii, ce strîngeau turmele, al *beglicgillor*, cari căutau furniturile de *bellie*, al *capanților*, pe cari-i trimetea „capanul”, firgul împărătesc din Constantinopol, al *casapilor* veniți de la căpetenia măcelarilor jărăgrădeni, Casap-Bașa, — nu urmăria deci produsele țerii. Ei nu se hrăneau și îmbogățeau nici din camăta pe care de cele mai multe ori o făceau acela. Rostul lor era acela al aducătorilor de mărfuri răsăritene pe care le desfăceau pe la boieri, mergînd din casă în casă, ca la Constantinopol prin sera-

șurile puternicilor, sau pe care le expuneau în prăvăliile de pe la hanuri; dar unii duceau aceste mărfuri și peste hotar.

Negustorii trecuți prin Țara-Românească, unde ni învățaseră limba, se așezară astfel pe încetul în toate orașele și târgurile, mari și mici, ale Ardealului. Îi găsim la Brașov, la Sibiu mai întâiu, și până la Tokaj, pe malul Tisei. Încă de la 1636, Gheorghę Rákóczy, principele Ardealului, un bun gospodar, li dădu un privilegiu, făcînd din ei o Companie, care-și avea birul ei hotărîit, cîrmuirea ei deosebită prin dregători aleși, agenții ei anume pentru stringerea birului datorit Cîrmuirii. Ramurile Companiei grecești se tot înmulțiră; pe lângă Grecii, Bulgarii, Sîrbii, Armenii de la început se adăuseră de la o bucată de vreme Romîni de dincolo sau de dincoace, și aceștia ajunseră a romanisa pe încetul măcar unele din Companii, mulțămîită și multelor legături zilnice cu elementul românesc din Ardeal și cu Ținuturile principatului muntean. Pe urma acestor grupări de negustori au rămas alor noștri din Ardeal biserică frumoasă, mari, bine înzestrate cu toate cele ce trebuie pentru slujbă, precum și elemente orășenești care au fost de cel mai mare folos dezvoltării neamului românesc în acele părți.

Prin acești oameni căpătau Casele de negoț din Ardeal și cele din Europa care stăteau în legătură cu dînele bumbacul din ce în ce mai folositor, țesătură din „Turcia” și mirodeniile, care nu erau mai puțin căutate decît în evul mediu. Un articol de comerț foarte însemnat care se căpăta pe această cale, sînt *cordovanele*, pieile lucrate în Răsărit după datina Arabilor din Cordova.

Acești Greci erau veniți mai mult din Macedonia și părțile vecine cu dînsa.

XI.

Țara-Românească mai avea însă de la un timp și alți negustori de marfă „turcească”, pe Chiproviceni veniți din Bulgaria, din orașelul Chiproveș sau Ciproveș în Balcani, și din unele sate vecine, unde locuitorii erau cîștigăși la catolicism. Pe la 1688 cel mai mulțt însă fugiră de frica Turcilor aici la noi și apoi în Ardeal, la Alvinși, unde ei se pierdură între „companiștii” romanisași. Unii dintre „Grecii” de la Deva și Bălgradul Ardealului (Alba-Iulia) sînt dintre acești Chiproviceni fugari cari știau încă de la început foarte bine românește. Familiile Parcevic, Pelacevic, care și-au înscris numele în analele misiunilor catolice sau în istoria monarhiei vecine, se coboară dintre fruntașii de-al Bulgarilor acestora.

În Moldova pătrunseră alții, a căror patrie erau stăpînirile venețiene din Răsărit, și mai ales marea insulă a Cretei. Cunoscători de italienește, deprinși cu felul de traiu din Europa latină, ocrotiți de un Guvern care nu pierdea niciodată din vedere interesele de negoț ale cetățenilor și supușilor săi, acești Cretani pricepuși și îndrăzneși erau de o potrivă acasă la dinșii în Iași, în Suceava, la Lemberg și în alte centre neguțorești ale Poloniei. Unii dintre dinșii ajunseră la o mare însemnătate.

Astfel Constantin Corniact a fost pe rînd vameşul lui Alexandru Lăpuşneanu şi al regelui Poloniei, în slujba căruia muri, lăsînd faîma unui adevărat „patrician”, bogat şi puternic. Un Vevelli, Constantin sau Ioan-Baptist, fu dregător şi sfetnic de căpetenie pe lingă Domnii moldoveni de limbă grecească de la începutul veacului al XVII-lea. Pe un timp cînd o Maria Amirală din Rodos ajungea Doamna lui Petru Şchlopul, unul din urmaşii acestuia, Iancu-Vodă Sasul, se căsătorii cu Grecoalca Maria, văduva unui Antoniu, şi fata acestui Antoniu luă pe Grecul Catacalo. Colonia din Lemberg a Cretanilor greco-italieni cari făceau negoş cu Răsăritul prin Moldova, aducînd Apusenilor pe această cale vin din insule şi stofe, postavuri orientale, era bine cunoscută, şi avem o mulţime de sfîiri privitoare la viaţa ei prin anii 1600.

XII.

De cînd amîndouă ţerile noastre căzuseră în atîrnarea Turcilor şi nu mai erau socotite de vecini ca nişte State care pot lua de sine hotărîrile privitoare la viaţa lor, nu se mai încheiau tratate de comerş cu dinsele, nu se mai cereau de la Romîni noştri privilegii comerciale, de care s'ar fi folosit numai un număr de străini cu mult mai restrîns decît odinioară. Nicî măcar lui Bogdan Orbul sau lui Petru Rareş nu i-au cerut negustorii din Lemberg, cel mai interesai la aceasta, o întărire a vechilor drepturi pe care le aveau la noi, mai ales în Moldova, supuşii regelui Poloniei. Saşii din Ardeal, pe de altă parte, nu mai erau acum oamenii regelui Ungariei, ci ai unui principe ardelean, şi ei închinat Turcilor, şi care n'avea prin urmare decît trecerea sa personală pe lingă puternicii din Constantinopol.

Practica, nevoile zilnice, înfelegerii nescrise sau mici învoielii pierdute vor fi adus pe încetul schimbări în regimul vamal la care erau supuşii în amîndouă principatele negustorii veniţi de peste hotar. În cea mai mare parte, rămîneau însă, pe hîrtie, vechile clause, ce se strămutau dintr'o condiţie domnească în alta, dintr'un *catastif* în acela care-l lua locul. Cînd se făcea o schimbare mărturisită şi pusă în scris, nu se mai întreba vecinul şi nu se negocia un nou tratat, ci ajungea o măsură a cîrmultorului moldovean şi muntean, împotriva căreia, ce e dreptul, cu mai multă sau mai puţină izbîndă, se putea plînge cineva la Poartă. Cînd se încheia vre-o învoială cu vecinii, aceasta avea în vedere vre-un scop politic revoluţionar sau cuprîndea numai prevederi cu privire la asigurarea hotarelor.

Avem *tariful vamal* al lui Constantin Brîncoveanu, dat în 1691. El se deosebeşte de vechile privilegii prin acela că are un caracter general, valabil de o potrivă pentru localnici şi pentru străinii din orice parte. Taxa, hotărîită totdeauna în bani, se socotea pe unitatea de marfă: „un lup”, „o coasă”, „o vidră”, pe măsura de capacitate pentru lîcvide, *copul*, butea (numai de vin), pentru grîne pe *ferdelă*, care se întrebuiņa pretutîndeni în Ardealul vecin, pentru ceara singură pe măsura pe greutate turcească a ocăi sau ocalei, iar pentru toate celelalte de *povară*, pe

vechiul *tuc*, „încărcătura de cal“ a Turcilor, analogă cu acel *summo* sau *sommo* după care socotiau Genovezii în coloniile lor orientale, și în legătură de sigur cu vre-o veche unitate de prețuire bizantină. Unele poveri sînt numite după marfa ce cuprînd, altele însă după originea unei mărfi ce nu se numește: astfel se prevede vama pentru poveri de Persia sau de *Agem*, pentru poveri de Țarigrad, de Adrianopol sau de *Odriu*, de Brusa, de Sofia, de Țirnova, de Veneția și de *Rumele* sau de Rumelia; poate că e vorba de marfă amestecată, venind din aceste locuri. Turcii vor fi impuși a nu se socoti marfa lor decît după greutate, pe cînd marfa ardeleană, marfa *europenească* era prețuită după natura ei. Fără nicio rînduială se înșiră astfel deosebitele articole, așa încît după „copurile“ de rachiu și de uleiu vine „lupul“, adică pielea de lup, apoi poverile de „ierbe de dohtorii“, de roșcove, de oșel, de săpun și de brînză¹. Unele vămi, ca pentru „omul călare“, și „omul pedestru“, amintesc puncte din tratatele cu Ardelenii în veacul al XIV-lea și al XV-lea.

XIII

În aceste împrejurări se alcătui la noi o clasă de negustori romîni. Să încercăm a-i reconstitui, pe cît se poate, fisionomia așa cum se înfățișează la sfîrșitul veacului al XVII-lea, înaintea amestecului celui mare al mărfurilor și negustorilor europeni, înaintea de deschiderea, sau încercarea măcar, a marilor drumuri de negoș moderne.

Orașele săsești din Ardeal, cele nemțești din Ungaria-de-Sus și din Polonia s'au bucurat de la început de o autonomie asigurată prin privilegiile regale. Aceasta pentru că acolo regele a adus din străinătatea depărtată pe coloniștii. La noi însă, coloniștii s'au strîns cînd și cum au vrut și Domnia i-a găsit așezați de mai multă vreme, înfrății cu localnicii ce se strinseseră în jurul lor și, mai mult decît pe jumătate, desnaționalizați. Nu mai putea fi vorba de privilegiile cumpănite și alcătuite la Curte; și în viața orășenească, trecutul și-a păstrat numai drepturile sale, datina a rămas în putere.

Astfel orașele au trăit și mai departe ca Sfatul lor de cetățeni aleși, avînd în frunte pe unul ieșit din mijlocul Sfatului. În Moldova, unde a învins norma germană din Galiția și dreptul german zis de Magdeburg, sistemul magdeburgese de organizare și conducere a orașelor, căpetenia se chema *șoltuz* (*Schultheiss*), sau, ca la Poloni, *vott*, iar membrii Sfatului erau *pițgari* (*Bürger*), unii putînd fi intitulaji „pițgari mari“. Hotărîrile se luau și mărturiile se dădeau și în numele „oamenilor buni“, „negustori și țirgovești“. În Țara-Românească, în locul șoltuzului se află, după moda săsească, un județ (*Richter*) și un număr de pițgari — tot doisprezece.

¹ V. tariful în *Studii și doc.*, V, pp. 364—7, în aceleași, XII, pp. 12—7. Mult timp, *Archiva* din Iași a anunțat în zădar tipărirea tarifului vamal de supt Brîncoveanu, — nu știm după ce copie.

Aloi foștii judeși stau în acte în același rînd cu județul care cîrmulește. Niciunul din aceștia dregători nu e meșter sau boier sau lucrător de pămînt. „Țeranii” cari sînt în satele din margine nu pot fi cuprinși în oraș: așa se întîmplă cu cel din satul Săsești în apropierea Bîrladului. Preoșii fac parte însă din comuna „orășanului”-negustor. Pîrcălabul, care e comandantul orașului întărit, marele-vătaf al Ținutului, ureadnicul sau namestnicul, care înfățișează puterea civilă. Vornicii, cari arată drepturile de proprietate ale Domniei sau ale vre-unui boier, vameșii domnești, ispravnicii pentru vre-o delegație în acel loc, pivnicerii lui Vodă la Cotnari, acela se află *pe lîngă* oraș, dar n’au a face cu țesătura lui veche, intimă.

De la orașe, supt pecetea lor cu stemă și inscripție, de multe ori așa de stingaciu limitată după cea veche, încît nu se înțelege nimic, ni s’au păsirat numai măturii în afaceri de vînzare sau de schimb sau de judecată și cite o scrisoare îndreptată totdeauna numai către alte orașe, din străinătate: Bistrița Ardealului, Brașovul, Lembergul. Dar rostul Sfaturilor orășenești nu era numai acesta.

Ele păstran un „catastif al țîrgului”, în care se însemnau toate schimbările de proprietate, în care se treceau poate actele de vînzare întregi, și chiar zapisele de datorie. Ele se îngrijiau de ținerea bilciurilor, a țarmarocelor, care eran izvorul de bogăție cel mai însemnat al orașului și ale căror dată și loc nu se puteau schimba de la o vreme fără o învoire din partea Domniei. Ele culegeau poate anumite gloabe de la acela cari călcau orînduielele orașului sau ale bilciului. În apărarea cetății ele vor fi avut fără îndoială vre-un amestec îndătinat. În sfîrșit, Sfatul și căpetenia orașului luau măsurile de trebuință pentru a se stringe de la orășenii-negustori suma ce se datorîa Domniei. Prin grija lor se îndeplineau și unele îndatoriri față de Domn, precum era la Iași acela de a se schimba atîția bani de tot felul ce veniau la Vistierie, în bani buni, noi, de cari avea nevoie stăpînitorul pentru plățile sale.

De la o vreme însă, se pare că meșteșugarii, uniți în *frății* sau bresle, asemenea corporațiilor din Apus, cu bisericile lor, cu hramurile lor, cu bătrînii sau *staroștii* lor, purtînd un nume împrumutat din Polonia, au tot cîștigat prin numărul lor teren față de negustorii, cari se tot împușinau. Astfel în veacul al XVIII-lea, Sfatul cel vechi al negustorilor pierde necontenit din însemnătatea sa și chiar dispere în cele mai multe orașe, pe cînd breasla, cu starosteie în frunte, păstrează pentru dînsa întregul rost al vieții orășenești.

La aceasta a ajutat mult și intrarea negustorilor străini, veniți în anumite condiții, în sînul vechiului oraș privilegiat. Ei erau organizați de la început în breaslă. Așa s’a întîmplat cu Armenii din Suceava, cari-și aveau șoltuzul deosebit, și cu Chiproviceni bulgari; așa s’a făcut și cu Brașovenii, cu acel Romîni din Șchel, foști cărăuși și lucrători de pămînt, cari, deprinzînd negoțul de la Companiști și neîncăpînd în strîmtoarea privilegiilor de acasă de la ei, veniau să se așeze „dincoace”, în Bucu-

reși și în deosebite orașe ale țerii. Ei n'au nimic a face cu organizarea localnicilor, ci stau deosebiți de dinșii ca breaslă, cu staroste, cu vătafi, cu scutiri și ocrotiri.

Ei n'aveau niciuna din sarcinile negustorilor de țară, care erau în Țara Românească: *fumăritul* prăvăliilor, *cotăritul* bușilor, schimbul și împrumutul către Vistierie, „așternuturile“, „arămurile“ pentru oaspeții turci, „podinile“, pentru ținerea strădelor în stare bună, pentru făcutul și dresul *podurilor*, veniturile Sfatului, pocloanele de covoare, blăni, păhare ale dregătorilor și boierilor.

În Moldova, orice circumă are de plătit camena cămănarilor, pentru vin, cuparului cupăritul, pentru cupe, bezmenul pentru chria casei, bourul pentru pecetea ce se pune pe buși, branștea pentru locul casei, locul agesc pentru răspălirea Agăi, prefect de poliție.

La Galați negustorii dau în 1683, pe lângă birul lor învoit, banii săului, pentru săul cerut de Turci de la Domnie, banii mezelgiului, adică al celui ce are poșta cu Constantinopolea, și altele „năpășii“.

Astfel în acest veac negustorii romini rămân numai o breaslă între multe altele, o clasă a *ruptașilor*, cari au „rupt“ o învoială cu Vistieria, și între ruptași și breslași ei sînt cei mai pușini fericiți, fiind „de țară“.

Primirea modelor turcești, între care era și o asemenea împărțire a meșterilor ca și a negustorilor în *esnafari*, cu anumite roluri în părăzile Capitalei, a înfiruit și ea la această îngustare de situație a negustorilor noștri și la sfărîmarea totală a vechilor așezăminte.

XIV.

Negustorii din alte timpuri se pot împărți în negustori drumeși și așezați. Cei d'întăiu erau mult mai mulți decît cei de-al doilea. Ei veniau cu carăle, se adăpostiau în curtea *hanului* cu multe cerdace, care încunjură mănăstirea sau biserica de la care-și lua numele și în a căreia stăpînire era. Toți Răsăritenii făceau așa, și, de oare ce ei veniau mai ales în Țara Românească, Bucureștii erau plini de astfel de hanuri mănăstirești. Negustorii stăteau, se odihneau, vindeau pe la casele mari și plecau în altă parte. Pentru Turci se făcu apoi o casă de primire anume, la *car vasarâ* (caravan-serai adecă). Apusenii vor fi avut conacele lor anume.

Negustorii așezați aveau prăvălii sau dughene, case la stradă, cu o singură odale în față, cum sînt multe din acelea care, până și pe Calea Victoriei, necinstesc Bucureștii de la începutul veacului al XX-lea. Mărfurile care se expun astăzi, cît se poate mai în vaza tuturor, erau pe atunci tîlnuite, ascunse. Asupra fereștilor, foarte înguste, pe alif de înguste atunci, pe cît sînt astăzi de largi, se coborau noaptea grele obloane de lemn, care zăua se prindeau cu un cîrlig de copertișe. Une ori se prelungește copertișul spre stradă, ca la hanurile de la drumul mare de astăzi; aceasta se cheamă în Moldova *șandramă*. Supt șandramă sau innalntea fereștilor stă negustorul, care se expune astfel pe el însuși. Poartă pe cap *șlicul* sau *ișlicul* innalt, de blană de miel, și, cînd trece pe „ulță“ un om de

cinste și zice-o vorbă de închinare, și el se ridică de pe scaun și se închină. Erau foarte mindri în această privință negustorii leșeni de pe la 1670—80, cari nu voiau să se ridice nici înaintea lui Cirstea Marele-Vameș și fratele lui Duca-Vodă, până nu-și lua el întâiu *șlicul*. Cînd se plînsese pentru aceasta, Duca, om cumînte și bun cu negustorii, îi răspunse alîta: „Pas pe uliță și-ți tea șlicul și apoi, dacă nu-și vor lua ei șlicele, vin' de-mi spune mie, că știu eu ce ou face.”

Fiecare uliță are negustorii de același fel: de o parte sînt băcanii sau bacălii, de alta pescarii, de alta argintarii, de alta postăvarii; apoi bogasierii, cari vînd bogasii (it. boccassino) din Răsărit, mătăsarii, abagerii, pentru desfacerea de abale, căldărarii, ciubotarii, opincarii, tălpălarii, sărarii, olarii, sticlarii, pitărițele creștine cu *pilele*. De o parte Brașovenii, de alta Răsăritenii, fiecare după breasla sa. Și astăzi multe din stradele noastre aminîesc prin numele lor acest obicei.

Mac-Michael, un Engles care a fost pe la noi în 1817 — 8 a văzut o stradă de acestea, Mergînd la Chișinău, el găsi pe ulița mare „clădiri joase, acoperite cu șindriță, fără ferești de sticlă, pe care le înlocuiesc obloane de lemn, ridicate și atîrnate de coperemînt”. Supt șandramale el află tărăbi pline cu „miere, smîrnă, piper, sămînțurî de tot felul, strafide, portocale, pucioasă, natriu ș. a. Pe pămînt stăteau bolovani mari de sare, de altă parte erau crapi, moruni și alte feluri de pește... În mijlocul mulțimii ședeau zarafii evrei cu mesușa înaintea, pe care erau răspîndiți zecchinii de Veneția, galbenii de Olanda, *fonduchii*, *stamboli* (galbenii de Stambul, de Constantinopol, sultanii) și alte feluri de aur turcesc, amestecat cu greoala aramă a copelcilor rusești”. Și asiăzi se poate vedea în îngusta uliță a Turcilor din Hotin, umbrită toată de streșine și șandramale, starea de lucruri de acum un veac sau de multe veacuri în urmă. Trunchiurile de carne sînt de o parte, dar prin toate părțile sînt răspîndite circiumele, *crîșmele*, care în timpurile mai vechi se alcătuiă din pivnița singură. Așa a putut prînde Cantemir bătrînul pe Polonii beți cari zăceau acolo în fundul pămîntului, la 1686. Bucureștii au încă de pe vremea lui Constantin-Vodă Brîncoveanu cafenele turcești, pe care le țin oameni veniți din Stambul, cunoscătorii ai celor mai nouă deprinderi ale Capitalei împărătești.

XV.

Așa-numita epocă a Fanarioșilor aduse însemnate schimbări în starea negustorilor de țară, romîni sau străini, așezați staționnic la noi și fără nicio legătură de protecție cu Statul din care veniseră.

Aceste schimbări n'au însă, cum s'ar putea crede, după falma rea de care se bucură această epocă, un caracter fiscal. Nu s'au înmulțit dările, destul de multe și de încurcătoare, ale timpurilor de mai înainte. Nu s'a crescut suma pe care, pentru fiecare dintre ele, trebuia s'o răspundă negustorul. N'au fost mai multe abusuri, peșcheșuri și mituiri decît

altă dată. Dar *organizarea* negustorilor în corpori recunoscute de Cirmuire, acela e în veacul al XVIII-lea și în cei douăzeci de ani de la începutul celui următor alta decât cea de până acum.

A hotărît în această privință moda turcească, de care în acest răstimp se ține samă în toate. Această modă nu era însă decât prelungirea peste multe veacuri a datinilor bizantine de odinoară, strălucitoare și pompoase. Negustorii, ca și orice fel de meșteșugari, erau orînduiți în bresle, care se chiamă la Turci *esnafuri*, și aceste bresle își aveau partea la orice serbare de căpetenie a Curții, la orice mare alaiu împărătesc. Astfel, la marile petreceri din Iunie 1582, cu care nu se pot asemăna altele în toț cursul istoriei osmane, trecură pe rînd înaintea stăpînului, a Sultanelor, a demnitarilor celor înalți lucrătorii de mărămî pentru cap și de papuci femeiești, *modiștii*, cum am zice, apoi, în altă zi, dărăcitorii de bumbac, cizmarii bărbătești, șelarii, croitorii lungilor caflane, mătăsarii, meșterii în facerea *frînghiilor* de aur și de argint, a firului țesut din aceste două scumpe metale, cofetarii, plăcintarii, pregătitorii șerbeturilor răcoritoare, țesătorii firelor supțiri ale mătăsii, împletitorii de șireturi, pînzarii, pielarii, meșterii de ață și de șorțuri, luminărarii, legătorii de cărți, și cite alte feluri de meșteșugari se mai aflau pe atunci în acest uriaș și putred de bogat oraș împărătesc. Alături cu aceșii meseriași însă, întîlnim tot ca un *esnaf* deosebit, avîndu-și locul hotărît în alaiu, pe precupeții ce vînd poame, ca vecinii al luntrașilor și băiașilor, pe gelepii acela cari aduceau din părțile noastre multe turme și cirezi care trebuiau pentru hrana Stambulului păgîn, pe negastorii cari țineau în prăvălii, în *dughene* — acesta e cuvîntul turcesc — uleu și grăsimi, pe Arnăuții cari vindeau săpun. Căfegii sînt un *esnaf* tot așa ca și cățirarii, ca și vînzătorii de găini spinzurate pe pîrghii, cum spinzură, după același obicei turcesc, Oltenii noștri, precupeți în București, bieții miei sîngerai; așa sînt negustorii de... ochelari pentru oamenii cu cetirile îndelungate și obositoare și negustorii veniți din Egipt. Deci orice ramură de negustori e bucuroasă acolo să capete o învoială, cu Vistieria, care-i aruncă anumite sarcini și-i asigură anumite drepturi, și prin aceasta breasla a intrat în rîndurile privilegiatilor, a celorla de cari nu se poate atinge, din lăcomie sau din poftă de așuprire, orice slujbaș, mare sau mic, al Cirmuirii.

Tocmai așa s'a făcut și la noi, în același spirit și în aceleași forme. Erau negustorii ca mai înainte, pe cari-i atîngea și *bezmenul* pentru locul pe care stau, și *camăndăritul*, și birurile deosebite, și tot felul de peșchășuri îndătinate, și acele chefuri obișnuite ale „slugilor domnești”. Dar, îndată ce se găslau mai mulți cu același fel de marfă sau veniți din același loc — ceta ce presupunea, de alminterea, iarăși același specialitate de marfă sirăină —, ei întrebunțau toate mijloacele de stăruință și de ciștigare prin daruri și bani pentru ca Vistieria să binevoiască a încheia cu dinșii o *ruptă* care nu se mai putea schimba, a face dintr'înșii un *esnaf*, o *breaslă* care nu se mai putea sfărîma. Dacă izbutiau, aceșii negustori puși la un bir anumit și înzestrați cu un fel de măruntă cirmuire neatîr-

nată, se cheamă negustori cu *hrisov*, sau, cu cuvîntul obișnuit: *hrisovu*. *Ifti*. Trebuie să se fie samă însă de faptul că, dacă noi am avut Brașoveni cu marfă de Brașov, Chiproviceni cu marfă turcească, în Moldova Cazacii, cari făceau negoș numai cu Rusia muscălească, mai târziu, cum se va vedea, Lipscani cu marfă adusă din Lipsca, ni-au lipsit breslele de negustorii deosebite prin felul de marfă *din țară* pe care-l desfăceau. Recunoscînd pe cel d'întăiu ca Brașoveni, Chiproviceni, Lipscani, Domnul îi spăra de orice concurență în specialitatea lor: ei aveau dreptul de a se plînge oricînd împotriva aceluia care, fără să fie din ceata lor, aducea marfă de același fel din locurile unde se aprovizionau ei, și o astfel de încălcare era oprită fără zăbavă.

Și Evreii însă — veniți destul de târziu, în cea mai mare parte după luarea Bucovinei de Austria, — și vechii noștri țovarăși de bucurii și de restriște, Armenii, erau alcătuiți în bresle pe orașe. Dar, pentru aceasta, nu era și o marfă armenescă, o marfă evreiască recunoscută și apărată de Cirmuire. Pe lângă acestea, asemenea negustorii de lege străină n'aveau dreptul, de care se bucură pe deplin Brașovenii sau Lipscanii, de a primi în rîndul lor pe oricine s'ar fi învîlt a vinde în condițiile obișnuite specialitatea lor. La aceștia hotăra legea, neamul, pe cînd ceilalți erau numai une ori Brașoveni și nu erau niciodată Lipscani din Lipsca, numindu-se deci după felul mărfii lor, cu toate că erau Romîni, Greci, Bulgari sau Sîrbi. E interesant că Sașii din Brașov, cînd veniau în țară, nu voiau să aibă nimic a face cu Șchell, cu Romîni brașoveni cari făceau marfă de brașovenie, ci treceau cu mîndrie pe lângă dinșii ca oameni de un fel mai înalt, de o mai nobilă naște, Chiproviceni, cari erau numai Bulgari din Chiproveș, stăteau alături, în ceea ce privește felul de înțelegere a breslelor, cu Evreii și Armenii, căci aveau și o lege deosebită, filad catolică. De și de același religie cu locuitorii țerii, erau socotiți tot deosebit, ca o *breslă națională inchtsă*, față de *breslele comerciale deschise*, negustorii, de tot neamul de alințierea, cari trecuseră Dunărea de la Sillstra, Dristoreni (după numele de *Dristor* al Sillstrei). Cînd două sate bulgărești de pe acolo se strămutară în marginea dunăreană a Bărăganului nostru, aceștii străini, de și nu făceau negoș, trecură și ei la bresle, și astfel se adăogi încă o breslă, a Calotenilor.

Cămărașul-cel-Mare era socotit, cel puțin în Țara-Românească, ca judecătorul negustorilor de orice fel, dar el nu judeca de-a dreptul decît pe acei negustori străini cari, venind din Țara Turcească, nu se așezau în principal, ci erau numai în trecere, cu marfă de la noi sau cu marfă turcească. Pentru lămurirea dreptății aceluia dintre ei cari erau Musulmani, — Ieniceri, de mult timp negustori prin țerile românești, pentru prestigiul de care se bucurau, Lasi din Asia Mică, de pe la Trapezunt, cari veniau de la un timp pentru grîne, Curzi, din munții aceluiași locuri, — Cămărașul avea pe lângă sine ajutorul Divan-Efendiului, „domnul de judecată” de la si. ga lui Vodă, Turc de cinste, plătit de țară pentru acest rost de judecător după Coran al celor de legea sa cari se aflau în țară.

Aceste chemări le avea Cămărașul, și nu vre-un alt boler dintre

acei ce țineau Scaun de Judecată, pentru că banii hrisovullșilor mergeau de-a dreptul la Vistiștia proprie, la Cămara Voevodului. Negustorii și meșteșugarii cu hrisoave erau cunoscuți pe acest timp supt numele de oameni ai Cămarii, întocmai după norma turco-bizantină.

Această orînduire a tuturor negustorilor în bresle, product de organizare al veacului al XVIII lea, de străbătere a normelor și principiilor turcești, era îndeplinită pe la 1750, cînd negustorii de țară, cu starostele lor judecătorești și cei douăzeci și patru de sfinici ai lui, erau priviți ca o breaslă nouă. După ce se luptaseră un timp fără noroc și fără puțință de izbîndă cu tot felul de hrisovullși, răsăriteni și apuseni, și ei izbutiseră în sfîrșit să capete mila unui hrisov. N'ar greși cineva bănuind că aceste măsuri au fost luate de cei doi Mavrocordași, Nicolae și Constantin, cari, cu sufletul lor de „principii filosofi“, după cerințele veacului, vor fi căutat să facă și în această ramură rîndulală, potrivit la un loc și închegând într'un sistem afitea obiceiuri de prin condice.

Odată ce încetase cu totul vechea viață a orașelor de negustori, bucurîndu-se de o oarecare autonomie, odată ce puterea domnească încălcăse și cucerise tot ce se desfășurase în afară de dînsa, firește că asemenea așezămînte erau folositoare. Prin ele s'a păstrat până în timpurile de tot nouă ceea ce a fost negoșul românesc făcut prin Romîni. În puterea *hrisovului*, cărții domnești, orice fel de negustori, bogasterii să zicem, cari vindeau postavul cel mai obișnuit, mîrgelarîi, cari țineau mătăsărie, aveau dreptul să ceară ca orice străini veniți cu marfă de același fel să nu deschidă, să nu *deslege* „poverile“ și „teancurile“ lor fără voia starostelui, ci să fie datori în de obște a-și vinde cu toptanul cele aduse, pe care le desfăceau apoi cu mărunțișul acești negustori de țară. Venirea străinilor în alte condiții era îngăduită numai la bilciuri, mai ales la cele din margine, precum erau în Țara-Românească: bilciul de la Riurenți, cel de la Cleanov, lingă Dunăre, cele *turcești* de la Vidin sau Dîlu și Giurgiu, iar în și spre Moldova mai multe: la Sniatyn, la Mohilău, la Odobești și la un punct din lăuntru, întemeiat cu dreptul de Iarmaroc, Tîrgușorul de lingă Iași, Nicollna. Plătind în acest din urmă principat trei lei de prăvălie, străinii nu mai aveau pe urmă altă grijă sau sarcină.

Despărțirea între meșteșugari și negustori nu era mai lămurită la noi în acest veac al XVIII-lea decît în Răsăritul bizantin sau turcesc. Vînzătorii de bogasii erau, ce e dreptul, oprîți de a face și croitorie. Dar zăbunarii, al căror meșteșug, zice o poruncă domnească, „este oricîte se umple cu humbac și cu lînă“, adevă haine vătulte, aveau în același timp toată voia de a-și desface în orice împrejurări zăbunele.

Astfel de negustori cari lucrau prin calfele lor lucrurile ce desfăceau în prăvălie, s'au păstrat până foarte tîrziu, și după Regulamentul Organic, care nu s'a atîns de acest vechiu temelul al vieții negustorești

și industriale a trecutului, statornicit de Domnii veacului al XVIII-lea. Dintr'o reglementare de prin anul 1830 a breslelor reunite, abagi și pinzari, cari-și zic, cu un cuvînt nou: „corporație“, se vede care era mersul lucrurilor în bresle. Ele cuprindeau negustori și calfe, iar calfele se împărțeau în calfe sau *câlfi* de prăvălie, care vindeau, în calfe de „odale“, care lucrau în cămara din dosul prăvăliei, și în lucrători din mahalale, cărora li se dădea lucrul pe acasă. Calfele puteau fi înaintate la starea de „iovarăși“, și atunci ele plăteau o sumă la Casa breslei, cînd li se „adeverea zapisul“, precum plăteau una, mai mare „străinii“, cari se învoiau cu starostea pentru deschiderea unei prăvălii nouă. Smoșirea și așijarea calfelor era o vinovăție care se pedepsea, ca și „artoroșirea“ chirurilor. Starostele avea dreptul de a judeca, de a stringe amende, de a hotărî flecărul unde trebuie să-și deschidă prăvălia; el păzia și ca prăvăliile să fie închise de Paști și în cele douăsprezece mari praznice, hramuri ale anului; în asemenea zile, nu era iertat să se vîndă, nici din partea străinilor, a necredincioșilor. Și cumpărarea mărfilor se făcea printr'un fel de cartel primitiv prin minile acestei căpetenii sau supt supravegherea lui. Pentru atîtea sarcini, el primește acum o simbric. Subalternul său, ceaușul, ține catastih de negustori și adună de la dinșil contribuția pentru Vistierie. Casa de ajutor a breslei se ține dintr'un drept asupra mărfurilor ce se cumpără, drept care e pus în sarcina vînzătorului, apoi din amenz și din taxele de intrare în breaslă.

Cam așa trebuie să fi fost și statutele, „ponturile“ altor asemenea alcătuirii negustorești.

Calfele primiau numai cîte o mică răsplătire pe an. Se găseau totdeauna destul cari voiau să între astfel în negoț, sînd în casa unui negustor cunoscut, care-i ținea cu mîncarea și cu îmbrăcămintea. Se cerea unora ca acestora „să-și facă pomană“ cu cîte un bătat sărac și de neam cînsit. Până și boierinași oțleni, ca Murgășanii, se rugau pentru o astfel de primire a odraslelor lor în cîte-o casă de negoț așa de însemnată ca a lui Hagî Constantin Pop din Sibiu, care a făcut din astfel de tineri crescuți supt îngrijirea și în tradițiile lui agenți ai Casei în principatul vecin.

XVI.

În ce chip se făcea această patriarhală școală de comerț, cum o fac și astăzi nouăzeci la sută din acela cari ajung la noi negustori cu trăinicie și vîitor, se poate vedea din memoriile așternute bătrînește la începutul veacului trecut de un vlăstar boieresc căzut între rude depărtate și între străini, Teodor Virnav¹.

Virnav vine în 1813 din Basarabia la Iași cu cară mocănești de marfă, făcute și minate de mocanii Sovejei și Vrancei. De acolo e luat

¹ Tipărite de d. Artur Gorovei, în „Revi-ta Săteanului“ pe 1893 și pe urmă deosebit: *Istoria vieții mele*, Rîmnicul-Sărat, 1893.

la București, pe alte cără de acestea. Drumul ține nu mai puțin de trei săptămâni. La sosire, convoiul de mărfuri, cu băiețușul în virful sacilor, trage la hanul Colții, deci în curtea largă a prăvăliilor ce înconjurau bisericuța Colții, acolo unde e astăzi parcul spitalului cu acest nume. Negustorul grec către care era îndreptat, stătea în prăvăliile ce încunjurau biserica zisă a Grecilor, astăzi dărîmată, va să zică la Hanul Grecilor. Ladă era un om tînăr, care „vorovia slobod, nemțește, franjuzește și italienește“, pe lângă limbile sale *naționalnice*: românește și grecește sau, cum se făcea pe atunci legătura, grecește și românește. Umbla îmbrăcat *turcește* cu un „antîriu de suvală și cutnie“, „glubea de blană de samur“, „binș de postav englîzăsc, floare străină“, șal scump ca cîngătoare și în cap ișlic „din pielele de Crîm brumaril și foarte suflîri la păr“. Lua dimineața cafea nemțească sau „ciocaladă“, pe care o cerea toată boierimea de pe atunci, împreună cu ananasuri și multe „delicatesuri“ nouă. Mergea îndată în Lipscani, unde era un fel de *bursă* în piața care purta același nume. Căuta de „magazia“ lui din alt han, al lui Șerban-Vodă, unde-l veniau și mărfuri străine, „de Austria și Saxonia“, adecă de Lipsca, sau mergea să-și cerceteze Compania de „ocne, vămî și poște“ la care era tovarăș.

Masa o lua cu prietenii, și înșira cu poftă până la șapte și opt feluri imbielșugate și grase. „Se odihnia“ pe urmă făcea somnul obișnuit de după masă. Se trezia abia către seară, punea să se inhame calii la caleașca de Viena, lua cu sine un cunoscut sau chier însemnata persoană a „conșulatulului nemțesc“. — care era pe atunci Fleischachhakei von Hakenau — și, cu „lacheul“, cu Arnăutul în coada trăsurii, se plimba pe Podul Mogoșoail. Sara-și trecea timpul jucînd cărțile pe la consuli, mai ales însă la cel rusesc, bătrînul Grec Luca Chirico, „Luc de Chirico“, care avea o „ghenarăleasă tînără“.

Aceasta era viața unui mare negustor bucureștean de pe atunci, cînd și clasa de mijloc era străbătută în cea ce privește formele vieții de curentul de prefacere care venia din Apus.

Virnav era prea tînăr pentru a-și face datoria de ucenic în ale negoșului, și Ladă era prea bogat, prea mult în legătură cu rudele bolerești ale copilului, pentru a-l închide, așa necărturar cum era, în prăvălia din hanul Șerban-Vodă. El îl dădu deci, după ce-l îmbrăcă frumos nemțește, în sama dascălului de la o școală grecească; acasă dormia cu grămăticul, care se îngrija de corespondența stăpinului. Cînd acesta plecă într'un *taxid*, o călătorie, la Viena și la Lipsca, el luă pe Teodor cu sine și-l lăsă, pentru urmarea procopselei, la Sibila, pe lângă comisionarul lui de acolo, Paclurea. Aici deprinse toate apucăturile rele, și după doi ani fu expedit înapoi la București, cu atîta folos numai. Aici mîncă el cîteva părechi de palme și fu dat apoi la dascălul Panatot din Corfù, care ținea la Hanul Mitropolitului Filaret școală pentru înlăturarea prin bătăile a reielor apucături de care suferă vîrsta copilărească. Această pregătire se plătia cu un galben olandes, „de Olandia“, pe lună. Acasă, tînărul slujia pe grămăticul Ienachi, fura și mîncă bătăile.

Moarlea peste cîteva luni a lui Ladà îl trecu în sfîrșit la practica negoșului. Epltropii îi puseră întrebarea, ce i-ar plăcea mai mult: blă-năria, marchilănăria, bogasteria ori lipscănia. Hotărîndu-se pentru aceasta din urmă, el fu așezat la Lipscanul Constantin Nazlim, Armean de origine. Aici mătură în prăvălie și dormia din picioare; noaptea petrecea. Peste cîtva timp el trecu la alt Lipscan, Canusi, a cărui prăvălie, închisă de mult pentru *mofuzie* sau faliment, trebuia curățită.

Aici putea fura mai lesne, și n'a pierdut prilejul. Descoperit, a fost supus cercetării stăroștiei, care i se păru o „gludecată precum să făcea odinioară la Ispania de către inviziiți cu luminările aprinse“ (calfa Teodor cea cu deosebită rîvnă „cărți istoricești“, pe care noi le numim romane). Fu bătut, măturat și ce nu făcuse, dădu zapis grecește pentru toate, zăcu, i se pare: o lună, și fu apoi chemat înaintea „invizitorilor“ ca să audă că este „izgonit din treapta Lipscanilor“. I se dădu sfatul să mai cerce și la Iași, și astfel el porni, după cinci ani de ucenicie ca aceasta, într'o căruță jidovească, de la Hanul lui Manuc.

În Moldova, „Tudor de la Ladà trebuia să se prefacă însă iarăși în feciorul de boier Teodor Vîrnăv, menit pentru altfel de viață.

XVII.

Calfa Tudor dăduse zapis în grecește pentru furtul de care se făcuse vinovat. Cea d'întăiu grijă a lui Ladà fusese se vadă dacă copilul știe grecește. Cu tot mai marea pătrundere a elementului grecesc, care începe a se simți încă de pe la 1550, cu îndreptarea noastră către Răsărit, foarte hotărîtă într'o parte măcar din acest veac al XVIII-lea, cu așezarea Grecilor în Ardeal și Ungaria, în Viena, mai tirziu în Paris chiar, unde locuia pe la 1820 unul din familia Sakellario, pentru a ținea astfel și în Răsărit și în Apus toate firele negoșului cu părțile dunărene și balcanice, preponderența elementului acestuia în negoșul de țară, în negoșul de bancă, în comision era numai foarte firească.

Teoria se dovedește prin cercetare, prin urmărirea numelor acelor negustori mai de frunte cari aveau legături dese și însemnate cu străinătatea în a doua jumătate a veacului de care e vorba.

Prin anul 1760 Casa silesiană Reitemeyer și Compania avea afaceri cu următorii Lipscani din Iași și București: Chiriac Mărgărit, Saftir Dimitrie, Ștefan Constantin, Cristofor Duh și Teodor Dimitrie, frații Constantin Pop, Diamanti Anastasiu, Florian Ioan, Ioan Constantin, Eusratie Diamandi, Anastase Economu, Dimitrie Petru, Dimitrie Lois, — toți Greci. Un Teohari, un Papafii din Iași erau din același neam. Ba chiar Cristofor Ioan Scurti din 1775-6, client al biiciului din Lipsca, era privit, cu joț numele său, și el ca Grec. Mai multe firme germane reclamau de la aceștia datoriile, de care ei se făceau că nu știu nimic. Greci erau în anul 1760 acei îndrăznești negustori de vite cari hrăneau cu boi moldovenesți oastea din Silesia a lui Frederic-cel-Mare în războiul cu Austria și cari, fiind prinși de Austriaci și sechestrându-li-se 324 de capete de vită, învîrtiră așa de bine lucrurile la Poartă, încît învînseră toate stăruințele

Internunțiatorii și făcură să fie despăgubiți. Casa Hagl Constantin Pop avea în 1789 corespondențe la București cu Chiriac Polizu, mare negustor cu multe cunoștinți în Germania și chiar la Berlin, pentru care și ceru el îndată, fără folos totuși, să fie primit consul prusian în principate, cu voia Porții; un altul din corespondenții firmei sibliene era atunci un Nicolae Ellad. În același an veniau scrisori din Iași, de la Atanasie Vasilu, alt Grec. Marele negustor Băltărețul din București de la începutul veacului al XIX-lea era un Ioannis Evstatios Mpaltaretzis. Cu tot numele său bulgăresc—și era fără îndoială Bulgar—, Eustatie Pencovici, alt amator pentru consulatul prusian, era cu totul grecesat și scria numai în grecește. La 1818—21, moștenitorii Hagl Pop corespundeau la București cu Christodulo, Sakellario, Nicolopulo, Gume, Papazoglu, Baltoridi, Piğa, Schermelly, Mummiali, Stauro Cucuchi, Hagl Moscu, și cu Grecul de origine mai nouă Manovitzis (Manovici).

Numele de Armeni nu lipsesc, dar în cea mai mare parte nu mai sînt vechii Armeni, veniți prin Caffa și Galșița, purtătorii unor frumoase nume românești mai vechi decît întemeierea Moldovei. Avem acuma, în Țara-Românească mai ales, dar și în Moldova, Armeni turcești, veniți din Asia prin Constantinopol sau din Constantinopolul părinților și moșilor lor fără a fi văzut vreodată Asia. Armenii moldoveni ce am întîlnit în scrisorile lui Pop sînt din familiile Balasan, Butcli. În 1818 Bucureștii aveau aceste Case armenesti: Aratun Dilanoglu, Sarchiz Aracagloglu, Asadur Anevov, Luca Garabet, Garabet Melicovici —, acesta venit din Rusia, de și nu era încă o Armenie rusească. Peste cîțiva ani mai aflăm tot acolo pe Ovanes Vartanoglu, Vartan Haglicov, Hagl Chircor și Hagl Manglic Bulucloglu.

De și veniți în ultimul sfert al veacului al XVIII-lea în Moldova, de și sămănași de mult în exemplare de tot rare în Țara-Românească, Evreii de Nord, galșteni, austriaci, și cei de Sud, spanioli trecuți prin Turcia, nu sînt foarte multă vreme decît orîndarii (circumari) sau mai mici meșteșugari de mode apusene, mici negustori fără specialitate, vinzători, — cum strigau încă în copilăria mea bocceangiii cari mergeau din casă în casă, — de „marfă-mărunțișuri“ strălucitoare, lefene și proaste, aduse peste granița Ișcanilor sau a Siretului. Negustorii mari evrei avînd a face cu străinătatea sînt de tot neobișnuți încă pe la 1800. Ne mirăm astfel cînd întîlnim în 1803 pe tînărul Leiba David din Focșani făcînd negoș cu Ardealul. Dar, în 1818, scriau din București următorii bogași negustori evrei: Abraham de Lion, Isac Ellas Kohen, Moses Sissu et Comp. (Evreu cu nume grecesc), Efraim Nahmlas, Sch. Friedmann. În 1820—1 se adauge Moises Semo. Ei scriu grecește mai ales. Dar și nemțește, iscăliind une ori cu caractere ebraice, Însă „Erșal Fincălștain“ trimete la 1822 un bun răvaș românesc.

Greci, nu Armeni, și încă mai pușin Evrei, se întîmpină și prin

unele părți ale provinciei. Astfel în 1818 negustorii de căpetenie din Pitești erau Andreișo Hagî Zeno, N. și C. Zapaniotti, Ianachi Dim. Russi. Și la Curtea-de Argeș găsim în 1814 un Grec, pe Paraskevas Ioannu.

Dar aceste nume nu trebuie să ne ducă la închelerii cu un caracter prea general. Oltenia înfățișează alt caracter. Aici, în Craiova ca și în Rimnic, cele două orașe de negoș, găsim Romîni sau Sirbi de acela carî și-au uitat de țară și de neam: Dimitrie Constantin, Todoran Mihail, Velea Palovici, Nicolîța Iovîpale, Iota, Băluță Ioan, Fitochi, Nicolae Radovici, toți pe la anul 1800. Și în Moldova numărul Grecilor cu nume cunoscut și bogăție mare sînt mai pușine. În 1784, făcîndu-se de Casa Pop o mare cumpărătură de săftiene în acestălalalt principat, numele vînzătorilor sînt: unchiășul Necula de la Prut, Dimitrache Gălășanul, Iancu de la Tecuci, Nenul Bulgarul de la Nistru.

Deci se vede bine că Grecii, Armenii, Evreii au tabăra lor mai ales în marele loc de schimb pe drumul Constantinopolei, Bucureștii. Aici ei sînt mai mult bancheri, zarafi, comisioneri. Mulți se bucură de cite o protecție străină și sînt *sudîși* deci, iar nu *raiale*. Acei ale căror nume se cetesc mai sus, sînt personalități neafirmate, care n'au nicio legătură cu breslele, precum n'au nicio adevărată legătură cu țara.

În bresle însă, în margenile averilor mici, în umbra situațiilor modeste trăiesc miî de oameni cari înfățișează negustoria de țară, păstrată ocum, în fața acestui mare negoș străin, îmbrăcat nemțește și prieten cu consuli; întocmai cum se alcătulse de pe la 1680 până la jumătatea veacului XVIII-lea.

XVIII.

Prin tratatul de la Poșarevacî sau Passarowitz (1718) Austria smulgea de la Turcii din nou învinși dreptul de a face negoș pe Dunăre și de a numi consuli acolo unde i-ar fi avînd mai de mult și alte Puteri. Concesie zădarnică deocamdată, căci corăbiile nemțești nu se țviră pe marea nostru rîu de margine și nici consuli împărătești nu veniră încă la noi.

Dar Austria căpătase prin același tratat județele de peste Olt. Între măsurile pe care le luă ea pentru înaintarea lor economică, a fost și acela de a crea o Companie de negoș străină, din Bulgarii catolici, asemenea cu Compania de negoș grecească din Ardeal și Ungaria. Companiștii, de aproape îngrijiți de Guvern, înfloriră citva timp, în Craiova, în Rimnic, în Tîrgu-Jiuului, unde boierii văzură cu minie pe acești venetici, cari cutezau să li vorbească fără nici-un fel de considerație și de cruțare. Satul Brădiceni din jud. Gorj fu colonizat întreg cu Bulgarii. Companiștii din Rimnic își aveau țirgul lor de săptămină în fiecare Luni și un mare bilciu la Sîntă-Măria catolică de la 5 August; Bulgarii din celelalte două orașe căpătară și ei țirgul și bilciul lor. Un Petru Duralia, un Lilla, dintre acești negustori străini, aveau o oarecare autoritate. Episcopul catolic de Nicopole, care era atunci Stanislavici, veni de se așeză la Craiova,

în această Oltenie a Împăratului ocrotitor al legii latine. La Râmnic se ridică o frumoasă biserică, asemenea cu cea din Deva ardeleană, făcută din piatră pentru aceiași Bulgari: parohul, cărula i se zicea odată: „provințianul“, „starostea Bărăștilor“, avu de acum înaintea un rost cu mult mai mare. Bulgarii cereau și locul slobod al Severinului, cu pământul dintre apa Vodîței și apa Topolnîței, pentru a-și face acolo un oraș nou, o Carolopolis, întru cînstea numelui Împăratului.

Cînd însă pacea de la Belgrad (1739) dădu cele cinci județe dinapoi Domnului muntean și granița Ardealului ca și a Banatului se închiseră, Compania intră în decădere. Nu doar că noii stăpîntori li-ar fi strîicat privilegiile; din potrivă, ei le-au întărit, și pe la 1760—70. erau chiar două „Companii ale Craiovei, una mare și una mică“, dar legătura cu companiile ardeleni era acum ruptă și, pe urmă, acești Bulgari, cari veniseră ca plugari, nici n'avuseră vremea să se ridice pînă la starea economică, de burghese catolică în pămîntul schismatic, care li se menise. În curînd, nici nu se mai vorbi de dînșii. Brădicenii fură arși cu totul de Turci în 1738, biserica cea bună de piatră, care scăpă, căzu apoi și ea în ruină, și astăzi în acest sat gorjean cu totul românesc nimc nu mai amintește filința bogășilor coloniști veniți din văile Balcanului. Bulgarii aceștia cari fuseră pe la noi au ajuns în Banatul cellalt, de dîncolo de Cerna, și arhiva marelui sat bulgăresc Vinga păstrează pînă acum privilegiile date Chiprovicenilor de Constantin-Vodă Șerban, de Antonie-Vodă, de Brîncoveanu.

XIX.

Negojul străin fu ajutat prin schimbarea modelor de locuință, de mobilare, de îmbrăcăminte și de petrecere, care se petrece în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea. Ni trebuiau tot mai multe lucruri din Europa. Tarifal vamal moldovenesc de prin anii 1760, care reproduce pe unul mai vechiu, — nu lipsesc nici arcele și săgețile —, dar îmbogățindu-l și rînduînd articolele după alfabet, pentru ușurința vameșului, n'are decît vechile lucruri ce se aduceau din Apus și care sînt numite încă în formă slavonă de odinioară: cușite „dansca“ (de Danzig), chillmuri „broslavscoi“ (de Breslaw), pipernițe de Brașov, vechiul postav „șiftu“ (*Schleiftuch*) și „novigaton“ (*Neue Gattung*), păhare de Veneția care veniau într'un „secriu mare cu 1000 păhare“, mijlociu, de 500, sau mic, de 250, scatulce mici, tot de Danzig, lăzi sau *sicrie* de Brașov, postavul de Flandra sau „filendriș“, după numele străvechiu. Tot cam așa, însă fără buna orînduire de dîncolo, e și tarifal muntean din același epocă, în care, dintre mărfurile apusene, aflăm numai: zahăr de Veneția, „cumașuri de Veneția aurite“ — brocart venețian —, care treceau în Rusia, vechile postavuri ardeleni: filendreș, breclăș și *sift* și, în sfîrșit, noua marfă de Lipsca, fără altă specificare. Dar din cîrșulii de-ale negustorilor ardeleni de pe acest timp culegem ca articole de export la

noi: mărimi de Olanda, încheietori de Lipsca, hîrtie venețiană *tricapello* și hîrtie de rînd, aspră, din Ardeal, văpseli de tot felul, cognacuri de Viena și de Veneția, tabacul de Pernambuco, cositor și alte metale, cafeaua de Olanda. Din răvașele lui Hagl Constantin Pop mai aflăm că se cereau postavuri de Brünn, mălășuri de Lyon, muselină engleză, cameloturi, fir pentru împodobirea veșmintelor sau galoane, carăie, pînzeturi de Linz, cituri, belacoase de Veneția, sticlării, oglinzi, ceasornice, lucruri de metal, icoane de smalt, ceară tare, pesmeți, vinuri apusene, ananasuri, licheruri. Ceva mai târziu, alte asemenea registre înseamnă pălării, tot felul de unelte, pînză de Eperjes, cămăși de Rákos. Dar acestea mai mult pentru îrgoveși, pe cînd pentru boierime se trimetea fard de Veneția, peruți, canapele, garnituri de scaune, sfeșnice nouă, cristaluri franceze, postavuri de Reichenberg, flanele de Viena, batiste, umbrele, cognac sau „vutcă franjuzească” și peruți.

Pentru vînzarea acestor produse nu se așezau însă străinii ca negustorii, în țară. În zădar se făcură planuri mari de „negoț activ” al Sașilor, în zădar se căpătă voia de a trimete corăbii și pe Marea Neagră, în zădar se făcură încercări de navigație pe Olt, în apa căruia plutiră chiar luntrile casei Bürker. Întemeierea unui consulat austriac, la 1782, după ce Rușii își stabiliseră un spon poruncitor cu titlul de consul, n’au cîne știe ce urmări; deocamdată consuliil strîngeau, pentru folosul lor, pe Evrei la sudușie. În 1784 la Galați stătea un represintant al Casei austriace Dellazia și Brighenti. Tot pe atunci Casa vienesă Bienenfeld trimetea la Iași, la Chilia pe represintantul ei, Kleemann. Și o societate Willeshofen se alcătui pentru a trimete mărfuri apusene până la Galați și Chilia. Toate însă, încercări fără izbîndă și trecătoare.

Ajungeau pentru aducerea acestor mărfuri nouă, de care deocamdată aveau nevole numai boierii, cîțiva boieri cari voiau să se fie în curent cu timpul lor, ajungeau comisionarii greci, armeni și evrei, negustorii de aceleași neamuri cari mergeau la Iarmarocul din Lipsca, Grecii cari se așezaseră în deosebite locuri din Apus. Străinii veniau ca meșteri, fiindcă prisosiau din șerile lor, dar negustorii, oameni mai bogați, nu cutezau să se așeze între noi sau nu găslau că aceasta i-ar putea răsplăti în deajuns. Și Hagl Constantin Pop a fost poftit în zădar de prietenii lui să treacă dincoace. Marfa străină venia deci singură, ea plătia la hotar tariful statornic de 3 la sută și ajungea de-a dreptul la consumator sau în prăvălia mijlocitorului. Între atîtea scrisori ale firmei silesiene pomenite, găsim abia cîte una de la vre-un negustor „european” rătăcit: un Philadelphie (1785; scrie Italianește), o „veuve Bonnet”. Spișerii însă erau în cea mai mare parte din Ardeal, din Ungaria și de prin alte locuri.

Tratatul de la Chiuciu-Cainargi, din 1774, adusese o schimbare, dacă nu în cea ce privește puțînța noastră de export spre Creștinătate, cel puțin în condițiile cumpărării grînelor, oilor noastre de către Turci, Vechii negustori sălbateci cari împrumutau oamenii cu de-a sila și se

așezau statornic prin *casabe*, prin sate, împotriva convențiilor, nu mai venită prin toate colțurile principatelor. Zahareaua fără plată, provizia de războiu, care se prelungia din an în an, ori de erau oștii ale Sultanului în luptă, ori de se bucura de liniște împărăția, fu ridicată de pe umerii noștri. Cu toate abuzurile neapărate, se făcu de acum un negoț mai cinstit decît odinioară.

Mulțămii trecerii ambasadorilor de la Constantinopol și puternicul amestec al consulilor de la noi, militari din Austria, din Prusia, chiar din Danemarca puteau să vie în țerile noastre spre a face remontă de cai pentru armatele lor. Armenii din Galția, înzestrați cu bune privilegii, sosiau în Moldova, cumpărau vite slabe pe la țirguri, le îngărășau pe moștile ce țineau în arendă și apoi le vindeau în Polonia ori în părțile smulse de Austria din această țară, cu prețuri bune.

XX.

Dar prefacerea deplină a negoțului nostru veni numai ceva mai târziu. O urmare a războiului ruso-turc încheiat prin pacea de la Adrianopol în 1829 fu deschiderea desăvîrșită a hotarelor către Europa, Turcii părăsindu-și toate drepturile de monopol și de prioritate.

Europa, a cărei poporație creștea răpede într'o eră nouă, avea însă nevoie de grîne. Tot în mai mare întindere se curățiră deci pămînturile noastre pentru a se face din ele țarine hrănitoare ale lumii. Porturile de la Dunăre, Galații și Brăila, niște biete schele turcești până atunci, se modernisară, se împuterniciră, se îmbogățiră în cîțiva ani, supț cîrmuirea lui Mihail Sturdza în Moldova și a lui Alexandru Ghica în principatul muntean. În 1840, peste șapte sute de corăbii veniau pe an în portul cel mare al Țerii-Românești, desemnat frumos militărește pe ruinele cetății de odinioară, și luau de acolo milioane de kilograme de grîu, porumb și orz. Turcii păstrau pe atunci încă locul întăiu, Grecii cumpărau foarte mult, mai ales pentru Turci. Dar Italianii ce se țineau de regatul Sardiniei făceau mai multe cumpărături decît Rușii. Austriecii erau în rîndurile din urmă, însă vapoarele care făceau curse regulate pe Dunăre aveau o parte însemnată „în circulația comerțului nou al principatelor. Se căpățase, de guvernul muntean, și marea înlesnire de a se plăti numai 3% vamă pentru mărfurile turcești ce treceau prin Țara-Românească, pe cînd pentru exportul în alte părți taxa era de 5%. În Galații aveau consuli până și Anglia, Sardinia, Neapole, Olanda și Prusia, al cărui consul Kuch scria, încă de prin anul 1830, că „Galații sînt strada pe care se mișcă azi exclusiv negoțul german spre Orient“.

Aceasta însemna o eră nouă. O europeanizare completă a vieții sociale îi corespundea, și cei d'întăiu negustorii străini o serviau. Luptăm și astăzi pentru ca ai noștri să poată lua locul lor, întregînd astfel în domeniul economic viața unui popor care vrea să trăiască în adevăr de sine.

L

„Meșteșug”, cuvîntul obișnuit în popor, pe care de cînta timp numai îl înlocuiește în stilul „ales” *meserte*, e de origine ungurească. Primirea și răspîndirea lui se datorește faptului că într'un trecut îndepărtat, din veacul al XIII-lea înainte, locuitorii celor mai vechi orașe din Țara-Românească și din Moldova au fost și Unguri, pe lingă Nemți, cu mult mai mulți, și pe lingă Armeni din cel din urmă principat. „Meșteșug” înseamnă ocupația, îndeletnicirea „meșterului”. *Meșter* are și el aceeași origine ungurească, fără ca pentru aceasta Ungurii, veniți în valea Dunării mijlocii ca niște vînători sălbateci, deprinși a trage cu arcul în fiare și în dușmani, să fi adus cu dîinși o cunoștință deosebită, mai înaltă a acestei activități. Ei au fost însă, dela sfîrșirea regatului morav, care-l despărția de Apus, în legătură de-a dreptul cu Germanii. *Meister* al acestora, care, și el, printr'un și mai vechiu împrumut, vine din *magister* al Latinilor, s'a preschîmbat puțin în ungurește. Astfel pe această cale de lungă rătăcire am căpătat noi unul din cuvintele de o deasă și neapărată întrebuintare din graiul poporului acela care ni-a dat limba.

Cum s'a spus, primirea e dintr'o vreme tîrzie, și n'a fost mijlocită prin Romîni din Ardeal. Se pare că în mijlocul poporației străine a celor d'întăia orașe din țerile noastre împărșirea între Nemți și Unguri se făcuse astfel, încît cel d'întăiu erau negustorii, ceilalți *meșteri*. Pentru micul meșteșug au pînă astăzi o deosebită aplecare vecinii noștri ca neam Ungurii, pe cînd abia în timpurile mai nouă ei au început să se dedea cu negoșul. Firește că în această socoteală nu intră Secuții vechi sau Ceangăii, ori Secuții noi din vălele Carpaților moldovenești: aceștia, cari fuseseră cuceriiți la munca pămîntului de Romîni între cari se așezaseră, au rămas pînă astăzi țerani. Unii Unguri din Hirlău, din Iași, din Vaslui, din Huși, din părțile basarabene, erau vierii. Îi aduseseră, de sigur, Domnii, de prin părțile ude se cultiva mai bine o vișă de vie mai aleasă, și-l așezaseră cu privilegii largi pentru a sădi și îngriji vîile domnești. Ei s'au pierdut de mult între Romîni, și numai la Huși, dincolo de valea adîncă ce se sapă chiar lingă episcopie, mai trăiesc încă pe dealul așa de potrivit pentru cultura vișei care se zice Corni, după desîșul de corni ce va fi fost înainte de colonizare, locuitorii catolici, bălani, buni gospodari, cari se zic „Unguri”

și ascultă slujba latină și predica românească de la cîte un cleric venit din Italia, din Germania sau Polonia. Aceșți Unguri sînt însă ceva mai noi pe pămîntul nostru decît cei d'întăiu meșteri de „modă apuseană” de la Argeș, Cîmpulung, Tîrgoviște, Buzău, de la Agiu, Troțuș, Bacău, trei locuri cu totul ungurești în cele mai vechi vremuri, din Roman, Baia, Suceava. Bălașii scriau nemțește, săsește Ardelenilor din Bistrița, dar Sucevenii, cari întrebunțau și limba germană, dau odată, în al XVI-lea veac, și un răvaș unguresc către același.

Același cuvînt latin îl avem însă și într'o formă care e cu adevărat și de la început a noastră. Cîntecul poporului știu să spuie despre minunile ce fac păsările *mătestre*, care pot vorbi ca oamenii și văd limpede în viitor. Și zinele se zic ființe măiestre sau, scurt, măiestre. Cu această vorbă a noastră s'a petrecut același schimbare de înțeles ca în franțuzește cu *maitre*, ajunsă însemne și fermecător: astfel cel mai mare gicitor și vrăjitor al poveștilor franceze din evul mediu e *Maitre Merlin*. Dar și sensul cel vechiu s'a păstrat pe lingă acesta. În scrisorile domnești de pe vremuri, care dăruiesc vre unui boier sau vre unei mănăstiri întrebunțarea întregă a unui lac, se împiedecă sătenii de „a vîna peștele cu mălestrii”. De un om priceput se zicea încă pe la 1700 că e „mălestrit”. Destule rămășițe ca să arăte însemnătatea și răspîndirea cuvîntului odinioară.

Meserie e de tot nou; îl aflui întăiu la 1730 supț forma mesereă (plural: mesereale). Până la un timp, locuitorii de limba noastră cari stăteau în țerile dunărene aveau țirguri la care veniau în anumite zile din săptămînă, precum și în acele de serbători. Aveau atunci mai puțină nevoie de a-și găti ei înșii lucrurile de trebuință prin așezările lor mai mărunte. Pe urmă, cînd și ei fură prinși în painjeniișul barbariei, împrejurările se schimbă, firește. Oamenii rămăseră îndreptați la ei înșii.

II.

Pentru multe lucruri fiecare sătean se pricepea mai bine sau mai rău, pentru foarte multe era priceperea femellor din casa lui; dar erau cîteva pentru care se cere o anumită pregătire și o practică neîntreruptă. Astfel, nu oricine poate ciopli piatra pentru temelii, pentru ușorii, pentru cadrele de fereastă ai unei biserici; nu oricine poate face o cruce de cîmîț, un stîlp de mormînt, lucrat în flori și în tot felul de podoabe; nu oricine poate face marginile unei finții, crucea de piatră din locurile de pomenire sau crucile de lema cu mai multe ramuri, crucile cu acoperiș, crucile cu zugrăveală care au sămănat din cea mai mare vechime unele Ținuturi ale pămîntului românesc. Nu oricine poate face măcar o roată, nu oricine poate săpa o albie, o covată, nu oricine poate ciopli un sicriu. Trebuie oarecare pricepere pentru a face un arc vîntătorului și ostașului. Astfel satele noastre avură neîntrerupt: pietrari, lemnari, covățari, rotari. A fost și un timp cînd lingurile nu le vindeau lingurarii țigani

rătăcind cu cărușele. Ici și colo prin zapisele țerănești se pomenesc acești oameni iscusiți în lucrul minilor. Îndeletnicirea lor ajungea apoi o poreclă pentru ei, un nume de familie pentru urmași, și în acest fel s'a păstrat amintirea unor ocupații de mult pierdute.

Pentru îmbrăcămintea sa, țeranul a avut totdeauna nevoie de doi meșteri: unul pentru a-i face căciula, căciularul, altul — dacă nu se pricepe în amindouă același meșter — pentru a-i croi, a-i blăni, a-i înflori cu cusături cojocul. Erau mulți cojocari prin țirguri, dar, precum nu lipsesc astăzi în satele din Ardeal, astfel ei trebuie să se fi aflat în trecut prin toate așezările țerănimii noastre. Ba chiar sate întregi care se chiamă și astăzi Cojocari, Cojocărești, pot să-și fi luat numele de la cojoacele ce făceau pentru alte sate și le purtau apoi în lungul și în latul țerii.

Postav pentru sumane, pentru zeghi se aducea, de obicei, din Ardeal. Dar foarte adese ori materia se lucra în țară. Femeile care țeseau, dădeau însă o stofă neplăcută la vedere, zburliță, care trebuia strinsă și netezită. La aceasta slujiau altă dată mult mai mult decât acuma *dirstele* sau *piuele*, al căror zgomot, bufnitura pilugelor în moalele postavului, se aude și acuma lingă cutare izvor din pădure prin munții Argeșului și Vilcei. Un mare sat din Ardealul de Miazăzi, lingă Brașov, se chiamă și astăzi Dirste, adică Dirstele. La gura Ialomiei o șchele se zice Piva Petrei pentru că aici o femeie, Petra, își avea piva de bătut, „de învelit” sumanele. Aflăm o piuă în Argeș, alta, zisă a Sirbului, în Putna Moldovei. Aceia cari lucrează la asifel de „fabrici” sătești sau acei cari le au pe locul lor, în stăpinirea lor, se chiamă *piuari* sau *dirstari*. Și un nume și celalt se infiltrează în scrierile trecutului. Drepturile asupra unei pive ajungeau a se împărți cu vremea așa, încît un moșnean avea o parte din venitul unei singure roși.

Fiecare sat își avea *olarul*; ba chiar ceva mai în urmă s'au alcătuit sate întregi numai de olari, cum este până astăzi, cam fără știrea, și, oricum, fără sprijinul nimărui, Potigraful din Ilfov. Fiecare din meșterii unui asemenea sat își are un fel de specialitate, din oalele mari, din ulcele, din oalele smălțuite, din cele înflorite. Multe sînt satele care se zic Olari, dar de unde a perit olăria. Olăria noastră sătească n'a fost încă înrîurită de cultura europeană: ea întrebuițează forme de tot vechi și foarte felurite, până la ulcioarele de la Tebea și din celelalte comune ale Munților Apuseni, care samănă întru toate a urne antice. Ea știe colorile ei îndăltinate, păstrează anumite obiceiuri milenare de a înrumuseja; ea se folosește de procedări speciale, foarte bine potrivite cu împrejurările. Până acum nu s'a făcut asupra ei cea îngrijită și întinsă cercetare ce nu poate zăbovi prea mult, cu neconținută năvălire a produselor de fabrică, prin care va muri peste cîțva timp olarul țeran, a cărui moștenire de artă trebuie să o culegem.

Cărămida se întrebuița numai la lucrul bisericilor, cetăților, pivnițelor, Curțiilor domnești și unor case din oraș

Cuptoarele de cărămidă care se roșesc azi așa de adese ori în noaptea prin toate colțurile românești, trebuie să fi fost de tot rare. Oricum, ele nu erau un meșteșug ferănesc. Ba vedem că într'o epocă așa de târzie ca Domnia lui Vasile Lupu veniau din Ardeal, după cererea Voevodului, și zidarii pentru lucrul clădirilor, și cărămidarii pentru pregătirea materialului. La aceiași meșteri li se zicea și olarii și cărămidarii.

Morile erau bolerești și mănăstirești; după dăruirea feodală, satul n'avea voie să-și facă moară. Pietrele, de care se puteau găsi doar și în țară, se aduceau din Ardeal, până și din Hajeg. Înghetarea lor cu fier se făcea tot de meșteri străini.

„Varnița” se chiamă multe localități, dar meșteșugul vărarilor, „vărnicerilor” e nou, măcar al vărarilor buni. Căci pe la 1638 Hatmanul Gavril, fratele lui Vasile Lupu, scria în Ardeal: „nu putem afla aicea în țară la noi meșteri să poată lucra var de piatră”.

Vechile case de țară aveau de sigur fereștile de bășică de bou, care a fost înlocuită de sărăcimea din zilele noastre, într'un chip cu totul neindestulător însă, cu hîrtia albă ori chiar cu hîrtia tipărită a ziarelor. Sticlarii înseamnă mai mult vinzători de sticlă. Sticla era, firește, foarte bine cunoscută, dar foarte scumpă și puțin întrebuițată prin sate. Ea s'a răspîndit mai mult prin vinzătorii de peste Dunăre: *geom* e turcesc, și *geomgiu* are finala obișnuită în limba turcească pentru acel care se îndelețnicește sau desface ceva. Ardelenii cari au primit sticla, în mult mai mare măsură, de la Sași, i-au zis și-i zic *glajă*, după germanul *Glas*. Totuși, de vreme ce unele localități din județele Iași, Argeș, Dimbovița poartă numele de Sticlărie, trebuie să se creadă că facerea de sticlă sau mai bine sticlă (cum se zice și acum în Moldova) se putea săvîrși une ori și de săteni, cari alegeau pentru aceasta un loc nisipos de pe la marginea rîurilor.

Blidele vechi de prin sate erau numai de lemn, pe un timp cînd ale bolerinașilor și negustorilor se făceau din cositor, al cărui nume ni s'a păstrat de la strămoșii romani, iar ale Domnilor, și de argint. Blidele se lucrau iarăși de meșteri anume, cari-și alegeau o poiană din marți codri necurățiji încă și găteau acolo, în căsuța sau bordelul lor, la blide. Ei se ziceau blidarii, și de aici vine cîte un nume ca Țara Blidarului, care trăiește și până acum în Moldova. Cunosc în Țara-Românească patru sate cu numele de Blidarii. Unul din Mehedința întipărit în multe de o înfurire sîrbească, se zice Blidnița, cea ce arată că locul undese făceau blidele se chema în Oltenia astfel: blidniță.

Să nu uităm pe făclieri. În casă ajungea și cîte un opaiș făcut de gospodar sau de gospodină. Biserica trebuia să-și aibă însă făclile ei

de ceară albă sau de ceară galbenă, curată ca evlavia acelor ce le aduceau. De bună samă, multe din ele se cumpărau de pe la călugări răătăcitori. Dar și mirenii au trebuit să se îndeletnicească cu acest lucru, poate și unii din prisăcari, păzitori ai stupilor.

Găsim în adevăr la 1681 un „Andrei făclerul din Bălteni“.

Și lucrarea metalelor a trebuit să se facă la început, până la venirea Țiganilor, meșterii cei mari în această privință, de către ai noștri. Dar se cereau foarte puține lucruri de metal, casa, carul lucrându-se fără ca fierul să intre în alcătuirea lor. Trebuia mai mult decît cheia, zăvorul, lacătul, care n'aveau ce păstra, cușitul, toporul, coasa, securea, sulița, aneltele cimpului și armele războtului, care erau, pe acel timp, aceleași.

Ca o complinire la meșteșugurile satelor noastre care nu s'au prea schimbat cu vremea, trebuie să se pomenească întrebuițarea pentru acest scop de către boierii stăpîni de moșii întinse a unora dintre *Rumânii* lor, dintre țeranii supuși pentru todeauna din neam în neam până la răscumpărare sau până la fapta de milă a „Iertării de rumânie“. Pe cînd cei mai mulți Romîni lucrau la ogoare, pesculau, vîneau și făceau altfel de slujbe, de clăci stăpînului de pămînt, alții erau puși la meșteșuguri pentru a-și plăti în acest chip zilele de muncă de care moșia n'avea nevoie. Astfel în Oltenia veacului al XVIII-lea Știrbelii aveau familii de pinzari, care se înseamnă în *dieta* și în foi de zestre în deosebi cu acest nume.

III.

Meșteșugarii de la orașe, — întălu străini vorbind o limbă străină, apoi urmași, vorbind românește, ai străinilor de la început, în sfîrșit Romîni curaji — sînt mai ales aceia cari se îngrijesc de îmbrăcăminte și încălțăminte.

Boierimea și negustorii chiar purtau pe cap căciulii de blană țart care se chemau *șlice* sau *ișlice*. Pentru facerea lor, care nu se lăsa nici odată pe mîna Țigănilor de casă, erau deci ișlicarii, cari lucrau din piei de miel supțire, de miel lepădat, pentru clienții cei mai înalți, marile acoperăminte de cap ale acelor timpuri.

Țîrgoveștii săraci de pe la margine aveau însă căciularii sau, în Moldova, cușmarii lor.

Părul s'a purtat la noi, cînd după datina vecinilor creștini, cînd după a Țarigrădenilor. Pe vremea lui Ștefan-cel-Mare, a lui Bogdan Orbul, a lui Radu-cel-Mare și al lui Neagoe se rădea barba, se lăsau cu mîndrie mustățile lungi, și părul tinerilor cădea în valuri bogate. Ion-Vodă cel Cumpilî însă e bărbos și cu părul tuns scurt ungurește; același chip de a se purta se întilnește la Mihai Viteazul, la Movileștii. Ceva mai târziu, boierii și chiar Domnii își rad capul, și numai un moț lung atîrnă pe

frunte, întocmai ca la Răsăriteni de lege musulmană, cari se supun prescripțiilor Coranului. Atunci bărbierul ajunge un meșteșugar foarte căutat, și o întreagă breaslă vioasă se alcătuiește în reședințele noastre, ca la Constantinopol. Ștrul bărbierilor noștri îl începe Ioan Genovesul, un Italian deci, care bărbieria pe Ștefan-cel-Mare la 1464 și a cărui pomenire, arată tot atîta cît și cunoscutul chip din Evanghelia de la Homor că marele Domn nu purta barbă. El era însă, de sigur, și hirurgul lui Vodă.

Postăvari, țesători de mătasă, pînzari de pînză mai aleasă nu se întîmpină la noi pînă foarte tîrziu. Dar din mătasa care se aducea din Răsărit, din brocardul de aur, care sosia din Veneția, din postavurile săsești, silesiene, din pînzela leșești, din catifele și aciazuri, din cameloturi (țesute din fire de păr de cămilă), de care veniau din Răsărit, croitorii de-ai noștri făceau hainele deosebitelor epoci: dulămile, sucnele, zăbuneele, ghiordile, tîmbarele sau modele cu nume turcești ale vremii fanariote. Mai de demult, meșterul își zicea cu mîndrie, în slavonește, *cravef*, precum astăzi el vrea să fie în România *tailleur*, iar în Franța *tailleur*-ilor „english taylor“. Dar lumea-l zicea croitor, de la „a croi“, verb care și el are obîrșia slavonă. Și unele sate se cheamă Croitorii, Croitoreștii, după o specializare țărănească a locuitorilor din ele sau după un întemeietor care a purtat porecla de Croitorul. Pe lîngă croitorii țigani erau croitorii de casă, romîni—ca acela pe care-l pomenește la 1697 belzadeaua Gheorghe Cantacuzino—și croitorii pentru toată lumea, strînși mai pe urmă în bresle. O astfel de breaslă nu se găsește însă pînă la 1700. Croitorii erau încă de tot pușini. Li se făcea o puternică concurență și prin aducerea de haine gata de peste hotar, — pentru Moldoveni, din Polonia. De oare ce boierimea se sîrînea tot mai mult în Capitală, lîngă Domn, numai în cele două Scaune de Domnie puteau să-și afle de lucru croitorii veșmîntelor pentru clasa de sus. Strămutarea dintr'un loc în altul era îngăduită, dar meșterul cel nou nu putea clădi fără voia orășenilor între cari sosia.

În aceleași orașe însă, jococarii, cari lucrau pentru „prostime“, pentru mahalagi, pentru țeranii ce veniau la țîrg, erau mult mai mulți și înflorau într'adevăr. Ei erau împărțiți pentru bir pe la 1750 în trei clase, care se întîlniau de bună samă și în mijlocul altor meseriași: „prăv“ sau întăiu (și azi se mai întrebunțează în Moldova acest calificativ slavon, cînd se zice „făină pervă“ făinii de calitate înălu), cel „de cojoace proaste“ și „cojocarul cîrpaclu“, care cîrpa și, dacă nu voia să plătească o cislă mai mare, trebuia să nu croiască, nici să facă din nou. Întîlnim chiar, tot în Moldova, și *sucmănari*.

Pentru același lume mai umilă se lucra, chiar înaintea epocii de fabrici, postav, dar postav în casă, de meșteri ce-și țineau cîte un războiu. Lucrul se făcea după datina veche, dar poate și după vre-un îm-

prămut din Ardeal, căci se pare că se trimeteau acolo pe sama Domniei tineri cari să învețe lucrul postavului.

Astaragii munteni și chiar moldoveni de pe la 1780 lucrau *astare*, o pînză grosolană, care slujta la căptușeli; în Țara-Românească ei ajunseră în acel timp să alcătuiască o breaslă deosebită chiar.

Plăcerea și mîndria de a purta blăni începe odată cu cultura noastră și ține până la ultimele prefaceri ale modei. Blana se purta și vara; ea era socotită ca „toaletă de gală” la toate prilejurile mari. De acela numărul blănarilor era de tot mare. Cea mai mare parte din material îl căpătau ei de la Moscova și alte locuri ale Rusiei muscălești prin negustorii speciali în astfel de călătorii la Cazaci, cari se și chiamă pentru aceia *cazaclii* sau *cazaclii*.

Cel mai vechiu nume pentru încălțăminte e de sigur *ciobotă*. Și astăzi poartă acest nume sate așezate în locuri ce par să aibă o asemenea formă. Ciobotarii aveau în orașele cele mari din țerile noastre de multe ori o stradă întreagă, o „uljiă a ciobotarilor”. Cele d’întăiu ciobote par a fi fost aduse de negustorii sași, poloni, cele bune chiar de negustorii italieni. Că termenul ciobotă, din care Moldovenii au făcut „ciubotă”, „cibotă” e cel mai vechiu, se vede și din numele de „bani de ciubotă”, care se dă amenzii pe care o plăteau neascultătorii poruncilor Domniei, la cari se trimeteau, cu multă stricare de ciubote, slujbași de la Curte pentru a-i aduce cu de-a sila. Vechile ciobote erau galbene — mai târziu se zice „ciubote negre-nemțești” —; poate că Domnul purta, ca și împărașii bizantini și cîșii stăpînitarii de țeri s’au luat depă dinșii, încălțăminte roșie. Pielele, săftienele, cordovanele, și le aduceau ciobotarii din Răsărit.

Numele de „cizmă”, „cizmar”, sînt mai nouă; ele vin din ungurește pe aceiași cale ca și „meșter”, „meșteșug”. Astăzi ele sînt obișnuite în toată Țara-Românească și la toți Romîni din Ungaria. Odată se zicea însă și în Moldova la ciobotarii: cizmarii. Ceva mai târziu se statornicește însă o deosebire. Cizmarul face cizme mari, înalte, *bolforții* sau *bolfortii* de mai târziu (*bottes fortes*), pe cînd ciobotarii lucrează „ghetele” din zilele noastre: cele de tîletîn (piele de Rusia sau Bulgaria; it. modern: *bulgaro*, fr.: *cuir de Russie*), cele roșii de săftitan, zise *imintii*. De oare ce tîletînul se mai zice și bulgari sau bulgariu, iată o nouă breaslă, a bulgaragiiilor, cari făceau ciobote numai din acest fel de piele. O rînduială de prin anul 1750 a birului cuprinde două trepte ca prețuire și ca impuneri de sarcini: „cizmarul bun” și „cîrpacliu”. Și astăzi cuvîntul de cîrpacliu a rămas, în cercul meșteșugarilor, mai mult pentru cizmarii. O altă împărțire era: „cizmarii la uljiă” și „cizmarii la mahala”.

Opincile sînt pe sama breslei, deosebită une ori, a opincarilor.

Papuci nu se obișnuiesc până pe timpul de înrîurire-covîrșitoare a Răsăritului. În zădar ar căuta cineva acest cuvînt, de origine turcească, înainte de jumătatea veacului al XVII-lea. Pe atunci vin meșterii orien-

tali ai papucilor, cari se numesc și ei pe turcește *papugii*. Acest din urmă termen se înrebuințează mai mult în Țara-Românească și, după cîtva timp, el mai capătă și un înțeles de batjocură, arătînd pe un om ușuratec, pe un „moftangiu”. Papugii mai lucrau și meșii sau mestii, o a doua încălțăminte de piele, care cuprindea piciorul până la genunchi și pe cari vremea veche nu l-a cunoscut. Ei acoperiau ciorapii, cari se lucrau todeauna în casă.

Jupănesele nu purtau papuci și meși, ci *conduri*, *condurași*, tot de proveniență turcească, cari se puneau peste *terlici*. Tot papugii după moda Țarigradului erau și acela cari găteau acest fel de încălțăminte.

Cavafii sau cavacii ar fi fost înuși să vîndă numai încălțăminte turcească, dar ei par să o fi și făcut în Moldova, unde-i aflăm pe ei în locul „papugilor”. Căvăfia era însă darea răspunsă de oricine vindea ciubotărie la stradă.

Tălpile se lucrau în față de niște meșteșugari cari alcătuiesc în veacul al XVIII-lea una din cele mai puternice bresle: tălpălarii. Cutare biserică din Iași, de și clădită de însemnatul boier Iordachi Cantacuzino, primi numele obișnuit de biserică Tălpălarilor, pentru că aici veniau la slujbă aceșii breslași.

Curelarii făceau curelele. Nu se poate spune cu siguranță dacă tot ei erau acela cari vindeau trăsurile, carăle, hindeele (de la hînto, ungurește: trăsură), rădvanele din epoca cea mai veche, de și acest lucru e probabil. Și ei formează o breaslă deosebită. La biserică lor din Iași merg și ciobotarii.

Șelarii par a fi același ca și curelarii. Socoteala de bir din anul 1750 pomeneste pe cei d'întăiu și nu cuprinde pe aceșii din urmă. Ei au numit una din străzile mari de negoț ale Bucureștilor de astăzi.

În Țara-Românească, orașele mai mari au *tabaci* cari gătesc pielea. În București, ei sînt una dintre cele mai însemnate bresle, și au o biserică în stăpînirea lor. S'ar putea crede că tălpălarii moldoveni să nu fi avut numai grija tălpilor, ci să fi îndeplinit același sarcină industrială mai întinsă ca și aceșii tabaci. Socoteala de bir, dese ori citată, din 1748—9, n'are pe tălpălari, dar cuprinde pe „tăbăcari”, același ca și tabacii. Trebuie să se fie seamă însă că până la 1766 tălpălarii au format o singură breaslă cu cizmarii. *Șoronarii*¹ moldoveni, pomeniți la un loc cu cizmarii, au vre-o legătură, ce nu se poate încă desluși, cu aceștia. Tabacii din Ardeal, foarte de demult și temeinic organizați la Făgăraș, se numesc *țimari*, după cuvîntul unguresc corespunzător.

De la o vreme, încă din veacul al XVII-lea, se ivește la noi, și într'un principat și într'altul, o breaslă a *ceprăgarilor*, cîprăgarilor, sau ceaprazarilor. Ceaprazul e ciucurele care se adaugă la haină sau la

¹ Să nu fie *șorogari*? Cf. Dealul Șorogarilor lângă Iași, numele de Ciorogaru în Ardeal.

manţă sau la şea, la frite; cepragarul sau ceaprazarul e acel care face şi vinde asemenea ciucnri. Dar fireşte că dintr'atîia nu s'ar fi putut şinea una din cele mai însemnate bresle din trecutul industriei noastre. De fapt, cepragarul vînd şi galoane şi tot felul de podoabe dintre acelea care intră sub numele nou de „pasmanterie“, de *galanterie*. Deci nasturii, mai tîrziu florile artificiale, horbotele, penele, panglicile se şineau de articolele aduse, prelucrate şi vîndute de această ramură a vechiului meşteşug românesc, „Galanteria“ turcească, răsăriteană, — aceeaşi e ceaprazăria, al cărui nume nu s'a ştiîs cu totul nici pînă astăzi.

Funieri n'au fost nici odată la noi în număr aşa de mare, încît să poată alcătui o breaslă. Dar găşim în Moldova anilor 1750 una a pîslarilor: rostul acestor meşteşugari era, de şigur, să facă pentru şerănime pălării de pîslă, care nu mai veniau acum, ca odinioară, din Ardeal. Trăiştarii, ce se întîmpină tot acolo şi pe acelaşi vreme, fac traista, iarăşi pentru vînzarea la şirguri.

Din cele mai vechi timpuri au rămas armurierii de două categorii. Unii fac săbii, şi săbierii de aceeaşi se întîmpină destul de adese ori, avînd în fruntea lor pe cel „gospod“, al Domniei. Făcătorii de arcuţi, cari nu vor fi avînd nici ei prea mult de lucru, în acest timp de decădere ostăşească, se cheamă *săhăidacori*, de la numele tătăresc de „sahaidac“ al arcului. De aici s'a făcut saidacar. Ce a fost mai tîrziu saidacarul, se şile; aceştii presupuşii meşteri de arcuţi s'au prefăcut pe început în meşteşugari şi vînzători de ce se zice astăzi „efectie militare“.

Alături de Ţiganii lui Vodă şi de Ţiganii din curşile bolereşti, lucrau în aceste timpuri şi *poicovari* liberi dintre Romîni. Şi căldărarii şigani răităctori nu erau numai decît de nevole, căci bresle de căldărari se întîlnesc şi în oraşe. Ei aveau locurile lor ştiate pe la şirguri şi farmaroace. Bolerii îşi trimeteau Ţigănaşii la astfel de meşteri pentru a-i învăşa meşteşugul strămoşesc. Avem o astfel de învălală, din 1819, între Alexandru Căldărarul din Iaşi şi boierul Dracachi Roset pentru ucenicia adolescentului şigănesc Vasile. Meşterul lea asupra-şi hrana şi îmbrăcămîntea numitului ucenic, iar la un an de zile, cînd i-l va învălşa, i-l „va face teslim“ gata învăşat, Alexandru va primi plata în „şase coşii postav“.

Lăcătuşii poartă un nume care vine din ungureşte, de unde vine şi cuvîntul *lacăi*. Lăcătuşii liberi, neşigani, fac o breaslă deosebită în Moldova anilor 1750.

Argintarii, despre lucrul cărora a fost vorba alurea, sînt o breaslă deosebită printre metalurşii. Pe slavoneşte li se zice de mult zlatari. De un timp, moda turcească i-a poreclit *culumşii* sau *cuîngii*. Printre dînşii sînt în Moldova şi destui Evrei. Mihai-Vodă Racovişă zice însă, la 1719, „zlatar“ şi Ţiganului ce „lucra la bolduri de rădvănurii domneşti şi la cocii ce se fac pentru treaba Măşilor Sale Hanilor şi altor Agii şi spoeste-le şilerăle“.

Dintre cei ce lucrează lemnul, în rîndul de jos stau lemnarii. Cei din Moldova se împart în *broscași*, cari lucrau, cred, la uși, și în *bârdași*, cari ciopliau grosolan din bîrdă lemnăria ce trebuia la casa măturîntă a omului de rînd.

Li se mai zice dulgheri și, oficial, *teslari*. Nefiind arhitecți, zîși *malnari*, după turcește, *teslarii*, stăroștele lor, meșteri sau și calfe, se unesc cu acela ai breslei surorii a *pietrarilor*, cari potrivesc piatra pentru clădiri, și fac împreună cercelarea și prețălulirea prăvăliilor sau dughe-nilor și caselor în privința cărora este judecată. În Moldova anilor 1770 era chiar o singură stăroștie pentru *teslarii* și *pietrarii* din Iași.

Stolerii sau *lmparii* — cel din urmă nume vine de la simpla de biserică pe care o lucrau acești săpători ai lemnului — au și ei un rost, dar mult mai neînsemnat. Breasia lor, stăroștele lor nu se prea pomenesc. *Rotarii* sînt socotii deosebiți la bir.

Butnarii, dogarii din Piatra, din partea firgului care se cheamă Mărățai, dau în veacul al XVII-lea un zapis pentru vînzarea unui loc al lor către mănăstirea Bisericanilor. Ei aveau acolo un stăroște, și prin acele locuri de păduri găseau destul material de lucru, așa încît stăteau în fruntea țăranilor. Pe la 1750, cei din Moldova se împărțeau în butnari ce fac buji nouă sau „burii” și în „butnarii-legători” adecă în butnari adevărați, ce fac bujile, și în dogari cari leagă.

Tărzii de tot apar *șindilarii*, răzeși, fără breaslă. „Șindriță”, șindilă e un cuvînt luat din nemțeasca Sașilor din Ardeal: *Schindel*. Odată se aduceau de acolo din Ardeal și șindilele înseși și *cutele* cu care se băteau. Pe urmă, ajunserăm a întrebuița meșteri de-ai noștri, cari au avut de lucru pînă dăwnăzi, cînd locul șindilei n'a fost luat de jiglă, ci de urita tablă de fier roșie.

Oarii și *străchnarii* erau cuprinși la un loc în socotelile și rîndu-ielle Vistieriei. Porțelanele însă, *farfuriile*, nu se făceau în țară, ci se aduceau din locuri depărtate, ca și majolica de Danzig.

Meșteșugarii alimentării erau *pitarii* și *mesericii*.

Cei d'întăiu, din cari se desfăceau jimblarii, ce lucrau pine de lux, se numesc după vechiul nume al pinii, *pită*, „pine” fiind grîul hrănit or el însuși. Și în Moldova li se zicea odată *brutarii*, ca și în Țara-Românească, de la *Brod*, nemțește: pine, cuvînt adus de Sașii întemeietorii de orașe, și de o mare vechime deci. Alexandru Lăpușneanu se gîndise a trimite în Ardeal, la Sașii de acolo, femei pentru a învăța meșteșugul de jimblărie.

Măcelarii, „cărnarii”, cari tălau vitele la *mesernițele* lor și se numiau după un vechiu cuvînt slavon *mesericii*, își aveau scaune luate în arendă de la

oraș, de la Domn ori de la boierul care avea stăpînirea „moșiei” unui țig. Ei îngrijiau întălu casa boierului, apoi trimeteau carne unde li se arăta „cu jădule” și se înfelegeau în privința unui preț statornic pe care-l vor plăti acești privilegiați; obștea venia pe urmă. Cel ce se învolau eu Domnia, precum se făcea la Iași, cari n’aveau drepturi boierești asupra lor, încheiau pe la 1800 o învolală cu „nazirul căsăpiilor”: se hotăria prețul cărnii pe un an întreg, se lua îndatorirea de a se vinde săul la mungii turci ș. a. Tăierea porcilor nu făcea parte din monopolul ce se dădea arendatorului unui „scaun”. Mesărcii erau în Moldova pe la 1800 mai mulți Evreii, din nevoia de a-și avea carne *coșer*, pe cînd la 1683 era în Iași o întreagă breaslă de mesericii avînd în frunte pe unul cu un nume ca Ursul Boghirlan.

Odată pînă și săpunul se cumpăra din Ardeal; în veacul al XVIII-lea era un număr de *săpunari* prin orașele mai însemnate.

Dacă se adaugă acum *făclerii* sau *lumînărarii* și *botengii* sau *văpșitorii*, are cineva toate ramurile obișnuite ale vechii vieți de meșteșugari romîni.

IV.

Între breslele meșteșugarilor și ale negustorilor sau ale negustorilor-meșteșugari nu e nicio deosebire. Iarăși, este o potrivire desăvîrșită între statutele breslelor industriale și acelea ale unor corporații de un caracter cu totul special, cum e al calcicilor sau *mișeilor*, foarte veche, ori breasla *ciocliilor*, cu un tot așa de lung trecut. Și ei au „privileghiul” din vechiu, întărite de Domn, legate supt blăstăm de Mitropolit, episcopi sau, dacă se întîmplă să fie vre unul de față, și de Patriarhii greci ai Răsăritului. Breslașii trebuie să fie, iarăși, de același lege, cu hramul lor anumit și biserică pe care o ajută. Ei au un staroste și un vătaf, un sfat de „meșteri”, un drept de gloabă; ba chiar starostele poate osîndi la un număr de tolege, chiar pînă la o sută. Se face un praznic pe an, la care fiecare dă partea lui, de obicei un *ort*. Se face o pomenire deosebită a tuturor ierarhilor și Voievozilor cari au întărit privilegiul. Și aici străinul nu poate fi primit decît după cerere către staroste. În Moldova, un drept special, *mearul*, *bărbînța* (aceasta din urmă era la început o măsură de grîne, iar în Muntenia berbenița pare să fi însemnat: traistă, desagi) se plătește la întrarea în breaslă, cînd e *scris* cineva în *caisii*. O despăgubire, o *herție* e plătită totdeauna de cel care părăsește breasla pentru a trece alurea. Cel ce aduce marfă străină, o răscumpără către breaslă; străinul care vine să cumpere marfă de la breaslă, dă un preț de vînzare, în ceară pentru praznic. Cine trece de la meșteșugul cizmăriei la negustoria cizmelor despăgubește și el breasla. Străinii cari cumpără marfa breslei nu o vor vinde în oraș, ci pe la țiguri sau bilciuri; ei vor trebui să cumpere în același măsură de la toți breslașii, după orînduiala starostelui.

IV.

În timpurile mai vechi, cînd tot ce ni trebuia pentru îmbrăcămintea boierimii, pentru înarmare și pentru deosebitele feluri de muncă, venia de-a dreptul din Ardeal sau din Polonia, nu putea fi vorba de fabrică, adevă, firește, de acele pușine, foarte pușine fabrici pe care pe atunci le aveau și Apusenii: precum fabrici de hîrtie, de silică, căci toate celelalte „fabricate” se făceau de cîte un meșter cu ucenicul lui așezat într-o casă obișnuită.

Pergamentul cel bun și frumos, supțire, neted și alb, pe care se scriu toate actele domnești de oarecare însemnătate — și aceste acte, întărînd nu numai orice schimbare de proprietate a pămîntului, dar asigurînd une ori supți un Domn nou o stăpînire căpătată pe vremea unuia din înaintașii săi, erau multe, — acest pergament se va fi adus din Veneția. Mai era însă și altfel de pergament, de „piele”, cum se zicea la noi, de „coașă” gros, scorțos, cu aspritudini, noduri și lipsuri, care se putea căpăta și de la meșterii orașelor ardelenne. Șnururile de mătasă roșie, verde, albastră, galbenă, așa de bine văpsite, încît se păstrează pînă astăzi cu toată violența colorilor, și aceste șnururi, cu care se prindea pecetea afirmată, veniau de peste hotare.

Încă din veacul al XV-lea se întrebuița și hîrtia, dar pînă pe la 1550 ea slujește numai, ca un material inferior, leftin, pentru răvașe care nu erau menite să fie păstrate. Această hîrtie venia întăiu, prin Ardeal sau prin Polonia, de la Germani. Hîrtia cea mai bună, lustruasă, vîrgată, foarte groasă, întrebuițată mai mult după 1550 însă, e de fabricație venețiană: o aduceau la noi negustorii din Ragusa, cari siăteau în legătură de-a dreptul cu Veneția, sau și negustorii greci din coloniile, din insulele venețiene de prin Răsărit, negustorii greci din Constantinopol, cari din cele mai vechi timpuri au cunoscut drumul țărilor noastre.

„Mori de hîrtie” n’au fost la noi pînă foarte tîrziu. Se vede, ce e dreptul, pe unele documente de pe la 1580 un semn de fabrică, un chip transparent sau, cum se zice de obicei, o filigrană, care înfățișează bourul moldovenesc între cruce și stea; el poartă de-asupra sa coroana domnească, cea ce arată și mai mult că nu e un cap de bour oarecare, cum se află și în stema altor locuri. S’a crezut că aceasta ar fi o dovadă despre înființarea unei mori de hîrtie în Moldova lui Petru-Vodă Șchiopol. La aceasta se poate întîmpina că împrejurările de atunci nu erau prielnice pentru întemeierea de fabrici în Moldova ce se zbătea în suferințele necontențelor năvăliri căzăcești. Dar stema bourului cu cununa de-asupra și cu literele *Z, B*, la dreapta și la stînga cotorului care o poartă, se întîmpină în hîrtia pe care se scriau socotelile brașovene încă din anul 1494. Fără aceste litere, același filigrană se întîmpină la 1491, ba chiar la 1487. Cea d’întăiu moară de hîrtie ardelenă e însă abia din 1539. Trebuie să se creadă prin urmare că acest semn deosebit se obișnuia de multă vreme în hîrtia de fabricație germană care se vindea în orașele

Ardealului înainte de anul 1500. Astfel cade singurul temeliu pe care se învârtia părerea că am fi avut, pentru multele nevoi ale cancelarilor domneşti, o moară de hirtie românească încă de pe la 1580. Să mai adăugăm că puţin mai târziu acelaşi meşteri din depărtata Germanie făceau şi hirtie cu stema vulturului muntean, foarte frumos zugrăvit şi avînd sus şi el cununa domnească.

Nu ştiu cît temeliu se poate pune pe asigurarea răposatului V. A. Urechă că o fabrică de hirtie ar fi fost în Ţara-Românească supă bătrînul Vodă Matei.

Dar cea mai veche fabrică ce se pomeneşte la noi e cea de sticlă, pe care o avea pe la anul 1650 tot Matei Basarab. Vornicul cel Mare al acestui Voevod scrie într'un rînd Braşovenilor să trimeată pămîntul ce trebuie pentru sticlăria stăpînului său. Ea trăi şi după moartea întemeietorului ei, şi pe vremea lui Vodă Brîncoveanu se mai lucra sticlă proastă, cam albăstrie, la această fabrică de lingă Tirgovişte. Cîte o sticlărie două se mai pomenesec şi pe urmă.

Dar asemenea încercări sînt ca totul risipite; ele n'au nicio legătură, precum n'au nicio însemnătate.

V.

Lucrurile s'au schimbat, şi a fost cu puţină întemeierea unor fabrici adevărate numai în veacul al XVIII-lea. În tot acest veac, înţelepciunea de Stat în opera de progres prevede ca o datorie din partea oricărui stăpînitor, nealîrnat sau supus altuia, „încurajarea industriei“. A scoate cît mai puţin bani din ţară, a păstra cît mai bine aurul şi argintul, a vinde pe de altă parte cît mai mult, a produce într'o măsură cît mai largă bogăţiile fireşti ale pămîntului naţional, — aceasta se cere de la o Cîrmuire care vrea să fie lăudată de opinia publică şi care caută a se învrednici de recunoaşterea „filosofilor“, a cugetătorilor politici cari o stăpînesc. Cel mai desăvîrşit gospodar încoronat e marele rege prusian Frederic al II-lea, care întrebuijează meşterii de ţară şi meşterii străini, care se gîndeşte necontentit la lucrul postavarilor, la pregătirea porfelanelor din Statele sale, pe care le trimete cu mîndrie în dar tuturor vecinilor şi tuturor cunoştinşilor sale, până şi ocrotitului din Moldova al Prusiei, Grigore Alexandru Ghica.

Tocmai acest Domn, care a stăpînit şi în Ţara-Românească, dar mai ales în Moldova, unde a avut două Domnii model, e unul dintre acei principii după moda veacului al XVIII-lea care a încercat o industrie de Stat în ţerile noastre. Fost dragoman al Porţii, om isteţ şi deosebit de luminat, înrudit cu Mavrocordajii prin bunică-sa, care profesa medicina, Grigore-Vodă, care e lăudat ca un administrator neîntrecut, a patronat în Moldova o fabrică de postav al cărei istoric nu e fără interes.

Prin anul 1750—60 starea protestanţilor nemji şi ungurii adăpostii în Polonia nu era tocmai plăcută. Guvernul acestei ţeri căuta să-i aducă la

catolicism cu orice preț. Aceste supărări atingeau și pe lucrătorii de postav pe cari colonisaseră de curind oamenii castelanului Poniatowski pe moșia acestuia, Zalesczyk, așezată tocmai la hotarul Bucovinei noastre. Neavînd dreptul de a-și face biserică și școală, ei trecură deci granița în Moldova încă de la 1759. Bătrînul Ioan-Vodă Callimachi, care stăpînea de curind această țară, îi primi cu bucurie și, după datină, li dădu un privilegiu de *slobozie*. Coloniștii erau să fie scutiți de orice dare timp de trei luni de zile; pe urmă ei aveau să răspundă numai un bir de zece lei pe an, în patru șferturi; dacă vor face agricultură, ei vor plăti numai patru parale de stup și trei parale de oale. Vor fi scutiți de cai de olac și de orice fel de angarii. În fruntea lor va sta un căpitan, cu drepturi ca ale unei staroste de breaslă; el va atirna de starostele din Cernăuți. Protestanții din această colonie bucovineană a Fillipenilor își vor șinea pastorul și vor putea să-și facă școală. Pentru a strînge fonduri în vederea clădirii unei biserici, parohul Scheidmantiel și colonistul Marschall străbătură până în 1764 o bună parte din Europa de aceeași lege, ajungînd și până în Anglia.

Încă de la 1762 coloniștii începuseră a lucra la postav în noua lor așezare moldovenească. În acest an, Grigore-Vodă, fiul și urmașul lui Ioan-Vodă Callimachi, trimetea unui prieten „cinci bucăți de postav din țara noastră”. Deocamdată însă, Cîrmuirea n’avea o îngrijire deosebită pentru meșterii nemți și, fiindu-se numai la privilegiul din 1759, nu se amesteca întru nimic în afacerile lor.

Meritul lui Grigore Ghica e că a prefăcut mica fabrică din fundul părăsît al Bucovinei într’un așezămint de Stat, într’o *chirhand* a Curții.

Încă din 1766, Domnul cel nou se înțelesese cu lucrătorii de la Fillipeni și-i adusesese acum în lăuntrul țerii. În apropierea lui Polonii, cari văzuseră greșala făcută de dinșii față de coloniști, începuseră într’adevăr a se plînge în cuvinte tari către Poartă pentru că se smomiseră de Moldovenii aceștii locuitorii de folos al regatului. Ei stăruiau pe lângă Pașa de Hotîn pentru ca acesta să li strice rostul, și întrebunțau toate mijloacele pentru a ispiți la întoarcere pe protestanții. Deci ei trebuiau depărtați de graniță, până nu-și făceau biserică de zid, în locul celei de lemn, și până nu prindeau rădăcini la Fillipeni. Vodă cumpără o moșie a bisericii Sf. Ioan din Iași, și așează acolo, în satul Chipereștii sau Pipereștii, botezat acuma: Noli-Fillipeni, pe fabricanții. O parte din coloniștii rămăseră încă până târziu în vechea așezare, supt stăroștia căpitanului Christiani, care nu voi să se coboare la Iași; ceilalți fură aduși în satul de la marginea Iașilor de un Căminar, trimis al Domniei. Astfel se întemeie în anul 1766 manufactura domnească de postav de la Chipereștii Jișiei, lângă Iași, cu un căpitan cărui i se recunoșteau drepturile unui boier de țară (23 August). Ghica izbulise a căpăta și un firman al Porții, care întăria privilegiul postăvarilor străini, de la fabrică/

Fabrica era mișcată de apa de la morile așezate la vărsarea Bahăului în Jișie. Lîna „de oi mari și de cîrlani” era dată de la Cămara

domnească. De aici, din veniturile personale ale stăpînitorului, se dădea şi leaşa lucrătorilor şi un ajutor, plătit odată pe an, pentru biserica şi şcoala străinilor.

Se începu astfel lucrul postavului de mai multe feluri: postav pentru slujitorii, pentru oastea de Curte, care se îmbrăca până atunci cu postavuri cumpărate destul de scump din Braşov sau din Polonia, postav pentru firgoveşii Moldovei, postav pentru daruri la Turcii din *serhaturile* vecine şi până şi la Poarta împărătească, unde sosi chiar o „bală de postav prea frumoasă” pentru Sultana Mustafă însuşi, care nu şinu în samă tocmai mult această dovadă de vrednicie a cîrmuitorului Moldovei. Duşman al luxului celui mare în îmbrăcăminte, prin care boierimea se ruină, *se stîngea* „cu stratele lor şi a femeilor”, Grigore-Vodă făcu şi încercarea de a înlocui prin postav de Chişinău stofele felurite, şi toate din cale afară de scumpe, în care pe întrecutele se înfăşiau sfinicii săi şi ceretătorii Curţii sale. Într’o bună dimineaţă, el se înfăşia deci într’un simplu „rînd de strale de postav: libadea” — haină de desupt — „şi giubea”, şi izbuti astfel a îmbrăca şi pe cei ce-l slujiau şi încunjurau cu astfel de „libadele de postav şi giubele”.

Chirhanaua lucră doi ani, supt Ghica şi supt urmaşul său Grigore Callimachi, întors iarăşi în Scaunul Moldovei. Apoi veni războiul dintre Ruşi şi Turci, care, început la anul 1768, şinu până în 1774. Între bunele rînduiri pe care le sfîrîmară tulburările, fu şi fabrica de la Chişinău. La numirea sa cea de-a doua ca Domn al Moldovei, Ghica-Vodă nu mai află nimic din aşezămîntul cu care se mîndrise şi din care nădăjduia în 1766 să facă şi export în „alte provincii”: Ţara-Românească, Bugeacul şi Crimeea, Turcia. Astăzi Chişinău, un biet sat din comuna Opreşani, nu mai are nimic însemnătate, şi nimic nu aminteşte clădirile, morile de postav, biserica străină, şcoala ce fuseseră aici pe vremuri.

VI.

În măsurile de bună orînduială şi chiverniseală cuminte, Alexandru-Vodă Ipsilanti, contemporanul lui Ghica, nu s’a lăsat întrecut de acesta, şi el amîndoi sînt de sigur cei mai buni şi mai prietnici Domni după Mavrocordăşii cei mari, Nicolae şi Constantin. Şi Ipsilanti pornia de la principiul apusean, „european”, al veacului său, că „cea d’întăiu îndestulare a unei ţări este înmulţirea negustoriei, şi ales şi felurilor de meşteşuguri şi lucrări de mînă” — manufacturi —, „încît, nu numai că n’are trebuinţă ţara acela de lucruri ce vin din părţi străine, să plarză atîşa bani, ci încă să cîştige, trimiţînd la alte părţi acelea ce ar putea pune la stare ca să lucreze şi să facă într’însa: cu acest mijloc, atît îndestularea şi mijloacele chivernisierii multora se înmulţeşte, cît şi slava numelui şi lauda cîştigă”.

Încă din 1766—8, un boier muntean, Clucerul Radu Slătineanu, fiul unui Arvanitohorîi, fu îndemnat de privilegiata manufactură întemeiată în Moldova, şi făcu şi el, cu meşteri deprînşi la Chişinău, de sigur, sau

cu Nemți smomiți de acolo, o a doua fabrică de postav, pe o moște străină, Pociovaliște, din Ilfov, „la începutul pădurii Vălenilor“. Alexandru-Vodă Ghica, un nepot de văr al lui Grigore din Iași, se grăbi să-l dea un privilegiu. Cu și mai multă bucurie îl întări apoi, în 1769, acesta din urmă, strămutat la București. Alexandru Ipsilanti ridică fabrica la loc în 1774, și ea căpătă aceleași drepturi și de la cei doi urmași ai săi:

Din actul de la 1784 putem afla în amănunție care era organizarea fabricii.

Ea se deosebește de cea din Moldova supt mai multe raporturi. Aici Statul, Vodă, nu dă nici lină, nici leafă, și nu în numele lui se face vânzarea. Proprietarul, Slătineanu, răspunde stăpînului moștei o arendă anuală de numai 250 de lei, care nu poate fi crescută. Cîrmuirea iartă de orice biruri pe preotul și cîntărețul fabricii, pe cei cinzeci de lucrători străini speciali, pe „meșterii cîji vor veni dinăuntru“; el se îndatorește a cere numai opt lei pe an, în două soroace, la Sf. Gheorghe și la Sf. Dumitru, feștecăruia dintre alți cincizeci de străini cari sînt întrebuițați la tors. Cele 2.000 de oi „aduse din străinătate într'adins pentru felul lîni“ — căci nu se va lucra numai cu lînă din țară, ci cu lînuri amestecate — nu vor fi însemnate pentru olerii, nici pentru *bellic*, adică pentru trimeterea oilor de care se simte nevoie la hrana Țarigradului. Satul fabricii va fi scutit de orice drepturi ale proprietarului, neputînd fi chemat la clacă, taxat cu bezmen sau „chirie de casă“, ori silit a-și cumpăra „vinul, rachiul, carnea, pînea, băcînta“ de la vînzătorul pus de stăpînul pămîntului. Numai pentru postavul vîndut *en gros* sau, cum se zicea pe atunci, „cu ridicata“, se va plăti, și anume de către cumpărător, dreptul de vînzare de 2 0/0; Casa orfanilor va mai culege apoi o pară de fiecare cot ce s'ar cumpăra, cea ce ar face $\frac{1}{20}$. Lîna se va lua din țară în condiții deosebite, înainte de a-și începe tîrgurile negustorii romîni sau străini; ea va sosi la fabrică fără a plăti undeva vre-o vamă. În fiecare Duminică se va face un lîrg la Pociovaliște pentru aducerea la lucrători a celor trebuincioase pentru hrană și tralu.

Privilegiul împarte aceșii lucrători în: pieptănători de lînă, țesători, țorcători, vâpsitori, funzători, lemnari, covaci și pluari sau „făcători de pive“.

Această fabrică jînu pînă la războiul cel nou, început în 1788. Lucrul trebui să se oprească într'un timp cînd oștile străbăteau necontenit întreg județul. Din fericire pentru acest așezămînt folositor, ca și pentru altele altele, Țara-Românească dobîndi după încheterea, în 1791, a păcii de la Siștov și strecurarea neînsemnatului și bătrînului Domn Mihai Suju, încă un stăpînitor de o înțelegere, o cultură și o dorință de a face bine cu totul deosebită. Acesta a fost Alexandru-Vodă Moruzi. La 1794, în al doilea an al Cîrmuirii sale, el jinea la Viena pe un Pitar Dimitrie Teodor Slătineanu pentru a ispîti acolo fabricanții cari trebuiau să-și strămute meșteșugul la noi. În același an, un privilegiu domnesc

cuprinde pomenirea lui Hagî Chiriac Arbut ca „epistat” al fabricii de postav. Ea fusese înnoțită încă de la 1793, cu un privilegiu solemn, dîndu-i-se o nouă alcătuire, cu un director, zisul „epistat”, cu șese vătăji, cu meșteri postăvari și cu copii aduși spre învățătură din mijlocul țerănimii de prin prejur. Cu dreptate deci înținem la 1796 din partea lui Moruzî lauda de sine că „a izvodit ca din nou și a pus în faptă” fabrica. Ea era acum a Cîrmuirii, căci Radu Slătineanu, care lucra la refacerea ei în 1793, pare să nu o fi lăsat urmașilor săi¹. Fabrica nu mai era însă la Pociovalște, ci la Afumași, unde lucra chiar de la acele ane înnoite. Un diplomat rus care trecu atunci prin Țara-Românească vorbește de postavul albastru și cenușiu de la Afumași, care se vinde cu 22 parale cotul.

VII.

Cea d'întăia fabrică de hîrtie, numită pe grecește *harturghie*, (de unde *hardughie*) din veacul al XVIII-lea o întemeie un om foarte harnic și șiret, Nicolae Lazaru sau Lazăr din Ianina. Acest Grec, cunoscut ca tipograf în anul 1780, își avea fabrica încă din 1768, cînd văzurăm că s'a început în Țara-Românească și lucrul postavului. Iarăși Grigorie Ghica întărise, la 1769, privilegiul. Nicolae și fratele său, Iani, care nu se mai întilnește pe urmă, făcură întăia o fabrică la Fundeni din marginea Bucureștilor, pe Colintina, moșie cantacuzinească, trecută cu zesirea unei fete a lui Mihai Cantacuzino Spătarul la Racovișesti. Lucrul fu oprit de tulburările războiului și, după încheierea păcii, frații Lazăr își aleseră și un alt loc pentru fabrică, moșia prahoveană Batiștea, a schilului Turbași de lingă Snagov. Amîndouă morile de hîrtie ale acestor oameni îndrăzneși, care-și vor fi deprins meșteșugul la Veneția, unde erau foarte mulți Greci de aceștia din Ianina, fură recunoscute și ocrotite prin actul din August 1776 al lui Alexandru-Vodă Ipsilanti. Cîrmuirea asigura la patruzeci de lucrători străini birul scăzut de 4 lei pe an; ea lua supt apărarea sa pe strîngătorii de cirpe, sau „cîrpituri”. scădea la 2% vama ce va plăti hîrtia vindută peste Dunăre, în împărăția turcească, în cuprînsul larg al căreia se întrebuița atîta hîrtie de Veneția; cirpele se puteau aduce și de acole fără a se plăti nimic la vamă. Frații Lazăr se îndatoriau numai a dărui Cămarii domnești patruzeci de topuri de hîrtie pe an.

Și la 1784 lucra harturghia, dar Nicolae Lazăr era acuma ruinat, cu toată fabrica și tipografia sa. El se mai ținu încă o bucată de vreme, supt Mavrogheni, cînd tipărește 'n limba grecească pagini traduse tot de dînsul din franjuzește; dar așezămintele lui nu mai leșiră la iveală după războiul cel nou.

Alexandru Moruzî, încă din cel d'întăia an al venirii sale în această Domnie munteană întemeie o nouă fabrică de hîrtie la noi. Ea fu așezată,

¹) Slătineanu e cunoscut și prin învinuirile ce-i aduce cunoscutul descriitor al Țerii-Românești, Sulzer, care avuse gînceavă cu dînsul pentru un han.

În legătură iarăși cu mori care dădeau puterea, pe apa Sabarului, în Ilfov, în local ce se zice Cașchi și care păstrează și până astăzi numele amintitor de „Moara-de-hirtle”.

Aceastăaltă fabrică era domnească, a Cămării. Moruzi cumpăra moșta prin schimb cu stăpînul ei, și o dădu ca proprietate statornică și venit al așezămîntului. Toată hirtia de la dregătorii care aveau mai mult de scris: Logofeșia Divanului, Vistieria, Divanul Craiovei, judecătorii și isprăvnicii, trebuia să fie cerută de la directorul, de la „epistatul” acestei fabrice. Firește că se întrebunșau cîrpe pentru facerea hirtiei și nu lemn ca astăzi, cînd trăinicia șesăturii și durata ei sînt cu mult mai slabe: în strîngerea „pînzeturilor” oamenii fabricii erau ajutați de slujbașii mărunii ai țerii. De oare ce era și nădejde a se vinde în străinătate hirtia domnească, i se dădu o scutire de vamă pe timp de cinci ani. Nu era vorba de lacrători străini; trebuiau să fie tocniți săteni de prin satele vecine, și cînzeci dintre ei n’aveau să mai plătească nimic Cîrmuirii; se închinau fabricii și „patru sălașe Țiganii, meșteri de hier”.

Domnul nu înțelegea ca fabrica să rămîie pentru totdeauna a Cămării. El ceru Mitropolitului, a cărui tipografie fusese învîiată supt același stăpînitor cu iubire pentru lumină, să dea înapoi din vînzarea hirtiei prețul moștei de schimb și numai jumătate din cheltuielile făcute cu instalarea. După aceasta, Mitropolia rămîie pe deplin stăpînă a fabricii, cu condiția de a se îngriji bine de dînsa, numînd director priceput, „ipochimen ales, om de nădejde, practicოს”. Astfel se ușura rostul tiparînelor de la Mitropolie, și cărțile pe care de la 1796 înnainte le dădură la iveală aceștia, până la 1806 poate, adecă timp de zece ani, trebuie să fie tipărite pe hirtia românească de la Cașchi. Pe vremea războiului din 1806—11, lucrul a fost, de sigur, întrerupt la fabrica de hirtie de pe apa Sabarului, dar un scriitor frances o pomenește și după acest războiu, într’o carte care a apărut la 1822.

VIII.

O a treia cherhană sau fabrică munteană din acest timp, e acela de luminări de ceară albă, frumos împodobite une ori, care se aduceau până atunci din Veneșia. După pacea de la Chlucuc-Calnargi, un „străin”, de bună seamă Grec din Veneșia, Alexandri, se oferi a face în țară luminări de acestea frumoșe și scumpe, vînzîndu-le însă cu un leu mai ieșten de cît negustorii de marfă „venetică”. I se dădu, prin urmare, de Alexandru Ipsilanti un privilegiu, care fu întărit și de urmașul acestui Domn, Nicolae Caragea. Alexandri nu se ținu însă de învoială; supt ochii îngăduitorii ai unui Agă stringător de mîlă, el vîndu cu trei parale mai mult decît luminarea străină un fabricat al lui în care punea său și „alte amestecături”. Pentru aceasta, și poate pentru alte cuvînte nemărturisite, Mihai-Vodă Suțu trecu în 1783 dreptul de a ținea fabrica de luminări de ceară albă curată unui localnic, fost ucenic al lui Alexandri poate, Dănuș luminărarul. Acesta se arătă gata a scădea prețul luminării

cu un leu și cinci parale și a răspunde Cămăritii trei sute de lei din ciștigul său. Aga avea supravegherea greutății luminărilor ce porniau de la *cherhand*, și el punea pe dinsele pecetea domnească drept cheazăște că sînt curate și trag drept la cîntar.

IX.

În legătură cu fabricile de postav trebuie să se pomenească altele asupra cărora n'avem lămuriri îndestulătoare. Înainte de războiul din 1806—12 era astfel una de șaluri de Țarigrad, *stambulșali*, care slujiau pe atunci ca briie pentru boieri, și alta de *ghermesuturi*, adică de satin, de mătăsică. De sigur însă că lucrările țesute din aceste manufacturi românești erau de o fineță îndoielnică și de un preț ieftin. Intemeietorii unor asemenea fabrici aveau în vedere și exportul, mai ales acela în țerile de peste Dunăre, al căror locuitorii aveau aceleași gusturi și aceleași mode ca și cei de la noi. Această lămurește pentru ce asemenea *cherhanale* nu se făceau în Moldova, de unde exportul era mai greu, ci în Țara-Românească, pe a cărei lungă margine dunăreană se săvîrșia un neconținut schimb de mărfuri cu Rasăritul. Se pomenește chiar o fabrică de faianță proastă, de blide albe.

O fabrică de testemeluri, pentru broboadele țerănimii, fu mai traică decît celelalte. Ea era așezată larăși în preajma Bucureștilor, în mănăstirea Mărcuța. Se lucra încă la 1818. La 1828 însă, Turcii prădară mănăstirea, unde se făcu mai pe urmă un spital cu ciurmași. Fabrica nu se mai ridică deci niciodată din această distrugere.

Dar, după întoarcerea liniștii, supt Domniile cei noi pămînteni, se mai fac unele încercări. Pe la 1822 era astfel o nouă fabrică de *ghermesuturi* în vesitul Han al dragomanului și beului Manuc. Testemele se lucrau pe strada Podului-de-Pămînt, într'o *cherhand* al cării personal se închea într'o „văduvă cu trei fete“. Nu putem spune cît timp au jînut aceste începuturi slăbănoage.

O moară de tutun lucra în marginea Cîmpulungului la 1821.

Trebuie să se adauge, în sfîrșit, „fabrica de fideă, cu ergalli (instrumente) de aramă și de lemn“, care fu întemeiată de Dumitrachi Turnavitul sau Tirnoveanul, poate pe vremea lui Mavrogheni. Un Costachi Hatmanul o cumpără de la acesta, și „fabrica“ trecu la 1798 în minile Doamnei lui Vodă Hangerli, cel ce a fost tătat de Turci, Ruxanda Ghica.

X.

În Moldova încercările de manufacturi sînt mai puține și au o și mai scurtă durată. Nu le fac aici Greci sau Bulgari sau chiar Venețieni, ci străini din Apusul Europei, aventurierii, vinătorii de ciștiguri răpezi, cari nu posedă nici slăruința, nici priceperea celorlalți. Ei n'au în vedere gîndul sănătos al unui export în Răsărit, ci urmăresc jînte mai puțin lămurite.

Lucachi sau, cu numele întreg, Lucca dela Rscca, un Levantin, cumnatul lui Grigore Alexandru-Vodă Ghica, aduse din Brașov pe la 1774 pe un Frances vîntură-țară, fost ofițer, Ledoux de Sainte-Croix. Acesta luă în arendă, pentru 450 de lei pe an, o moșie de la Prut a cumnatului domnesc, și făcu acolo o fabrică de *fatanță*. Contractul era pe patru ani, și la încheierea lor o ceartă izbucni între moșier și fabricant. După multe plîngerii, stăruințe și intervenții, bietul Ledoux fu silit a pleca în Moldova, în cea mai mare grabă, cu bani împrumutați, la Ianuar 1778. Vodă Constantin Moruzi îl privia ca pe un francmason, un „farmazon” primejdios.

Abia peste treizeci de ani, în 1818, Francesul de Lincourt, profesor de limba sa părintească, lua cu chirie într'o mahală din Iași casele lui Ioniță Codreanu și le potrivira pentru a face în ele o „moară de oloiu”, cum nu se mai pomenise până acum în Moldova. E vorba, cred, de uleu de in, care ar fi putut aduce cîștig unui om în alte împrejurări decît ale lui Lincourt. Acesta se întoarse îndată la meșteșugul lui de dascăl de franjuzește.

În 1813 se afla la Iași Sasul Ioan Hart, care venise cu multe gînduri de întreprinderi mănoase. El avea planul de a întemeia o tipografie „grecească” și, în adevăr, înțelegîndu-se cu niște negușorii localnici, car-l scoaseră apoi din tovărășia lor, el adună materialul trebuitor. Dar Ioan Hart mai avuse în vedere și o fabrică de postav și o moară de hîrtie, pentru care și făcu pregătiri la Deleni, lingă Hirlău. Din planurile lui nu se alese toluși nimic.

Alte fabrici erau în mina boierilor din țară, și anume acelea pentru alcătuirea și exploatarea cărora nu trebuiau nici bani mulți, nici alte cunoștinși decît acelea care se treceau dintr'o generație într'alta.

În 1798, era o singură fabrică de *poțăș* din cenușă de stejar în toată Moldova. În singurul an 1799 se mai făcură vre-o treizeci. Domnul de atunci dădu o luare-aminte deosebită acestei mișcări. Boierii opriseră pe țeranii de a mai face lemne în pădurea care trebuia să fie întrebuințată numai pentru cenușă. Unele sate se plinseră lui Alexandru-Vodă Callimachi. Acesta chemă pe sfinții săi firești la Mitropolie și căpătă de la dinșii rostirea părerii că fabricația de poțăș în această măsură și cu aceste mijloace e dăunătoare țerii. Fabricile fură deci pretutindeni stricate de clohodarii domnești.

Velniși pentru rachiul erau multe, de cînd plăcerea ruinătoare a rachiului se simțise și de țeranii noștri. Horilca nu se mai aducea acuma prin Evreii mărginași, de peste Nistru, din Polonia, ci se făcea pe deosebite moșii. Bucovina, plină de velniși evreiești, putea sluji ca model, de și încă înaintea de anul anexării, 1775, darea pe velniși se întîmplă alături cu acela pe mori și pe circiume în catastiful veniturilor domnești.

Dar frica de a nu se întrebuința pentru facerea de rachiul o prea mare parte din pinea culeasă în fiecare an — căci vechiul rachiul, mai

sănătos, se făcea din grîne —, frica de a nu se găsi țara în neputință de a vinde Turcilor grîul și orzul de care ei aveau nevoie, aduse pe la începutul veacului al XIX-lea oprirea lucrului velnișelor. Mai înriurise și faptul că Domnul lua o vamă mare, 60 de parale la vadră, pe horilca ce se aducea din străinătate.

Dar în Main 1814 Mitropolitul și boierii se îndreptară către Scarlat-Vodă Callmachî, arătîndu-i că la facerea rachiuului se întrebunțează tot grîu și orz strîcat, apoi săcară și hrișcă, sămănate anume pentru aceasta, că el sînt gata a da Cămăritii de fiecare vadră din horilca făcută în țară cît se lua la vamă din cea importată și că, prin urmare, nu mai e nici-un cuvînt pentru a se mai păstra vechea oprire. Domnul și îngădui velnișele, cu condiție însă ca ele să se oprească în anii în cari s'ar simți lipsa de cereale.

Cam pe același vreme, Moldovenii — în țara căroră Sașii *fierbear* încă din veacurile cele vechi, al XV-lea și al XVI-lea, berea, care pert odată cu desnaționalizarea acestor Sași — începură a-și avea berării cu stîffel de lucru decît acela care se obișnuia în berăriile săsești din cele mai depărtate timpuri. La Roman era berărie încă din 1798. În 1814 avea monopolul în acest oraș Grecul Petradi. Peste doi ani, episcopul chiar făcea o berărie, și Domnul îi impunea prețul obișnuit al acestei băuturi și darea la spital a berii „cu o pară mai jos, fiind pentru trebuința bolnavilor“. O a treia berărie se afla tot la Roman în 1816, a lui Alexandru Dos, cu privilegiu de la Vornicia de obște. Acesta era un Austriac, sudit, supus Agenției. Pe același timp era la Iași berăria lui Ienachi Nicolau Alțan. Toate berăriile sau *bărrările* erau „închinate“ la Cutia Milelor, căreia îi dădeau o parte din cîștig. Alțan avuse ca înaintaș, încă din 1793, un berar cu titlul de doctor, medicul Herlitz.

Cel d'întăiu băutori de bere fuseseră ofițerii și soldații armatelor străine de ocupație: Rușii cari stătuseră în Iași și Austriacii cari în războiul din 1788 făcuseră din Roman o capitală a Ținuturilor de dincolo de Siretiu. Astfel, în București, cel d'întăiu care capătă un privilegiu de berărie fu Ioan Timpel, zis Neamful, din Gotha, în 1809. Localnicii nu se lăcomiau de loc la băutura cea nouă. *Neamful* păstră monopolul și supu Caragea, înlăturîndu-se un concurent, „*Neamj*“ din Austria. El era îndatorit însă a nu lucra în oraș, a nu întrebunța decît grînele care nu pot sluji pentru trebuința țerii sau pentru folosul Turcilor și a plăti — ca în Moldova — 300 de lei la Cutia Milelor. Berăria arse în 1821. Peste trei ani, Frederic, fiul lui Ioan, o făcu din nou, și o trecu apoi unui văr, Kube. Peste puțin acest al doilea *Neamj* intră însă în ceartă cu tovarășul său, Krebs, — care căpătase un privilegiu pentru a face rachiuuri din poame și se apucase a lucra bere. Consulul francez, supu protecția căruia el trecuse, îl ajută, dar Domnul însuși se amestecă în afacere, și monopolul berăriei fu păstrat lui Kube. El va fi avut, peste trei ani, cînd Rușii ocupară țara, destui clienți stăruitori.

XI.

Prin astfel de fabrici meșteșugari străini pătrunseseră la noi, dar n'ar trebui să se creadă că înaintea de „era nouă” din 1830 numărul lor ar fi fost mare. Aceasta e adevărat mai ales dincoace de Milcov.

Și iată de ce, Meșteșugarii cei noi, sprîjniiți, potrivit tratatelor, de consulate — în rîndul întâia de cel austriac, de cel prusian —, aveau de lucru mai ales în două ramuri: case de modă și articole de modă.

Cea d'întăiu casă *europenă* din Iași a fost a boierului Scarlat Sturza, un ginere domnesc, care învășase în Germania și s'a așezat apoi în Rusia, ajungînd și guvernator al Basarabiei. Nu știm cine l-o clădise, dar nume de arhitecți cari înlocuiau pe vechii *malmari-bași* după datina Răsăritului se pot culege ici și colo, de și materialul n'a fost strîns pînă astăzi decît într'o foarte mică măsură. Cam pe același vreme, un Grec din Italia, care făcuse inginerie militară, Spiridon Macri, lucra pentru o biserică a lui Alexandru-Vodă. Ipsilanti, și el își arătă priceperea și la scara Curții celei nouă de la Mihai-Vodă, ca să nu mai vorbim de un proiect pentru exploatarea europeană a ocnelor de sare. Ioan Rathner, adus din Sibiu de același Domn, prin mijlocirea episcopului de Buzău, înălță numai mănăstirea dela Poiana, pentru Banul cel Mare, Pană Filipescu.

Asachi însuși, poetul, fu acela care dădu Iașilor de 'naintea anului 1821 casele doamnei Sturza-Păstrăvanu; el învășase arhitectura la Viena. În 1820 „maiestrul zidar” Iosif Weliz făcea poruciculul, viitorul general, Ioan Odobescu un rînd de case după „planos” apusean.

Între anii 1824 și 1826, Freywald, socrul influentului secretariu al Agenției austriace Udrișchi, lucra la pavarea cea nouă a Bucureștilor, cu bucăți de lemn. O fabrică anume se făcu pentru pregătirea acestora, și, în *Almanahul* său ilustrat, Mihai Kogălniceanu dădu înfățișarea celei asemănătoare care sînjă la Iași pe vremea Regulamentului Organic. În locul *sutulgiilor* din Balcani, cari aduceau odată apa în orașe, acum această sarcină se dădu pentru București, în condiții nouă — cu întrebuițarea de tuburi de fontă sau de oale — lui Ernest Meyer din Saxonia, care făcu cel d'întăiu plan la 1824 și-l văzu primit la 1827.

Grădinițe de modă nouă, cu liniile trase drept ale aleilor, cu boschete și podoabe meșteșugite, cum se obișnuiau în veacul al XVIII-lea, le-au făcut meșteri aduși, cu plată bună, din Ardeal, de boierii cari voiau să se fie în curent cu timpul. Multe scrisori oltene au acest scop. Grădinarul „neamj” se cerea tot așa de mult ca și guvernanta „Nemjoaica la copii”.

Încă de pe la 1784, Banul Filipescu, cel cu mănăstirea de la Poiana, lua la socoteală bătrînească, de tot aspră, cu oareșcare bătăie, pe Neamjul său, meșter de canapele. Acum deci această mobilă nu se mai aducea de

peste hotare, cu toate că până după 1830 garniturile cele bune trebuiau neapărat comandate în străinătate. Dintre deosebitele feluri de meșteri străini, cei mai căutați erau teslarii. Bine plătiți, ei petreceau din toate veniturile ce puteau să aibă: unul din consilii ce-l ocrotiau, recunoaște și el că aceștia „Nemții”, al căror nume ajungea acum, mai ales în Moldova, să însemne meșter de lucruri nouă: inginer, arhitect, mașinist, fabricant, erau cei mai bețivi din țară. Unii stăteau puțin și se îndreptau apoi spre alte plăceri ale norocului; cei ce au rămas, s'au pierdut răpede în clasa noastră mijlocie, cită era.

Pătrunderea Nemților însă, ca și a doua epocă de întemeiere a fabricilor, cade în bună parte după 1830, și nu putem urmări lucrurile dincolo de această margine, în capitole care tratează despre viața supt „vechiul regim” românesc.

Bani și Măsuri

I.

Ban înseamnă moneda Banului, precum monedei lui Ludovic al XII-lea i s'a zis „ludovic“ (*louis*), monedei lui Frederic-cel-Mare „frederic“ (*Friedrich*), monedei lui Napoleon I-*u* „napoleon“, monedei ducelui de Veneția „ducat“, iar celei a Sultanului „sultanin“. Cel mai mulți bani au plecat în veacul al XIII-lea din Banatul unguresc al Severinului, de și, nu de aici, ci din mai vechi provincii, vine numele lor. Căpetenia care cirmuia în numele regelui vecin Ținuturile de peste Olt n'avea firește, o monedă a lui deosebită, însă, de oare ce moneda ungurească trecea prin minile lui, venia de la el și de la dregătorii lui, de la negustorii în legătură cu dînsul, I se zicea, după numele demnității pe care o aveau Banii ungurești, tot „ban“.

Totuși nu prin acest pîrcălab al Severinului a pătruns pentru întâia oară semnul lesnicios pentru schimburi al monedei în părțile locuite de Romîni. După epoca romană, care a lăsat în toate unghiurile, supt pămîntul grămădit în cursul veacurilor, banii de aramă și de argint ai Cesarilor, ai altor stăpîntori de la Miazăzi și ai orașelor grecești, în evul mediu moneda bizantină a răzbătut până și prin văile cele mai adăpostite. Une ori ea venia, de sigur, prin războinicii întorși cu prada Ținuturilor civilizate, alte ori însă ea dovedește călătoria negustorilor străini sau întoarcerea localnicilor de la vre-un bilciu de hotar. Și în părțile Bistriței ardelenene, în locuri odinioară sălbatece de la picioarele munților s'au găsit bani cu chipul lui Iustinian și cu crucea ocrotitoare a Bizanțului.

Niciodată n'au putut fi întrerupte cu totul legăturile de negoț între „județele“ sau „ținuturile“ românești, de o parte, și, de alta, părțile, cu o viață mai așezată și mai plină de bieșug de la dreapta Dunării, străbătută de vase imperiale. Niciodată drumurile de negoț n'au fost cu totul închise. Dar ele erau numai foarte puțin cercetate și banul mergea numai de tot slab. El va fi fost întrebuițet în satele noastre mai mult pentru făcutul salbelor de podoabe decît pentru schimbul între țeranii, cari nu dăduseră încă o boțerime și cari nu opoșiau negustorii străini în mijlocul lor.

Cum s'a mai arătat în această expunere, se vindea și se cumpăra într'o măsură de tot mică; lefi nu se dădeau nimănui; județii sau juzii, ori cnejii, vătămăni, căpeteniile cele mari, Voievozii, nu cereau decît dijma turmelor, cirezilor, cailor, sămănăturilor, gloabe sau amenzi tot în natură; pocloane li se aduceau iarăși altfel decît în metalul pecetluit cu o inscripție și o efigie; slujba, munca brațelor înlocuia atîtea dări și venituri din timpurile mai nouă și mai civilizate.

Dar Voievozii, ca și mai micii lor, cari domniau peste unele văi nu mai primeau la vămi, la trecătorile de munte și la vadurile apelor, banul străinului din sus sau din jos. Din acest venit de căpetenie se hrănea Vistieria lor. Tot de acolo se scotea apoi darul ce se făcea stăpînitorului vecin, care ocrotia țara sau era în măsură s'o ameninșe, s'o cotropească, și s'o pustieze. Încă de pe la 1240-80 regele unguresc avea astfel de la Litovoiu și de la frații săi din părțile vilcene și gorjene niște venituri (*proventum*), un „bir“ (*tributum*), la care asifel de fruntași ai țerănimii noastre erau supuși încă de multă vreme.

II.

Rămîne să se vadă acum de cîte feluri era banul altor țeri, care răzbătea și se cheltula astfel la noi, precum și acela pe care, după aceste modèle, îl bătură Domnii noștri înșiși.

Cel mai vechiu privilegiu amănunțit de comerț la Munteni, de supt Mircea cel Bătrîn, cunoaște întîiu monede bizantine, ca perperul (*hyperpyron*), care era răspîdit și în Ungaria, avînd însă acolo o valoare mai mică decît a perperului clasic, unitate *nominală*, care era de metal nobil și avea un preț mare. De alminterea, era și un „perper muntean“, cunoscut încă de pe la 1392, tot supt Mircea, și până în Constantinopol, unde era socotit cam o treime din originalul împărătesc. Perperul n'a pătruns niciodată în Moldova, supt niciuna din formele sale; în Țara-Românească el a dat numele unei vechi dăjdi, *părpăritul*, care s'a păstrat până foarte tîrziu, până la reformele fiscale din vremea Fanarioșilor. Perperul însuși a ieșit din întrebuintare odată cu peirea Statului bizantin și a anexelor sale; pe de altă parte, de la Vlad Dracul înainte, niciunul din Domnii munteni n'a mai bătut monedă în țara lor sau pentru această țară. Aceasta e, în scurt, istoria la noi a perperului celui adevărat și a imitației lui în epoca lui Mircea.

Caratul bizantin, care nici el nu se înfățișa totdeauna într'o singură monedă, fiind și acesta, ca și perperul, ca și *marca* apuseană, mai mult o unitate de *greutate monetară*, nu se pomește niciodată la noi.

Unele vămi se hotărăsc în „bani“. E, s'ar crede, un ban de aramă, din țară, dar e mult mai probabil că supt acest nume se înțelege întîiu dinarul (*denarius*) ardelean, la început a zecea, dar apoi o sută până la a treia suta parte dintr'un florin crăiesc, care dinar avea o largă răspin-

dire în micile noastre socoteli din acele veacuri începătoare. I. Bogdan citează și termenul de „*banalis denarius*”, dinar al Banului, întrebuintat în Ungaria și care desleagă pe deplin întrebarea. Acest dinar-ban era întrebuintat și în Moldova în aceeași epocă, și-l întâlnim la învolala de negoț a lui Alexandru-cel-Bun cu Voievodul Ardealului.

Din Germania vine *fertunul* („Viertel”), a patra parte din greutatea *mărcii*, fertun care se socotea une ori ca egal cu florinul, care nu e numit, trebuie să adăogim, niciodată în aceste d'întăiu tratate cu Sașii ardeleni, cu toate că-l aflăm în documente de țară din veacul al XV-lea.

Ducatul era de origine venețiană, dar se bătea și în Ungaria. Ducatul de aur ar fi deci cea mai mare monedă ce mergea în țerile noastre. Cînd vedem însă că se lua de la o bucată de catifea de Ypres un fertun, de la alta de Louvain, care trebuia să aibă cam același valoare, un perper, iar de la una de Colonia, care nu putea să fie neasămănat mai scumpă, *dotsprezece* „ducași”, cînd un butoiu de mled e taxat tot așa, cînd un butoiu de vin dă șese ducași, ca și un cal, cînd, în sfîrșit, boul său vaca e pus la vama de trei ducași, porcul la acela de doi, și berbecule, cerga, burduful de brînză, pielea argăsită, la cite un ducat, trebuie să se admită că acest cuvînt, care ajunge pe urmă a însemna „bani” fără deosebire (iar *ducatar*, bănar), își pierduse încă de pe atunci adevărata însemnătate.

Aceasta se vede, de alminterea, prin acel privilegiu pe care-l dă Brașovenilor Dan-Vodă cel de-al doilea la 1424, cînd el a început să bată din nou, și pe o scară și mai întinsă, bani, pe cari-i intitula, cînd erau de un preț mai mare, „în limba de rînd românească”, *ducași*. Acest ducat corespundea, după cit se pare, asprului de argint curat, apoi de argint amestecat și, în sfîrșit, de aramă ușor argintată, pe cînd banul era de o potrivă cu *dinarul* din Ardeal. Cercetarea monedelor păstrate arată în adevăr un ban mai mare și mai strălucitor, vădit de argint, și altul mai înnegrit de vreme, care înfățișează o suprafață simțitor mai mică. Unul e ducatul, iar în cellalt trebuie să vedem banul cel mic, bănușul. Comparînd cele două tarife: al lui Mircea și al lui Dan, se vede că un fertun vechiu făcea 36 de bani noi, un perper 24, iar un ducat de la 1,3 bani până la 2 bani. Încă o comparație se poate face, puînd alături un privilegiu din 1415 al lui Mircea, în care vămile sînt socotite în ducași, cu acelea ale lui Dan, sau cu vechile privilegii slavone ale aceluiași Mircea, unde socoteala e făcută și în fertuni și perperi. Se vede că 24 de ducași (1 fertun) fac 36 de bani, 18 (= 1 perper) fac 24, 12 fac 16, 6 fac 3, și așa mai departe. Să se mai fie samă că la vamă calul fără călăreș plăta un *ducat*, iar drumeșul pe jos numai un *ban*.

Deci, în resumat, iată care era sistemul monetar, indigen și străin, din principatul lui Mircea (+1418) și din al fiului său Dan.

Fertunul, șfert de marcă germană, florin, 24 de ducași *românești*, 36 de bani *românești*.

Perperul, imitat după cel bizantin, dar egal numai cu $\frac{1}{3}$ din el, 18 ducați de țară, 24 de bani.

Ducatul de țară, asemenea cu *asprul* bizantin, 1,3 1,5 sau chiar 2 bani.

Banul sau dinarul, înălu ardelean, apoi localnic, cea mai mică monedă, de argint la început, dar mergînd tot mai mult spre aramă.

Acest ban fu părăsit, după stăruința poruncitoare a Ungurilor, încă din anii 1426—31, și socoteala vămilor se făcu de aici înainte tot în ducați ca supt Mircea-Vodă.

Întrebuințarea în Țara-Românească a *florinului* unguresc, numit chiar cu acest adevărat nume al său, se dovedește apoi din privilegiul de negoț dat la 1439 de Vlad Dracul orașenilor din Gallia și care hotărâște plata vămii în astfel de bani. Datoriile ale unora și altora din boierii fericiți se înseamnă tot în această monedă mare a Statului vecin. E deci banul curent pentru afacerile și îrguierile mai mari, banul de schimb în legătură cu străinătatea.

Alături cu florinul însă umbla, pentru afacerile mai mici, *asprul* bizantin, ce se păstrase, după cucerirea din 1453, și de către Turci, cari și înainte de această dată nu-și impuseră pe teritoriul balcanic luat în stăpînire de dinșii un fel de monedă a lor deosebită. În veacul al XVI-lea, un galben venețian sau un galben al Sultanului, un sultanin potrivit după modelul italian, avea șazeci de aspri, dar, cu neconținutele schimbări și falsificări ale monedei, această relație se schimba foarte mult. Valoarea galbenului fu crescută prin poruncă împărătească, iar asprul cel noi fură neconținut mai slab decât cel vechi. Astfel pe la 1600 trebuiau o sută douăzeci din aceste supțiri foișe de argint amestecat în largă măsură cu aramă sau de aramă înfășurată în poșghițe de argint pentru a face cît o monedă frumoasă și lucie de aur. Socotelile mari cu asprul se făceau, ca în vremea bizantină, cu pungile, care cuprindeau 500 de unități, sau cu povara, zisă turcește *iuc* (în italienească levantină: *sommo*), care făcea o sută de mii de aspri. Cînd Țara-Românească a început a plăti haraciul Turcilor, ea avea alegerea între a-l plăti cu galbeni sau a trimite sutele de mii ale asprilor în saci pecetluiți de Visiterle, pe „carăle domnești”.

Pe la 1500 toată negustoria se purta în principatul muntean cu florini de peste munte și cu aspri de peste Dunăre. Moneda polonă, cea germană, cea italiană răzbăteau numai foarte puțin; banul de țară nu se mai întrebuința de mult.

În afacerile cu străinătatea, florinul e pomenit de cele mai multe ori; prețuirea unei moșii care se vindea, prețuire făcută odinioară în vite, în veșminte, în scule, în alte pămînturi, se face, mai ales de pe la 1500 înainte, în aspri. Une ori asprul sînt puși numai pe hîrtie, căci de fapt se săvîrșește tot un schimb; acest fel de a socoti în bani cari nu se văd și nu se plătesc, poartă un nume deosebit: a *bictului*. Cînd însă răspunderea banilor este un adevăr, atunci se amîntește în act că s’au dat „aspri gata”.

Florinii se ziceau în grațul obișnuit și *florini, flurini și ughi*, de la prescurtarea ug. pentru slavonul „ugärschi“ (ungureșli). Cum se va vedea, vânzările pe „ughi“ sînt cele mai obișnuite dincolo, în Moldova. În Țara-Românească, din potrivă, mulțămîta graniței întinse pe care o avea față de Turci, asprul birulește, și de la o vreme el e pomenit aproape singur și în actele de vânzare și în răvașele de interes care se trimet în străl-nătate.

III.

În Moldova cele mai vechi privilegii de vamă arată următoarele monede, de țară sau străine, — cele din urmă fiind, până la un timp, cu mult mai răspîndite decît celelalte și cișligînd, apoi, la sfîrșit biruința.

Cel mai mare ban, de argint și de aur, e „zlotul tătăresc“. El nu vine, firește, de la Tatarii Crimeii, al căror nume îl poartă. Aceștia n'a-veau bani cu o astfel de răspîndire și de însemnătate. E numai moneda venită din Țara Tătărească, pe drumul de negoț tătăresc. De fapt însă, el poartă slove latine și semnele deosebitoare ale Republicii genovese care avea pe fericita coastă crimeană minunatul oraș al Caffel.

Îndată ce banii adevărați, „gata“, se întrebunțează pentru a se plăti moștile pe care le cumpărau boierii moldoveni—și această înlocuire a „economiei naturale“ prin „economia de bani“ se face în principatul nordic mai răpede decît în cel de Sud —, acest zlot ciștigă locul d'întăiu. El domină în tot veacul al XV-lea.

„Zlot“ înseamnă monedă de aur, dar de sigur că cel mai mulți dintre aceștia „bani frînceșli“ sau „italleneșli“ — li se zice odată și astfel — erau din argint numai. Polonii li ziceau atunci *ruble*, un nume care a avut noroc și s'a păstrat, la Ruși măcar, până în ziua de astăzi. Cînd Petra-Vodă Mușat din anul 1380 a împrumutat cu bani pe ruda sa Craiul leșesc Vladislav Jagello, el l-a dat astfel de „ruble de argint frîncesc“, până la suma de 4.000.

Aici, în Moldova, era, apoi, în veacurile al XIV-lea și al XV-lea, o singură monedă mică, tot de argint, *grosul*. Numele vine după al grosului polon, care e asemenea cu acela ce mergea în toate țerile germane, fiind o împărțire a monedei ideale: marca. Cînd Voevozii moldoveni începură, pentru mindrie ca și pentru ciștig, să bată și ei banii lor deosebiți, *hereghia* dădu astfel de groși pe cari Iliș-Vodă, fiul lui Alexandru cel-Bun, în privilegiul său pentru Sașii din Ardeal, îi definește „groși din moneta noastră“. Precum avem bani munteeni, ni s'a păstrat un număr destul de însemnat din aceștia groși ai țerii moldoveneșli. Li se zicea, încă de la început—poporul poate că nici nu știe alt nume decît acesta — bani. Astfel vechea vamă a Șipînjului cerea un *ban* de capul de viță. Dar, pe cînd banul muntean e tot una cu asprul mărunt, dincoace el înseamnă o monedă a cărei valoare e ceva mai mare chiar decît a ducatulului de dincolo. În adevăr, vama bouului, pentru Ardeleni, care e în Țara-Românească de 3 ducași, e hotărîrii în Moldova pe același vreme la 2 groși

de aceștia de-al Domnului. Și tariful pentru Sași e cam același în amindouă ținuturile, afară doar de taxa postavului „frîncesc”, care corespunde, credem, postavului pe care privilegiile moldovenești îl numesc de „Bîțvar”, cea ce trebuie să însemne Beauvais, unde de mult încă se lucrau bune postavurile negre.

Din Ungaria venia florinul, căruia i se zicea la început, în veacul al XV-lea, „flurin”. Mai pe urmă, în al XVI-lea, numele-i obișnuit e „zlot unguresc”, sau prin prescurtarea grafică a formei ungurești, — cum am spus —, *ugul* (plural, mai întrebuintaț lirește: *ughi*).

De pe la 1550, cînd legăturile cu Turcii și cu Muntenii sînt n. a. l. dese, nu lipsesc nici socotelile în *asprî*, care se fac tot mai dese supl. Lăpușnenii și Petru Șchiopul. Numele de bani trece atunci asupra lor, nemai fiind acuma *groșii* de țară.

Zloții poloni aveau, de sigur, o trecere mai mică. Ei sînt însă pomeniți în privilegiul de negoț al lui Petru Șchiopul, la 1579.

Aceasta e starea de lucruri în Moldova pînă pe la 1600.

IV

Cu întinderea negoțului german spre Răsărit, dar mai ales prin așezarea într-o parte din Ungaria, care-și pierduse la 1526 și nealirarea și unitatea, a unor principii din Casa de Austria, războiul noua monedă germană a *talerului*. Despot-Vodă a bătut, prin bănarul său sas, și el frumoși taleri de paradă cu chipul său Li se zicea și *Löwenthaler*, pentru leul care era întipărit pe dinșii. Al noștri ziceau acestui mare ban de argint sau „taler” (plural: și „talere” și „taleri”) sau leu (în Țara Românească prin a doua jumătate a veacului al XVI-lea și „talant”). De pe la 1600, tot mai multe socoteli se fac, mai ales în Moldova, în „taleri bătuși” sau în „lei bătuși”.

Trebuie să se facă însă o deosebire între aceștia două nume. Astfel, un act de pe la 1600 vorbește de „50 *talert* bătuși și 25 *lei* bătuși” și se adaugă: „am pus zălog la dumnealui 51 taleri bătuși pol (și jumătate), să-i facem dumisale lei bătuși, și să ni luăm taleri”. Lămurirea e acela că mai erau un fel de taleri mai mari, cari n'aveau pe dinșii leul, ci *coroana*, și de acela se și ziceau *Kronenthaler*. Pe cînd leul avea 40 de asprî după cursul turcesc, un *Kronenthaler*, egal cu un *scudo* sau *écu*, valora ceva mai mult: 50. Pesie cîie-va decentii „zlotul tătarăsc” fu învins cu totul, și pe la 1620-30 nici nu se mai vorbea de dînsul. Leul și asprul erau temelul circulației monetare străine în ținuturile noastre. Odată un taler valora patruzeci de asprî; pe la 1600 trebuiau optzeci din bănușii cei noi de argint pentru a face un taler.

Prin urmare, talerii românești nu sînt altceva decît astfel de „coronași”.

Mai presus de talerul-leu se mai păstra însă galbenul unguresc. Dar el e acuma un ducat asemenea cu cel italianesc, de și purta chipul Împăratului-Craiu din turnătorie căruiă pornește. I se mai zice și galben *roșu*, fiindcă era de aur.

Cît despre *groși*, ei dispar. Dar Turcii primiseră în sistemul lor monetar *grușul*, care făcea patruzeci de aspri, ca și leul.

Florinii de argint, „*florinții*”, se pomenesec și în cele mai vechi zăpise ardelenene, dar împrejurările monetare de acolo au numai o însemnătate ajutătoare pentru subiectul nostru. Zlojii nu sînt aceiași ca și aceștii florini, căci pe la 1620 se făcea socoteală că „7 zloji fac 6 florinți”. Zlotul ajunge acum să fie de o potrivă, nu cu galbenul, ci cu leul.

După aceste monede, anumiți strîngători de dăjdi din Moldova se și zic: *leuși*, *tălerași*, *gălbenași*. Ei strîngeau așa numitele dăjdi de zloji, lei, taleri și galbeni de casă, la care erau supuse anumite categorii de dașnici. Tot astfel se zicea „*zlotăș*” aceluia trimis al Vistieriei care strîngea din plăți una din dările obișnuite ale țerii. Acest nume învinge la urmă și înseamnă orice fel de împlinitori ai veniturilor domnești.

Încă din cel d'inițiu an al veacului al XVII-lea, se întrebunțează la plăți *potronicul*, monedă de argint, de obirșite leșească. La 1621 un potronic valora nouă bani (ceva mai tîrziu: șese, supț Fanarioșii: zece), iar banul trebuia să fie în această vreme asprul. Cînd se plătește în taleri germani, se zice că plata s'a făcut în „bani buni”; de atîtea ori însă, vînzătorul trebuie să se mulțamească numai cu potronici, și atunci se zice că afacerea s'a încheiat în „bani proști”, în „*taleri proști*”, sau „bani potronici”. Pe la 1670 se socotește în galbeni și potronici. Pe la 1740 erau, în sfîrșit, potronici *vechi* și potronici *noi*.

Cam de același mărime era *ortul*, cu care putea cumpăra în Moldova de la 1715 o vadră de vin. El era a patra parte din leu și se deosebia după cum leul era turcesc sau nemțesc.

Ceva mai tîrziu e *costanda*, „monedă de Constantinopol”, măruniță, în care se făceau socotelele pe la 1700. Ea era egală, se pare, cu potronicul.

În sfîrșit în ceea ce privește *banul*, trebuie să se spuie că asprii cei noi, cari mergeau în principate pe la 1620, nu mai erau priviți ca bani de argint, și se și făcea deosebirea între „asprul de argint”, vechiu, și cel nou, care-și dădea la iveală metalul inferior sau, cum se zice plastic, printr'o expresie trecută apoi ca zicală, „și arăta arama”.

Asemenea cu aceștii aspri sau cu *solidi* din Apus (franc.: sou) sînt *șalții* bătuți pentru plata ostașilor săi plecași cu Turcii în războaiele din Austria și Isirate-Vodă Dabija. Poate că și Gheorghe Ștefan, înaintașul său, avuse, pentru asemenea nevoi, bani de aramă și țerii. Al lui Dabija erau primiți însă numai ca un șfert de ban bun.

V.

În Țara-Românească întîmpinăm iarăși în frunte galbenul unguresc. Urmează talerul. Nu lipsesc nici în acestălalți principat *leii*. În al treilea

rind vine până la o vreme mai târzie decît în Moldova — chiar și pe la 1670 — asprul. *Banii* ce se află mai pe urmă nu sînt altceva decît aceștia aspri străvechi. Printr'o înfiurire moldovenească pătrund către sfîrșitul veacului, de și numai într'o măsură foarte mică, potronicii. Se mai pomenesc *burlincul*, asupra căruia nu se pot găsi lămuriri.

Afară de aceste monede, mai umblau însă pe la 1700 și altele. Astfel *polluracul*, întrebunțat rare ori și în Moldova, care făcea doi bani, *grosul*, egal cu doi polluraci sau 8 bani, *șuștacul*, socotit doi groși sau patru polluraci, *pitacul* de cinci polluraci. Jumătatea de leu se zicea *tuli*. *Zloitul* se deosebia de leu, fiind egal (cel vechiu, ceva mai mare decît cel nou), cu $0.93 \frac{1}{2}$ din florinul ardelean, pe cînd leul făcea 1.40. Leiul erau, de alminterea, de mai multe feluri: leul turcesc vechiu, noul leu turcesc și leul împărătesc. Pe lângă florinul austriac, pătrunsese și cel frances chiar, și mai era și o monedă turcească nouă, de același valoare ca și florinul. Erau galbeni împărătești, galbeni de Veneția sau *venetici*, și galbeni olandezi sau „de Olanda”. Crucerul, crăișjarul, a suta parte din florin, se introdusese. Să se adauge în sfîrșit *mariașul* ardelean, cu chipul Sf. Fecloare, *crivacul* de același preț, și *greșla*.

VI.

Cînd Austriecii luară cele cinci județe de peste Olt, ei aduseră cu administrația și oastea cea nouă mulți bani ardelenesi. Banul de Ardeal făcea însă cît un ban și jumătate muntean. De aici multe încurcături și desbateri, care se mîntură numai prin întoarcerea Olteniei la țara din care fusese smulsă.

Pe la 1750 se mai păstrau din vechiul stoc de monede: galbenii sau ughii, „ughii de aur ungurești”, apoi lei germani, „lei. bani de argint”, și, în Moldova, potronicii, în toate socotelile obișnuite. Dar din ce în ce mult se lucra în negoț cu leul turcesc, o unitate de monedă fictivă, cu paralele, din care 40 făceau un leu, precum 40 de aspri de odinioară — de la cari pleacă porana — făceau un leu creștinesc din vremea vechi sau un grăș constantinopolitan; trei bani formau pe la 1740 o pară. În acest fel se poartă toată contabilitatea veacului al XVIII-lea.

De aici înainte, fiind la galbenii Europei pentru plățile mai mari în străinătate, am primit pe rînd banii deosebitelor reforme monetare din Austria și din Turcia, până la încercarea unei monede de bilon în Domnia lui Vodă-Știrbel și la bătărea în anul 1860 a celei d'întătu monede a României unite, în Anglia.

Să amintim cîteva din numele monedelor celor mai cunoscute:

Galben: de Austria, de Veneția, zîși jechini de la *zecchino* (dispare odată cu căderea Republicii venețiene), de Kremnitz și de Olanda (cel mai cîntat de negustori).

Galbenii cei doi d'întătu se prețului în Craiova, la 1822, cite 19 lei, iar cei doi din urmă numai 18. O valoare cu mult mai mare o avea atunci *ludovicul* frances al Restaurației, „luidorul”, egal cu 36 de lei.

Galbenul turcesc, zis *stambolli*, de Stambul, sau turaliu, fiindcă purta turaua, iscălitura, cifra Sultanului, era cotat mult mai puțta decit cel din Apus, abia 9 lei. Cel din Egipt, al lui Mehemed-Ali, și mai jos, numai 8 (cu cîteva decenți în urmă, umblau cu 8 și cu 7).

Nisflaua mergea la Craiova în 1822, $2\frac{3}{4}$ lei, dacă era de Constantinopol, iar cea egipteană $2\frac{1}{4}$; ceva mai tirziu, ea se urcă însă, ajungind și până la 4 lei. Pe atunci încă nu bătuse Mahmud, Sultanul reformator, *mahmudeaua* cea mare de 45 de lei, „luidorul“ turcesc. Umblau însă *rubielele* de 5 lei turcești (prețuite la noi în 1822 ca $3\frac{1}{2}$ lei numai), egală cu vechiul *zârmacap* și cu $2\frac{1}{2}$ din vechiul galben *zingirliu*. Apoi o monedă de aur de patru ori mai scumpă, „napoleonul“ din acel timp al Turcilor, *irmilicul* sau *icosarul*, — cele două nume, unul turcesc, altul grecesc, înseamnă același lucru: piesă de douăzeci de lei. Mai mică decit napoleonul și ludovicul era însă vechea monedă a Sultanului Ahmed al III-lea, contemporanul lui Dimitrie Cantemir, *fonducul*, *funducul* sau *funduciliul* „greu“, prețuit, la 1822, 14 lei, ca și „tunusul“ sau „tunuhul“. La 1826, în București se dădeau $23\frac{1}{2}$ — 24 de lei pentru galbenul împărătesc; peste puțin, el se sui chiar, la Iași, până la 25, 26, $27\frac{1}{2}$

Aceasta în cea ce privește monedele de aur.

Scudul (*écu*) de argint era egal cu 2 florini convenționali austriaci. *Kronthalerul*, mai de mult tot așa de prețuit, face în 1826 9 lei, ori de e „curat“ ori nu. *Speciesthalerul* e numai $7\frac{3}{4}$. Altă monedă de argint, *grip-sorul* cu vultur, face la 1822 8 lei.

Sfanjii (*Zwanziger*), mică monedă supțire, slab întipărită, purtind în numere mari, urite, valoarea sa de 20 crăițari. Se întrebuința mult pentru *bacșișurile* dregătorilor celor mici, de unde vine și vorba de a *sfânțui*: țeranal mai ales e „sfânțuit“ de funcționarul ce are a face cu dînsul. La 1826 în Moldova sfanțul umbla 20 de parale.

Jumătatea de sfanț, valorind deci zece crăițari: monedă de argint și ea, întru toate asemănătoare cu cealaltă.

Rubla rusească, puțta răspîndită, e egală la 1822 cu 6 lei. În Moldova cel puțin, se căuta pe la 1826 și o altă monedă europeană de argint, *columnata* americano-spaniolă, asemenea cu piesele de cinci lei de astăzi. Ea venia prin Turci, cari-l ziceau, prin traducere, *directlu* sau *derecltu*. Valora la 1826 $8\frac{1}{2}$ lei.

Din argint erau afară de acestea și monede turcești. Astfel *pendartul* (*πεντάριον*), de cinci lei, zis turcește *beșlic*: la 1822 se dădeau pe dînsul 6 lei de țară. *Iuzlucul* de o sută de parale mergea atunci 4 lei și $\frac{3}{4}$. *Ichilicul*, e numai 4 lei pe atunci.

La începutul veacului al XVIII-lea în sfîrșit, Rușii ni trimiteau *dutee* și *imfi* de-al lor.

De aramă erau bucățile mari și grosolane ale Austrieților, de la gologanul de 30 de crăițari, mai vechiu, până la cel de 3, prețuit la 1826 42 parale. Din Austria mai veniau *marțașii* de 35 de parale, *pelacii* sau

pitacii, de 13, și *groșfele* de 6. Pitacii s'au răspîndit așa de mult, încît în Moldova pînă dăunăzi o mare monedă de aramă se zicea pitac sau gologan.

Copețele rusești, asemenea cu crețarii, nu prea aveau trecere. La 1771—4, în timpul uneta dintre ocupații, Rușii bătuseră, la Sadagura Bucovinei, o monedă anume pentru Romîni, care înfățișează, de o parte, într'un cadru pătrat, valoarea: 2 parale, 3 copeci, iar, de alta, stemăcelor două țeri supl același coroană princiară și, tot în rusește, însemnarea „moneda Moldovei și Țerii-Românești”. Ea a dispărut însă în curînd din circulație.

De spre partea Turcilor, aveam în 1822 *leul nou*, prețuit $1\frac{3}{4}$ din cel vechi, și *paraua*, aceasta efectivă, pe cînd leul era o „monedă de socoteală”. De la un timp, după 1812, ea era însă foarte mult căutată în Basarabia, așa încît lumea din Moldova trebuia să se ajute, după putință, cu moneda cea mică a Austriacilor.

VI.

Un adaus asupra *măsurilor* ni se pare folositor la sfîrșitul acestei cărți care tratează despre negoțul țerilor noastre.

A. MĂSURI DE GREUTATE.

Vechea măsură de greutate, obișnuită de o potrivă și în Țara-Românească și în Moldova, e așa-numitul *tar* sau și *tovar*, al cărui nume vine din ungurește, dacă nu din tătărește, și pe care Romîni l-au luat deci de la foștii lor stăpîni Tatarii sau de la tîrgoveștii ardeleni, sași și unguri. *Tar* înseamnă „povară” și răspunde, prin armare, lui *sommo* al Italianilor din Răsărit și lui *luc* al Turcilor. Forma românească *povoară* n'am întîlnit-o însă decît în veacul al XVII-lea; se zicea și *sarcină*: ea avea, atunci cînd era „dreaptă”, un cuprins de 125 de ocă. Latinește l se zice *pondus*. Cu *tarul* se socotește lina, săul, ș. a., apoi toată marfa turcească și persană sau „de Agem”. Cuvîntul *tar* se mai păstra, de și suna arhaic, și în veacul al XVIII-lea; a rămas însă pînă astăzi derivatul *tarhat*, cu înțelesul de sarcină a unui dobitoc de povară.

În prejurile de vamă e obișnuită apoi și *marca*, în amîndouă principatele. În Moldova, ea se împarte în *grivne*, pomenite măcar pînă la 1500.

Maja, de origine slavă, e cunoscută în amîndouă principatele. Ea răspunde *centenartului* (Zeniner), apusean. În ea se făceau toate cîntăririle mai mici, și acelea de ceară. Mai tîrziu numai peștele se cîntăria cu *maja*, și pentru aceasta Petru-Vodă Rareș e numit de legenda care-l face la începuturile sale negusor de pește: Petru „măjarul”.

Din cele mai vechi timpuri se prețuiește în Moldova ceara (cîntărită la Munteni însă cu *moja*, pîperul, zîngiberul, cu piatra (lat. *lapis*). Mai ales cu privire la ceară această măsură se păstrează foarte multă

vreme. Se găsește chiar numele de „*besmin* de ceară” pentru „piatră de ceară” (sec. al XVII-lea, către sfârșit). „*Bezmen*” se numia și dijma de ceară și său, pe care, în Moldova veacului al XVIII-lea, o siringea pentru Carte Cămărașul de lumină. E o veche vorbă tătărească, trecută și la Ruși, unde înseamnă cîntar, și la Turci. Orice prăvălie, orice casă chiar clădită pe loc strălîn dădea *bezmen* în bani proprietarului; la început însă acesta primia, de sigur, nu moneda, ci o măsură de aceasta, o *piatră* de marfă. Faptul că asemenea cu *bezmenul*, pentru circulație este, *camăna*, ridicată de Cămănar, cînd „camănă” nu înseamnă alta decît, în slave-nește, tot *piatră*, e o dovadă hotărîtoare.

Pentru pește se mai întrebuița în veacul al XVIII-lea și *lătunolul* moldovenesc. Cuvîntul înseamnă apoi scindură mărginașă.

Oca sau *ocaua* turcească (plural *oci* sau *ocă*, în Moldova, *ocale* în Țara-Românească), *litra* și *dramul* pătîrînd prin Turci, mai ales de la 1700 înnainte: în tariful vamal muntean de sapt Brincoveanu încă, puține mărfuri se cîntăresc cu *ocaua*, pe cînd tarul, zis acum *povară*, stăpînește. *Oca* vine din „uncle”, *litra* e o veche măsură grecească, iar *dramul*, *dtr-hemul* asiatic, își are obîrșta în drahma antică.

Pe vremea lui Brincoveanu încă, se zicea *cop* *ocalei* de mai tîrziu.

B. MĂSURI DE CAPACITATE

Chiar dintru început vinul și numai vinul—în Moldova un timp însă și mierea scursă — se cîntăresc cu *vadra*. În amîndouă țerile ea rămîne până în zilele noastre.

Pentru grîne este *oborocul*, *obrocul*, mai puțin întrebuițat. De obi' celu, la Munteni se măsoară cu *găleata*, în vremuri vechi și cu *bărbînfa*. Această din urmă, sapt numele de *berbenilla*, se întilnește și în porturile Dunării și Mării Negre de sus, pe la 1450: o bărbînă de grîu moldovenesc s'jungea să fie plătită pe atunci 50—55 de aspri. *Banfa* e altă măsură; ea poate să vie de la *Ban* și să însemne acea măsură de grîne care se obișnuește în pămînturile Băniei ungurești. Îi corespunde altă veche măsură cu numele slavon: *merfa* sau *mirfa*, comună amînduror țerilor.

Și în această ramură, de la 1700 mai cu samă, Turcii aduseră datina lor. De pe atunci se făcu socoteala în *dimerlii* moldovenești de cite 19 *ocă*. *Chila* de douăzeci de banișe se obișnuia însă în Țara-Românească încă de'nnaînția anului 1600.

Sașii dădură și ei două măsuri. Una e *Viertelul*, care se zice în Ardeal *ferdělă* (4 *ferdèle* fac o găleată), iar în Moldova, pe la 1600, *fărtar*, *fărtatu*. Cealaltă e *Kübel*, *cubulus*, din care am făcut *ctibla*, formînd chiar și numele de *ctiblarii* pentru un fel de dijmă a grînelor.

C. ALTE MĂSURI.

Unele mărfuri se vindeau cu legătura. Cuiele de șindilă veniau ast-

fel în Moldova anilor 1620 în *fașce*. Samurii se vindeau în *coropca*, de unde numele de *coropcar* pentru negustorul ambulant.

Stofele se desfăceau în bucăți sau *viguri*; numele de *vig* ține până pe la 1650 măcar. *Cotul* și împărțirea sa *rupul* sînt de o epocă mai nouă.

D. MĂSURI DE PĂMÎNT.

Multă vreme nu era altă măsură a țarinilor decît *bătrînul*, întregimea pămîntului moștenit de la un singur strămoș. El putea să se împarță în *pămînturi* ce veniau de la un înaintaș mai apropiat: un „bătrîn” putea să albe astfel 44 de „pămînturi”. „Pămîntul” desfăcîndu-se în fășii din întînderea moșiei străvechi, *bătrîneșii*, ele se mai ziceau și *funii*. Une ori din 25 de pămînturi se formă „un rînd de pămînturi”. Împărțirea pămînturilor se făcea une ori în *culuri*, de cele mai multe ori însă în *pași*: un „pămînt” putea să albe douăzeci de „pași”. Și „pasul” se desfăcea în *palme*, care puteau fi șese, opt.

De la un timp mai ales, pasul se zice stînjien, iar numele de funie învinse în cele mai multe locuri,—dar nu în Vasluiu de ex., unde ține foarte mult numele cel vechiu — pe acela de „pămînturi”.

Pogonul slujește întăiu numai pentru măsura vililor, într’o țară ca și în cealaltă. Și *falcea* are această mărghire, în amîndouă principatele; mai tîrziu ea trece și în domeniul pășunilor, până ce înțelesul ei se întinde și mai mult.

Ville se măsoară cele d’întăiu; măsura în stînjieni a moșțiilor se face abia prin veacul al XVIII-lea. Cu puțin timp înainte, Șerban-Vodă Cantacuzino căutase a unifica deosebitele feluri de stînjieni și dăduse astfel stînjienul mijlociu care poartă numele său: și Brîncoveanu a încercat un stînjien ceva mai mare și mai apropiat decî de cel moldovelesc: stînjienul lui Constantin-Vodă. În Moldova trebuia să se arăte însă adesea în marginea cărții de hotărnicie mărimea stînjienului ce s’a întrebunțat.

Totuși și aici se hotărîse o palmă domnească, turnată în fier și așezată în Vistieria din Iași, cum mărturisește Vlădica Hotînului Amfilohie, în ale sale „Elemente aritmetice arătate firești”, din 1795. Se statornici împărțirea pasului în șese palme și a palmei în douăsprezece degete.

Măsurătoarea se făcea în acest principat cu *prăjina* de trei stînjieni.

APENDICE.

I.

Cîteva scrisori din archiva casei de negoț sibiiene Hađi Constandin Pop, cu privire la vechea zugrăveală și alte ramuri de artă bisericească.

I.

[6 Octombree 1778. Hađi Ţheorghe către negustorul Hađi Constandin Pop, din Sibiu. Pentru ctitoria sa, o biserică: Precista (din Rîmnic). Vlădica a venit anume la hram. Asistă Calmacamul, boierii, negustorii. S'a închinat și pentru Pop, care dăduse taere și tîpsii.] N'am preoț de potriua besearicii, și nu poai găsi în toat[ă] țara... Frate, să păzi] pe părintele arhîmandritu care-aveș, foarte bine, să nu vă scape din măn[ă], că, de va scăpa, nu veș putea găsi preot ca Sîința Sa păn veș trăi... Să faci răsplette [cruce ca răstîgnirea], au de nuc, au de alun, au de tei să fie... Și să fie cu două rînduri de săp[ă]turi înprejur; unu să fie mai mărunt și altul să fie mai măr[ș]or, cu ochiuri și afar din săpături]; apoi să-i pui flori după cum să cade, și la ingeri tot așa să meargă și săp[ă]turile și florile... Să faci o candelă la răsplette, de argint, însă o candel[ă] mai mare la mijloc și două mai mici alătura, și să fie încleștate, ca odat[ă] să se sloboaz[ă] pe cîte trele, să le aprinză, și jos în vîrfal candelilor să le faci la cîte treale cîte o floare de argint. Și am scris la dum[nea]lui jupănu Ianache, din chiparile care sînt ale Maicai Precestii să oprească zece chipuri care veș socoti dum[nea]v[oastră], iar celelalte să îi le dea să le pui în candelile... Pentru un stihar, să fac[ă] chipul sfintei cei bune și, de nu va găsi alt[ă] materie, să fac[ă] de ștof, să fie cu flori de fir... Și la spintec[ă]tur[a] de la pozinar la vale să fac[ă] cîte șas[e] flori de pantilic[ă], după cum fac la Veneția: pantilicile să fie cu fir și cu mătăs[ă] amestecate."

II.

15 April 1779 sau 1778. „Și pentru un োরari ce este pentru diacon, să fie materia cu flor[i] de fir, și să fie mai lătă, să-i pule cipce bune.

de cele mai ușoare, și să fie de lungi de 6 coți cu cotu Săbîtlului, fără ciucuri, să fie de 6 coți, și la ciucur[i] să pue ceva fire. [Să vie la sfînjire în „casăle Maicii Precistii...”, că am două părechi de casă, cu cămară, cu hule, cu grajdî cu tot, în curte bisericilă“. Și pentru „zece coți de benis“.]

III.

9 Mart 1780. B. Șt[irbei] Serd[ar] [căt-re același. Pentru sfeșnicele cerute.] Mai poftescu pe dum[neatali] pentru un jugravu sau și doi, să ne tocmeșii de acolo, cu aurulu lor, care vei socoti și dum[neatali] că sănt mai vreadnici, să vie să ne jugrăveasc[ă] sfînta biserică peste tot, în lăuntru numai, iar nu și pe din afară, fiindcă aici acum nu să gășescu omeni învățați, că dum[neatali] șiții sfânt[a] biserică căt taste de mare și cum să lucreaz[ă] pe aici.

[Pecele neagră cu blason finut de doi lei și Br. Șt. ...177]

IV.

Brașov, 21 Februar 1789. Pană Ioan, negustor, către același. „Am găsit un zugrav dăn sireini, dă la București venit, Grec, care au fost și pă la Sfântagură și știe meșleșug bun, pe care chemîndu-l la părintele nostru în casă și sfătîndu-ne, i-am arătat două icoane a Domnului H[risto]s și a Maicii Precestii, care avem în capela noastră, care acesle sănt la Sfântagură zugrăvite foarte frumos și cum să cade a fi icoana după canon, și așa s'au făgăduit cu prinsoare, ca să le facă asemenea dă mare; am găsit două icoane dă la Sinaea aduse aci, și sănt foarte mari, dăn destul, mai mari nu cade; măsura acestor taste: lungul $1\frac{3}{4}$ cot, latul $1\frac{1}{4}$ cot, că așa zice și zugravul că proporționul icoanei trebuie să fie 4 părți lungul și 3 părți latul. Pentru care aceste 4 icoane, după mai sus-numita măsură, pentru zugrăvit cu vâpseliile lui, cere cel mai jos preț Rfl. 200, și scândurile să i le facem noi la mäsar. Care așa fain lucru, fiindcă trebuie multă chibzuială, mai curăndu decât păn în două săptămăni după Paști nu să pot găli. Încă zice zugravul că lucru ordinar poate face cu Rfl. 100, și să pot găli păn la Paști, dar lucrul ordinar nu ține mult, să negrește; dar lucrul fain stă tot așa. Păntu pervazuri, făcându-să icoanele, puteți și acoloa face, daca nu va fi destul latul cel mai sus numit, așa și lungul, ca să fie potrivit; iar, de nu, acoloa veți trimite măsură, înșitîn-făndu-mă bine, și le vom face aciea. Însă icoana Domnului H[risto]s așa vine, șezăndu în jeju, și de o parte stăndu Maica Precista și de alta Sfeti Ioan. A Maicii Precistei iconă pă jeju și cu Domnul H[risto]s în brațe și doi îngeri, dă o parte unul și de alta altul. A Blagoveșteniei și a Sfântului Ioan, după obicei. [Și pentru „bumbacuri“.]

V.

Cinstite dum. Jup. Hag[i], cu întregă și norocită sănătate mă închin dum[itale].

M'am înștiințat prin dumnealui dascalul Radul că ai pofti dum. ca să zugrăvesc patru icoane mari, și, fiindcă s'au pierdut de la dumnealui măsura, vream a mă îndemna după îndemnarea dum. Jup. Pană Ioan ca să viu la Sibii pentru mai bună înțelegere, dar m'am înfricoșatu a pleca la drum, pentru multe vești rele. Ci iată că trimiț o iconișă cu pervazul ei, ce ai fost poftit dum. să fac pentru iconostas; trimiț cu dumnealui Jup. Dimitrie Dutcă de l[a] Sibii, prețul iconișii o față câte 2 flor. și pervazul flor. 4; care face preste tolu flor. 8. Iar, cătu pentru icoanele cele mari ce mi-au spus dumneal[ui] j[up]ăn] Pană Ioan, latul 1 cotu și jum[ă]late, de vei pofti dum. câmpurile și jeșurile 1 florile și veșmintele Sfinjilor totu cu aur, prețul nemțeș[i] 100, iar, de vei pofti dum[neata] aur numai la coroane, prețul nemțeș[i] 70. Dar, căt pentru lucru, cu mult mai fain să face cel mare decât cel măruntu. Și să mă înștiințezi dum. care sfinți să fac și în ce chip, și la icoane poțeșii să fie cu părcan nesăpăt, de două sau trei degete de latu, sau numai glotu¹ să rămăe marginile icoanelor. Pentru care formă de lucru v'a povestit dum[itale] dumnealui Jup[ăn] Dimitrie cum am lucratu icoanele cele de la biserică cea noo de aici din cetate, că socotescu că pe acestea locuri nu va fi a întrece. Iar pentru plăță scrie dum[neata], la dumnealui Jup[ăn] Pană Ioan, că așa mi au zis că va da dumnealui oricăt vei porunci dum[neata] sar de vei pofti dum[neata] ca să fac și alt lucru mai mare în biserică, prin scrisoarea dum[itale] voi veni. Cu aceasta — și lemnul iar eu îl voi plăti la icoane —. Și rămăi al dum[itale], așteptând răspuns

De bine voltor gata :

Diac Costandin zogr[av], de la Brașov.

Braș[ov], 22 Iul[ie] 1789.

Cinstitului dumnealui d[um]isale] Jup[ă]nului] Hag[!] Costandin Pop, cu cinste întru norocita aflare să se dea, la Sibii.

[Pecete cu un vultur și P. Gh.]

VI.

Cozia, 10 Iunie 1815. Ilie zograf. „Iată că trimisetu icoanele, și lucruri zece, care le-am dat vernichi sau firnals, după cum să veade, că altu mai bun și mai fain nu am avut gata acum odată; ci, de va fi plăcut, vei trimite și cealelalte icoane, după cum vorbirăm.

Eu, fiindcă, cum am venit de la Sibiiu, m'am apucat de lucru de zugrăvesc o biserică a Coz[iei], și pentru aceasta nu am avut vreme ca să merimețisăsc icoanele cu auru, și mai că nici prinde locu, cînd va socoti cinevaș, fiindcă așa iaste gustul lor precum le-au lucrat acel meșter zug[rav], fără de aur, numai din văpseli... Icoa[ne]le le-am trimis p[ă] Ioan frate-m[ă]șu, și poate iarăși el ca să aducă ceale rămase.

¹ *Glatt*, neted.

II.

Cîteva privilegii de negoț ale Domnilor noștri.

I.

Eu cel în Hristos Dumnezeu bine-credinciosul și de Hristos iubitorul și de sine stăpînitorul Io Mircea, Mare-Voevod și Domn, stăpînind și domnind peste toată țara Ungrovlahiei și peste părțile de dincolo de munți, precum și spre Ținuturile tătărăști, și peste amindouă țărmurile pe Dunărea întreagă, până la Marea cea mare, și din mila lui Dumnezeu și stăpînitor al cetății Dîrstorului, binevoit-am Domnia Mea, de bună voia mea, cu inimă curată și luminată, și dăruit-am acest hrisov al Domniei Mele și împlinit-am rugămîntea pîrgarilor din Brașov, fiindcă s'au rugat de Domnia Mea să li înnolesc și să li întăresc așezămîntele ce le-au avut de la strămoșii Domniei Mele pentru vamă prin tirgurile din țara Domniei Mele și pe drumul Brașovului pînă la Brăila: ca să dea de la un vilar de Ypres 1 fertun, de la cel de aur de Louvain 1 perper, de la cel de Colonia 12 ducași, de la cel din Silesia 6 ducași, iar de la vilarul tăiat, nimica. Și cine aduce șapci frințești [= pălării de modă italiană], nimica. De la un butoiu de mied 12 ducași, de la un butoiu de vin 6 ducași, de la un cal, cine cumpără, 6 ducași; de la o majă de ceară 12 ducași; de la piper, de la șofran, de la bumbac, de la părul de cămilă (camelot), de la pîelle de miel, de la pîelle acelea și de la alte mărfuri ce vin de peste Marea [din Levant; *outramer*¹], de la 100 de perperi 3 perperi, de la un porc 2 ducași, de la un bou 3 ducași, de la o vacă 3 ducași, de la un berbec 1 ducat, de la o pîelle de cerb un ducat; de vor fi și alte pîelle cu ea, să nu dea nimica; de la un burduf de brînză un ducat. Călărețul care trece pe la Bran 3 bani, pedestrul 1 ban. Și cel ce trec cu pește, de la un car un pește, iar pentru ce va fi pe de-asupra, să nu dea nimica. Iar la Brăila de majă un perper, iar de car la Tîrgșor 1 pește; la Tîrgoviște așijderea; un cal încărcat, fie cu orice, 3 ducași. Iar la Dîmbovița, cîît cai vor fi la car, atîița și ducași, și un pește iar de la un cal încărcat, 3 bani, de la alte mărfuri nimica, și un cal slobod 1 ducat, iar pedestrul 1 ban. Și, iorășli, cine-și dă marfa pe datorie, să și caute da-

¹ *Velours*, catifea.

tornicul sau chezașii, dacă-i are, iar da oamenii drepti să nu se atingă; și nimenea să nu bintuiască pe vre-un om drept. Și, iarăși, cine se va încerca dintre boierii Domniei Mele, mari și mici, fie că va fi cumpărată acea vamă, fie că va fi dată cuiva de pomană, și va adăoga și nu va rămânea de cele ce le-am întărit și legiuit în așezământul cel d'întăiu, unul ca acela va avea să primească mare rău și urgie de la Domnia Mea. Și s'au făcut acestea, cînd au venit la Cîmpulung Felentin și Martin și Cruș [= Valentin, Martin și Kraus]. Iată și martorii: Radul Ban, Jupin Andriaș, Jupin Radul, fratele Jupinului Cazan, Jupin Șerban, al lui Bilcea, Jupin Stolca Rusul, Jupin Badea al Vameșului. Și eu, logofătul Baldovin, am scris, în luna lui August în 6 zile, la anul 6921 [=1413], indicția a 6-a.

Io Mircea Voevod, cu mila lui Dumnezeu Domn¹.

II.

În Hristos Dumnezeu bine-credinciosul și blagocestivul și de Hristos iubitorul și de Dumnezeu unsul și de sine stătător Io Vlad Voevod, cu mila lui Dumnezeu și cu dumnezeiasca îndurare stăpînind și domnînd peste toată Țara Ungrovlahiei pînă la Marea cea mare, și, în Țara Ungurească, herzeg al Amlașului și al Făgărașului, am binevoit Domnia Mea cu a mea bunăvoință, cu a mea curată și luminată inimă de am dăruit acest cinstit și cucernic și prea-vrednic de ascultare mai presus de toate cinstitele daruri hrîsov al Doamnei Mele, mai cu samă fiind rugat și de către prietenii Doamnei Mele cari sînt localnici din Cracovia, anume Martin Hmil și Stanislav Divni, cari sînt tirgoveji în Lemberg (Liov); deci am scris această cinstită carte domnească cu credință și cu făgăduială, înștiințînd pe toți negustorii și pe toți oamenii cari ar dori să vină în Țara Domniei Mele, din toată Țara Leșească, din Cracovia, din Liov și din alte orașe, și din Țara-Românească, și din Moldova, oricare om și oricare negustor ce va vedea sau va auzi această carte domnească și va dori a se abate aici cu negoțul, cu orice fel de marfă, acela să vină în pace și în voie, să vînză ce are și să cumpere ce-l place, și apoi să se întoarcă în pace și în voie, nimic să se teamă. Iară vama se va plăti la Rîmnic de toți oamenii, de car cîte 2 florini ungurești, și în celelalte locuri, vama cea dreaptă, precum dau și oamenii miei; și după acela vor fi slobozi a merge în pace, și la Țara Turcească cine va vrea, dacă-și va plăti vama cea dreaptă. Aceasta vă scriu vouă, negustorilor, pentru vecii vecilor, pe viața Domniei Mele, pînă la moartea Domniei Mele, și pe viața fiilor Domniei Mele Mircea și Vlad și Radu, sau șii oricine se va alege de la Dumnezeu a fi Domn al Țării-Românești din alt neam, pentru păcatele noastre, acela să fie în samă. (Biăstămul obișnuit cu Iuda, Arie și cei 318 părinți din Nicela.) Iară pentru toate cele mai sus scrise este credința și sufletul Doamnei Mele și credința și sufletul fiilor Domniei

¹ I. Bogdan, *Relațiile Țării-Românești cu Brașovul și Țara Ungurească* I, pp 3-6.

Mele şi credinţa lui Jupin Tudor, şi credinţa lui Jupin Tatul Marele-Voratic, lui Jupin Nanul, lui Jupin Voicu, lui Jupin Manea Udrişte şi fratelul său Stoica, lui Jupin Iarciu, lui Jupin Radu Borcea, lui Jupin Stăncu Honoiu; lui Ştefan Logofătul, lui Dimitrie Spătarul, lui Şerban Vistierul, lui Semen Stolnicul, lui Micu Păharnicul, lui Bade Comisul. Iară pentru mai mare întăritură am poruncit credinciosului nostru scriitor Mihail de a scris a ceasă carte şi a aşinat pecetea noastră cea mare. Dat în Argeş, iar scris în Tirgovişte, Septembrie în 8 zile, la anul 6948 [1439] ¹.

III.

Cu mila lui Dumnezeu noi Alexandru Voevod, ş. a. am încheiat cu sîcincii şi orăşenii din ţirgul Liovilul şi cu toată popollia lor aşezămintul de vamă ce urmează, după cum trebuie să umble ei cu mărfurile lor în ţara noastră, plătilnd vămi mai uşoare de cum au fost în trecut, şi anume: D'înălău, vama de căpetenie de la Suceava: la descărcarea postavurilor se vor plăti aici cite 3 groşi de la o grivnă; tot alita pentru cumpărarea mărfii tătărăşti în Suceava: ori mătasă, ori piper, ori camocat sau camhă, ori *tebencă*, ori lămile, ori vin grecesc; iară, cumpărînd aceste lucruri în alte ţirguri ale noastre, acolo la locul cumpărăturii se vor plăti cite 2 groşi de la o grivnă şi apoi la vama cea mare din Suceava tot cite 3 groşi de la o grivnă, şi numai astfel va fi îngăduit a vinde mai departe. Scoşînd vite în ţară la Llov, se va plăti la Suceava de la o vită cite un groş; aşîderea de la 10 porci, 10 oi ¹; de la un cal sau de la o lapă cite 6 groşi; 100 vulpi — 10 groşi, 100 de piel crude de oaie — 4 groşi, 100 de piel de miel — 2 groşi, 100 de piel de vită — 15 groşi. Alita pentru vama de căpetenie de la Suceava. Scoşînd însă cineva mărfurile spre părşile tătărăşti, se va plăti de la 12 cîntare la Suceava cite o rublă de argînt, în Iaşi — 30 de groşi, în Cetatea-Albă — $\frac{1}{2}$ rublă de argînt; iară, mergînd, nu prin Cetatea-Albă, ci prin Tighinea, se va plăti aicea vama Cetăţii-Albe, afară de plata vadului, şi încă şi la strajă se va mai da de la tot carul cite 12 groşi. Ducînd vite din ţară la Tatarî, se va plăti de toată vita la vama cea mare din Suceava cite 4 groşi, iar în Iaşi—2 groşi, iar la Tighinea 2 groşi. Iară de pe 100 de oi la Suceava 60 de groşi, iar în Iaşi 30 de groşi, iar la Tighinea 30 de groşi. Aceasta este vama pentru cine merge la Tatarî. Postavurile cată a se vinde chiar la locul descărcării, în Suceava, iar în alte oraşe ale noastre nu se pot vinde; şi apoi, cu banii căpătaşi, slobod li va fi să umble şi să űirguitască orice lucruri în toate űirgurile noastre. Trecerea postavurilor la Unguri şi la Basarabeni (Munteni) este slobodă, şi anume; pentru scoaterea la Basarabeni se va plăti la vama cea mare din Suceava de la o grivnă — 3 groşi, şi la graniţa de la Bacău de la o grivnă 2 groşi, şi apoi la întorsul de la Basarabeni (din űara-Romănească) cu marfă de

¹ Hasdeu, *Arch istorică*, I, pp 84—5.

² În traducerea lui Hasdeu şî: „100 de veveriţe“.

acolo, fie piper, fie lină, fie orișice; se va plăti în Bacău de la 12 cîntare — $\frac{1}{2}$ rublă de argint, și la vama cea mare din Suceava de la 12 cîntare — o rublă de argint; iară pentru scoaterea postavarilor la Bistrița la Unguri se va plăti în Suceava de la o grivnă — 3 groși, în Bala de la o grivnă — $\frac{1}{2}$ groși, iar în Moldovița $\frac{1}{2}$ groși; și apoi, la întorsul de la Unguri, cu marfă de acolo, se va plăti de la un tar în Moldovița—2 groși; așijderea în Bala. Scoțind postavuri la Brașov, se va plăti la vama cea mare din Suceava de la grivnă cîte 3 groși. la Bacău — $\frac{1}{2}$ groși, așijderea la Trotuș; și la întorsul de acolo, de la fiecare tar, în Trotuș cîte 2 groși, și tot așa în Bacău. Slobod este a scoate [în Galizia] cal moldovenești de cel de 3 grivne, precum și cal ungurești sînt slobodi dar în ce loc se vor cumpăra, acolo vor da de tot calul cîte 4 groși, iar la tîrg la Suceava de fiecă cal cîte 6 groși, și la Sirettu — 2 groși de cal; așijderea în Cernăuși.

Iară, scoțindu-se cal sau iepe la Camenița Podoliei, se va plăti în Doroholu vama Sirettului și în Hotin vama Cernăușului. Aceasta este vama și pentru cal și pentru iepe. Cumpărînd vite sau cîrlani în Bacău, sau la Roman în tîrg, sau în Bala, sau la Neamț, sau în alte tîrguri ale noastre, la locul cumpărăturii se va da vamă: de la o vită—1 gros, tot așa de la 10 oi, sau de la 10 porci. sau de la 100 de piei de miel; de la 100 piei de bou—10 groși; de la 100 de piei [de oale] crude—2 groși. Și apoi să se ia o mărturie pecetluită de la vameș, care se va înfățișa la vama de căpetenie în Suceava, fără a se mai plăti undeva a doua vamă. Vama de la Sirettu este de la: mărunțișuri, șăpci, nădragi, coarde de arc, săbii, de la care toate se vor plăti de o grivnă—3 groși. Iară, scoțind din țara noastră, din Suceava prin Sirettu, se va plăti în Sirettu, pentru piei, lină, piele de oale, pentru toate, cîte o jumătate din vama Sucevei: aceasta este vama Sirettului. În Cernăuși se va plăti: de la un car nemțesc vamă, 4 groși, de la un car armenesc, 6 groși, o vită—1 gros; tot așa 10 porci sau 10 oi, un cal sau lapă, 2 groși; iară, pentru vad, fie cu cară nemțești întregi, fie cu cară armeneste—4 groși: aceasta este vama Cernăușului. În Cernăuș, carăle să nu se răscolească, ci numai negustorul să încredințeze că nu are în carul său mărfuri oprite, adică: jderi, argint, ceară și cal de țară cel bun. Prețul postavarilor să fie în Suceava după prețul obișnuit din Liov. Lioveni, cari vor voi a merge la Brăila după pește, vor plăti cîte $\frac{1}{2}$ groși de la o grivnă la vama de la hotar: sau la Bacău, sau la Birlad; iară carul și peștele să nu li se supere; și apoi, luîndu-și de acolo mărturile pecetluite, să vină în pace la Suceava, unde, la vama de căpetenie, să mai plătească cîte 3 groși de la o grivnă, fără să li se supere carul și peștele; după acela în Sirettu să mai plătească de la o grivnă $\frac{1}{2}$ groși, fără alt amestec la car sau la pește; în sfîrșit, în Cernăuș să se ia vama pe car. Lioveni cari vor aduce de la Unguri argint ars (topit, în bucăși, *lingot*), mai înainte de toate ni vor vinde nouă cît ni va trebui, și apoi, din rămășiță, să vînză altora. Aducerea cerii munteștii și brașovenești e slobodă, plătiindu-se vamă de la o piatră de ceară, în Bacău,—1 gros, la vamă în Suceava tot așa, și în Sirettu așijderea. Adușul jderilor ungurești e îngăduit, plătiindu-se vama de la o grivnă în

Bala 1 $\frac{1}{2}$ groși, în Suceava, 3 groși, în Siretlu, 1 $\frac{1}{2}$ groși de grivnă; din cari jderi slobod este a vinde oricine numai după ce noi ni vom alege cît ni va trebui nouă. E îngăduit Liovenilor a ținea în Suceava o casă a lor, în care însă să nu fie circiumă, să nu se fiarbă bere, nici mied, nici să fie măcelărie, nici pine să se vîndă: căci, pentru călcarea acestei opriri, Ingrîjitorul casei va fi dat afară. Acestea le-am făcut pentru negustorii domnului nostru Craiul Poloniei, din toată Țara Rusească și Podolia. Care toate mai sus scrise făgăduim a le păzi totdeauna, în vecii vecilor, fără viclenie sau înșelăciune, noi și urmași noștri, nestrămutat vre-odată, pe cinstea noastră și pe credința noastră, după legea creștinească. Și marturi ni sînt: domnul Iurji staroste, d. Mihail de la Doroholu, d. Vlad de la Siretlu, d. Oană Vornic de Suceava, d. Iajco și d. Iliș Păharnicul; ară din partea orașului Liov au fost marturi solii: Măcico Culcovschi și Zimîrstan Hanăs și Hanăs Verzăst, Rus Nichișus, și pisarul de la Liov, Hanăs. Spre mai mare țările am poruncit credinciosului nostru Brateiu! Logofăt a scris și a pune pecetea noastră cea mare.

Suceava, 6916 [1407], Octombrie 8³.

IV.

Adetul vămii schelii de la Căineani, de povăra și de bucatele ce trec prin scală, de ce marfă câte cît iaste să se fă vamă; care s'auscos după catassih[ul] schilii de la Duca-Vodă, la leatul 7184 [1676].

[Într'o formă grecească:] Orinduita vamă a Cinenilor, ce se cuvîne să lea vameșii de la povara de orice fel de lucru, ce a luat-o domnul Tănase Venețianul de la Vistierie; 30 Februar, anul 1705.

Povara de Agem (de Persia) bani românești 266 (166).

"	"	șofran	1000
"	"	Țarigrad	250
"	"	Adrianopol	250
"	"	Brusa	266
"	"	Sofia	140
"	"	Tirnova	166
"	"	de piper	333
"	"	săfliane	165
"	"	meșină	120
"	"	postav supțire, bun sau anglie	335
"	"	cel mai bun de jos (feld i breleş)	266
"	"	singeap	333
"	"	bumbac	140

¹ Numele lipsește în ediția originalului.

² *Ibid.*, pp. 130-2 (numai traducerea românească, pe care o urmăm); originalul în Kaluzniacki, *Dokumenta moldawskie i multankie z archiwum miasta Luwowa, Lemberg, 1878* („Akt. grodzk. i ziemsk.⁶, VII), pp. 12-5 (tot acolo, pp. 28-9, privilegiul precedent).

O coropcă de samuri	1600
Lămile	80
Orezul	80
Smochinele	80
Chiveretele	133
Lina bună	50
Inul, cinepa	25
Sfoara	33
Destrămăturile (strămăturile)	166
Pentru un fier lat de plug	2
" o povară de griu	6
" " " " meiu	4
Povară de vin	12
Pentru un cal de cumpărat	25
" " bou mare	6
" o vacă	4
" oale	2
Și dar (poclon) vameșilor, la miel (de turmă un miel)	1
Pentru un porc, cînd îi mină în țară de-l hrănesc la pășune	4
" un porc mare hrănit, gras	6
Și dar, de tult, un burlinc, la o sută de porci unul	1
Povară de procovețe	60
" " mazățe	6
Povară de ștreanguri	25
" " piei de miel	200
Pentru un om călare	2
" " " pe jos	1
Povara de Veneția	333
Așa (arnici)	168
Povara de Rumella	168
Bețele	120
Pentru o vulpe, pentru un jder	6
Povara de argint viu	333
" " plumb	120
" " undelemn	150
Pentru un cop (o oacă) de rachiu	2
" " " uleiu	1
Pentru un lup	4
" o povară de doftorii de spițer	140
" " " roșcove	80
" " " oșel	50
" " " săpun	40
" " " brîuză	40
" " " tutun și lulele	80
" " " abale	133
" " " blănuri	200

„ „ „ chihlimbar (pietre de „caplamal“)	266
Pentru o povară de stafide	80
„ „ „ scumple	12
„ „ „ miere	30
Butoiul de vin	80
Pentru o coasă	1
Povara de tămîle	266
„ „ morun	50
Lînăritile	50
Povară de pește	20
Pentru un procov bun	20
„ „ ris	40
Uu cal turcesc	133
Povara de cașite	120
„ „ văpseală	80
„ „ anison	53
Pentru o ocă de ceară de biserică	2
Povara de osinză (său)	40
Ferdela de grîu	1
Pentru o vidră	28
„ două seceri	1
„ doi dihori	10
Vama Terii-Romănești, scoasă la anul 1705 ¹ .	

V.

O LITERĂ DIN TARIFUL VAMAL MOLDOVENESC
DIN ANII 1760(după Kogălniceanu, *Arhiva românească*, II, pp. 242-3.)

- Abă albă de 14 bucăți, 1 leu vechiu (1 leu, 4 parale.)
 Alăgea de Misir [Egipt], de bucăți 1 leu vechiu.
 Alăgea de Halep, bucata 55 bani vechi.
 Alăgea Șam [=de Sirta], bucata 50 bani vechi.
 Alămăi, din zece, una la vamă.
 Alune, cantarul 50 bani.
 Anison, cantarul 110 bani.
 Arniciu roș și vinăt de Halep, oca 28 de bani, iar de cel de Țarigrad oca 22 bani.
 Arce zugrăvite, de unul 30 bani, iar de cele proaste să se socotească doi drept unul.
 Arce nelucrate de 2, 16 poi bani.
 Aramă lucrată, de 14 ocă, 1 leu vechiu.
 Astarîu, de 14 bucăți, 1 leu vechiu.

¹ În românește, cu data de 1691, în *Studii și doc.*, V., pp. 364—7; în grecește *ibid.*, XII, pp. 12-4. — Aici s'au amestecat, așa încît să dea o priveriște de total.

Atlas, de 14 coji, 1 leu vechiu era mai înainte, iar de la o vreme incoace irag în cantar tot felul de măfășuri, și de cele cu fir de una ocă leu 3 lei vechi, iar de cele lăr' de fir cite 1 pol leu vechiu.

Albil, covăși, căușe, de carul încărcat, 1 leu vechiu.

Anterlicuri, de 14 ocă, 1 leu vechiu.

Ață roșie și vînătă, de 2 legături, 9 pol bani.

Anterlicuri bune, de unul, 90 bani.

Argint, oca 5 lei.

VI

SOCOTEALĂ DE VALOAREA BANILOR.

Rturent, 10 | 22 Septembrie 1819.

De la negustorul Savva Ion.

Galbeni . . .	Lei 15.
Crontaleri . . .	„ 7.10 parale.
Dereclii . . .	„ 6.30 a 35 parale.
Taleri ordinari. . .	„ 6.25.
Dori, ștucul . . .	Lei 44 par[ale].
Detto găuriși . . .	„ 42 ¹ / ₂ .
Iozluci	„ 4 lei.
Ichilici	„ 3,10.

VII.

PROBĂ DE SCRISOARE DE NEGOT.

Hafeg, 18/30 Iunie 1821.

[B. Pavlovici și D. Stf. Popovici către Hagl Constandin Pop din Sibiu]. După cum și din gură va spune chir Vasile ce urmare am făcut, noi, cu ajutoriu lui Dumnezeu. aseară la 6 ceasuri, am ajuns aici dă la Vilcea, și știtu fte duminata că am togmît cu vr'o 5 Rumăni ca la vr'o 3000 oc[ă] lină franco aici la Hafeg, dă la 53 a 55 pr. ocaua; care socotim că, după togmă ce am făcut, și alji oleri, la care le-am dat de știre, vor aduce lina, iară, cită se va putea strînge, încă nu putem ști până cu a dollea, fiindcă chir Nicolae Zotu au rămas în Vilcan, să să mai întilnească și cu alji oleri, și iară să vorbească pentru lină. Care, după ventrea dumnealui, vom arăta pe larg. Cu toate acestea, că socotim că mult-mult să să strîngă ca la ¹⁰/_m oca; mai multu nu să va putea strînge. Pentru care, fiind vola duminatale, socotim că, de s'ar găsi la Brașov, fiindcă lasă și mai faină, ar fi bine să facem o cercare, că acela toldeauna să vinde și mai cu preț și și mai în grabă. Apoi iară rămîne la vola duminatale.

Noi astăzi, avînd ocazion, am scris pe la Rușava la Cralova ca, un ceas mai în grabă, să ne trîmișă 100 saci, 3 gheme cazil [roși], și 4 basar-

gii pentru bătutu lîni, apoi iară dumneata de-acolo, fiind drum deschis, după cum vei găsi cu cale, veși porunci să să urmeze.

Chir Vasile vine acuma, mai cu samă fiindcă iaste nește lînă unde au dat vorbă, la Romos, Ola-Plan, Răchita și Lomas, ca, mergînd în colo, să întărească, și cu întoarcerea să o primească de pe unde va fi, și să o bată în saci. Aseamînea și pentru de ales, mai în grabă ne-ar trebui saci cazii [roșii] și sfoară de legat saci la gură, și un cîr, cel ce să aducă saci, și să-l încărcăm cu lînă înapoi. Și iarăși ne rugăm pentru bani, și al [lui], și de cheltuială, v'o 500 f. w. w. *altinterim*, că cele 200 s'au cheltuit. Și, iară, cele trebuincioasă va arăta chir Vasăli din gură. Noi am fi scris dumitale și mai d'innainte, iară, fiindcă aici poștă nu umb lă, n'am avut prilej. Destul, cercetînd aici, n'am aflat necăiri loc de spălat lîna: așa am găsit că va fi mai bine să să strîngă toată lîna la Sibiu, și acolo sau la Sad să va găsi loc să să spele; și numai atîta ne rugăm, cît mai în grabă pentru saci și bani, ca să plătim lîna ce va veni. Și cu toată plecăciunea rămînem cei mai mici..."

MEDICI ŞI MEDICINA

ÎN

TRECUTUL ROMĂNESC

(O conferinţă la Societatea studenţilor în medicină.)

Unui profan în ceea ce priveşte ştiinţa pentru care sînt pregătiţi ş pe care o s'o servească mare parte dintre acei cari sînt de fajă, nu i se poate cere să vorbească din trecutul medicinei la noi decît numai de partea acela, foarte întinsă în ce priveşte timpul, dar foarte puţin cuprinzătoare în ce priveşte lucrările, care este de competenţa istoricului. Prin urmare sînt multe veacurile care încap într'o expunere a medicinei în trecut așa cum o poate face un istoric, însă veacurile acestea nu sînt peste măsură de bogate în lucrurile care pot interesa pe studenţii în medicină și pe domnii profesori, colegii miei, cari mi-au făcut cinstea să vie la această conferinţă. Așa încît lămuririle istorice au mai mult interesul curioșităţii. Și ca lămuriri istorice rog să fie primite puținele contribuții pe care le pot adăugi la cunoștința medicinei în trecut.

Pot spune de la început că, mult timp, medicina s'a făcut pe spîrarea noastră, dar nu de către noi, așa încît nu sîntem noi răspunzători de metodele care s'au întrebuițat, și nici de rezultatele la care s'a ajuns cu întrebuițarea acestor metode.

Dacă am îndrăznit să ating acest subiect, ascultînd de amabila invitație a președintelui Societății studenților în medicină, am făcut-o pentru că, în timpul din urmă, asupra oricărui punct din istoria noastră s'a strîns un material imens, care în mare parte, nu e clasat, și e atît de întins acest material, atît de risipit, încît de multe ori se încurcă chiar cel care l-a strîns: nici el nu-l poate da de urmă atunci cînd îi trebuie pentru o lucrare anumită, nici el nu se poate folosi de întregul material care-l stă la dispoziție,—mai tot acest material adunîndu-se accidental și tipărindu-se cum se tipărește 'n genere, în știința noastră istorică, mai ales, în care așa de multă disciplină în alegerea lucrărilor principale, pentru tipărirea celor principale întău și celor secundare pe urmă, nu se observă. Pe de altă parte o mare întreprindere la noi, făcută sistematic, cu toată

aparența impunătoare a unei colecții cum este colecția Hurmuzaki, n' a prea fost, așa încît fiecare a adus ce s' a înfăptuit de a găsi. Prin urmare, în publicațiunile foarte întinse, în care un sistem nu se poate zice că este ușor de recunoscut, amănunțele apar topite, răspindite și, oricum, de și istoric, nu le găsești pe toate, mai ales cînd ai puțin timp la dispoziție pentru pregătirea unui subiect. Cînd deci materialul acesta este așa de risipit încît istoricul singur îl poate găsi cu greu, este totuși datorită lui, a istoricului, să încerce a strînge lucrurile împreună și să le înfățișeze, nu cîte sînt, ci cîte se pot găsi, și nu în forma pe care ar dori-o, ci în forma pe care o îngăduie împrejurările.

Aceasta ca introducere.

I.

Din capul locului s' ar putea spune mai mult în ce privește medicina anonimă, medicina populară, care e străveche, dar aceasta nu este alina de domeniul istoricului, ci de domeniul folkloristului, și, dacă s' ar da o întindere mai mare acestei părți, ar rămînea prea puțin timp pentru partea cealaltă. De acela mă voi mulțumi să fixez două puncte care mi se pare că până acum au fost prea puțin puse în evidență și care totuși pot să aibă importanță.

În medicina populară, al cărui material a fost strîns de la o bucată de vreme și publicat în „Analele Academiei Române”, iar, întâmplător, cînd și cînd și în volumele care au apărut deosebit, ca cea culegere a doctorului Danil Ionescu din Romanaji și a fiului său, d. Alexandra Danil, apărută la București și la Vălenii-de-Munte, acum cîțiva ani ¹, în momentul acesta este mult de cercetat. Mi se pare însă că metoda cercetărilor nu este fixată. Materialul stă grămadă, fără linii conducătoare stabilite. Nu știu dacă este mai important, în lucrurile acestea, să ai material mult sau să ai linii conducătoare stabilite, în care și un material mai restrîns poate da mai mult adevăr decît materialele bogate unde însă această linie nu e trasă.

În această medicină populară sînt două grupări de făcut: de o parte trebuiesc grupate descîntecele, de altă parte rețetele. Adecă așa-numita medicină băbească a babelor, de o parte, iar, de altă parte, acele elemente de poezie populară, în cea mai mare parte neinteligibile, nici lingvistic, necum psihologic și încă mai puțin tehnic, care se întîlnesc în descîntece.

Acum, în cea ce privește originea descîntecelor la noi, fiindcă în viața noastră națională s' au amestecat multe curente venite din multe părți, noi, odinioară, ne gîndiam să găsim toate lucrurile în Roma veche și aceasta a fost marele nostru păcat, care ne-a împiedecat de a înțelege afită chestiuni din trecutul nostru.

Pentru că, deci, în viața noastră națională sînt contopite multe curente, se poate pune întrebarea: de unde vin descîntecele acestea? De la care din elementele ce au contribuit la alcătuirea naționalității noastre pot

¹ „Culegere de descîntece din jud. Romanaji”, 2 vol., 1907-9.

veni descintecel? Este o parte care se înțelege, dar și o parte care nu se înțelege, din nenorocire, și care ar putea fi foarte interesantă.

Descintece de acestea se întîlnesc în toată Peninsula Balcanică, Fără îndoielă, la Ruteni, cărora li place acum să-și zică Ucrainieni, fără să priceapă foarte adese ori ei singuri ce însemnează asta, de și noi începem cînd suferim procedeele ucrainene (ilaritate). Era și cineva care știa bine la noi ce e cu acești Ucrainieni, dar de la o bucată de vreme aceea persoană s'a cam eclipsat, și nu mai e nimeni acum care să ne mai lumineze în această privință. (Surisuri.)

În lumea aceasta „ucrainiană“ sînt elemente etnice și elemente culturale comune nouă, — dacă vrea cineva să întrebuijef termenul de „Ucrainieni“, zic și eu : „Ucrainieni“, cu toate că în mult mai mult la vechiul termen de „Ruteni“, „Rusneci“, supt care poporul nostru cunoaște această naștune. Acești Ucrainieni nū sînt în rîndul iniăiu așa de Slavi cum își închipule ei. Ei pretind că represintă un element cu totul caracterizat din marea familie slavă ; etnograficește și antropologicește se constată însă foarte răpede contrariul. Rusneacul, chiar cînd nu se coboară din înaintași romîni, ceia ce este foarte adese ori casul, în vecinătatea noastră și în regiunile bucovinene dintre Prut și Nistru, e mult mai asă-mănător cu Romînul, în ce privește tipul fizic, decît Rusul din mijlocul stepei cu același Rutean. În ce privește locuința, în ce privește sistemul de a lucra cîmpul, în ce privește îmbrăcămîntea, poesia populară, obiceiurile, asămănările cele mai mari există, nu între Rușii din stepă și Rușii din regiunea Nistrului, ci între acești așa numiți Ruteni și între noi. Vechiul popor tracic s'a întins mult mai departe de cum credem noi, și acei cari vorbesc astăzi de un dialect slav mai mult sau mai puțin fixat — și învățații ucrainieni pretind că este extraordinar de fixat, fiindcă în loc de Chiev zic : Chiv și în loc de Lvov zic : Lviv —, ar trebui să cugete puțin și la vechea comunitate tracică.

Așa încît recomand pentru orice fel de cercetări comparative ce s'ar face în acest domeniu, să lăsăm Roma veche de o parte și să luăm elemente de comparație de la substratul comun tracic.

Și să nu se oprească numai aici și în Peninsula Balcanică, unde sînt iarăși elemente venite de la Traci, indiferent dacă un Trac își zice Sîrb sau dacă în Sîrb trăiește și un Trac, ori dacă și în Bulgar ca și în mîndrul Grec vei regăsi cine știe ce strămoș Trac. Tot asemenea Ungurii, în mare parte, își închipule că sînt Unguri, dar, dacă unii au aspectul — de suflet nu vorbim, căci se pare că sufletul nu li e asămănător cu sufletul celorlalți locuitori ai Europei, socotiți în generalitatea lor —, ca și al celorlalte popoare, același substrat există și la ei. Și, dacă așa este, ei nu o datoresc Fino-Ugrilor de odinioară, ci populațiilor slave din Pannonia, populațiilor românești pe care le au întîlnit în regiunile răsăritene de peste Tisa. Astfel folklorul unguresc merită totdeauna să fie studiat, nu fiindcă e maghiar, ci fiindcă nu e maghiar, fiindcă se întîlnesc atîtea ingrediente care sînt ale noastre sau ale Slavilor, atît de înrudiți supt raportul vieții primitive, încît aproape nu se poate face o deosebire.

Și, iarăși, Sașii din Ardeal cred că sînt numai represintanții culturai germane. Se înșeală: ei sînt, de sigur, în clasele de sus, și represintanții culturii superioare luate din Universitățile germane ale secolului al XVI-lea, al XVII-lea și al XVIII-lea, și tot așa și în tot ce au împrumutat din cărți, dar ca viață fundamentală populară ațita la ei e luat din același fond etnic ca și al nostru. Ei au venit peste noi, s'au aclimatizat prin noi, au lucrat pămîntul ca noi, au făcut casele ca noi, au împrumutat și în îmbrăcăminte unele elemente de la noi, păstrînd altele din regiunile renane.

Și în sfîrșit, tot așa și la Secul: folklorul seculesc merită să fie cercetat, fiindcă în bună parte Secul sînt Romîni desnaționalizați, ca unii cariau venit foarte tîrziu, după 1200, conform ulimelor cercetări, poate colonizați de Cavalerii Teutonilor—iar nu de Alții!—și au luat deci întru toate datinele și notele sufletești ale poporului nostru, pe care l-au găsit acolo, pe care nu l-au putut înlocui și cu care s'au confundat, în afară de dialectul unguresc pe care nu-l mai vorbesc.

Am dat aceste lămuriri pentru că pot să servească și la altceva, dar și atunci cînd e vorba de descîntece și rețete: dacă voim să avem studii bune în această privință, trebuie să lăsăm sînta Romă, pe care o venerăm supă toate raporturile, de care ne jinem în ațitea domenii, dar pe care e bine să o lăsăm de o parte în acest domeniu, și să cercetăm încunjurimea noastră, care nu este numai a noastră, ci presintă, în același timp, prin originile sale, ațitea lucruri identice cu cele care se găsesc la obîrșia vieții vecinilor noștri.

Dar așa crede că, în descîntece, elementul sălbatec, elementul bizar, elementul cu totul deosebit de cestișim și înțelegem noi și care a ajuns, prin urmare, neinteligibil și în gralu, și în fond, nu aparține civilizației tracică străvechi de la noi, ci unor elemente scițice, turanice.

Și Sciții erau alcătuiți dintr'o clasă dominantă arică și dintr'o mulțime imensă de supuși, care era turanică. Fără să se fi amestecat puternic cu Tracii, acei barbari au putut strecura în viața tracică anumite datine de ale lor.

Se dau astfel numai unele îndreptări pentru studii viitoare pe care n'am nici răgazul, nici intenția de a le face, dar se poate găsi cineva să le facă. Căci nu e lipsă de asemănare între aceste elemente sălbatece, barbare, bizare, neînțelese ale descîntecelor noastre și între ce se întîlnește la populațiile din Nordul Siberiei, la care șamanismul presintă, nu numai religia, dar, în același timp, și o medicină religioasă, cu riturile sale, cu incantațiile sale și descîntecele sale.

Ar fi foarte folositoare apropierile, și, în această privință, natural că metoda ar fi să se întrebuijeze întălu asemănarea cu vecinătatea, iar după aceia s'ar căuta dacă anume elemente scițice care s'au putut păstra în Nordul Asiei n'au părți comune cu descîntecele noastre.

Cit despre medicina babelor, acuma am constatat, umblind prin vechi colecții de documente, că pot să existe și mărturii istorice cu privire la practicarea acestei medicine, care e cu totul altceva decît falsa medicină a descîntecelor. În descîntece e numai supranaturalul care prin anumite elemente diabolice — fiindcă e curios că în toate religiile dracul e cel mai de ispravă — readuce sănătatea; stăpînul elementelor rele care au pătruns în corpul omenească pleacă înapoi, evacuează teritoriul, cum s'ar zice (Iaritate). Și teritoriul, prin urmare, se reface, refacere fără despăgubiri de război, care s'ar putea să lipsească și alurea decît în acest domeniu, cu toate așteptările (surisuri).

În medicina băbească nu este însă aceasta: este începutul medicinei celeilalte, omenești, rașionale, pămîntești, fără amestecul elementelor infernale, sub-pămîntești. Și, în documente, ici și colo, vedem particulari cari arată cum au fost lecușii de babe, prin medicina aceasta în care satele cred și acum așa de mult, și au motiv să creadă, căci ea întrebunțează leacuri vegetale, care pot să aibă efecte bune, și unele masajii care nu sînt cu totul deosebite de altele sisteme, care au progresat plecînd de la același obîrșie.

Într'un document ardelean de la începutul veacului al XIX-lea am găsit astfel declarația cuiva care spune că a fost lecul de o babă, arătînd și cit a dat, și e foarte interesantă expunerea prin felul naiv cum se povestește lecuirea. Lucruri de acestea s'ar putea găsi și în cantitățile mai mari, și așa pulea spune chiar unde se pot găsi mai multe: în domeniul unde nu s'au făcut destule cercetări până acum. E vorba de mulțimea acelor judecătorești din la episcopii. Judecau episcopii într'o mulțime de chestii, jurisdicția eclesiascică fiind foarte întinsă și te miri ce se poate găsi într'însa. Se judecau lucruri ca totul străine de sfînta Biserică, din mai multe motive, între care și acela că sfînta Biserică se amesteca însăși într'o mulțime de domenii: și prin servitorii săi, ca împričinașii, în chestii care n'aveau nimic a face cu teologia, răsăriteană sau apuseană. Cutreleră cîteva tot cîmpul delictelor sociale și morale prin astfel de arhive. Se mai poate găsi însă cîte ceva și prin arhivele particulare. De pildă iată ce cetim într'un document de la 1810: „Mi-am frint mina cè sfîngă și mi-am zdrobit cheptu: acuma zac la Boița. Aici laste o muliere meștere, și s'au făgăduit că mă va vindeca¹”.

Și nu se zicea: medicină băbească, ci astfel, și cuvîntul a rămas într'un domeniu cu totul special: se zicea „moașă”, adică „strămoașă”. Astăzi însă cuvîntul „babă” e cel convenabil, cu care cineva se adresează față de asemenea persoane în stare să readucă, pe cale hîrurgicală sau medicală, sănătatea în trupul bolnav.

Încă odată, acestea sînt mai mult îndicașii de studii viitoare într'un domeniu necercetat.

---

¹ Cf. „Studii și documente”, VIII, p. 87, No. XLVII. Cf. și ibid., p. 146, No. CCXCVII: „Poate că și-o fi îngropat copiii cari i-au lepădat dintr'însa cu leacuri”.

II.

Acuma, după acestea toate, vin la mărturiile istorice în ce privește, nu incintările și descintările, și nici cunoștințele băbești ale „moașelor”, ci medicina care venia pe vremuri la noi ca să leculască pe Domnul întău — fiindcă medicina a plecat de la Domni, a trecut pe la boieri fără să fi ajuns încă la țerani (aplaude) și, cînd va ajunge și acolo, atunci va fi perioada cea mai importantă din istoria medicinei la noi, atunci se va porni o eră nouă —; a trecut, zic, pe la boieri, a ajuns la firgovești și — s'a oprit acolo.

Cele mai vechi lămuriri despre practica medicală exercitată la noi, de străini, asupra Domnilor noștri vin din epoca lui Ștefan-cel-Mare,

Cela ce nu înseamnă că înainte de Ștefan n'au existat doctori. Pentru a ne lămuri în această privință am putea căuta termeni cari se întrebuințau la noi pentru a-i numi. Este unul cu totul nou, pe care-l întrebuințăm din veacul al XIX-lea, pe care în zădar l-am căuta într'o vreme mai veche: acela de „medic”. Dar este un termen foarte vechiu, popular, cu aspect străin, dar mult mai puțin răspîdit decît credem, și neavînd în chip absolut sensul de medic cu pretenții științifice; termenul de „vraciu”. Vraciu are în el ceva miraculos, și în vechea noastră literatură „vraciu”, „vrăciuirea”, nu lipsesc, dar, lucru pe care nu-l-ați fi crezut, în veacul al XVII-lea, și anume în întăia jumătate a veacului acela, cînd s'a tradus în Moldova Herodot—cela ce a fost un mare fapt cultural din trecutul nostru: a se traduce Herodot într'o vreme cînd nu era tradus în întregime nici în franțuzește, și cred că nici în nemțește, de și știința germană, cum se știe, este anterioară creației lumii (claritate) și va dura după sfîrșitul lumii, pe care îl va și pregăti (claritate): fiind vorba de medicină în vre-o cîteva locuri, medicii sînt chemați „doftori”, nu „vraci”; nu există o singură dată „vraciu” în Herodot, cela ce arată că medicina, care, în cea mai mare parte, în epoca aceasta, venia din lumea germanică, aducea de acolo titlul de „doctor”, prefăcut în „doftor”. Termenul îl aflăm, de altfel, și în testamentul, încă mai vechiu, din 1620, al lui Radu-Vodă Șerban, pribeag la Viena ¹, și încă supt forma „doctor”.

Am spus că în epoca lui Ștefan-cel-Mare avem cele d'întău lămuriri sigure despre medici la noi. Aceste lămuriri sînt relativ bogate și oferă fără îndolală interes.

Ștefan-cel-Mare a fost rănit la picior, cînd a atacat Chilia. Chilia a izbutit să o ia, dar piciorul l-a rămas atins pentru toată viața. Cît a fost tînăr, nu s'a resimțit; la bătrînețe oboseala l-a făcut să sufere îngrozitor de pe urma rănii. Atunci în ultimii lui ani, cînd poate s'au adăugit și infirmități ce se lvesc la vîrstă foarte înaintată, el s'a căutat cu medici străini. Relativ la doi din medicii aceștia, nu știm cînd și cum l-a căpătat; din ce lume au venit însă, știm foarte bine. Ștefan a avut un medic venit

---

¹ „Analele Academiei Romîne”, XXI, p. 291.

de la Hanal Tatarilor, medic care, cum se știe, a intrat și în piesa lui Delavrancea și prin aceasta s'a popularizat, dar izvoarele nu ni spun și procedeele pe care le-a întrebuițat, — și poesia are drepturile ei.

Era deci un medic evreu, care a asistat pe Domn până la sfârșit; „il medigo zudeo de l'Imperator di Tartari“: medicii evrei aveau o veche practică arabă, în legătură cu cele bizantine, și practicile bizantine înseși erau și ele în legătură cu ce se putea ști din medicina clasică de pe vremurile lui Hipocrat privitor la beșugurile și suferințele omenșii. Cellalt medic era un bărbier din Buda: „un barbier di Buda“. Se pare că sistemul de a întrebuița, mai ales pentru boli care cer o intervenție chirurgicală, bărbierul, este un sistem unguresc (ilaritate). Prin urmare este de dorit, cum o intervenție chirurgicală acolo este evident necesară, ca înțelegerea să-și trimeată bărbierii, și cât se poate mai răpede (ilaritate).

Dar mai cunoaștem și alți medici, între cari unul n'a stat până la sfârșit de și nu știm de ce. Doi dintre acești medici sînt Venețieni. Veneția și regiunile vecine aveau medici foarte buni, în înțelesul timpului, cu cari se mulțămiau clienții, — ca totdeauna. La 1502, întors dintr'o solie de la Moscova, de la Mosc — cum îl ziceau străbunii noștri — un Dimitrie Purcivil, Italian, trecînd prin țară, a adus o cerere de la medicul venețian al lui Ștefan-cel-Mare, Matei din Murano — el iscălește „Matheus Murianus“, în formă latinisată, și se obișnuia în istoriografia noastră a și se zice: Matei Murlano, dar e un Matei din insula Murano, de lângă Veneția. Acest Matei cerea să i se trimeată din patrie *doctoriile trebuitoare*, — *pharmaciae atque sive medicinae*.

Prin urmare căuta pe Domn după datinele cunoscute la el acasă. Și Ștefan el însuși scrie la 9 Decembre 1502, în această privință, cerînd să se dea medicului său venețian cele necesare pentru a-l curarisi de vechea sa rană¹. Medicul iscălia „doctor în arte și medicină“². Și dintr'un raport al lui, din singurul raport păstrat și care e foarte folositor și pentru cunoașterea jertii lui Ștefan, pentru icoana fiului său, pentru știința producției jertii, a mijloacelor militare, a războaielor purtate de marele Domn, aflăm că Matei a sosit la 1-iu August 1501 în Moldova, și Vodă l-a primit spîndu-i aceste cuvinte de prietenie: „n'am vrut să trimiț după doctor în vre-o altă parte a lumii decît la prietenii miei, cari sînt sigur că mă iubesc“. Măsură de prudență, care se explică foarte bine. (Surisuri.)

Matei din Murano însă, cînd sosisse, era el însuși bolnav: *medice, cura te ipsum*. Și s'a curarisit destul de slab, sau boala l-a fost prea grea, căci a murit înaintea pacientului; cea ce e mai puțin obișnuit (ilaritate). De acela, Ștefan, la 11 Octombrie 1503, va trimite o altă scrisoare, în care va spune: „Matei nu mi-a putut face niciun folos“: *nobis nihil proficere potuit*. Se vede că latineasca e tradusă de-a dreptul după româ-

¹ Hurmuzaki, VIII, p. 35, No. XLIV.

² „Artium et medicinae doctor“; *ibid.*, pp. 36-7.

nește; nu înțelegea Vodă să scrie diacul ce vrea el, ci trebuia să zică latinește cuvînt din cuvînt ce i se spunea în românește, și de aceea latineasca aceasta nu e inteligibilă decît pentru cine știe și românește (ilariate.)

Și se trimete astfel boerul Teodor să mai ceară un medic, mai sănătos și rezistent (ilariate), asigurînd cu grijă că i se va da drumul în pace¹.

Căci frica mare a tuturor doctorilor chemați aici era că nu vor putea să scape din țara unde erau atrași pentru consultații. Astfel, după un obicei păstrat până foarte tîrziu, soarta doctorului chemat la căpătîiul unui ilustru personaj nu era totdeauna de invidiat, și vom vedea, pe la 1760, pe unul, Stahl, care a pătîit pentru neizbînda curei sale foarte multe pe vremea lui Constantin-Vodă Racoviță. Încît, dacă se întimpla ca lucrurile să iasă rău, pe medic îl puneau la închisoare—, închisoare fără sanatoriu (ilariate).

Fîind vorba deci să se aleagă un nou medic pentru Moldova, s'au prezentat trei candidați: unul Gheorghe din Piemont, a fost ales, și era să fie trimis lui Ștefan. Colegiul a preferat însă pe altul, Ieronim de Cesena, spunînd că Gheorghe nu e bun. Și s'a mai oferit un al treilea, Alexandru din Verona. În concurența aceasta a biruit Colegiul cu candidatul său, Ieronim, Plata lui trebuia să fie de 300 galbeni de aur pe an, cea ce însemna o sumă foarte importantă. Ieronim s'a pus pe drum. Ce s'a întimplat cu dînsul, nu se știe, Oricum la patul lui Ștefan-cel-Mare nu era în 1504 decît alt Italian, Lionardo de' Massari,—ceia ce înseamnă Leonard dintr'o familie de casieri, „massarii”. Și avem raportul său despre moartea lui Ștefan și orînduirea succesiunii lui²: aici se spune că se mai găsea pe lângă Domn și bărbierul din Buda și medicul evreu al Hanului Tătarilor. Se temea să nu fie reținut și el, dar urmașul răposatului, Bogdan, în dispozițiile pe care le au moștenitorii totdeauna, a declarat că Leonard nu are nicio vină și prin urmare va fi trimis cu cinste acasă.

În sfîrșit mai este un medic pe care Ștefan l-a cerut și l-a căpătat: un German. La 26 Februar 1502, prin urmare între Matei de Murano și Ieronim de Cesena, Domnul, a cărui boală lua un caracter tot mai îngrijitor, trimete și aiurea după medic, în acea Germanie care avea o foarte bună reputație supt acest raport. Și la Nürnberg, pe baza cererii lui și a recomandății regelui Ungariei³, s'a ales, pentru a îngriji rana Domnului Moldovei, un medic care fusese în serviciul orașului, foarte prețuit, așa încît se făcea un adevărat sacrificiu trimițîndu-l, Ioan Klingensporn (avea prin urmare un caracter potrivit în însuși numele său pentru a lecul un viteaz ca acest strașnic călăreț care fusese, în zilele lui, Voevodul moldovenesc).

A sosit el sau ba? Arhivele din Nürnberg cuprind numai atît, și

¹ Ibid., pp. 38-39, No. XVIII.

² Ibid., pp. 40-1.

³ Iorga, „Acte și fragmente”, III, pp. 73-4.

este, evident, foarte bine venită această rară știre, rătăclită prin arhivele depărtatului oraș nemțesc.

De la medicul lui Ștefan-cel-Mare înainte, avem o serie întregă de acte pentru tot secolul al XVI-lea și al XVII-lea, în ce privește pe medicii Domnilor și boerilor noștri,—pentru că în secolul al XVIII-lea numai, se ajunge la medicină și pentru ceilalți. Astfel la 1508 întălim un medic, acesta Sas, cel d'întăiu medic sas,—căci medicina săsească nu e așa veche precum s'ar crede, și a trebuit ca mai întăiu Sașii să lege relații cu Universitățile germane, de unde au luat și confesiunea luterană. Il chema Francisc.

Acum Radu-cel-Mare a fost un om bolnăvicios și avea nevoie de necontenită îngrijire. E arătat astfel, în cronică turcească a timpului, că șapte ani a fost paralizic, „boala groaznică și cumplită“ de care vorbește și Viața Sf. Nifon¹. Și, fiindcă i se cerea unui Domn să împartă dreptatea direct, Măria Sa făcea în fiecare an cercetarea țerii și avea pe lângă fiecare mănăstire odăile sale unde se aduna lumea și vorbea de-a dreptul cu Vodă, așa încît se mîntuia în cîteva clipe expunerea procesului, pronunțîndu-se sentința fără niciun apel și executîndu-se imediat. Radu mergea, astfel, în căruță. De acela a și venit medicul sas pentru dînsul².

Zece ani după aceasta, — după ce cunoaștem, va să zică, pe medicul evreu al Hanului Tatarilor, pe bărbierul ungur din Buda, pe medicii italieni, pe unul german și altul sas, — avem și un medic din Ragusa.

Ragusa, pe coasta Mării Adriatice, este unul din cele mai minunate orașe din lume: făcut, în mic, după Veneția, a avut rosturi politice, administrative și de cultură ca și minunata cetate dogală. Aci a existat și o înaltă cultură intelectuală încă de la începutul veacului al XVII-lea; literatura sirbească o bucată de vreme s'a adăpostit în Ragusa, căci Serbia propriu-zisă era absolut la dispoziția Turcilor. Ragusanii făceau și un comerț foarte înflorit, chiar pînă la noi, unde erau negustori detașiști, ca și bancherii cunoscuți. Și prin armare nu e nimic mai explicabil decît ca un Domn de la noi să ceară medici de la Ragusa.

Acest medic al lui Neagoe-Vodă Basarab se chema Ieronim Matievich, și el se întălește prin Decembre 1517, cînd a fost trimis de stăpînul său la Veneția. E făcut acolo cavaler de către doge, ceea ce echivala, de altfel, cu o simplă decorație din timpurile noastre,—nu mai mult. Într-un act comunicat mie de răposatul meu prieten Jirecek, se găsesc două făcînd mențiuni despre Matievich: care se întămpină la plecarea și la întoarcere, în Decembre 1517 și în April 1518. Din ele se vede că Ieronim era „medicus chyrgicus, servitor illustris domini Bassarachi (sic)“ și, cum se cam încurcau lucrurile la atîta distanță, se adaugă că acesta e „Voevod al Transivaniei“³.

¹ V. „Floarea Darurilor“, I. București, 1907, pp. 433-5.

² Hurmuzaki, XV, p. 180, No. CCCXXIX. Cf. Ibid., p. 267, nota I.

³ Iorga, „Două documente din Arhivele ragusene“, în „Arhiva societății științifice și literare din Iași, IX.

III

De la medicul lui Neagoe Basarab trecem acum la medicii Domnilor moldoveni din aceiași vreme sau dintr'o vreme apropiată cu acela până la care n'am ajuns.

Căci de medicii Domnilor munteni contemporani se vorbește mult mai rar. Despre tatăl lui Mihai Viteazul se știe că el, Pătrașcu-cel-Bun a fost trimis la munte după ater, la Rîmnicul-Vîlcei, și, fiindcă Rîmniculera mai aproape de Sibiu, unde se aflau mai buni medici ca la Brașov a fost chemat de acolo, ca să-i ajute, doctorul Ioan Evanghelistă¹.

Un medic din Brașov se întorcea în 1568 de la Curtea munteană a lui Petru-Vodă². Cum și urmașul tinărului Voevod care era să se stingă în exil la Constantinopol, Alexandru-Vodă, era bolnăvicios Ivașcu Gulescu-i aduce în 1574 un medic tot din acea cetate săsească³. În Iulie 1576 „doctorul” e trimis iarăși la noi, și în Decembre se dau „pilule” Domnului⁴. Din trimeterea, în Iulie 1577, a lui Chisar Clucerul la Brașov știm că e vorba de doctorul Paul⁵.

Cela ce nu împiedecă moartea Voevodului. Dar și în 1578, pentru copilul Domn Mihnea, venia același⁶. Un doctor brașovean îl căuta zece ani mai târziu⁷.

Trecind acum la Moldova, Petru-Vodă Rareș, care era om cu multe nevoi și multe delicatețe, care domniă împărătește, avînd o nevastă ce se cobora din Țarii sîrbești din neamul Brancoviceștilor cari au continuat pe Împăratul sîrbesc Ștefan Dușan și cari supt toate raporturile aveau pretenții în legătură cu această strălucită înrudire, Petra Rareș, zic, se căuta în 1528, cu un medic ardelean; cel pușin așa se pare după un text care nu e din cale afară de clar⁸. În tot cazul, la 1542, în a doua Domnie, după ce el stătuse o bucată de vreme în cetatea Ciceului, unde a îndurat mari năcazuri, după ce trecuse prin Constantinopol și, cum spune legenda, Sultanul trebuia să-l calce, conform obiceiului, tradiției, în picioarele calului său, iar Rareș a întrebunțat o formă ipocrită: s'a așezat supt podul pe care a trecut Sultanul și astfel l-a călcat calul acestuia fără a-i face vre-o neplăcere (ilariitate) după ce s'a întors în țară și a spus acel cuvînt teribil, pe care l-am citat în vremuri cînd aveau unii oameni inima lor cît un purice, dar de atunci li-a crescut la loc, acel cuvînt strașnic: „volu fi ce-am fost și mai mult decît atît” și era acuma, bătrîn și slăbit, căci, oricum, lucrurile lăsaseră urme în ylaga lui, Petru

¹ Hurmuzaki, XI, pp. VIII și 868: „pecierat sibi doctorem medicine intromitt”.

² Ibid. p. 804.

³ Ibid., p. 812.

⁴ Ibid., p. 814.

⁵ Ibid., p. 815.

⁶ Ibid., p. 818.

⁷ Ibid., p. 834.

⁸ Ibid., p. XV, p. 304 No. DLVM.

a întrebuințat doi medici ardeleni de categoria bărbierului: unul, Ștefan, la 1542, și cellalt, Gheorghe¹.

Pe urmă, la 1563, ne oprim la Domnia unui valetudinar în tot timpul Domniei sale. Acest valetudinar, a cărui cruzime a rămas vestită mai ales prin amintirea nuvelei lui Costachi Negruzzi, exagerată pe basa unor cronici care poate au exagerat și ele, cu „capul lui Moșoc” din această splendidă operă de imaginație, Alexandru Lăpușneanu, om de sigur foarte crunt, care omora pentru plăcerea de a omori, și pentru anume necesități politice care, pe vremea aceea, se putea servi în felul acesta, distrugând afila boierime, — era minat și de boala lui. Căci a fost un om bolnav. De ce natură să fi fost această boală n'am putea lămurii, și ceea ce bănuiesc nu poate fi spus oral. Un act contemporan, concordând cu ce spune însuși în scrisorile lui, arată că la urmă el era orb². În scrisorile acestui om rău sînt însă note de dărușe străni, alături de pasagi ca acesta: „din ochii miei se scurg urdori”, *ex oculis meis stercora colliguntur*. Avea momente contrazicătoare, ca orice om desechilibrat. Ca Filip al II-lea al Spaniei, care scria fetei lui din Terle-de-jos despre frumuseța cîntecului privighetorilor în grădinile Escorialului! Într'o scrisoare, Alexandru-Vodă cere Sașilor să-i trimeată prune uscate, care se prepară acolo mai bine decît la dînsul, pentru că „Doamnei noastre îi plac foarte mult aceste prune”.

Fiind așa, i-a trebuit să se caute necontentit. Și, fiindcă i-a dat Dumnezeu de odată și un alt năcaz, fiind lovit la picioare³, el se adresează Ardelenilor, ca să-i trimeată un medic sau un bărbier. La 1558 întîlnim întăitul cas: îi vine din Bistrița medicul sas Andrei⁴, care l-a căutat mai multă vreme. Vedem din scrisorile Voievodului că-i recomanda ierburii care cresc numai prin Ardeal în luna lui Maiu⁵.

Mai firziu, — ca să nu ne împovărăm de păcate și să zicem că „cetățenii” erau lipsiți de îngrijiri medicale —; se cerea ducerea unui medic din Brașov pentru el în genere⁶. Trebuie să fi fost o boală cumplită (laritate), și, de fapt, era atunci ciurma, cea d'întăiu asupra căreia avem

¹ Ibid., p. 427, No. DCCXC, p. 502, No. CMXXXIX.

² „Ille solus Palatinus Moldaviae Alexander, manendo in Szoczowa duodecimumque consiliarios suos decolando, factus est caecus, et statim post hunc diem in tota terra Moldaviae ad hunc usque diem grassatur pestis” (după scrisori moldovenești din Novembre 1564); Iorga, „Nouveaux matériaux pour servir à l'histoire de Jaques Basilikos l'Héraclide”, București 1900, p. 85.

³ Hurmuzaki, XV, p. 553, No. MXVIII.

⁴ Cf. ibid., p. 762, No. MXXXVI, și p. 533, No. DCCCCLXXIX. Ceruse pentru picior un „medicum seu barbitonsorem”, și pentru boala de ochi se adresase și la Sibiu.

⁵ Ibid., p. 553, No. DCCCCLXXIX,

⁶ Ibid., p. 604, No. MCXXVI.

vre-o lămurire¹. Atunci deci s'a gîndit un Domn și la nevoile „cetățenilor”, cari să fie căutați în bloc de acest medic ardelean.

Acum, dacă Alexandru Lăpușeanu avea nevoie de un doctor neconținut, evident că avea același nevoie și Petru Șchiopul, care se pare că a fost totdeauna șchiop și boala lui o cunoaștem din timpul exilului, — căci el părăsește țara la 1591 și fugе în Austria, așezîndu-se lângă Viena, apoi s'a dus la Tirol și s'a stabilit la Innsbruck, de unde a trecut la Bozen, unde a și murit, fiind îngropat lângă biserica Franciscanilor, unde i-am văzut mormîntul, acoperit de altele clădite de-asupra lui. Într'unul din multele rapoarte privitoare mai ales la cererile de bani ale găzdușilor săi, cari desprețuiau juvaierile și blănurile bogăției orientale, e vorba și de boala care-l făcea să nu poată merge călare și care se numește „Maretz”, în urita limbă germană de acolo din Tirol²). Înainte însă de a-și părăsi țara pentru boala lui a avut nevoie de un medic și a adus deci pe Ioan Fasching, din Bistrița: avem o scrisoare a lui din 1585, de implorare către al săi ca să intervie pe lângă Domn, care, evident, nu voia să i dăde voie să se întorcă acasă. Nu știm ce soartă va fi avut intervenția³.

A fost un moment, pe la 1577, cînd Țara-Românească era să albească Domn pe un doctor, pe un doctor care nu era Romîn în aparență, dar pretindea a fi tot Romîn, prin legăturile tainute, recunoscute de boierii, ale mamei sale. E medicul Bernardino Rosso, din Pera: se pare că, deci, Neagoe Basarab, pe care și-l pretindea tată, cunoscuse pe mama lui Bernardino, și erau persoane în stare să dovedească lucrul acesta, și prin semnele pe care pretendentul neașteptat le avea pe corp. Căci obiceiul era să se facă semne de acestea pentru ca un copil nelegitim, la o anumită vîrstă, să poată face a se recunoaște calitatea domnească. Bernardino Rosso a mers astfel cu boierii din partidul lui și a cerut Domnia Țării-Românești, care s'a dat însă, puțină vreme după aceasta, unui fiu, tot din flori, al aceluiași Pătrașcu, Petru-Vodă Cercel⁴.

Evident că Petru Cercel s'o fi căutat în multele lui rătăcirii cu medici, dar alurea decît în Domnia lui munteană, căci se știe că el a fost prin Franța, într'o calitate dubioasă, la o curte cu o reputație rea, Curtea lui Henric al III-lea, — de unde „Cercel”; după acela a mers la Constantinopol, unde i s'a dat, cu greu, Domnia, a stat doi ani în Scaun, a clădit Curtea din Tîrgoviște, înnoind biserica de acolo, a turnat tunari — ca acel de la Muzeu, care cred că n'o fi fost întrebuintat și modernizat de Germani. Și după ce a pierdut Domnia, s'a dus în Apus, stînd iarăși la Veneția, de și-a luat un palat pe Canal Grande. Era un om foarte cunoscut, foarte frumos, foarte simpatisat acolo, găsînd nu numai admiratori, ci lucru mai rar, persoane care să-l împrumute, deși nu ofería ga-

¹ „Nouveaux matériaux”, I. c. A doua, din 1577, care a pustiit Orientul, pare a ne fi atîns și pe noi; „Analele Academiei Romîne” XVIII, pp. 20-1.

² Hurmuzaki, XI, passim.

³ Ibid., p. 683, No. CXXXIX.

⁴ „Analele Academiei Romîne”, XVIII, pp. 22-3.

ganții. Evident că în toate aceste drumuri Petru Cercel o fi avut a face cu medici; dar pe aceștia nu-i putem ști.

Cit privește pe Mihai însuși, nu-l știm medicul în Ardeal, dar e imposibil ca el, fiind „Craiu“ în Ardeal, să nu fi avut, ca și Báthoreștii, un medic pe lângă dînsul. Am găsit o singură scrisoare de-a lui în legătură cu această artă: la 1600, înaintea luptei de la Mirislău, pe care a pierdut-o, ordonînd stringerea taberei la Sas-Sebeș, el cerea o mulțime de meșteșugari, începînd cu „bărbierii hirurgi“¹.

Ca dovadă de legăturile pe care pribegii din țerile noastre au trebuit să le aibă cu medicii străini, stă și testamentul lui Radu Șerban, făcut la Viena la 1620, testament scris în românește și care, printr'o întâmplare cu totul neașteptată, s'a păstrat. E scris pe o coală de hirtie, extrem de remarcabilă și prin așezarea și prin caligrafia scrisului. Între marturi e trecut și d-rul „Rorăr“, din „Beciu“ (Viena)².

Matei Basarab, firește, a avut în ultimii ani un medic cu care s'a căutat neconțenit, fiindcă fusese rănit la genunchiu în lupta de la Finta (1653) —, un medic adus din Ardeal. În revista „Luceafărul“ s'a publicat o scrisoare de-a lui, cerînd medici după luptă.

Cronicarul ardelean Kraus³ poveștește că „bărbierul“ lui Matei, puînd fără socoteală platură pe picior, nu pută împledeca o cangrenă. Atunci prințul ardelean trimete aliatului său „un renumit bărbier din Sibiu“. El întilnește însă pe Polonul care îngrijia pe Matei înveninîndu-l cu platurile. Medicul ardelean, Iacob din Făgăraș, descopere crima și aduce prinderea vinovatului și a complicilor lui, unsprezece boieri, dintre cari unii ar fi fost și ucîși. O scrisoare a noului Domn Constantin Basarab îl arată trimetînd după leacurile cerute de medicul său, în Ardeal⁴.

Atîta putem spune până în acel moment, pe la sfîrșitul veacului al XVII-lea, în care Curtea lui Vodă-Brîncoveanu avea, și în ce privește medicina, persoane foarte bine cunoscute, și unele deosebit de interesante.

IV.

În Moldova, Radu Mihnea, om de cultură neobișnuită, care-și trăise tinerețele și în Veneția, îmbolnăvindu-se de ochi, ca Lăpușneanu, nu află la noi cine să-l îngrijească, ci părăsește la 1619 puterea, pentru a merge să se caute la Constantinopol, de unde se întoarce sănătos⁵.

Ștefan Tomșa, rivalul său, un bătrîn foarte crunt, care și el cunoș-

¹ Hurmuzaki, XII, p. 986, No. MCCCXCIX.

² „Analele Academiei Române“, XXI, p. 291.

³ În „Rerum austriacarum Scriptores“, pp. 210-1.

⁴ Hurmuzaki, XV, pp 1258-9, No. MMCCCXLVI.

⁵ Miron Costin, p. 268: „Singur au pohtit la împărăție să-i vie mazilie, să poată merge la Țarigrad, pentru leacul ochilor“.

tea Apusul, ca unul ce luase parte la războiul dintre Henric al IV-lea și regele Spaniei, fiind între apărătorii cetății Jaca, în Pirinel, tiranul acela care speria Iașul trecînd pe străzile podite cu loadbe de lemn în fruntea gărzii lui innarmate și care măcelăria pe boteri ca distracție și ca precauțiune, scrie odată în Ardeal că-l trebuie un doftor sau un bărbier care să lecuiească urechea astupată a unui casnic, căruia „îi vijila capul“; oferta o suită galbeni de aur pentru a se aduce urechea bolnavă în stare bună¹: o formidabilă sumă pe vremea aceea, care ar face gelos și pe un doctor din timpul nostru (ilaritate).

Tot în Moldova, la jumătatea veacului al XVII-lea, Vasile Lupu avea un medic străin, danez, Scogard, cunoscut printr'o scrisoare ce privește sinodul ortodox care s'a ținut pe vremea acela în Iași².

Doctorul nu era așa de falimos încît, fiind bolnav moștenitorul lui Vasile-Vodă, Ioan, de o mină, să nu se simtă nevoia de a-l trimete la Constantinopol, cu gîndul de a se consulta, la nevoie, și medici din Padova, pe atunci vestită în toată lumea grecească, și de a se întrebuija băile de Brusa: copilandrul a murit însă în Capitala turcească³.

Dar în epoca lui Vasile Lupu știm că existau și prin deosebite orașe „bărbieri“ permanenți pentru îngrijirea rănilor, pentru oase frînle, pentru legături scrîntite și pentru luat sînge, — cea ce se obișnuia pentru orice boală. Și iată de unde cunoaștem aceasta:

Într'un rînd, la Suceava, au venit oameni din Ardeal cari s'au îmbăiat și, făcînd scandal, străjerii au intervenit și i-au bătut, cum era datoria lor, dar, dintre victimele lor, unul, rănit, a trebuit să fie pus în pat pe multă vreme. Din scrisoarea pe care o trimete Vornicul de Suceava către Bistrițeni, plingîndu-se de tulburarea păcii, el spune că nenorocitul a fost dat pe sama unui bărbier și bărbierul a trebuit să fie plătit: „Au dat unu bărbierului o foță și o năframă, iar altul au dat iar bărbierului să imble să tîmăduiască pre cel ce dzace d'ânșii, de au dat trei zloști și glumăitate“⁴.

Va să zică se plătia une ori în natură cu piese de îmbrăcăminte femeiești; cea d'întăiu pomenire a bărbiereselor în izvoarele istoriei (ilaritate).

Am spus că lămuriri mult mai bogate le avem în ce privește epoca lui Brîncoveanu.

¹ Hurmuzaki, XV, p. 925.

² Hurmuzaki, V, partea I, p. 68.

³ Cf. Miron Costin, p. 308; Hurmuzaki, IV, p. 512, No. DXCV; Papadopol-Calimah. „Despre Gheorghe Ștefan“, pp. 26-7 și Iorga, „Studii și documente“, IV, p. 263. Corpul lui Ioan a fost trimis îmbălsămat la Iași. — Cf. „Studii și doc.“, VIII, p. 88: „Sînt hotărit de doftor a merge la o baie în pămîntul Țerii-Turcești, la oraș la Brusa“ (1813).

⁴ Hurmuzaki, XV, p. 1054, No. MDCCCCLXXIV. — Pentru un bărbier-medic ibid, p. 1653, No. MCCXL.

Brîncoveanu a avut pe lângă el oameni foarte remarcabili. Fără a vorbi prea mult despre doctorul Ioan Comnenul, format în Italia, care ajunsese călugărul Ieroteiu și Mitropolit de Siliștra († 1717)¹, el a știut întâiu pe doctorul Iacob Pylarino. În istoria medicinei depline, care trebuie să se scrie cîndva, acest medic Iacob va ocupa un loc de samă. El e, în adevăr, o personalitate, și activitatea lui a fost în legătură cu popularizarea ideii vaccinării înainte de epoca lui Jenner²; scrisese o lucrare grecească foarte folositoare asupra acestui subiect. A făcut, de altminteri, și carieră politică, căci acel care la noi era „Iacob doctorul” a ajuns consulul Veneției la Smirna în 1708. La București se însurase și, din socotelile lui Brîncoveanu, cunoaștem și darurile ce i s’au făcut la nuntă³.

Acesta este unul din medicii lui Brîncoveanu. Pe lângă el însă bogatul, mindrul Domn avea și pe alții. Probabil că a întreținut relații, la Constantinopol, și cu un vestit medic evreu, Daniel Fonseca, de la care avem și ceva dintr’o corespondență literară în vremea cînd Domn la București era rivatul și urmașul lui Constantin-Vodă, Nicolae Mavrocordat⁴.

Aici la noi însă era un „medic mare”, sau, cum se zicea în epoca fanariotă, un archi-iatros, Pantaleou⁵, care apare numit astfel în socotelile cîtate. Afară de aceștia, în sfîrșit, găsim la Curte și pe un chirurg sas, Ștefan Sixt⁶, și pe un curtos tip care, după nume, arăta să fie italian: Bartolomeo Ferrati, conte care se îmbrăca foarte amestecat, procurînd momente plăcute acelor cari veniau la Brîncoveanu: „blană polonă, cîngăloare peștrișă de mătasă, ciubote mici polone, roșii, galbene, negre, cu potcoavă; apoi peracă, pălărie nemțească, cu galon de aur⁷.”

Omul era bogat, avea moșii în Ardeal, și Vodă îi dăduse cu ce să-și ieie o moșie în Moldova, la Coșofănești. Căsătorit cu Agnes Kalnoky, avea o fată măritată cu Anton Horváth de Zsákorod și presinta pe lângă profesia lui medicală și anume aptitudinile de arheologie și spionaj⁸.

¹ Scrisori de ale lui și în Hurmuzaki, XIX.

² Cf. Iorga, „Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea”, I, pp. 39-40, 45 (cartea lui în Sathas, „Filologia neo-elenică” (grecește), pp. 428-30, sau în Legendrand, „Bibliographie hellénique”, II, p. 474; cf. „Biserica ortodoxă”, XV, pp. 903-4 și Hurmuzaki, IX, p. 404, No. DXLVIII. La 1699 el era încă la Veneția („Isl. lit.”, I, p. 45).

³ Condica Vistieriei, în „Revista istorică a arhivelor”, II, pp. 313, 659, 715 721, 729.

⁴ Hurmuzaki, Supl. I, partea I, pp. 444, 454; „Arh. soc. șt. și lit. din Iași”. articolul meu și al lui Al. Mavrocordat.

⁵ Condica Vistieriei, p. 338.

⁶ Hurmuzaki, IX, partea I, p. 610, No. DCCXXXIV (inscripția de pe mormîntul copiilor lui).

⁷ Dadich, în Gatterer, „Allgemeine historische Bibl.”, XV, pp. 239-40.

⁸ Hurmuzaki, IX, partea I, pp. 533-4; IX, partea 2, pp. 191-2, No. CCLI; „Arch. istorică”, I, p. 50; Fermezdin, „Acta Slavorum meridionalium”, XVIII, p. 330; Timon, „Imago Novae Hungariae”, Viena, 1754, p. 28; Bergler, „Isagoge in eruditionem universalem”, p. 422. Cf. „Ist. lit. rom.”, I, p. 40 și nota 9; p. 144 nota I.

Supt toate raporturile însă, și în ce privește multiciplitatea ocupațiilor, și în ce privește variațtea costumului, e, de sigur, un om puțin obișnuit.

Tot pe atunci a venit cel d'întăiu medic francez, Lantier ¹, însuraf cu o Armeancă, trecut la islamism și, după pocăință, trimis la București, de ambasadorul său; altul va apărea numai la 1730, în Domnia lui Constantin Mavrocordat: medicul Berlin, care lecuia de epilepsie pe tinărul Voevod ².

Dar, pentru a ne întoarce la Brincoveanu, simpatia de care se bucurau medicii supt Domnia lui se explică și prin faptul că avea o familie numeroasă. Și mai trebuie să se înă samă, pentru a se înțelege ușurința relativă cu care se puteau afla acum profesioniștii, de următorul fapt. Pe atunci, la sfîrșitul veacului al XVII-lea, medicii ajung să joace un rol foarte important în toată lumea turco-grecescă. Turcii, ca și Arabii, au o deosebită evlavie pentru ei. Nu se putea ca un medic să nu fie om învățat, în socotința lor, și nu se putea ca un om învățat să nu fie medic. Toți călătorii spun că la o întâmplare de boală veniau la dinșii fel de fel de Musulmani bolnavi, bărbați betegi, femei nenorocite, copii suferinzi, cerind numai decît să li se dea o consultație. Se recomandă chiar de călători ca oricine vrea să fie prețuit în lumea turcescă să lea cîteva prafuri în buzunar și să arăte că e priceput în usagiul lor. Și la Greci a trecut acest respect. aproape superstițios, de la Turci. Și atunci, de pe la 1670-80, încep să vie în Italia Greci cari-și fac la Padova studiile de medicină, și, fiindcă pedantismul grecesc stăruia în vechea filosofie, s'a creat cuvîntul cu care au fost cunoscuți mult timp toți medicii de acest fel: „iatrofilosofi“, adecă „medici-filosofi“.

Un astfel de iatrofilosof, care a jucat un rol extraordinar în lumea turcescă, a fost și Alexandru Mavrocordat, tatăl lui Nicolae și lui Ioan, bunicul lui Constantin-Vodă, care a făcut studii de medicină la Padova. În familia lui s'a stabilit chiar un fel de tradiție de a se învăța această artă, șeful familiei iniștind, prin practică, pe copiii lui. N'ar fi cu puțință deci ca Nicolae Mavrocordat să fi știut puțină medicină, ceta ce nu l-a împiedecat să moară de ciumă, ca și fratele lui Ioan; dar știa foarte bine că fata lui Alexandru, foarte inteligentă, soția beizadelei Matei Ghica și mama lui Grigore Ghica-Vodă al II-lea, avea cunoștinși serioase de medicină, — cea d'întătu femeie, care, cel puțin în cercul familiei și cunoștinșilor sale, a practicat medicina ³.

Nicolae Mavrocordat a avut pe-lingă sine un medic aromîn, cu pregătire la Padova, Ioan Procopie, zis Pamperi, autor al unor biografii

¹ Hurmuzaki, Supl. I, partea I, p. 354.

² Sulzer, „Geschichte des transalpinischen Daziens“, partea inedită (originalul la Brașov; copie în Bibl. Acad. Romîne).

³ Hurmuzaki, IX, partea I, p. 607, No. DCXCXXI: „La madre del Gicca, dragomano della Porta, sorella di Mavrocordato, prencipe di Valachia, che professa cognitione de medicina, me lo fà conoscere col essibirmi l'inclusa nota per il provvedimento di alcuni medicamenti da costî“.

literare anexate la „Bibliotheca greca medii aevi“ a lui Fabricius¹ și, un timp, și pe Olandesul Mihail Schendus Vanderbech, care, părăsind supărat această Curte, se răzună printr'un pamflet².

IV.

În felul acesta am ajuns la jumătatea veacului al XVIII-lea.

Grecii medici au dispărut, întrerupându-se, de bănuțală turcească și de gelosia ortodoxiei, relațiile cu Italia, și Domnii întrebunțează, cum spuneam, sau medici francesi, sau medici germani, sau medici italieni, din ce în ce mai mult.

Dintre Francesi, am pomenit mai sus pe Bertin; Jean-Baptiste Marie Desmarteis se afla la 1729 pe lângă același Constantin Mavrocordat³. În ce privește acum pe Germani, în cimitirul bisericii catolice din București era îngropat, în Octombre 1741, după o petrecere de douăzeci și opt de ani în țară, unde venise la abia douăzeci de ani, hirurgul Cristian Maler din Brandenburg, care din luteran se făcuse catolic⁴.

A fost vorba de acel doctor Stahl care a îngrijit pe nevasta lui Constantin-Vodă Racoviță, tinăre încă, venită de la Constantinopol, foarte gingașă ca sănătate și care, în Iași, pe una din acele ierni cumplite cu vifor și furtună, s'a îmbolnăvit și a murit foarte răpede. Pentru Constantin-Vodă a fost o durere nesfârșită; i-a făcut un mormint de toată frumusețea, care însă nu se mai cunoaște că e frumos, fiindcă, găsindu-se în biserica Golia, care se repară încă din tinerețele mele, s'a îngrămădit pe el, neconținut, un strat de praf atât de gros, încît marmura zace supt un adinc acoperiș preservator, până în momentul cînd vor putea continua repărațiile⁵.

Medicul care nu putuse salvă pe Doamna Sultana a fost pus la închisoare, unde a stat o mulțime de vreme: s'au găsit desperatele lui scrisori de intervenție.

Îndată după aceasta practica medicinei la noi se află într'o fasă nouă. Și iată căruia fapt i se datorește această fasă nouă: Grecii, cari o bucată de vreme aveau legătură cu Italia: Veneția și Padova, în special, încep să albe legătură cu lumea ungurească, cu lumea germană, și anume prin Romînii macedoneni.

¹ V. și Iorga, „Istoria Romnilor din Peninsula Balcanică“, București, p. 50.

² „Empirica illustris per septem nobilissima euporista familiaria remedia, authoris apologia adversus Mavrocordati sycophantias, per le docteur Conrade de Schebehenn“. Cf. Sulzer, „Geschichte des transalpinischen Daciens“, II, pp. 91-2.

³ I. C. Filitti, „Scrisori francese privitoare la relațiunile Principatelor romine, cu Franța în sec. al XVIII-lea“, p. 8, No. VII.

⁴ Hurmuzaki, IX, partea I, p. 609.

⁵ Iorga, „Inscripții“ („Studii și documente“, XV), p. 163. — Cf. Sulzer, o. c. III, pp. 52-3 și partea istorică inedită; Raicevich, „Osservazioni“, p. 161 nota.

Scrînd, acum în urmă, o broșură de popularizare a chestiei Macedoniei pentru Apuseni și căutînd prin fel de fel de cărți vechi, prin listele de abonați sau prenumeranți, am rămas uimit de cantitatea enormă de elemente aromănești în toate manifestările culturale ale Grecilor din veacul al XVIII-lea. Așa-numiții „Greci” cu rol cultural sînt mai toți din Epir, din Macedonia și Tesalia, din regiunile vestite odinioară prin comerțul lor cu Veneția. Nu era însă regiune mai puțin grecească ca aceasta, și nu era regiune unde elementul românesc să fie mai bogat reprezentat. Așa-numiții „negustori greci” din Ardeal, de la Brașov, de la Sibiu, din Tokay, din Buda ca și din părțile ungurești locuite de Romîni, ca Belușul, Oradea-Mare, acei cari au întemeiat bisericile cele mai frumoase pe care le au astăzi Romîni ortodocși și care nu sînt făcute de săracii credincioși din partea locului, erau membri privilegiați ai cunoscutelor „Companii”. De aici au rezultat colonii foarte prospere și de înaltă civilizație, de la o bucată de vreme și în centrele germane ale Austriei și Germaniei chiar, ca în Lipsca, unde bilicul anual atrăgea neconținut și oaspeți mai puțin statornici.

„Grecii” aceștia, cari trăiesc din tată în fiu prin aceste regiuni apusene, chiar dacă se întorceau la bătrîneță să moară acasă, să se îngroape după datina răsăriteană, puneau pe fiii lor să învețe, nu numai negoșul, dar și alte lucruri, medicina între altele. Și astfel s’au creat, de la o bucată de vreme, legături foarte strînse între știința medicală germană, care a progresat enorm la sfîrșitul veacului al XVIII-lea, și între lumea răsăriteană.

De aceia înțilnim un mare număr de tineri care-și fac studiile acolo, la Lipsca mai ales, cum e cazul pentru cutare „Trac” care închină o compilație de școală lui Grigore Alexandru-Vodă Ghica¹, apoi pentru Tudose Gheorghiad, pentru Constantin Filiti din Epir, care, acesta, a studiat la Halle, ajuns a fi centrul pentru învățarea medicinei de către Greci. Ei nu se duceau să practice la Constantinopol, unde se plătia puțin, ci veniau să exercite arta lor în București sau în Iași. Să mai cităm numele unui dr. Siropulo, unui dr. Tudurachi, din Moldova, mort la Cîmpina, la întorsul de la băi în Germania, unui dr. Saul, unui dr. Pascal, căsătorit la Berlin cu o Germană².

Numărul acelor „Greci” cari s’au așezat în capitalele noastre la sfîrșitul veacului XVIII-lea sau la începutul veacului al XIX-lea este în adevăr foarte mare, și ei concurează cu foarte mare succes pe medicii germani, ca dr. Herlitz, de pildă, cu care s’a început la Iași, în 1768, spitalul Sf. Spiridon, făcut de nemîngiatul Constantin.Vodă Racoviță³.

Unul din medicii sași din Ardeal cere merită să fie menționat mai cu deosebire fiindcă a lăsat o operă de informație de o valoare cu de-

¹ V. „Revista istorică” pe April-Maiu 1919.

² Cf. Sulzer, o. c., III, pp. 53-4, 667-8; Hurmuzaki, X. p. 39, No. XXXIX; „Ist. lit. rom.”, II, p. 18 și nota 5.

³ „Studii și doc.”, V, p. 566; Hurmuzaki, I. c.

săvîrșire deosebită — „Beiträge zu einer statistisch-historischen Beschreibung der Moldau“ (1805), — este Andreas Wolf, care a stat la noi între 1780 și 1796, venind întâiu la 1780, și stînd pînă la 1782, pentru ca apoi, revenind la 1788, să petreacă în Moldova între 1795 și 1797. A fost prieten foarte bun cu vestitul Mitropolit moldovean, de origine din Ardeal, Iacov Stamati, care a făcut biserica Banului din Iași, unde mai este un portret deosebit de frumos al lui.

În paragraful închinat medicilor, Wolf își rîde de colegii lui greci, chiar de arhi-iatrul plătit cu 500 pînă la 1.000 de lei pe lună, și citează ca incapabili pe Testabuza ca și pe Costa, cari amîndoi vorbeau și latinește. Se pare că și medicul ardelean Chenot, de origine francesă, a funcționat pe la 1780—90 în Moldova¹.

Între medicii greci cari se bucurau de mai multă faimă prin anii 1780—90 au fost cunoscuți mai ales doi: Silvestru Filitti, „doctorul Silivestru“, și doctorul Dimitrie Caracaș.

Doctorul Caracaș, care studiasă la Halle și la Viena, a fost, nu numai întemeietor de spitale și om foarte căutat pentru învățătura sa și pentru un deosebit talent în îngrijirea bolnavilor, dar, în același timp, un spirit larg în sensul secolului al XVIII-lea, un „homme d'esprit“, capabil de a face versuri pe care evident nu le dădea ca un mijloc de curarizare, versuri pe care pe la sfîrșitul vieții sale le-a strîns într'un volum destul de elegant, care este una din cele mai mari rarități bibliografice².

Un al treilea doctor, foarte cunoscut pe vremea acela, a fost Constantin Darvari,³ dintr'o familie aromânească, din Clisura Macedoniei⁴.

Pe urmă numărul medicilor se înmulțește foarte tare. La București era, la începutul secolului, un doctor Atanasie Ioanide (1804) un doctor Atanasie Xenocrat, un doctor Mihail Hristari, medicul lui Alexandru-Vodă Suțu, care a murit în timpul răscoalei lui Tudor Vladimirescu, supt bănuiala că a fost otrăvit. Hristari a fost traducător din franjezește (a redat și „Brutus“ a lui Voltaire). Alături de dinșii se întilnește doctorul Eustralie Rola; în Moldova ca chirurg un Fotinò Kapo, supus engles, cea ce înseamnă că venia din Insulele Ioniene, și un doctor Sakellario⁵. Vom avea și pe un doctor Arsachi, care, în epoca Regulamentului Organic, a fost și una din personalitățile politice ale țerii.

¹ I, p. 208 și urm. El vorbește și de cele trei spițerii din Iași (a orașului, a Curții și a unui Hiot) și de acea din Botoșani.

² Nota distinctivă a poemelor cuprinse în acest opuscul e credința în puterea tămăduitoare a naturii Inseși.

³ „De metris Karacasse, medicinae doctoris urbis bukarestensis atque nosocomii quod in eodem Sancti Panteleemonis nuncupatur, medici“ (și grecește), Viena, Vendoti, 1795. E dedicat lui Vodă Alexandru Moruzi.

⁴ Cf. „Ist. lit. rom.“, II, p. 266. V. și C. Caracaș. „Tipografia“, etc. (v. mai jos) (în grecește), București, 1830, p. 261.

⁵ Cf. „Studii și doc.“, VIII, p. 97; „Arhiva soc. științifice și literare din Iași“ VII, p. 155.

Înainte de a merge mai departe, să pomenim și pe Constantin Caracaș, format la Viena, care nici într'un chip nu poate fi lăsat la o parte. Doctorul Constantin sau Constantinachi Caracaș era și o figură populară la noi pe la 1820-30. El a lăsat o carte, tipărită în tipografia grecească a lui Eliad, carte mai rară chiar decît poeziile lui Dimitrie Caracaș. Se chema „Topografia Țerji-Romănești și cercetări antropologice privitoare la sănătatea și bolile locuitorilor acestei țeri de către domnul medic-filosof Constantin Caracaș, 1830”. Fără îndoială este o lucrare care merită să fie tradusă de la început pînă la sfîrșit, căci autorul era un spirit extraordinar de remarcabil.

În scrierea, analoagă, a lui Andreas Wolf sînt și o mulțime de lucruri care puteau să lipsească, și altele care ar fi fost necesare, lipsesc. La Constantin Caracaș e cu totul altfel; cartea nu cuprinde nimic superfluu, lămuririle sînt de o claritate desăvîrșită. Sînt știri care luminează natura ca și starea sanitară a principatului muntean în cele d'întăiu decenii ale secolului al XIX-lea, și luminează și altceva: toată viața maselor mari ale populației noastre în această vreme. Este o descriere făcută supt raportul special al tuturor împrejurărilor etnografice și politice din țară.

De pe la 1812 înainte, pînă să se restabilească Domniile indigene în Moldova și Muntenia, medicii străini din Apus, în concurență cu cei greci, apar din nou și la București la Iași. Este foarte ușor să se facă lista lor; unii dintre diazii pot să fie urmăriți și în ce privește tesele publicate în Germania. Noi avem, prin îngrijirea d-lui dr. Crăiniceanu, o bibliografie a lucrărilor relative la medicina în țerile noastre, dar l s'ar putea adăugi, cred, însemnările de tese, care, dacă nu-s ale noastre, nu sînt fără legătură practică cu medicina la noi. Astfel, în Moldova, încă din veacul al XVIII-lea se găsea doctorul Herlitz, citat și mai sus¹; se întilnesc apoi doctorii Gebauer, Schmeltz, Gräfitz, Grünau, la Filantropia în 1818, dr. Krammer, dr. Kraus (Iași, 1819), dr. Mesitz, dr. Pluck, dr. Sporer, dr. Wehneri, dr. Pluck, dr. Sporer, dr. Troya, etc.

Și, în ce privește pe doctorii străini cari nu sînt Nemți, nici Sași, avem pe doctorul Marsille, care a avut la 1827 legături politice și care a fost amestecat la un moment dat într'o conspirație; la Iași era doctorul Perez și doctorul Viola, un Ungur, cu tot numele lui frumos Italian.

Acam, acești doctori germani erau prețuiți, de la 1814, mai mult decît doctorii greci cari învățaseră în Germania. Acest lucru îl putem vedea dintr'un act foarte însemnat: hrisovul lui Scarlat-Vodă Callimachi, care schișă la 1813 o Casă a doctorilor, foarte bine alcătuită. Casa aceasta fixă deosebiile salarii și scutelnici în proporție cu importanța fiecăruia dintre medicii pe cari-i așeza Domnia.

Hrisovul dă lefurile respective și prevede și un număr de moașe. E din 14 August 1813, dar citează și un hrisov mai vechiu, al lui Alexandru

1. Hurmuzaki, X, 1. c. Luase pe Margareta Bötticher, din Berlin, văduvă.

Ioan Mavrocordat, care devine astfel el însuși autorul primei încercări de a organiza un serviciu sanitar la noi. În fruntea serviciului erau doi doctori, care trebuiau să fie și profesori. Doctorul șef avea 9840 lei pe an; în al doilea rând venia chirurgicalul și alți doctori, plătiți cu 2.800, 2.600 și 2.000 de lei pe an. Se fixează și anii de pensie: după douăzeci de ani, și nu, ca astăzi, când pensile se servesc pe lumea cealaltă (ilalitate) Se prevedea să se aducă pe lângă acești doctori și unul care să fie numai chirurgical; acestuia i se oferiau 8.000 lei pe an.

Hrîsovuțul acesta al lui Callimachi este interesant și prin altceva, căci fixează îndatoririle morale ale medicilor pe vremea aceasta. Iată ce zice:

„Iar la noi, ca niște înșine făcători ai acestei Case și a epitropiei doftorilor, numind așune pre cei ce dintru dinșii ni-au arătat acum, hotărîm ca de acum, după obiceiul ce s'au ținut ca un lucru obștesc, să se facă alegerea doftorilor, în vremea cuvîntoasă, și a gerahilor, și a moașelor de cătră velișii boteri ai pămîntului, și lefite se vor plăti după tocmele ce vor face cu dumnealor boteri și epitropii Casii, însă cu acest fel de chibzuire și îndatorire și desăvîrșit hotărîre, adică acești doftori, gerahi și moașesă fie de acum toți îndatorași, și cei ce se rînduiesc acum și cei ce după vreme se vor rîndui, a algera cu sîrguință la trebuințele și chemările, nu numai a boterilor, ce de obște și la săraci și ticăloși, spre care aceasta și cuvîntul evanghelic se îndatorește. „Să li se anunțe că” ori în care ceas, noaptea sau ziua, sau din partea boterilor, sau a cirosului bisericesc, sau din partea celui mai de jos sărac și străin vor fi chemași, să nu îndrăznească vre unul a pune pricinuire de îngreueră sau a prelungi mergerea pe a doua zi, din care să se primejdulască viața oamenilor; ce, sau cu a lor trăsură, sau pe jos să alerge spre ajutorul celui ce pătimește, în vremea cînd se pedepsește de boală și se primejduiește, căci într'alt chip, dacă, fără vederată și binecuvîntată trupească neputință, oricare din doftori, fără mustrare de cuget pentru înfricoșatul răspuns ce are a da înaintea văzătorului a toate Dumnezeu, cu nesfală va călca acest așezămînt, făcîndu-se aceasta cunoscută la stăpînire, se va scoate din numărul doftorilor, și tocmeala lui se va strica, și el întru nimica se va socoti. Asemene și moașele și gerahul vor algera cu osîrdie la cei nevoiași, de la care să nu nădărdulască a lua vre-o plată, fără numai de la cei în putere, cit va fi prin puțință și volință.” (Aplause.)

Ca să nu încheiem acum cu impresiunea ca în epoca d'înaintea lui Davila nu erau și Romîni medici, să citez trei nume de asemenea medici romîni care au funcționat înainte de această epocă și care au lăsat nume legate și de opere.

De o parte este unul pe care cei mai bătrîni l-au mai apucat: doctorul Cucuțeanu din Iași; de altă parte, un alt doctor din Moldova, a cărui țesă, în Germania, scrisă latinește, despre frigurile din Moldova, am avut-o și eu, dar năvălitorii, foarte amatori de asemenea broșuri pentru încălzitul sobelor, au curățit-o cu toate celelalte care se găseau în biblioteca mea de față. E vorba de doctorul Virnav, — fratele călugărului unio-

nist, încălzit de speranțele naștei lui —, și de cercetările sale despre friguri în Moldova.

În sfârșit, ca al treilea doctor am putea aduce pe doctorul Episcopescu, care, cred, se chema și Manega, ca și prelucrătorul, în Basarabia, al vechilor legi moldovenești și care a lăsat un foarte interesant studiu, a cărui importanță nu se poate pune pe departe alături de studiul lui Constantin Caracaș însuși, care acesta adaug, a fost o inteligență superioară, și inteligența lui Alexandru Odobescu nu se datorește tatălui său, generalul, om foarte mediocru, nici bunicului, negustor de piei, de carne și grăsimi la Brașov la începutul secolului, ci mamei sale, o femeie foarte frumoasă, foarte deșteaptă, fata „doftorului Constandachi”. Acasă la doamna Ana Odobescu, văduva colonelului, fiul vechiului colonel, este un foarte frumos portret al acestei femei istețe.

Și, la capăt, să nu uităm opera altui medic moldovean, de o însemnătate mult mai mică decît a celor de mai sus, a unuia care se ocupă de creșterea copilului în cel d'întăiu ani.

Cu aceasta am încheiat. Ne apropiem de Regulamentul Organic, care, cu altă pregătire, deschide altor oameni alte cariere.

A D A U S E

Cartea tipărinđu-se în parte fără supravegherea autorului, numai aici, în adause, se poate vorbi despre ce au scos la iveală cercetările mai nouă.

I. MORMINTELE DOMNILOR NOȘTRI

P. 8. D. Virgil Drăghiceanu a găsit în Biserica Domnească de la Argeș, la o adâncime nu așa de mare, un întreg șir de morminte domnești, cuprinzînd împreună cu rămășițele celor îngropați și podoabele cu care fuseseră puși în pămînt: diademe fărîmițate, inele de aur cu pietre scumpe, brățări frumoase, pe lîngă cîte un fragment din piatra mormîntală,—nume cu cîteva slove cirilice, care par să dea numele unui Voislav. În dreapta, înaintea catapetesmei, s'a descoperit, într'un sicriu de piatră fără inscripție, scheletul întreg al unui Voevod, purtînd o ușoară cununică pe cap, iar pe trup veșminte de mătasă roșie încheiate cu nasturi de aur, puține flori de crin ca în stema munteană; la mijloc e încins cu un brîu pe care-l închide o pafță de aur, în triptic, de o superioară execuție artistică, probabil francesă. E de sigur mormîntul lui Basarab. În biserica împodobită cu splendide fresce o însemnare pe tencuială arată că el a murit la 1352, în Cîmpulung, de unde, astfel, i s'au adus aici oasele.

P. 6, no. 8. Istoricul Balcanilor, Jireček, a arătat că Prasnaglava, porecla slavonă a lui Radu, înseamnă „cap-gol”, „prost”, „simplex”.

P. 7. Un Basarab, poate deosebit de ceilalți, a stăpînit la Munteni în vremea tulbure de după uciderea lui Vlad Dracul.

P. 8, no. 17. Atît capul lui Radu, fărîmat de barbaria curioșilor pe vremea ocupației germane, cît și al urmașului său Mihai Viteazul, au fost așezate la 1920 în splendide morminte nouă de marmură, cu inscripții moderne, care li comemorează faptele.

P. 10, no. 32. Petru, fiul lui Mircea Ciobanu și al Chlajnei, muri în exil, poate la Alep în Siria. Un poem grecesc din vremea lui pomenește această peire a lui în cea d'întăiu tinereță.

Petru Șchiopul, din Moldova, e altul, — fiu al lui Mircea, fiul lui Mihnea.

P. 11, no. 33. Și un fiu, Vlad, al lui Alexandru, e înmormântat în aceeași biserică, supt o lespede ștearsă, cu flori de brocart între litere slavone de duct venețian.

P. 11, no. 39. V. observația de la no. 17. Pe la 1840 s'a pretins de niște Ardeleni că s'ar fi găsit trupul descăpăținat al lui Mihai. În *Istoria Rominilor* Eliad Rădulescu are o notă despre această pretinsă descoperire.

P. 12, no. 40. Trupul lui Petrașcu fu adus de la Raab, pentru a fi înmormântat, împreună cu al socrului său, Radu Șerban, în mănăstirea Comana.

P. 15, no. 53. Duca era din Grecia, nu din Albania.

P. 16, no. 55. E duioasă povestea de rătăcire a oaselor bătrînului Brîncoveanu. Doamna Marica, nepoata de fiu a lui Antonie-Vodă din Popești, a luat rămășițele soțului ei și le-a adus, supt Ioan-Vodă Mavrocordat, la București, unde li-a făcut loc în biserica Sf. Gheorghe Nou, a Patriarhiei de Ierusalim. Piatra de mormînt, lîngă a Mavrocordatului, poartă un cadru asemenea, cu emblemele Domniei, dar nicio inscripție nu arată cine este acela care, în sfîrșit, se odihnește acolo. Numai pe o mare și prea-frumoasă candelă de argint care, veșnic aprinsă, atîrnă, de două sute de ani, acolo, Doamna a făcut să se însemne cine este cel asupra căreia privighează lumina nestînsă.

Mănăstirea din Chalke, dăruită cu un venit de la noi încă de Șerban-Vodă Cantacuzino, primise și de la Brîncoveanu însuși, care nu putea să gîcească astrucarea trupului său în aceste locuri depărtate, întărirea acestor danii.

P. 16. Domnii moldoveni, no. 1. Formă, veche, a bisericii din Rădăuși nu ne poate face să credem că încă de la început ar fi fost zidită din piatră.

P. 16, no. 3. Din ce în ce mai îndoielnică ni țapare „Domnia”, de tradiție numai litvană, a lui Iorg Corflatovicî (Koryatowicz).

P. 17, no. 4. Un Costea Voevod apare încă în pomelnicul de la Bistrița. Să fie el soțul Margaretei-Mușata ?

P. 17, no. 6. Margareta, care se admitea a fi de Losoncz, fiica Voevodului Ardealului, nu e adevărită decît prin această inscripție, raportată în veacul al XVII-lea, de Bandint, vizitator apostolic în Moldova. Mă întreb dacă nu e o confuție cu Margareta-Mușata.

P. 18, no. 14. Sculptorul mormintelor făcute de Ștefan-cel-Mare de sigur un Ceh.

P. 21, no. 22. Piatra de mormînt a lui Pahomia, fost Alexandru-Vodă Lăpușneanu, nu mai există la Slatina.

P. 21, no. 27. Cum am spus și la n-1 32, din Domnii munteni, Petru Șchiopul nu e fiul lui Mircea Ciobanul și al Chiăjnei.

P. 22, no. 30. Un raport de nunțiu papal arată că Aron-Vodă a fost îngropat la Bălgrad (Alba-Iulia), în biserica pe care a înoit-o Mihai Viteazul.

P. 24, no. 41. Inelul, astăzi la Academia Română, ca și al Doamnei Tudosca, e al lui Ioan, fiul cel mai mare al lui Vasile-Vodă.

P. 25, no. 43. În adevăr fratele negustor al lui Duca-Vodă e îngropat la Cetățuia: despre el vorbește Neculcea în adausurile lui.

P. 30, no. 11. Solii sârbi veniți la Marele-Vizir în Șumla găsiră lângă cortul acestuia trupul înșingerat al lui Panaiot Moruzi.

P. 30, no. 14. Cu 'prilejul pibegiei românești în Rusia la 1917 s'a găsit piatra de mormint, cu date greșite, a lui Manole Ruset. D. D. Munteanu-Rimnic mi-a vorbit de mormintul lui Alexandru Mavrocordat Fugarul la Chișinău.

P. 31, no. 3. Ruginoasa e astăzi, întru cât nu s'a împărțit la țerani, închinată spitalului de copii care a fost așezat în palatul lui Cuza-Vodă. Doamna Elena, care-și gătitse mormintul la Bistrița din Neamț, e înmormintată în moșia părintească a Rusetesților, Soleștii din Vasluiu.

P. 34, jos. Calinichia, mama lui Mireea, care poartă numele unui Comnen semi-slavisat de la Avlona, pare să fie deci din neamul mlădișelor împărătești bizantine așezate pe acest țărm de Adriatică.

P. 36. O a treia fiică a Clarei, numită, probabil, Elisabeta, luă pe Vladislav de Oppeln, prinț silesian din familia Piaștilor și Palatin al Ungariei, cu care a avut o fiică. Fusese îngropată în vechea biserică de la Oradea-Mare.

Sotia lui Lațco-Vodă pare, mai curînd, a fi fost o cneghină ruteană din Galiția vecină.

Pentru posibilitatea unei căsătorii a Margaretei-Mușata cu „Costea Vdevod” din pomelnicul de la Bistrița, v. mai sus p. 332.

P. 37. Nu e imposibil, cum am spus, ca Margareta să fie același cu cea îngropată la Baia.

P. 38, alineatul 3. Chiajna, „Maria zisă Cneajna”, fiica lui Ștefan-cel-Mare, se mărită cu Teodor Sanguszko, prinț lituan, senior de Vișnița (de unde Wiszniewiecki).

P. 40, alineatul 3, a se înlătura confusia lui Petru Munteanul cu Petru Șchiopul din Moldova.

P. 41, nota, r. 1 de jos: „nu-i e tată”.

P. 45. Chipul Doamnei Tudosca e cunoscut printr'o pianșă făcută în Polonia și prin splendide tapițerle păstrate azi în Palatul metropolitan din Iași, lângă aceia care înfățișază pe fiul ei Ioan.

P. 46, alineatul 4. Mama lui Constantin Basarab era soția unui preot.

P. 52, alineatul 2. Chipul lui Mircea se află întocmai și la Argeș. În Biserica Domnească de la Cîmpulung se văd, refăcuți în veacul al XIX-lea, Domni munteni cei vechi. La Argeș, în biserica mormintelor, se vede la intrare Basarab în costum bizantin, iar pe un stîlp în interior, un Domn în port apusean, de „cavaler”. Piatra luată din această biserică pentru a fi dusă la Muzeu presintă pe un ostaș cu cușmă și cu plete lungi, avînd un veșmînt mai curînd apusean. D. Virgil Drăghiceanu a găsit apoi într'o bisericuță ruînată de la Polenari două chipuri domnești, unul cu o mare barbă albă: ar fi Basarab și unul din urmașii săi;

P. 53. S'a găsit mai de curînd pe un patrafir păstrat la o mănăstire din Rusia chipul lui Alexandru-cel-Bun, precum şi al Doamnei lui, Greaca, poate Genovesa din Levant, Marina. El are pălăria Cesarilor bizantini, plete lungi, barba din icoanele Mîntuitorului, haină lungă cu mîneci largi; papucii sunt cei îndătinaji la Constantinopol. Doamna, cu o pălăriuţă, poartă costumul Împărăteselor. Nu cunoaştem colorile,

P. 54. Chipul lui Tepeş e dat tot aşa de deosemirile contemporane care împodobesc amănunjitul act de acusaţie alcătuit în formă de broşură, de Saşi, contra lui.

P. 57. Căciula lui Mihai Viteazul o are şi Ioan, fiul lui Vasile Lupu, în tapiseria de la Iaşi.

P. 58. În portretele, atît de asămănătoare, ale lui Gheorghe Ştefan şi Constantin Basarab se vede îmbrăcămintea de războiu arătată aici şi coiful cu pene de struţ.

P. 67. Ceva din viaţa bucureşteană pe la 1570, cu palatul domnesc împodobit cu oarecare lux, cu eticheta bizantină strictă în fata Domnului, cu mesele la care boierii beau întăiu „în sănătatea lui Dumnezeu" se poate culege şi din revelaţiile ziarului de călătorie al lui Lescaloppier, în *Revue des études diplomatiques* pe 1921. V. cartea mea *Istoria Romînilor prin călători*, II.

P. 84. Frajii Mahieux îşi purtară ciroul pe la Iaşi şi Bucureşti în 1792—3.

P. 87. Speranţele de atunci, despre o boierime întoarsă la bunele ei rosturi de la jară, nu s'au adevărit, şi rezultatul a fost exproprierea.

P. 89. Numele de „Vlaşca" se explică mai bine prin aceea că pe vremea Comnenilor bizantini, în veacul al XI-lea, se alcătui se la Dunăre, cu capitala în Drîstor-Silistra, un întăiu Stat românesc de limbă slavonă în oficialitatea sa scrisă, Stat care se întindea şi pe malul stîng al Dunării. „Bez Vlaşca şi Teleormanul" (Deli-Orman înseamnă, la noi ca şi în Bulgaria, „Codru Mare") din actele vechiului nostru regim arată neted o situaţie deosebită a acestor două Ținuturi.

P. 91, alineatul 3. „Rađu Banul" e, de fapt, un pribeag din Balcani.

P. 113. Azi nu mai cred că de la colonisarea oficială singură a Daciei vine neamul nostru, ci admit o colonisare populară, mult mai veche şi mai importantă. În ea însă n'au putut fi creştinii.

P. 125 şi urm. Latinitatea Romînilor, sprijinită pe ipoteza arătată mai sus, capătă azi un sens mai serios şi mai adînc. Şi anume elemente celtice în vechea nomenclatură geografică a Ținuturilor Dunărene ne leagă de Franţa. Aceste idei, ieşite din cercetări obiective şi din comparaţii mai întinse în stările de lucruri de aiurea, nu ne aduc să judecăm altfel compromiterea „ideii latine" printr'o sentimentalitate nesinceră şi prin imitaţii care ating dreptul nostru la o dezvoltare culturală proprie, în care influenţele popoarelor înrudite n'au decît misiunea de a varia şi de a inobilă fondul propriu.

P. 93 şi urm. Întregirea călătoriilor în ţerile noastre se află în cele două volume ale cărţii mele *Istoria Romînilor prin călători*.

P. 96. S'a dovedit că Hope n'a făcut decit să redacteze notele unui luptător grec contemporan.

P. 97. Costachi Conachi, vărul poetului, a făcut studii la Viena.

P. 101. Pentru mormintele din Biserica Domnească de la Argeş v. mai sus, p. 331.

Pentru toate aceste lucruri, ştiri mai complete şi adesea nouă în cartea mea „*L'art roumain*“, care apare la de Boccard în Paris. Tismana de azi resultă din tăierea în parte, şi pe lături, a zidirii primitive.

P. 107. Reparaţia de la Baia n'a schimbat esenţial clădirea.

P. 133 Mehedinţi înseamnă: atirători de cetatea Mehadiiei (cf Dunărinţ, de la Dunăre, Gataianţ, Rimneanţ).

ERATA

- P. 5, r. 14 de sus: „lui i se datorește“, în loc de „se datorește“.
- P. 10, r. 2 de jos: „Bozen“ în loc de „Bezon“.
- P. 14, no. 47, r. 3 de sus: „soției“ în loc de „fetei“.
- P. 15, no. 54, r. 9 de sus: „cătă“ în loc de „iertă“.
- P. 19, r. 8 de sus: „Mangup“ în loc de „Mangop“.
- P. 20, r. 21 de sus: „s'a strămutat“.
- P. 34, r. 23 de sus: „țari“ pentru „țeri“; „Mircșa“ în loc de „Mircșa“.
- P. 39, r. 14 de sus: „Inșă“ în loc de „încă“.
- P. 48, r. 21 de sus, a se suprima: „iar“.
- P. 53, aliniatul 4, r. 2 de mai sus: „iarăși în cărți sfinte“.
- P. 55, r. 5 de jos: „sulificuri“.
- P. 60, r. 19 de sus: „lastră“; r. 34 de sus: „calpace“.
- P. 61. Despre aceste costume se vorbește după caricături și deseme contemporane în *Revista istorică* pe 1922.
- P. 80, r. 4 de jos: „urările“ în loc de „urărilor“.
- P. 81, alineatul 5 de sus, r. 4: „păiele“; r. 17: „cucii“.
- P. 90, r. 8 de sus: „prin trecătoarea *Bratocei* și a *Brânului*“.
- P. 92, r. 3 de jos: „mai departe“ în loc de „mai depărtate“.
- P. 110, alineatul 5, cetește: Reissenberger, arhitect sas.
- P. 113, alineatul 4, r. 3 de jos: „nasturi“ în loc de „resturi“.
- P. 115, alineatul 4, r. 5: „se mai văd“ în loc de „nu se mai văd“.
- P. 120, r. 16 de jos: „episcopii“ în loc de „episcopul“.
- P. 130, r. 8 de jos: „cugetarea românească. Universitățile nu se mai supun numai“.
- P. 132, r. 12 de sus: „sfărmată“.
- P. 136, r. 3 de jos: în cetatea Ibrail.
- P. 142, r. 9 de sus: sfințit celor ce nu ni ating simțurile.
-

Tabla de materii.

Normintele domnilor noștri	5
Doamnele române	33
Despre îmbrăcăminte și locuință	49
Viata socială a trecutului	64
Românii în străinătate și străinii în țerile românești	86
Vechiul meșteșug de clădire al Românilor	99
Ideile conducătoare din viața poporului românesc	117
Dezvoltarea hotarului Țerii-Românești și Moldovei	132
Viata sufletească a poporului român	142
Rostul boerimii noastre	154
Farmacia în țerile române	164
Un oraș românesc: Botoșanii	168
Alegere de acte contemporane	183
Meșteșugul de pictură și sculptură în trecutul românesc	196
Negotul în trecutul românesc	227
Meșteșugurile la Români	262
Bani și măsuri	285
Apendice	297
Medici și medicină în trecutul românesc	309

